

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon (www.szazadok.hu) találja meg.

A kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat javíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 06 1 303 3440. További információ: 06 80 444 444. Példányonként megvásárolható: Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyv- és jegyzetbolt (1088 Budapest, Múzeum krt 6–8., e-mail: info@jegyzetelte.hu); Penna Bölcsész Könyvesbolt (1053 Budapest, Magyar utca 40., e-mail: info@pennakonyvesbolt.hu).

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft
Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Szente Zoltán: Magyarország második világháborús hadba lépésének alkotmányosságáról

Törő László Dávid: „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!”
Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941)

Farkas Kornél: Műtárgymozgások 1945–1949. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a második világháború után (I. rész)

Hollósi Gábor: Az 1937. évi választójogi novella

S. Kosztricz Anna: A szovjetösztöndíjasok képzésének finanszírozása

Somogyvári Lajos: Iskolai hitoktatás 1957-ben

Következő számunk tartalmából

Emlékezés a Századok 150. évfolyamának köszöntésére – a konferencián elhangzott előadások
Nemzetközi tükrök. A Századok jubileumi körkérdései – külföldi laptársaink válaszai
Farkas Kornél: Műtárgymozgások 1945–1949. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a második világháború után (II. rész)

Tisztelt Szerzőink!

Értesítjük Önöket, hogy a Századok 151. évfolyamában az egyes számok – az eddigi gyakorlattól eltérően – immár nem korszakonkénti elrendezésben jelennek meg. A 2017-es évtől tehát valamennyi szám vegyesen fogja tartalmazni a különböző történelmi periódusokkal foglalkozó írásokat. Ez lehetővé teszi a mindenkor elkészült tanulmányok, cikkek gyorsabb közlését és változatosabb témájú számok megjelentetését. Ennek megfelelően minden kedves szerzőnktől folyamatosan várjuk az újabb kutatási eredményeket közreadó írásaikat.

Századok szerkesztősége

E számunk munkatársai

Bánkuti Gábor PhD, egyetemi adjunktus (PTE BTK Történettudományi Intézet Modernkori Történelmi Tanszék, Pécs) – *Borhi László* DSc, tudományos tanácsadó (MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest) – *Dávid Géza* DSc, egyetemi tanár (ELTE BTK Török Filológiai Tanszék, Budapest) – *Farkas Kornél* főmuzeológus (Szépművészeti Múzeum, Budapest) – *Fiziker Róbert* PhD, levéltáros (MNL Országos Levéltára, Budapest) – *Hollósi Gábor* PhD, tudományos főmunkatárs (VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest) – *S. Kosztricz Anna* PhD, levéltári delegátus (Moszkvai Magyar Nagykövetség, Moszkva) – *Kovács Tamás* PhD, főosztályvezető-helyettes (MNL Országos Levéltára, Budapest) – *Kult László* igazgató (MNL Baranya Megyei Levéltára, Pécs) – *L. Balogh Béni* PhD, tudományos titkár (MNL Országos Levéltára, Budapest) – *Pastor, Peter* PhD, professor emeritus (Department of History, Montclair State University, New Jersey, USA) – *Somogyvári Lajos* PhD, egyetemi tanársegéd (PE MFTK Tanárképző Központ, Veszprém) – *Szakál Veronika* PhD-hallgató (SZE Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged) – *Szalai Miklós* PhD, tudományos munkatárs (MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest) – *Szente Zoltán* az MTA doktora, tudományos tanácsadó (MTA TK Jogtudományi Intézet, Budapest) – *Szilágyi Gábor* PhD, kutató (Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest) – *Törő László Dávid* PhD-hallgató (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen) – *Vörös Boldizsár* CSc, tudományos főmunkatárs (MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz,
hogy a Századok szerkesztősége írásaikat – külön díjazás nélkül –
a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse.

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
150. ÉVFOLYAM 2016. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

ROBERT JOHN WESTON EVANS, VOITECH DANGL, FODOR PÁL, FÖLDES
GYÖRGY, GECSÉNYI LAJOS, GYARMATI GYÖRGY, HERMANN RÓBERT,
HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KÖVÉR GYÖRGY, OROSZ ISTVÁN, PÁL
JUDIT, PÁLFFY GÉZA, RAINER M. JÁNOS, ROMSICS IGNÁC, SZAKÁLY
SÁNDOR, VARGA ZSUZSANNA, VESZPRÉMY LÁSZLÓ, VONYÓ JÓZSEF,
ZAKAR PÉTER, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: szerkesztoseg@szazadok.hu

Főszerkesztő:
FRANK TIBOR

Szerkesztők:
CSUKOVITS ENIKŐ, EILER FERENC, HEGEDŰS ISTVÁN,
KENYERES ISTVÁN, SIMON ANITA (felelős szerkesztő),
TOMA KATALIN, VÖLGYESI ORSOLYA

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Szente Zoltán*: Magyarország második világháborús hadba lépésének alkotmányosságáról . . . 1371
Törő László Dávid: „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!” Eckhart Ferenc törekvései
a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941) 1407
Farkas Kornél: Műtárgymozgások 1945–1949.
Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a második világháború után (I. rész) . . . 1451

KÖZLEMÉNYEK

- Hollósi Gábor*: Az 1937. évi választójogi novella 1483
S. Kosztricz Anna: A szovjetösztöndíjasok képzésének finanszírozása 1513
Somogyvári Lajos: Iskolai hitoktatás 1957-ben 1535

FIGYELŐ

- Peter Pastor*: Történelmi mítoszok újragyártása 1563

KRÓNIKA

- Halil İnalçık (1916?–2016) 1585

TÖRTÉNETI IRODALOM 1589

- B. Müller Tamás*: Vörösteror az országházban 1919 (Ism.: *Vörös Boldizsár*) 1589
Bene Krisztián: A Francia Antibolsevik Légio a keleti hadszíntéren (Ism.: *Kult László*) 1593
Tudós és katona (Ism.: *Fiziker Róbet*)
Ungváry Krisztián: Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944
(Ism.: *L. Balogh Béni*). 1602
Varga Krisztián: Ellenség a baloldalon (Ism.: *Kovács Tamás*) 1605
Miskolczi Ambrus: A vasgárda 1927–1937 (Ism.: *Szalai Miklós*) 1608
Balogh Margit: Mindszenty József (1892–1975) I–II. (Ism.: *Bánkuti Gábor*) 1612
Tabajdi Gábor: Budapest a titkosszolgálatok hálójában 1945–1989. (Ism.: *Szakál Veronika*) . . 1615
Földes György: Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai I–II. (Ism.: *Borhi László*) . . 1620

*E számunk megjelenését támogatta a
Szerencsejáték Zrt
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia*

TANULMÁNYOK

Szente Zoltán

MAGYARORSZÁG MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS HADBA LÉPÉSÉNEK ALKOTMÁNYOSSÁGÁRÓL

Bevezetés

Jóllehet Magyarország második világháborúba való belépésének körülményeit a hazai történeti szakirodalom az elmúlt évtizedekben igen alaposan feldolgozta, néhány fontos esemény – így mindenekelőtt az, hogy a *casus bellit* jelentő 1941. június 26-i kassai bombázást ki és milyen célból hajtotta végre – háttere máig nem ismert, illetve egyes kérdésekről – mint például a „Magyarország háborúba sodrásáért” való személyi felelősség megosztásáról – jelentős véleménykülönbségek vannak.¹ Úgy tűnik azonban, hogy a hadba lépés törvényességének megítélése nem tartozik a vitatott pontok közé. Az elmúlt két-három évtizedben a magyar történészek között széles körű konszenzus alakult ki arról, hogy bár annak tragikus következményei lettek az ország későbbi sorsára nézve, az ország hadviselő füllé válása – eltekintve néhány kisebb jelentőségű körülménytől – a magyar törvényeknek megfelelően, alkotmányos módon történt.

Ez azonban nem volt mindig így. A háború befejeződése után többeket – elsősorban is Bárdossy László volt miniszterelnököt – részben éppen azzal a váddal vontak felelősségre, hogy törvénytelen módon járultak hozzá az ország háborúba sodródásához. A következő évtizedekben a hazai történettudományban is uralkodó volt az a vélemény, hogy az ország politikai és katonai vezetése törvénytelenül vitte háborúba az országot 1941-ben.

¹ A történeti és jogászai közbeszédbe „a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeletek törvényerőre emeléséről” szóló 1945. évi VII. törvénycikk hozta be a Magyarország „háborúba sodrásának” kifejezését, amit a törvény – meghatározott körülmények között – háborús bűnnek minősített.

A kérdés a Hóman-per perújítási eljárása, illetve az azzal kapcsolatban kialakult viták kapcsán az utóbbi időben ismét némi figyelmet kapott. A hadba lépés alkotmányosságának értékelése azonban – meglepő módon – a mai napig nem vált részletes vizsgálat tárgyává.

Mindezek alapján ideje Magyarországnak hadba lépésének körülményeit abból a szempontból is megvizsgálni, hogy az mennyiben felelt meg az akkori érvényesnek tekintett történeti alkotmány feltételeinek, illetve a korabeli jogi – mindenekelőtt alkotmányjogi és nemzetközi jogi – követelményeknek. Ebben az írásban erre teszek kísérletet. Az alábbiakban először azt tekintem át, hogy a hadviseléssel kapcsolatos jogköröket hogyan határozta meg a magyar történeti alkotmány, különös tekintettel az 1941-ben hatályos jogi helyzetre, valamint a vonatkozó nemzetközi jogi szabályokra. Ezt követően a 2. részben Magyarország háborúba lépésének körülményeit vizsgálom meg. Ennek során csak azokkal az esetekkel foglalkozom, amelyek a második világháború idején történtek, s tényleges hadműveletekkel jártak.² Ezek tekintetében is csak azokat az eseményeket veszem szemügyre, amelyek a hadba lépés jogszerűségének megítélése szempontjából relevánsak lehetnek, vagyis azokat a körülményeket, amelyek a hadügyek tekintetében jogkörrel rendelkező tisztségviselők és szervek közreműködésére vonatkoznak. Magyarország 1941-es második világháborús hadba lépésének különböző stációi voltak, amelyek alkotmányjogi szempontból megítélhetők. Ezért külön vizsgálom az áprilisi délvidéki bevonulást, a Szovjetunióval szembeni júniusi hadba lépést, illetve a Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal decemberben beállott hadiállapot körülményeit. Végül a 3. részben mindezek jogi értékeléséről lesz szó, amelynek során igyekszem megvizsgálni a legfontosabb pro és kontra érveket, s választ adni arra a kérdésre, hogy Magyarország „háborúba sodródása” vajon az alkotmányos szabályoknak megfelelően történt-e.

A tanulmányban nem törekszem új történeti tények bemutatására, vagy az ismert események újfajta történeti vagy politikai értelmezésére, célom, hogy a hadba lépés eddig feltárt körülményeit alkotmányjogi szempontból értékeljem.

² Így nem foglalkozom Kárpátalja 1939. márciusi megszállásával, ami hadüzenet nélkül, a terület visszacsatolása érdekében történt, valamint Románia megtámadásának tervével 1940 augusztusában, amelyre ugyancsak hadüzenet nélkül, Horthy hadparancsa alapján került volna sor. Ez a katonai akció végül a német kormány ellenzése miatt meghiúsult. Lásd *Dombrády Lóránd*: A legfelsőbb hadúr és hadserege. Bp. 1990. 134.

A hadviselés szabályai 1941-ben

A hadüzenet és békekötés joga a magyar történeti alkotmányban

A magyar történeti alkotmány szerint a hadügyek mindig is az uralkodó felségjogai közé tartoztak.³ A király volt a legfőbb hadúr, azzal, hogy a hadüzenet és a békekötés tekintetében az Országgyűlésnek a késő középkor óta fontos közreműködői jogosítványai voltak. Az uralkodó volt a hadsereg főparancsnoka, a háborúzás joga azonban már az Aranybulla óta korlátozott volt, amennyiben annak 7. cikke kimondta, hogy a nemesek nem kötelesek hadba vonulni a király oldalán, ha az „[...] az országon kívül akarna hadakozni”, kivéve, ha a király maga fizeti ennek költségeit. Ez azonban nem vonatkozott a védekező háborúra, vagyis ha az országot idegen támadás érte, minden nemes köteles volt a király zászlaja alatt, saját költségén részt venni a háborúban. Ezt a kötelezettséget erősítette meg az a Zsigmond király idejében, 1435-ben hozott törvény is, amely a főpapi és a nemesi bandériumokat a király parancsnoksága alá rendelte, ha a külső támadást az uralkodói (akkoriban császári) haderő egymaga nem volt képes elhárítani.⁴ Háború esetén a király – és csak ő – hívhatta hadba a bandériumokat, s ha szükséges volt, az országlakosok egész közösségét.⁵ Várat és erődítményeket csak a király jóváhagyásával lehetett építeni,⁶ a zsoldosok a királynak tartoztak esküt tenni.⁷ Ugyanakkor arra is volt példa, hogy az Országgyűlés megtiltotta a királynak a nemesi felkelés meghirdetését – azaz a nemesi bandériumok hadba szólítását – „[...] az ország határain és szélein túl”,⁸ a török háborúk idején pedig a hadba lépés nemesi kötelezettségeit is részletesen szabályozta, illetve a zsoldosok felfogadását az Országgyűlés jóváhagyásához kötötte.⁹ Az idegen (Habsburg-házi) uralkodókra való tekintettel a 16. századtól kezdve számos törvény igyekezett fenntartani vagy megerősíteni a magyar korona hadviseléssel kapcsolatos jogait, így például annak megakadályozásával, hogy idegen hadsereget Magyarországra hívjanak az Országgyűlés beleegyezése nélkül, vagy annak biztosításával, hogy a magyar katonákat ne lehessen az ország szokásaival ellentétes módon esküre kényszeríteni, illetve hogy a hadsereg magyar kapitányok és törvények irányítása alatt álljon, és a nádortól függjön.

³ *Korbuly Imre*: Magyarország közjoga illetőleg a magyar államjog rendszere kapcsolatban az ország közigazgatási szervezetével. Bp. 1877. 362.

⁴ 1435. évi I. tc.

⁵ 1498. évi XVIII. tc.

⁶ 1514. évi LVII. tc.

⁷ 1609. évi XIV. tc.

⁸ 1439. évi III. tc.

⁹ Lásd például az 1454. évi erre vonatkozó törvénycikkeket, valamint a 16. század számos, a kérdésre vonatkozó törvényét.

Magyarországon az 1715. évi VIII. tc. rendelkezett az állandó hadsereg létrehozásáról, mivel ekkorra bizonyossá vált, hogy csakis hagyományos módon, vagyis a nemesi felkeléssel, illetve a banderialis csapatokkal nem lehet megvédeni az országot. Ez a törvény azért is érdekes, mert arról is rendelkezett, hogy ha „[...] a véletlen ellenséges betörésnek rendkívüli esete merülne fel, vagy a változó s előre nem látható rögtönös háború tekintete az ilyen fontos ügy tárgyalásának rendes módozatát s alakját nem engedné”, akkor az ország karait és rendjeit össze kell hívni, hogy utólag megvizsgálják „[...] az ily véletlen szükség okát”.

Az állandó hadsereg fenntartása újabb jogköröket teremtett, amelyek közül a katonai, illetve igazgatási típusú (vagyis a hadsereg „belsőszervezetére”, illetve „vezényletére” vonatkozó) hatáskörök uralkodói felségjognak számítottak, míg az újoncállítás módjának, feltételeinek és költségeinek meghatározása az Országgyűlés döntésétől függött. A hadsereg külföldi alkalmazásáról 1526 óta valójában a Habsburg császár döntött, ahogy a teljesen önálló magyar állami-ság is csak papíron, főleg az Országgyűlés törvényeiben létezett.¹⁰ Az 1723. évi *Pragmatica Sanctio* ebben semmilyen változást nem hozott, mert bár a későbbiekben Magyarországon e törvényeket gyakran a Habsburg Birodalom többi államával és tartományával való „kölcsonös védelmi szövetségnek” tekintették, azok egyáltalán nem foglalkoztak a hadüzenet és a békekötés kérdésével.

Az 1848-as forradalom ezen a téren is alapvető változásokat eredményezett; a „független magyar felelős kormány” létrehozása ugyanis azzal járt, hogy az uralkodó a végrehajtó hatalmat – s ennek részeként a hadügyeket – a kormányon keresztül gyakorolhatta, s bármely aktusa csak a magyar „minisztérium” valamely tagjának ellenjegyzésével volt érvényes. Az 1848. évi III. tc. 8. §-a külön is kimondta, hogy a „[...] magyar hadseregnek az ország határain kívüli alkalmazását [...] Ő Felsége fogja, a [...] királyi személye körül leendő felelős magyar miniszter ellenjegyzése mellett elhatározni.”

A forradalom és szabadságharc bukását követő közjogi provizórium után, a kiegészítés közjogi feltételeiről szóló 1867. évi XII. tc. „[...] a *pragmatica sanctio*ból folyó közös és együttes védelemre” hivatkozva mondta ki, hogy „Ő Felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai folytán mindaz, a mi az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére, vezényletére és belsőszervezetére vonatkozik, Ő Felsége által intézendőnek ismertetik el.” A hadsereg irányítási jogainak gyakorlása ilyenformán tehát kikerült a magyar Országgyűlés ellenőrzése alól. Ugyanakkor a törvény az Országgyűlés számára tartotta fenn – a Monarchia közös hadseregéhez való magyar hozzájárulás tekintetében – az újoncmegajánlást, a szolgálati idő meghatározását, a katonaság elhelyezését és

¹⁰ 1741-ben például az Országgyűlés ugyan törvényben rendelt el általános felkelést, az osztrák örökös tartományok és a bajor választófejedelem (továbbá „a király és ország más ellenségei”) közti fegyveres konfliktushoz azonban Magyarországnak semmi köze nem volt. Lásd az 1741. évi LXIII. tc. felhatalmazását.

élelmezését illető intézkedéseket, valamint néhány egyéb döntés meghozatalát. A gyakorlatban az Országgyűlés a tízévente megújítandó ún. véderőtörvények, az évenkénti újoncmegajánlás, illetve a közös hadügy költségvetésének elfogadásán keresztül gyakorolhatott befolyást a hadügyekre.¹¹

Témánk szempontjából figyelemre méltó továbbá az 1868-ban elfogadott törvény a honvédségről, amely kivételesen megengedte a honvédség alkalmazását a magyar korona országain kívül is azzal, hogy ehhez „[...] mindannyiszor a törvényhozás külön intézkedése szükséges”, kivéve, ha az Országgyűlés nem ülésezik és a parlamenti jóváhagyás késlekedéséből „veszély származhatnék”, mert ilyen esetben a honvédség országhatáron túli bevetését az uralkodó is engedélyezheti a kormány felelőssége, és az Országgyűlés utólagos jóváhagyása mellett.¹² Az 1886. évi XX. tc. a népfölkelés – lényegét tekintve a háború esetére előírt általános hadkötelezettség – szabályait állapította meg. A népfölkelésre a király adhatott parancsot a Minisztertanács meghallgatása után és a honvédelmi miniszter útján, „[...] fenyegető vagy kitört háború esetében annak tartamára és azon mérvben”, ahogyan azt „[...] a honvédelem érdekei megkövetelik.” A törvény 5. §-a szerint a „[...] népfölkelés rendszerint az ország határain belül alkalmaztatik; azonban kivételesen a magyar korona országain kívül is alkalmazható, de erre mindannyiszor a törvényhozás külön intézkedése szükséges”. E szabály alól is volt azonban kivétel, ugyanis ha az Országgyűlés nem ülésezett, és „a halasztásból veszély származhatnék”, a kormány felelősségének fenntartásával, s az Országgyűlés „[...] legközelebbi összejövetelekor azonnal kikérendő utólagos jóváhagyása mellett” a népfölkelést a király is elrendelhetette. Az első világháború alatt a korábbi rendelkezéseket az aktuális háborús igényekhez igazították, de a hadviselés alapvető szabályai nem változtak meg.¹³

A honvédségre vonatkozó 1868-as szabályozást 1912-ben változtatták meg. Eszerint a honvédség feladata háború idején a „közös haderő támogatása” és a „belvédelem” volt. A hadsereg alkalmazása „[...] kivételesen a magyar szent korona országain kívül is alkalmazható” volt, „[...] de ehhez mindannyiszor az országgyűlés hozzájárulása” kellett, arra az esetre pedig, ha az Országgyűlés nem ülésezett, a törvény a korábbi szabályt ismételte meg, azaz a király maga is elrendelhetette azt a kormány felelősségének fenntartása és a parlament utólagos jóváhagyása mellett.¹⁴

A háborúra és a békekötésre 1941-ben hatályos alkotmányos szabályok az első világháború, illetve az 1918–1919-es forradalmak után, 1920-ban jöttek létre. Az „alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának

¹¹ *Szente Zoltán*: Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után 1867–1918. Bp. 2011. 222–223.

¹² 1868. évi XLI. tc. 3. §.

¹³ Lásd például az 1915. évi II. tc.-t a népfölkelésről szóló 1886. évi XX. törvénycikknek a jelen háború tartamára szóló módosítása és kiegészítése tárgyában.

¹⁴ 1912. évi XXXI. tc. (1)-(2) bek.

ideiglenes rendezéséről” szóló törvény szerint az ország védelmére és a belső rend és biztonság fenntartásában való közreműködés céljából „nemzeti hadsereget” kell felállítani.¹⁵ Mint ismert, az új közjogi rendszerben az államfői jogokat ideiglenesen, a trón betöltéséig a kormányzó látta el, aki a végrehajtó hatalmat, „[...] ideértve a fegyveres erőre vonatkozó rendelkezéseit is”, a kormány útján gyakorolta. A szabályozás alapvetően a kiegyezés kori modellt követte, úgy rendelkezve, hogy a hadsereg „vezérletére, vezényletére és belső szervezétére” vonatkozó intézkedésekhez nem kívánt miniszteri ellenjegyzést. A törvény előírta továbbá, hogy a „Hadüzenethez vagy a hadseregnek az ország határán kívül alkalmazásához és békekötéshez a nemzetgyűlés előzetes hozzájárulása szükséges”, ám nem határozta meg, hogy mi a különbség a hadüzenet és a hadsereg országhatáron kívüli alkalmazása között.¹⁶ A megkülönböztetés meglepő, hiszen időközben megszűnt az egykori Monarchia közös hadserege és „idegen” uralkodó sem volt már, így nem világos, hogy mi volt a célja annak, hogy továbbra is fenntartották a hadsereg határon túli alkalmazásának lehetőségét a hadüzenettel indítható háborún kívül (a védekező háború értelemszerűen nem jöhetett szóba, hiszen akkor a hadsereg bevetését nyilvánvalóan nem korlátozták volna a határon túlra). Elképzelhető, hogy a sietős törvényalkotás során csupán követték a korábbi szabályozást, anélkül, hogy azt az új közjogi helyzet alapján újragondolták volna. Ugyanakkor felvethető, hogy a katonaság külföldi alkalmazásának lehetőségét az olyan katonai műveletekre akarták fenntartani, amelyek nem feltétlenül jártak háborúval, vagy a céljuk épp a háború megakadályozása volt. Így szóba jöhetett az országot ért fegyveres incidensek megtorlása, vagy egy fenyegető támadás elhárítása megelőző csapással. Ezt az értelmezést erősíti, hogy a törvényt néhány hónap múlva, 1920 augusztusában azzal egészítették ki, hogy *„Közvetlen fenyegető veszély esetében azonban a kormányzó a magyar összminisztérium felelőssége és a nemzetgyűlésnek késedelem nélkül kikérendő utólagos hozzájárulása mellett a hadseregnek az ország határán kívül alkalmazását elrendelheti.”*¹⁷ A törvényt módosítás indokolása csupán a közjogi hagyományokra utalt, illetve a „közvetlen fenyegető veszély esetében” adható olyan „intézkedés” lehetőségére, amelynek „[...] idejében való alkalmazásától a nemzet vitális érdeke és biztonsága függhet”, s amely nem tűr késedelmet.¹⁸

A hadviselésre vonatkozó szabályokat nem érintette a kormányzói jogkör kiterjesztéséről és a kormányzóválasztásról 1937-ben hozott törvény,¹⁹ sem pedig a honvédségről szóló 1939. évi II. törvény, amely meghatározta a honvédség feladatait, szervezeti rendjét, főbb működési szabályait, és a honvédelmi

¹⁵ 1920. évi I. tc.

¹⁶ Sem a törvényjavaslat indokolása, sem a Nemzetgyűlés közjogi bizottságának jelentése, sem a javaslat országgyűlési vitája nem tette világossá a két intézmény közti különbséget.

¹⁷ 1920. évi XVII. tc. 2. §.

¹⁸ Nemzetgyűlési irományok, 1920–1923. II. 344–345.

¹⁹ 1937. évi XIX. tc.

érdekek összehangolására létrehozta a Legfelső Honvédelmi Tanácsot, amelynek a kormány tagjain kívül a honvédség főparancsnoka (ez a tisztség 1941-ben már nem volt betöltve) és a (honvéd)vezérkar főnöke voltak a tagjai azzal, hogy az államfő – ha akart – részt vehetett, sőt elnökölhetett a Tanács ülésein.²⁰

A hadviselésre vonatkozó nemzetközi jog

A hadviselés egyes szabályainak rendezésére a 19. század óta voltak kísérletek a nemzetközi jogban.²¹ A háborúra vonatkozó átfogó szabályozás azonban csupán az 1899-ben és 1907-ben rendezett két hágai konferencia eredményeként született meg.²² Az összesen 12 egyezmény közül, amelyeknek Magyarország is részese volt, illetve amelyeket ratifikált,²³ számunkra elsősorban az 1907. évi konferencia III. egyezménye fontos, amely „az ellenségeskedések megkezdéséről” szól, s úgy rendelkezett, hogy az aláíró országok között nem kezdődhetnek „ellenségeskedések” „[...] előzetes és minden kétséget kizáró értesítés nélkül.” A nemzetközi viszályok békés elintézéséről szóló I. egyezmény továbbá hosszas egyeztetési eljárást írt elő a felek között a háború megelőzése érdekében.

Az első világháború utáni párizsi békekonferencián hozták létre a Nemzetek Szövetségét, amelynek ún. Egyességokmányát 1919. június 28-án fogadták el. Ebben a tagállamok a csatlakozással kötelezettséget vállaltak a háború elkerülésére, valamint arra, hogy a háború megkezdése előtt alávétik magukat egy előzetes (legalább három hónapig tartó) egyeztetési eljárásnak.²⁴

Témánk szempontjából fontos a trianoni szerződés 104. cikke 3. pontjának azon előírása, amely szerint „A magyar hadsereget kizárólag a rendnek Magyarország területén való fenntartására és határrendőr-szolgálatra szabad alkalmazni”. Ez ugyanis nem csupán a háború kezdeményezését, azaz a hadüzenetet, hanem a hadsereg országhatáron kívüli alkalmazását is kizárta²⁵ – legalábbis elvileg, hiszen az időben valamivel korábban született 1920. évi magyar törvényalkotás, amely nem felelt meg ezeknek a tilalmaknak, a szerződés becikkelyezése után is változatlan tartalommal hatályban maradt.

²⁰ 1939. évi II. tc. 3. § (1)-(3) bek.

²¹ Már 1864-ben Genfben is elfogadtak egy nemzetközi egyezményt a hadrakelt seregek sebesültjei és betegek helyzetének javításáról.

²² Egy harmadik konferencia megtartását is tervezték, de arra – paradox módon – az első világháború miatt nem került sor.

²³ A két nemzetközi békekonferencián elfogadott egyezményeket és nyilatkozatokat az 1913. évi XLIII. tc. cikkelyezte be a magyar jogrendszerbe.

²⁴ Az Alapokmányt a trianoni szerződést is kihirdető 1921. évi XXXIII. tc. hirdette ki.

²⁵ Pontosan e rendelkezések betartásának garantálása miatt vélte úgy a nemzetközi jogász Buza László, hogy az Országgyűlés előzetes jóváhagyásának követelményétől „nehéz lenne eltekinteni”. *Buza László: A kormányzói jogkör kiterjesztése. Jogállam 36. (1937) 114.*

Végül megemlíthető a Párizsban 1928 augusztusában elfogadott ún. Briand-Kellog-paktum, amelyhez a kor független államainak döntő többsége, 63 államból 59 csatlakozott.²⁶ Az egyezményben a részes államok elítélték a háborút, mint a nemzetközi viszályok elintézésének eszközét, s egyben „egymáshoz való viszonyukban” lemondtak arról „[...] mint a nemzeti politika eszközéről”.

A hadba lépés stációi 1941-ben

Ehelyütt nincs lehetőség Magyarország második világháborús hadba lépésének történeti kontextusban való vizsgálatára, de – tekintettel vizsgálatunk tárgyára – ez nem is szükséges. Az események megértése szempontjából mégis érdemes emlékeztetni arra, hogy Magyarországon a két világháború között a kormányzati politika egyik legfőbb célja a területi revízió, azaz az első világháború utáni trianoni békeszerződés által a történelmi Magyarországtól elcsatolt területek visszaszerzése, vagyis az országot megcsonkító „kényszerbéke” revíziója volt.²⁷ A területi revíziós igények érvényesítése leginkább a német és olasz nagyhatalmi törekvések keretei között volt várható, ezért a Magyar Királyság 1940 novemberében csatlakozott az ún. tengelyhatalmak (Németország, Olaszország és Japán) által 1940 szeptemberében kötött Háromhatalmi Egyezményhez,²⁸ amely tíz évre szóló nagyhatalmi politikai, illetve katonai szövetségi szerződés volt.²⁹ Ezzel Magyarország lényegében véve feladta semleges pozícióját,³⁰ hiszen egy – akkor még európai – háború hadviselőivel lépett szövetségre, s ennek

²⁶ Magyarország 1929 februárjában csatlakozott a szerződéshez, s azt az 1929. évi XXXVII. tc.-kel hirdette ki.

²⁷ Ez a külpolitikai irány egyébként ellentétes volt a trianoni szerződéssel, amelynek 74. cikke szerint Magyarország elismerte – egyebek között – a szomszédos államoknak a szerződés által megállapított határait, 75. cikke pedig kimondta, hogy Magyarország lemond minden olyan területi igényéről, amely az egykori Osztrák–Magyar Monarchia része volt, de a trianoni szerződés miatt az országhatáron kívülre került.

²⁸ Az egyezményt az 1941. I. tc. cikkelyezte be, és 1941. február 23-án hirdették ki.

²⁹ A Háromhatalmi Egyezmény aláírói megállapodtak abban, hogy elismerik egymás vezető szerepét (Németországot és Olaszországot Európában, illetve Japánét a „nagykeletázsiai térben”) az „új rend megteremtésénél”, továbbá kötelezték magukat arra, hogy katonai segítséget nyújtanak egymásnak, ha az érintett szerződő felet olyan állam támadja meg, amely a szerződés aláírásakor nem vett részt az európai háborúban, vagy a kínai–japán konfliktusban.

³⁰ A semlegesség iránti igényt a történeti irodalom Teleki Pálhoz köti, aki egy a washingtoni és a londoni magyar követhoz intézett 1941. március 3-i, sokat idézett feljegyzésében úgy fogalmazott, hogy „A magyar kormány fő feladata ebben az európai háborúban az, hogy Magyarország katonai, anyagi és népi erejét a háború végéig konzerválja. Mindenáron távol kell maradnia a konfliktusban való részvételtől.” Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. I–V. Összeáll.: Juhász Gyula. Bp. 1982. (a továbbiakban: DIMK) V. 893.

részeként háborús tevékenységhez köthető magatartást is tanúsított – még ha maga nem is vett részt közvetlenül katonai műveletekben 1941 tavaszáig.³¹

A délvidéki bevonulás – Jugoszlávia megtámadása

A Magyar Királyság 1940. december 12-én ún. „örökbarátsági szerződést” kötött déli szomszédjával, a Jugoszláv Királysággal. A szerződés két lényeges pontot tartalmazott. A felek egyrészt kimondták, hogy a két ország között „[...] állandó béke és örökös barátság fog fennállani”, továbbá megállapodtak abban is, hogy „[...] tanácskozni fognak mindazokban a kérdésekben, amelyek megítélésük szerint kölcsönös kapcsolataikat érinthetik.” A szerződést – amelyet az 1941. évi II. tc. illesztett a magyar jogrendszerbe – megerősítő okiratok kicserélésére 1941. február 27-én került sor, így az ezen a napon lépett életbe.³²

Miután azonban Jugoszláviában puccsal olyan kormányváltásra került sor, amely sértette Németország külpolitikai érdekeit, illetve a Görögország, majd a Szovjetunió megtámadásával kapcsolatos katonai terveit, Hitler úgy döntött, hogy megtámadja és felszámolja a Jugoszláv Királyságot. A katonai agresszióhoz Magyarország közreműködését is kérte 1941. március 27-én egy a Sztójay Döme berlini magyar követen keresztül Horthy Miklósnak küldött üzenetében.³³ A magyar államfő pozitív válaszát Sztójay már másnap átadta Hitlernek, amelyben Horthy azt is jelezte, hogy a Magyarország és Jugoszlávia közti, csak nemrég kötött barátsági szerződés nem lehet akadály a magyar katonai részvétellel szemben, hiszen Magyarország abban is fenntartotta területi igényeit,³⁴ amelyeket a kormányzó ezúttal is megerősített.³⁵ Ugyanazon a napon (március 28-án) a

³¹ 1940 decemberében például Németország rendelkezésére bocsájtotta vasúthálózatát, amelyen keresztül Romániába és Bulgáriába szállították a Görögország (majd a Szovjetunió) elleni támadásban részt vevő német csapatokat.

³² DIMK V. 776–777.

³³ „A birodalmi kancellár a Kormányzó Úr Ó Főméltóságának magas elhatározására bízva, illetőleg megfontolás tárgyává óhajtaná javasolni, hogy Ó Főméltósága megfelelő katonai intézkedéseket foganatosítson. E tekintetben különben a német hadvezetőség valószínűleg 24 órán belül érintkezésbe fog lépni a magyar hadvezetőséggel [...] Magyarország részére jugoszláv irányban a revízió órája ütni fog és pedig az esetben, ha arra kényszerülne, hogy Jugoszlávia ellen eljárjon.” – DIMK V. 966–967. Az üzenetben Hitler kifejezte, hogy „Magyarország revíziós igényeit teljes mérvben elismeri és pedig addig a határig, melyet Ó Főméltósága maga szab meg.” Uo.

³⁴ Ez nem teljesen felelt meg a valóságnak. Horthy itt az egyezmény 2. cikkére hivatkozik, amely azonban csak arról a nemzetközi egyezményekben szokásos formuláról szólt, amely szerint a felek a kapcsolatukat érintő kérdésekről tanácskozni fognak (azaz békésen oldják meg a felmerült problémákat). Ebbe azonban bizonyosan nem fért bele a területi igények katonai úton való érvényesítése.

³⁵ A levél szövegét közli: Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Gyűjtötte és a bevezető tanulmányokat írta: Ádám Magda – Juhász Gyula – Kerekes Lajos. Bp. 1959. 128. számú irat. 325–326.

Minisztertanács³⁶ – Teleki Pál miniszterelnök és külügyminiszter tájékoztatása alapján – tudomásul vette a kancellár üzenetében és Horthy válaszelevelében foglaltakat. A Jugoszlávia elleni német katonai támadásban való magyar részvételt április 1-jén a Legfelső Honvédelmi Tanács is jóváhagyta a Teleki miniszterelnök által javasolt feltételekkel, amelyek szerint a katonai beavatkozásra akkor kerülhet sor, ha a jugoszláv állam széthullik, Magyarországot szerb támadás vagy provokáció éri, vagy pedig az elszakított délvidéki részekben élő magyarság üldöztetést szenved.³⁷ Egyetértés volt továbbá abban is, hogy a magyar katonai meg szállás csak olyan területekre terjedhet ki, amelyek korábban a Szent Koronához, azaz a Magyar Királysághoz tartoztak.³⁸

Időközben Teleki Pál, aki híve volt a Jugoszláviával való békés kapcsolatoknak, s a németek oldalán sem kívánt olyan lépéseket tenni, amelyek Magyarországot véglegesen szembeállítják az angolszász nagyhatalmakkal, diplomáciai úton igyekezett kipuhatolni a szövetséges hatalmak reakcióját egy esetleges délvidéki bevonulás esetére. Barcza György londoni magyar követ április 2-i távirata szerint a brit kormány jelezte, hogy a) Nagy-Britannia megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal, ha az megengedi, hogy a német hadsereg átvonuljon a területén, illetve hogy katonai bázisul szolgáljon a Jugoszlávia elleni katonai akciónak; illetőleg b) Magyarország Nagy-Britannia és szövetségesei hadüzenetével számolhat, ha a Jugoszlávia elleni támadáshoz bármilyen indoklással csatlakozik.³⁹ Ez az üzenet, illetve Teleki Pál

³⁶ Ránki György szerint aznap még egy koronatanácsot (ami a kormányzó elnökletével tartott minisztertanácsot jelentett) is tartottak. *Ránki György: Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről.* Bp. 1964. 109–110. „Koronatanácsról” szolt a Bárdossy-perben hozott ítélet (lásd Bárdossy László a Népbíróság előtt. S. a. r.: Pritz Pál. Bp. 1991. 256.) és Szent-Iványi Domokos (1941-ben a Külügyminisztérium vezető munkatársa) kéziratos visszaemlékezése is. *Szent-Iványi Domokos: Csonka-Magyarország külpolitikája 1919–1944. Kézirat.* MNL OL K 63 473. cs. 567. (a továbbiakban: Szent-Iványi-kézirat). Erre vonatkozó adat azonban nincs, s minden bizonnyal a Legfelső Honvédelmi Tanács április 1-jei üléséről van szó.

³⁷ A Legfelső Honvédelmi Tanács ülésének jegyzőkönyve nem maradt fenn. A tanácskozásról azonban Náray Antal, a Tanács ún. vezértitkára készített feljegyzést. Náray Antal visszaemlékezése 1945. S. a. r.: Szakály Sándor. Bp. 1988.

³⁸ Ez utóbbi feltételt azonban a gyakorlatban nem sikerült megtartani; német kérésre az agresszió utolsó napjaiban az ún. gyorshadtest két dandárjának egységei átlépték a Duna vonalát, és ezzel az egykori magyar határt. Lásd erről a Minisztertanács 1941. április 13-i ülésének jegyzőkönyvét. A Minisztertanács jegyzőkönyvei elérhetők a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára honlapjáról. (<http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacs-jegyzokonyvek-1867-1944>, letöltés 2016. okt. 2.) A továbbiakban csak a jegyzőkönyvek levéltári jelzeteit tüntetem fel: MNL OL K 27 19410413. A jegyzőkönyv szövegét közli továbbá: Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945. Szerk. Godó Ágnes – Antun Miletic. Bp.–Belgrad 1986. 50–52.

³⁹ Nagy-Britannia a németek magyarországi átvonulása miatt április 6-án valóban megszakította a diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal, de a hadüzenet ekkor még elmaradt, jöllehet a magyar hadsereg pár nappal később a katonai akcióban is részt vett. Lásd DIMK V. 1010.

öngyilkossága azonban nem akadályozta meg Magyarország közreműködését a Jugoszláviával szembeni német katonai agresszióban.⁴⁰ A német csapatok április 4-én megkezdték az átvonulást Magyarországon, két nappal később pedig részben magyar területről megindult a tényleges támadás is.⁴¹

A német agressziót követően a katonai akcióhoz való magyar csatlakozás korábban meghatározott feltételei közül több is teljesülni látszott: április 7-én néhány repülőgéppel jugoszláv légitámadás érte Szegedet, valamint Pécs és Siklós repülőtereit, majd április 10-én, miután a németek bevonultak Zágrádba, kikiáltották a független horvát állam létrejöttét. Mindezek nyomán a magyar kormány még aznap este rendkívüli ülést tartott, amelyen Bárdossy elfogadtatta az általa és Horthy főhadsegéde, Keresztes Fischer Lajos tüzértábornok által közösen fogalmazott kormányzói kiáltványt a Délvidék katonai megszállásának okairól és tényéről. Horthy kiáltványában minden felelősséget Jugoszláviára hárított, és érvénytelennek nyilvánította az 1940-es barátsági szerződést. A kormányzó ugyanazon a napon adta ki a bevonulásra vonatkozó hadparancsát is, jóllehet az tartalmát tekintve nem parancs, hanem csupán lelkesítő felhívás volt.⁴² (Mind a kiáltvány, mind a hadparancs másnap jelent meg a sajtóban.)

Mindössze hat héttel a Jugoszláviával kötött örökbarátsági szerződés életbe lépése után, április 11-én a magyar 3. hadsereg egységei (kb. 40 ezer ember) délután 2 óra körül átlépték az országhatárt, és megszállták a Bácska-vidéket, a baranyai háromszöget, majd a Muraközt.

A magyar részvétel ügye két héttel később az Országgyűlés elé került. A Képviselőház 1941. április 24-i ülésén Tasnádi Nagy András, a ház elnöke rövid nyilatkozatban fejezte ki az Országgyűlés háláját a magyar honvédségnek, és köszöntötte az országhoz visszatért délvidéki magyarokat. Nyilatkozata lelkes fogadtatásra talált a képviselők között. Ugyanazon a napon a felsőházban is a házelnök – gróf Széchenyi Bertalan – jelentette be, hogy a magyar honvédség „[...] újra birtokba vette az ezeréves déli országhatárt”, s kifejezte afölött érzett örömét és boldogságát, hogy „[...] Bácska és egész Baranya ismét a mienk.”⁴³

⁴⁰ Horthy április 3-án ugyanabban a Hitlerhez intézett levélben, amelyben beszámolt a kancellárnak Teleki öngyilkosságáról, kérte, hogy „[...] a Német Főparancsnokság határozza meg a csapatainkra vonatkozó feladatokat.” – DIMK V. 996.

⁴¹ A támadás előzményeiről lásd még *Zsigmond László: Két dátum. Magyarország hadüzene-tének (1941. június 27.) és németek által való megszállásának (1944. március 19.) előzmé-nyeihez. Történelmi Szemle 1. (1958) 192–214.*

⁴² A kiáltvány és a hadparancs eredeti szövege csak másolatban maradt fenn. Lásd Hadtör-ténelmi Levéltár HM. Elnöki osztály 24.317/Elnöki osztály.-1941.; és MNL OL K 428 MTI könyvomas hírek (K szekció) 1941. április 10. (48. és 49. kiadás) és 1941. április 11. (3. kia-dás). (A kiáltvány az MTI könyvomasban hiányosan szerepel.) A hadparancs hivatalos for-mában a Honvédségi Közlöny 1941. évi 16. számában jelent meg Bartha honvédelmi minisz-ter ellenjegyzésének feltüntetésével 24.317/Elnöki osztály 1941. április 11. rendeletszám alatt.

⁴³ Felsőházi napló, 1939. II. 221.

A Szovjetunióval való hadiállapot beállta

1941 tavaszától a magyar politikai vezetők számára is egyre nyilvánvalóbb lett, hogy Németország a Szovjetunió megtámadására készül. Az esetleges magyar részvétellel kapcsolatban a politikai vezetés óvatos volt, míg a katonai vezetés sürgette a mielőbbi háborúba lépést.⁴⁴ Werth Henrik, a honvéd vezérkar főnöke például május 6-i, 31-i és június 14-i keltezésű feljegyzéseiben igyekezett minden lehetséges érvet felhozni ennek érdekében. Ezek lényeges pontjai szerint Magyarország nem lehet majd tétlen szemlélője egy német–oroszháborúnak, mert nemzeti érdeke a további „országgyarapítás”, s hogy megszűnjön az orosz szomszédság. Hangsúlyozta, hogy a két bécsi döntéssel visszaszerzett területek megőrzése is csak így biztosítható, s egyébként is „[...] erre kötelez keresztény nemzeti alapon álló világnézetünk és a bolsevizmussal szembeni elvi állásfoglalásunk, és mert már lekötöttük magunkat a tengelyhatalmak mellett.” A hadba lépéssel járó kockázatot egyébként is elhanyagolhatónak tartotta, mivel szerinte „[...] a német haderő rövid idő alatt ki fogja vívni a győzelmet”, s így az ország katonai részvétele csak rövid ideig fog tartani.⁴⁵ A Bárdossy-kormány viszont úgy gondolta, hogy nem helyes egyértelmű német kérés nélkül belépni a háborúba.⁴⁶ A miniszterelnök emiatt többször is diplomáciai úton érdeklődött a magyar hadba lépéssel kapcsolatos német állásponttól, ám a német birodalmi kormány csak annyit kért Magyarországtól, hogy az „[...] a maga részéről tegye meg a szükséges lépéseket határainak megerősítésére”.⁴⁷ Németország minden bizonnyal tudatosan tartózkodott attól, hogy formálisan is kérje a vele szövetséges Magyarországtól a Szovjetunió elleni hadba lépést, mert nem akarta, hogy a magyarok a későbbiekben megkérik ennek az árát, vagyis a trianoni szerződéssel elszakított területek visszaszerzésének még aktívabb politikai támogatását.

Mindazonáltal a történészek között konszenzus van abban, hogy a Szovjetunió elleni német támadás után már csak idő kérdése volt Magyarország hadba lépése, különösen, hogy az – minden politikai motivációjú vonakodás ellenére – magától a politikai vezetéstől sem állt távol, ahogy azt a Minisztertanács 1941.

⁴⁴ A kormányra nehezedő nyomásgyakorlásra gyakran hozzák példaként Sztójay Döme berlini magyar követ javaslatait, különösen egy 1941. június 7-i jelentését, amelyben azt indítványozta, „[...] hogy mielőbb és megfelelő formában felajánljuk a birodalmi kancellárnak egy esetleges szovjet elleni akcióban való konkrét katonai részvételünket. Esetleg egy vér- és dacsövetség formájában is.” – DIMK V. 1153.

⁴⁵ Lásd Werth Henrik 1941. június 14-i feljegyzését. DIMK V. 1176-1179.

⁴⁶ Bárdossy Lászlót – az addigi külügyminisztert – Horthy Miklós Teleki Pál miniszterelnök öngyilkosságának napján, 1941. április 3-án nevezte ki miniszterelnöknek. A kormány tagjai nem változtak (még Bárdossy is megtartotta a külügyminiszteri tisztségét).

⁴⁷ DIMK V. 1184.

június 26-i üléséről készített két (több eltérést is tartalmazó) jegyzőkönyve,⁴⁸ illetve a kormányzó reakciói is tanúsítják.⁴⁹

A hadba lépés megítélése szempontjából általában nagy jelentőséget tulajdonítanak annak a június 23-án délelőtt Moszkvában lezajlott találkozóknak, amelynek során Molotov, szovjet külügyi népbiztos Kristóffy József moszkvai magyar követ előtt kijelentette, hogy a Szovjetunióknak „[...]” nincs követelése vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben, nem volt észrevétele, hogy magyar követelések Románia kárára megvalósuljanak, e tekintetben a jövőben sem lesz észrevétele”, és érdeklődött, „[...]” hogy Magyarország szándékozik-e résztvenni a háborúban vagy semleges magatartást kíván-e.⁵⁰ Az üzenetet azonban Bárdossy miniszterelnök valószínűleg nem ismertette sem a kormányzóval, sem a kormány tagjaival.⁵¹

Miután 1941. június 22-én Németország támadást indított a Szovjetunió ellen, Magyarország – hivatkozva a tengelyhatalmakkal a háromhatalmi egyezményből eredő szolidaritására – másnap megszakította diplomáciai kapcsolatait a Szovjetunióval.

A hadba lépésre néhány nap múlva került sor, azt követően, hogy június 26-án valamivel dél után három szovjet vadászgép a Kőrösmezőről Budapest felé haladó gyorsvonatot Tiszaborkút és Rahó között géppuskatűz alá vette, majd alig egy órával később másik három, felségjelzés nélküli bombázó bombákat dobott Kassára. A két akciónak (különösen a kassai bombázásnak) számos halálos áldozata és sebesültje volt, s jelentős anyagi károk is keletkeztek. Bár a légvédelmi parancsnokság rögtön a bombázás után azt jelentette a honvéd vezérkarnak, hogy ismeretlen gépek támadást intéztek Kassa ellen, 14 óra körül Bartha Károly honvédelmi miniszter és Werth Henrik vezérkari főnök azzal kereste fel Horthy kormányzót, hogy mindkét támadást szovjet repülőgépek

⁴⁸ Az 1941. júniusi rendkívüli minisztertanács eredeti jegyzőkönyve nem maradt fenn. A jegyzőkönyv ugyanakkor két, részben eltérő tartalmú változatban is ismert – mindkettő utólag készült, s hitelessége megkérdőjelezhető. Csak másolatban található meg a Magyar Nemzeti Levéltárban. Az egyik verziót Bárczy István miniszterelnökségi államtitkár, a kormányulések jegyzőkönyvvezetője készítette, ám saját elmondása szerint azt Bárdossy miniszterelnök magához vette, átírta, majd csak hónapokkal később, 1942-ben íratta alá a többi miniszterrel. A két jegyzőkönyv mint Bárczy-, illetve Bárdossy-féle jegyzőkönyv ismert. Lásd MNL OL K 27 1941. június 26.

⁴⁹ Otto von Erdmannsdorff budapesti német követ szerint, amikor átadta Horthy Miklósnak Hitler levelét a Szovjetunió megtámadásáról, „A kormányzó köszönetet mondott az általa nagyszerűnek talált hír közléséért. 22 éve sóvárogva várta ezt a napot, és most boldognak érzi magát. Évszázadok múlva is hálás lesz az emberiség a Führernek ezért a tettéért.” A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeáll. és s. a. r.: Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Bp. 1968. 412. számú irat. 594.

⁵⁰ DIMK V. 1214.

⁵¹ Bárdossy az ellene folyó perben azt állította, hogy a követi jelentésről az államfőt és a minisztereket is tájékoztatta, de a per tanúi, illetve a memoárirodalom szerzői szerint erre nem került sor.

hajtották végre. Ennek alapján az államfő utasította Werthet a légiertő megtorló akciójára, továbbá a gyorshadtest és egy-egy hegyi-, illetve határvadász dandár megindítására a Szovjetunió ellen.⁵² Ezt követően a kormányzó Bárdossy miniszterelnökkel is találkozott, akit tájékoztatott a döntéséről, majd rendkívüli minisztertanácsot tartottak.⁵³ Amint már volt róla szó, a kormányülésről két változatban is készült jegyzőkönyv. Bár a két dokumentum tartalma között vannak eltérések, a hadba lépés szempontjából ezek nem jelentősek, hiszen mindkettő szerint az ülés végén Bárdossy miniszterelnök a vita alapján kimondta a kormány határozatát, amely szerint a szovjet támadásra Magyarország katonai választ ad,⁵⁴ s egyben kijelentette, hogy megállapítja a hadiállapot beálltát a Szovjetunióval szemben.⁵⁵

Június 27-én hajnalban a légiertő támadást intézett Panyiszláv (Stanislaw) ellen, majd a szárazföldi csapatok – a több mint 40 ezer főből álló ún. Kárpát-csoport egységei – is átlépték a magyar-szovjet határt. Bárdossy miniszterelnök ugyanaznap délelőtt, napirend előtti felszólalásában jelentette be a Képviselőház ülésén a hadiállapot beálltát: „*Tisztelt Ház! Egészen rövid bejelentést szeretnék tenni. A Ház elnöke méltó szavakkal bélyegezte meg a Szovjet népjogellenes és minősíthetetlen támadását. A magyar királyi kormány megállapítja, hogy e támadások következtében Magyarország és a Szovjet-Unió között a hadiállapot beállt. Még csak egy mondatot. A magyar hadierő a megfelelő megtorló intézkedéseket meg fogja tenni.*” A képviselőházi napló szerint a bejelentést „[...] hosszantartó élénk éljenzés és taps fogadta a Ház minden oldalán”.⁵⁶ Nagyjából ezzel

⁵² Egy gyakran idézett kijelentés szerint Horthy azt mondta, hogy lesülne az arcáról a bőr, ha tétlen maradna ebben a helyzetben. Lásd például *Vargyai Gyula*: Magyarország a második világháborúban. Bp. 2001. 187.

⁵³ A kassai bombázásról több munkát is publikáló Borsányi Julián szerint először a Minisztertanács mondta ki a hadiállapot beálltát a Szovjetunióval, s a kormányzó ezt követően rendelte el a megtorló támadást. *Borsányi Julián*: Az 1941. június 26-ai kassai bombatámadás „fehér foltjai”. *Hadtörténelmi Közlemények* 104. (1991: 2. sz.) 91. Biztos azonban, hogy a dolog fordítva történt, s a kormányülésre csak a kormányzó döntése után került sor.

⁵⁴ A hadba lépés formális szabályszerűsége szempontjából figyelemre méltó, hogy – az eseményeket részletesen rekonstruáló Dombrády Lóránd hadtörténész szerint – amikor a kormány meghozta döntését, addigra a 4. veszprémi bombázó ezred már megkapta a parancsot Werth vezérkari főnöktől a másnap hajnali légitámadásra. *Dombrády Lóránd*: A hadba lépés felelősségéről. *Századok* 132. (1998) 530., 535.

⁵⁵ „A kormány egyhangúlag elhatározza, hogy szükségesnek tartja azonnali retorzióképpen, hogy repülőgépeink még ma visszaüssenek azon támadásra, amelyet a mai napon szovjet repülőgépek intéztek a körösmezei robogó vonat, majd Kassa város ellen [...] a kormány tagjainak [...] az az elhatározása, hogy a légitámadási retorzió mellett egyidejűleg kimondassék az, hogy a szovjet légihaderő a mai nap folyamán magyar terület ellen intézett ismételt népjogellenes indokolatlan és provokálatlan támadásai következtében Magyarország a hadiállapotot Szovjetunióval beállttnak tekinti.” A Bárdossy- és a Bárczy-féle változat (lásd a 48. lábjegyzetet) között e tekintetben csak egyetlen szó eltérés van.

⁵⁶ Képviselőházi napló, 1939. X. 318. A bejelentéskor egyes visszaemlékezések szerint csak 30-40 képviselő lehetett jelen, s az élénk taps a kormánypárti és a szélsőjobboldali

egy időben a Magyar Távírási Iroda (MTI) hasonló tartalmú közleményben tudatta az ország lakosságával a hadba lépést.⁵⁷ A kormány azonban csak kb. egy hónappal később, július 24-én tett formális előterjesztést a Képviselőházban,⁵⁸ amelyben kérte a parlament utólagos hozzájárulását a katonai akcióhoz, amit – ismét jelentős késéssel, 1941. október 23-án – meg is kapott.⁵⁹

Magyarország hadba lépése az Egyesült Királyság és az USA ellen

Ha kezdetben lehettek is olyan illúziói a magyar politikai elitnek, hogy az ország csak a Szovjetunióval szemben és korlátozott mértékben vesz majd részt a háborúban, ezek az elképzelések már 1941 nyarának végétől kétségeseké váltak. Németország, valamint a magyar vezérkar ugyanis egyre jelentősebb magyar közreműködésre tartott igényt, s a nyomásnak a kormányzó és a Minisztertanács nem volt képes ellenállni.⁶⁰ Másrészt gyors ütemben erősödött a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok szövetsége is. A Szovjetunió és az Egyesült Királyság júliusban kölcsönös segítségnyújtási és a különbékét kizáró egyezményt kötött, augusztusban pedig közös amerikai-brit nyilatkozatként megszületett az ún. Atlanti Charta, amelyhez hamarosan a Szovjetunió és számos más szövetséges állam is csatlakozott.

1941. november 29-én Herbert Claiborne Pell budapesti amerikai követ (aki a diplomáciai viszony megszakítása óta Nagy-Britannia magyarországi képviselőjét is ellátta) átadta Bárdossynak a brit kormány ultimátumát, amely szerint „[...] ha a magyar kormány december 5-ig nem szünteti be a katonai készültséget és nem vonul vissza az ellenségeskedésben való minden aktív részvételtől, Ófelsége kormányának nem lesz más választása, mint hogy a két ország között kinyilvánítsa a hadiállapot életbelépését.”⁶¹ A határidő lejártának napján, 1941. december 5-én Bárdossy miniszterelnök a Képviselőházban bejelentette

képviselőktől jött, s ezzel együtt a nyilasok és az imrédysták kórusban követelték a szociáldemokraták eltávolítását a parlamentből. Népszava, 1941. június 28. 1.

⁵⁷ „A szovjet légi haderőnek a csütörtöki nap folyamán magyar terület ellen intézett ismételt népjogellenes támadásai következtében Magyarország a hadiállapotot a Szovjetunióval beállottnak tekinti.” – MTI-jelentés, 1941. július 27.

⁵⁸ „A Kormányzó Úr Ó Főméltóságától nyert legfelsőbb megbízatás alapján az 1920: XVII. tc. 2. §-ában foglalt rendelkezés értelmében kérem a t. Házat, hogy a Szovjetunió által Magyarországra kényszerített háborúban a m. kir. honvédségnek az ország határain túl szükségyszerűen bekövetkezett alkalmazásához utólagos hozzájárulását megadni méltóztassék.” – Képviselőházi irományok, 1939. VII. 544. szám. 1.

⁵⁹ Képviselőházi napló, 1939. XI. 7.

⁶⁰ Werth Henrik augusztus 19-i, a kormányhoz intézett memorandumában már a teljes magyar haderő mintegy felének felajánlását javasolta. Erről Bárdossy számolt be a kormányzóhoz írt 1941. augusztus 26-i levelében. Horthy Miklós titkos iratai. S. a. r.: Szinai Miklós – Szűcs László. Bp. 1963. 59. számú irat. 300–307.

⁶¹ Lásd Magyarország és a második világháború. 152. számú irat. 385.

a brit kormány közlésének tudomásul vételét.⁶² Másnap az amerikai követ szóbeli jegyzékben meg is erősítette, hogy miután Magyarország nem válaszolt a felszólításra, az angol kormány december 7-től a hadiállapotot beálltnak tekinti Anglia és Magyarország között.

Ez a nap azonban nem erről nevezetes a világtörténelemben, hanem a Pearl Harbor-i amerikai haditengerészeti támaszpont elleni Japán légitámadásról, amely az USA háborúba lépéséhez vezetett. Miután Németország és Olaszország is kinyilvánította, hogy hadiállapotban lévőknek tekinti magát az Egyesült Államokkal, a magyar politikai vezetés is lépéskényszerbe került. Az 1941. december 11-én tartott rendkívüli minisztertanácsi ülésen a kormány szándékoltan olyan határozatot hozott, amely egyaránt értelmezhető volt az USA-val való diplomáciai viszony megszakításaként, illetve a hadiállapot beálltának bejelentéseként.⁶³ Eszerint „*Mint ismeretes, a német birodalmi kormány és az olasz királyi kormány ma kiadott hivatalos közleményeikben egyfelől a Német Birodalom és Olaszország, másfelől az Északamerikai Egyesült Államok között a hadiállapotot fennállónak nyilvánították. A magyar királyi kormány e hármashatalmi egyezmény szellemében ezúttal is megállapítja Magyarország szolidaritását a tengelyhatalmakkal.*”⁶⁴ A kormányhatározathoz Bárdossy utólag megszerezte a betegségből lábadozó, szanatóriumban lévő kormányzó jóváhagyását, bár a hadüzenetről szóló kormányzói döntésnek nincs írásos nyoma.

Az amerikaiaknak szóló hadüzenet kérdésének elkenése azonban nem bizonyult sikeres taktikának; bár a miniszterelnök az amerikai követtel december 11-én állítólag még azt közölte, hogy a határozat nem jelent hadüzenetet,⁶⁵ a német és az olasz kormány nyomására másnap már szóban azt közölte vele, hogy a szolidaritási nyilatkozat mégiscsak a hadüzenetet jelenti. Miután Pell a közlésnek ezt a formáját nem fogadta el, a miniszterelnök – külügyminiszteri minőségében – jegyzéket küldött az amerikai követségre, amely a háromhatalmi egyezményből következő szolidaritás elvére hivatkozva azt közölte, hogy „[...] az *Amerikai Egyesült Államok, másfelől a Német Birodalom, Olaszország és Japán között fennálló háborús állapotot Magyarországgal szemben is fennállónak tekintti.*”⁶⁶ A miniszterelnök a hadiállapot beálltát a Képviselőházban december 16-án jelentette be, amit a ház tudomásul vett.⁶⁷ Ugyanazon a napon került bejelentésre az amerikai hadüzenet a Felsőházban is, igaz, ott a Nagy-Britanniával való hadiállapottal együtt, amelyeket a második kamara határozattal szintén tudomásul vett.⁶⁸

⁶² Képviselőházi napló, 1939. XII. 470–471.

⁶³ *Juhász Gyula*: Magyarország hadbalépése Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok ellen. *Történelmi Szemle* 8. (1965) 76–77.

⁶⁴ MNL OL K 27 19411211.

⁶⁵ *Ullein-Reviczky Antal*: Német háború – orosz béke. Bp. 1993. 106.

⁶⁶ *Juhász Gy.*: Magyarország hadbalépése i. m. 79.

⁶⁷ Képviselőházi napló, 1939. XII. 529–530.

⁶⁸ Felsőházi napló, 1939. II. 336–337.

Az Egyesült Államok kormánya tulajdonképpen nem vette komolyan Magyarország hadüzenetét, amit német nyomásnak tulajdonított. Csak 1942. június 5-én hagyták jóvá azt a kongresszusi közös (564. számú) határozatot, amely az USA és Magyarország közti hadiállapot beálltáról szól.⁶⁹

Alkotmányos volt-e Magyarország hadba lépése?

A délvidéki bevonulás

A történeti szakirodalomban kimondva-kimondatlanul különbséget szoktak tenni a „bácskai bevonulás” és a Szovjetunióval szembeni hadiállapot beállása között, azzal a magyarázattal, hogy amíg az előbbi esetben Magyarország nem vált hadviselő féllé, addig az utóbbi döntéssel az ország Németország oldalán nemcsak jogilag, hanem a gyakorlatban is belépett a háborúba.

A Délvidék katonai megszállásával kapcsolatos hivatalos magyar álláspon-
tot Horthy már idézett április 10-i (11-én közzétett) kiáltványa tartalmazta,
amely egyrészt arra utalt, hogy miután „[...] Jugoszlávia törvényes államfő-
jét erőszakkal elmozdították”, majd „[...] kimondották Horvátország önállósá-
gát és függetlenségét”, „[...] Jugoszlávia megszűnt létezni és alkotó elemeire
bomlott.” Mindez arra vonatkozott, hogy mivel megszűnt az az állam, amellyel
Magyarország barátsági szerződést kötött, így az örökbarátsági szerződés sem
köti többé Magyarországot. A nyilatkozat azt is tartalmazta, hogy a puccsal ha-
talomra került rezsim „[...] katonai erőket vonultatott fel határainkon”, és „[...]
sorozatos légitámadások érték az ország területét és határunkon betöréseket
kísértek meg”. Végül arról a „szent nemzeti kötelességről” szólt, hogy az 1918-
ban elszakított terület és az azon élő magyarság sorsát Magyarország ismét
a kezébe vegye.⁷⁰ A kormány április 10-i ülésén nemcsak ehhez a kormányzói
kiáltványhoz, hanem Horthy Miklós hadparancsához is „egyhangúlag hozzá-
járult”, ahogy azt a minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve tanúsítja.⁷¹ Bárdossy
László később, 1945-ben ennek alapján azzal védekezett, hogy Magyarország
nem is támadhatta meg Jugoszláviát, mivel az korábban már megszűnt létezni,
és a helyén kikiáltották a független Horvátországot.⁷²

⁶⁹ Calendars of the United States House of Representatives and History of Legislation. Se-
venty-Seventh Congress. 79. (http://library.clerk.house.gov/reference-files/House_Calendar_77th_Congress.pdf, letöltés 2016. okt. 2.) Ez az aktus egyben azt is jól szemlélteti, hogy
hadüzenetet nem csupán „elsőként” lehetett küldeni, hanem egy hadüzenetre adott válaszként
is, vagyis az általában a hadiállapot kinyilvánítására szolgált.

⁷⁰ DIMK V. 1029–1030.

⁷¹ MNL OL K 27 19410410. A hadparancs és a minisztertanácsi jegyzőkönyv szövegét közli
továbbá: Horthy-Magyarország részvétele i. m. 32–34.

⁷² Bárdossy László 1945. október 9-i jelentése a Németországban állomásozó amerikai had-
sereg előtt. Lásd Bárdossy László a Népbíróóság előtt i. m. 28.

A délvidéki bevonulás jogszerűségét külön írásban igyekezett bizonyítani Bölöny József ügyvéd, közjogász egy korabeli cikkében. Bölöny szerint Magyarország Jugoszlávia megszűnése miatt nem csupán nem sértette meg a magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződést, hanem az abban foglalt „[...] békét és barátságot sem szegtük meg. Nem támadtuk meg Jugoszláviát, nem kezdünk ellene háborút.” A Magyarország által megszállt területeket korábban már kiürítették, és a bevonulás egyébként is csak olyan területeket érintett, amelyek korábban az országhoz tartoztak. „A jugoszláv impérium megszűnt ezen a területen, minthogy pedig »senki földje« ma már nincsen Európában, valakinek mindenesetre át kellett vennie annak igazgatását.” Ehhez pedig a jogcímet az jelentette, hogy „[...] a trianoni kényszerbéke által tőlünk elszakított területekről soha le nem mondtunk.” Végül a magyar csapatok csupán „a nyugalmat és békét” biztosítják a szerb és a magyar ajkú lakosságnak egyaránt.⁷³

Bölöny korabeli igazolási kísérlete valóságos gyöngyszeme a győztesek igazságának; valójában semmilyen érvet nem tartalmaz, csupán a támadó fél álláspontját ismétli meg. Különösen álszent az a már Bárdossy által is hangoztatott érvelés, amely a jugoszláv állam megszűnésére hivatkozik, hiszen az épp annak a katonai agresszióknak volt a következménye, amelyet Magyarország kezdettől fogva támogatott, s amelyben később maga is részt vett, vagy az a hivatkozás, amely a már legyőzött ellenfél védekezésre képtelen állapotával indokolja a bevonulást és a rend helyreállítását. Mindezt az sem menti, hogy Bölöny később megváltoztatta véleményét, s a következő évtizedekben többször is kiadott munkájában már azzal vádolta Bárdossy miniszterelnököt, hogy a megszállást olyan „[...] téves közjogi megállapítással kísérte meg alátámasztani”, miszerint „[...] Jugoszlávia törvényes államfőjét elmozdították.”⁷⁴

Az 1941. áprilisi délvidéki bevonulás alkotmányosságának megítélésében némi nehézséget okozhat, hogy a korabeli nyilatkozatok, illetve dokumentumok nem jelölték meg a katonai akció jogi alapját; nem hivatkoztak sem az 1920. évi I. tc.-re, sem pedig a XVII. tc.-re, és nem is követték az azokban előírt eljárásrendet.⁷⁵ Márpedig a honvédség bevetésére vagy csak hadüzenet, vagy a hadsereg országhatáron túli alkalmazása keretében kerülhetett sor alkotmányosan. Gyakran

⁷³ Bölöny József: Igazságot Magyarországnak! Magyar Nemzet, 1941. április 24.

⁷⁴ Bölöny József: Magyarország kormányai 1848–1975. (Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltárban és történeti forrástudományok 2.) Bp. 1978. 42.

⁷⁵ A témával foglalkozó számos publikáció szerint Horthy a Teleki Pál öngyilkosságáról tájékoztató, Hitlerhez intézett 1941. április 3-i levelében kijelentette, hogy a Jugoszlávia elleni támadásban való magyar részvételhez csak valamilyen *casus bellire* lenne szükség. Horthy levele azonban nem tartalmazott ilyen utalást (a levél szövegét közli: Horthy-Magyarország részvétele i. m. 330–331.). Sztójay Döme berlini magyar követ április 6-i jelentésében említi, hogy a kormányzói levelet átadó Bartha Károly honvédelmi miniszter szóban tett erre vonatkozó kiegészítést Hitlernek (a jelentés szövegét lásd uo. 333–339.). Sztójay beszámolója szerint Hitler úgy vélte, hogy a háborús ok már azzal is beállt, hogy Jugoszlávia megsértette a háromhatalmi egyezményt. Uo. 335.

hangoztatott vélemény szerint a katonai akciót az április 1-jei Legfelsőbb (sic!) Honvédelmi Tanács hagyta jóvá. A Legfelső Honvédelmi Tanácsnak azonban – amely már 1928 óta működött,⁷⁶ de amelyet csak a honvédelemről szóló 1939. évi II. tc. cikkelyezett be – nem volt ilyen jogköre; a törvény szerint azt a „[...] honvédelmi érdekek mind békében, mind háborúban való minél hathatósabb kielégítésének és az e végből szükséges intézkedések összhangjának biztosítása céljából” hozták létre, s külön kiemelték, hogy az Legfelső Honvédelmi Tanács működése nem érinti a miniszteri felelősséget.⁷⁷

Mivel Magyarország nem küldött hadüzenetet Jugoszláviának, így elvi lehetőségként csak a honvédség országhatáron túli alkalmazása jöhetett szóba az 1920. év XVII. tc. 2. §-a szerint. A Minisztertanács 1941. április 10-i ülésének jegyzőkönyve szerint Bárdossy miniszterelnök felolvasta a kormányzó kiáltványát a katonai akcióról azzal a megjegyzéssel, hogy azt maga is ellenjegyezte.⁷⁸ Csakhogy több egyéb, az 1920. évi XVII. tc. 2. §-ában előírt feltétel nem teljesült. Így például aligha volt olyan „közvetlen fenyegető veszély”, amely Magyarország biztonságát Jugoszlávia oldaláról fenyegette volna. Bár Horthy kiáltványa utalt az április 7-i jugoszláv légitámadásokra és a határ menti incidensekre, azokra nyilvánvalóan az április 6-i, részben Magyarország területéről indult német katonai támadásra adott válaszként került sor, ráadásul a jugoszláv hadsereg a német invázió megindulása után nem volt abban a helyzetben, hogy bármely országra fenyegető veszélyt jelenthessen (a bevonulás egyik indoka épp az volt, hogy a megszállt délvidéki területet a jugoszláv hadsereg korábban kiürítette). De még ha valóságos veszélyről lett is volna szó, a hadsereg alkalmazásához nem kérték „késedelem nélkül” az Országgyűlés utólagos hozzájárulását. A húsvét miatt április 8-án elnapolt Országgyűlést össze sem hívták a délvidéki bevonulás miatt, csupán a Képviselőház legközelebbi ülésén, április 24-én hangzott el a már idézett házelnöki hálálkodás. Furcsamód ugyanezen az ülésen jelentették be, hogy az április 3-án öngyilkosságot elkövetett Teleki Pál helyett Horthy Miklós kormányzó Bárdossy Lászlót nevezte ki – szintén április 3-tól – miniszterelnökké. Bárdossy bemutatkozó beszédében sem kérte a Képviselőház jóváhagyását a délvidéki katonai bevonuláshoz, s ő is csak – nagy lelkesedést kiváltva – a támadás tényét jelentette be.⁷⁹ Az addigra már be is fejeződött katonai akcióról az Országgyűlés egyik háza sem szavazott, formailag azt csak a több mint nyolc hónappal később, „a visszafoglalt délvidéki

⁷⁶ Horváth László: Változások a honvédelmi igazgatás területén. A védelmi igazgatás napjainkig. Nemzetvédelmi Egyetemi Közlemények 9. (2005: 2. sz.) 138.

⁷⁷ 1939. évi II. tc. 3. § (1)-(2) bek. Ezért aztán téves Ránki György azon megjegyzése, amely szerint azért ült össze a Legfelső Honvédelmi Tanács, mert a „[...] mozgósítást csak Horthy, s a kormány együttesen rendelhette el”. *Ránki György: Magyarország belépése a második világháborúba.* Hadtörténelmi Közlemények 6. (1959: 2. sz.) 34.

⁷⁸ MNL OL K 27 19410410. Mint láttuk, a hadparancs a honvédelmi miniszter ellenjegyzésével jelent meg.

⁷⁹ Képviselőházi napló, 1939. X. 3–4.

területeknek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásáról és az országgal egyesítéséről” szóló törvénnyel hagyta jóvá.⁸⁰

A katonai beavatkozás a nemzetközi joggal is ellentétes volt. Egyrészt nyilvánvalóan sértette a magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződést, valamint a hágai III. egyezmény előírásait is.⁸¹ Ezzel kapcsolatban tarthatatlan az a már idézett hivatalos magyar álláspont, amely szerint Magyarország azért nem sérthette meg a barátsági szerződést a Jugoszláv Királysággal szemben, mert a bevonuláskor már nem is létezett Jugoszlávia, hiszen a jugoszláv állam annak a német agresszióknak esett áldozatul, amelynek Magyarország is – felvonulási terület, illetve bázis biztosításával – a részese volt.⁸² A hágai egyezmény szerint továbbá az „ellenségeskedések” csak előzetes és egyértelmű értesítés után kezdődhetnek volna meg. Bár a nemzetközi jog ismert egyéb – nem háború részeként alkalmazott – fegyveres akciót, a magyar közjogban egyébként sem ismert „szigorúan korlátozott katonai akció”⁸³ jogalapja ennek nem felelt meg, miután a fegyveres erőt itt nem valamely „szerződéses követelések behajtása végett” vették igénybe, amelyet egyébként az 1907. évi II. egyezmény megengedett és egyben korlátozott is.

A Szovjetunió elleni hadba lépés – Alkotmányértő hadüzenet vagy a hadiállapot alkotmányszerű kinyilvánítása?

A Szovjetunióval szembeni hadba lépés jogszerűségének megítélése még inkább megosztotta azokat, akik a kérdésről akár a háború alatt, vagy közvetlenül utána, akár a későbbi évtizedekben véleményt nyilvánítottak. A hadba lépés indokoltságát már a háború idején is sokan megkérdőjelezték attól tartva, hogy az tragikus következményekkel fog járni Magyarországra nézve. E nézetek között néha olyan vélemények is megjelentek, amelyek a hadba lépést nem csupán elvi alapon ellenezték, hanem annak alkotmányosságát is vitatták. Így például

⁸⁰ „A törvényhozás jóváhagyóan tudomásul veszi azokat az intézkedéseket, amelyeket a m. kir. kormány a visszafoglalt délvidéki területek birtokbavétele végett tett.” Lásd az 1941. évi XX. tc. 1. §-át.

⁸¹ Felvetődhet még, hogy a támadás a háromhatalmi egyezményt is megsértette, miután a jugoszláv kormány pár nappal korábban, 1941. március 25-én csatlakozott ehhez a nemzetközi szerződéshez. Hitler épp az ezt aláíró Cvetković-kormány megdöntése miatt határozta el Jugoszlávia megszállását. Szigorúan jogi szempontból azonban ez az érv aligha áll meg, mivel a háromhatalmi egyezmény ratifikálására Jugoszláviában nem maradt idő.

⁸² Ez a fajta érvelés nem volt precedens nélküli. Miután a náci Németország 1939 szeptemberében megtámadta Lengyelországot, a sztálini Szovjetunió is azzal próbálta igazolni a kelet-lengyelországi bevonulását, hogy a német támadás nyomán megszűnt az önálló lengyel állam.

⁸³ Erre (is) hivatkozott Bárdossy az ellene folyó eljárás során. Lásd Bárdossy László 1945. október 9-i jelentése a Németországban állomásozó amerikai hadsereg előtt. In: Bárdossy László a Népbíróság előtt i. m. 28.

Bajcsy-Zsilinszky Endre a Kállay Miklós miniszterelnökhöz intézett, s pártja, a Független Kisgazdapárt nevében elküldött 1943. július 31-i keltezésű memorandumában úgy érvelt, hogy Bárdossy a délvidéki akcióval, a Szovjetunióval és az Egyesült Államokkal szembeni „hadbalépési kormánynyilatkozatokkal” „[...] egyszerűen túltette magát a magyar közjogi tételes törvények rendelkezésein”, amelyek világosan megkövetelték a hadüzenetekhez szükséges előzetes parlamenti hozzájárulást. „Bárdossy vette magának a bátorságot, hogy a tételes közjogi törvény ellenére, a maga felelősségére, hadat üzenjen a Szovjetuniónak, utóbb az Északamerikai Egyesült Államoknak.” Bajcsy-Zsilinszky arra is utalt, hogy a hadüzenet a nemzetközi gyakorlattal összeegyeztethetetlen módon történt, mert a kassai bombázás felderítetlen, s „[...] túlságosan apró ok” volt, „[...] főleg a maga egyszerű mivoltában”, amely lelkiismeretes mérlegelés után nem vezethetett volna hadüzenethez, vagyis tisztázatlansága miatt nem volt valódi *casus belli*, így a hadüzenetek a magyar közjog szellemével és betűjével is ellentétben álltak.⁸⁴

A hadiállapot 1941. június 26-i kinyilvánítását a Bárdossy-per tanúinak nagy többsége szintén hadüzenetnek tekintette, s azt többen is alkotmányosan aggályosnak tartották.⁸⁵ A háborús vereség után, egy háborús bűnökkel vádolt volt miniszterelnök népbírósi perében tanúskodók személyes motívumai ugyan kérdésesek lehetnek, az azokban megjelent érvek azonban e motívumoktól függetlenül is értékelhetők. Így különösen Bölöny József véleménye figyelemre méltó, nemcsak azért, mert az eljárás ügyészi szakában tett nyilatkozatában foglalt álláspontot az ügyészség a vádiratban szó szerint magáévá tette, hanem a benne foglalt érvelés miatt is. Bölöny szerint a hadüzenet joga a kormányzó és az Országgyűlés együttes hatáskörébe tartozott, így a kormány a hadiállapot kinyilvánításával túllépte a hatáskörét, mert a hadiállapot beállításának megállapítása a hadüzenet fogalmi körébe tartozik.⁸⁶

⁸⁴ A memorandumot közli *Pintér István – Rozsnyói Ágnes*: Bajcsy-Zsilinszky dokumentumok. Századok 99. (1965) 185–186.

⁸⁵ Reményi-Schneller Lajos, a Bárdossy-kormány pénzügyminisztere például kiemelte, hogy emlékezete szerint az Országgyűlés egyik házában sem került sor a hadiállapot „alkotmányos ratifikálására.” Bárdossy László a Népbírósi per előtt i. m. 39. Baky László szerint a Képviselőház külügyi bizottságában többen is szóvá tették, hogy a „Jugoszlávia fegyveres megtámadása és az Oroszország elleni hadüzenet” alkotmányellenes volt. Uo. 44. Hóman Bálint volt kultuszminiszter saját perében is mindvégig hadüzenetről beszélt. *Idézi Glatz Ferenc*: Az 1941. június 26-i minisztertanácsi ülés. Hóman Bálint 1946. március 18-i népbírósi vallomása. *História* 14. (1992: 2. sz.) 13.

⁸⁶ Bárdossy László a Népbírósi per előtt i. m. 46. Ehhez hasonlóan *Bölöny József*: Magyarország kormányai 1848–1975. Bp. 1978. 42. Amint láttuk, Bölöny 1941 áprilisában végletelesen elfogult cikket írt a délvidéki bevonulás védelmében. A háború alatt megjelent munkáiban még nem foglalkozott a Szovjetunióval szembeni hadba lépés jogi megítélésével. *Bölöny József*: A magyar közjog időszerű kérdései. 1–2. Bp. 1941–1942. *Út*: Magyar közjog I–III. Bp. 1942–1943.

A Szovjetunió elleni hadba lépést a memoáirodalom szerzői is egyöntetűen hadüzenetnek tekintették;⁸⁷ s ez volt magának Horthynak is a véleménye.⁸⁸ A rendszerváltás előtti történeti irodalom ugyan élesen elítélte Magyarország 1941. júniusi hadba lépését, annak formájáról azonban már nem volt konszenzus a szerzők között. Egyesek úgy vélték, hogy a magyar légierő június 27-én hajnalban „hadüzenet nélküli támadást intézett” a Szovjetunió ellen,⁸⁹ míg a többségi álláspont szerint a hadba lépés a Szovjetunióknak küldött hadüzenettel történt.⁹⁰ Ez azonban leginkább az Országgyűlés előzetes jóváhagyásának hiánya miatt alkotmányellenes volt.⁹¹

Bárdossy László a háborút követően a hadba lépés alkotmányossága mellett érvelt, elutasítva azt az 1945-ös népbírósi perben ellene felhozott egyik vádpontot, hogy alkotmányellenesen vitte háborúba az országot. Az egykori miniszterelnök szerint Magyarország nem üzent hadat a Szovjetunióknak 1941 júniusában, hanem a szovjetek részéről ismétlődő, indokolatlan támadások miatt a kormány szükségesnek látta, hogy a már fennálló hadiállapotot hivatalosan bejelentse. „A magyar törvények világos megfogalmazása értelmében a kormány

⁸⁷ Lásd például *Nagybacsoni Nagy Vilmos*: Végzetes esztendő. Bp. 1986. 84.; *Ullein-Reviczky A.*: Német háború i. m. 99.; *Barcza György*: Diplomataemlékeim 1911–1945. II. Bp. 1994. 24. Ugyanez volt a véleménye Werth Henriknek is. Lásd *Vaszilij Hrisztoforov – Varga Éva Mária*: Werth Henrik vezérkari főnök vallomásai szovjet fogságban. In: Háború és nemzeti önismeret. Szerk. Bartha Eszter – Krausz Tamás. Bp. 2011.

⁸⁸ Horthy az 1946-ban, a Nürnbergi Legfelsőbb Bíróság ügyészenek, Robert N. Jacksonnak írt levelében úgy fogalmazott, hogy: „A német nyomás ellenére megtagadtam a Szovjetunióknak szóló hadüzenet küldését. Ezt csak azután adtam ki, hogy ők Kassát és Munkácsot bombázták.” A levél szövegét közli: *Szabó A. Ferenc*: Horthy Miklós és a kassai bombázás. *Acta Historica Hungarica Turiciensia* 26. (2011: 1. sz.) 181.

⁸⁹ *Kerekes Lajos*: Magyarország hadbalépése a Szovjetunió ellen. In: Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Az iratokat összegyűjtötte és a bevezető tanulmányokat írta Ádám Magda – Juhász Gyula – Kerekes Lajos. Bp. 1959. 349.

⁹⁰ *Tóth Sándor*: Magyarország katonai szerepe a második világháborúban (Historiográfiai áttekintés). *Történelmi Szemle* 16. (1973) 339.; *Ránki György*: A második világháború története. Bp. 1976. 115.

⁹¹ *Gosztonyi Péter*: Magyarország a második világháborúban. I. Tanulmányok és riportok Magyarország második világháborús szerepéről. München 1984. 23. Gosztonyi Péter később – nyilván az újabb hazai történészviták hatására – módosította álláspontját, s immár úgy érvelt, hogy Horthy, élve alkotmányos jogával, az 1920. évi XVII. tc. alapján kimondta a hadiállapot beálltát, majd a minisztertanács tagjai „[...] elfogadták a hadiállapotot kinyilvánító kormányzói döntést”. Lásd *Gosztonyi Péter*: A magyar honvédség a második világháborúban. Bp. 1995. 39. Carlile Aylmer Macartney angol történész szerint, aki nagymonográfiát írt a Horthy-korszak történetéről, „[...] az az eljárás, amelyet Bárdossy alkalmazott (bármilyen is volt a mozgatórugója), keresztülgázolt a magyar alkotmányon”. Macartney szerint Bárdossy azért tekintett el az alkotmánytól, hogy ha rosszul alakulnak a dolgok, minden felelősséget magára vállalhasson, másrészt, hogy elkerülje az előzetes vitát, amelyben a baloldal a háború ellenzésével megsérthette volna a németeket, a jobboldal viszont lelkesen támogatta volna, és nagyobb részvételt követelt volna. *C. A. Macartney*: Október tizenötödike. A modern Magyarország története 1929–1945. II. Bp. 2006. 41.

tanácsa alapján a kormányzónak joga van ahhoz, hogy a magyar hadseregnek utasítást adjon országhatáron kívüli katonai akció végrehajtására”, azzal, hogy a kormánynak ilyenkor kötelessége a parlament utólagos jóváhagyását megszerezni. E szabályokat pedig „szigorúan” betartották: „A kormányzó, a kormány tanácsa alapján, elrendelte a magyar hadsereg azonnali akcióba lépését az ország védelme érdekében, s ezt a tényt a miniszterelnök még a döntés meghozatalának reggelén tudatta a képviselőházzal. Ennél hamarabb nem is lehetett volna.” Amikor pedig az Országgyűlés az ügygel foglalkozott, mindkét házból egyhangú jóváhagyás érkezett.⁹²

A hazai történetírásban már a rendszerváltás előtt megjelent a kormány 1941-es hivatalos álláspontjának felmelegítése, azaz a Bárdossy-féle érvelés, s 1991 után (talán a Bárdossy elleni peranyag újabb publikálásának köszönhető nagyobb nyilvánosság és figyelem hatására⁹³) el is terjedt ez a felfogás. Az utóbbi évek, évtizedek uralkodó történetírói véleménye tehát alaposan megváltozott ebben a kérdésben, s a történészek többsége, nagyjából hasonló indokok alapján immár alkotmányosnak tartja a Szovjetunióval szemben beállt hadiállapot kinyilvánítását.⁹⁴ Szakály Sándor például több cikket is szentelt annak „a történészek, hadtörténészek döntő többsége” által „kritika nélkül” elfogadott és átvett állításnak a cáfolatára, amely szerint „Magyarország 1941. június 27-én hadat üzent a Szovjetuniónak, s tette mindezt Bárdossy László miniszterelnök a kormány nevében, törvénytelenül”.⁹⁵ A későbbi mások által is átvett érvelés arra utalt, hogy az 1920. évi I. tc.-et, ahogy láttuk, még ugyanabban az évben, augusztusban kiegészítette az 1920. évi XVII. tc., amely – a kormány felelősségének fenntartása mellett – felhatalmazta a kormányzót a katonai megtorlás elrendelésére, s a parlamenti hozzájárulás megszerzését utólag is lehetővé tette. Ennek alapján Romsics Ignác szerint „súlyos jogi tévedés” törvénysértéssel vádolni Horthyt és Bárdossyt a hadba lépés miatt, mert az 1920. évi I. tc.-ben

⁹² Bárdossy László a Népbíróóság előtt i. m. 30.

⁹³ Lásd Bárdossy László a Népbíróóság előtt i. m.

⁹⁴ A témában állást foglaló Borsányi Julián, Dombrády Lóránd, Pritz Pál, Romsics Ignác, Szakály Sándor és Ujváry Gábor több munkájában is publikálta ezzel kapcsolatos álláspontját. Mivel ezek általában több alkalommal is ugyanazzal a szöveggel kerültek közlésre, nem hivatkozom külön e munkáikat. A Magyarország hadba lépésének körülményeit végletesen elfogult, tendenciózus – bevallottan Bárdossy László jogi rehabilitációjának előkészítése céljából írt – tanulmányban vizsgáló Perjés Géza hadtörténész szerint a Jugoszlávia elleni „támadó háború”, valamint a Szovjetunió elleni hadba lépés nem csupán nem volt jogellenes, hanem az akkori körülmények között helyes is volt. *Perjés Géza: Bárdossy László és pere. Hadtörténelmi Közlemények* 113. (2000) 771–837. Perjés szerint a hadba lépés jogszerűségének kérdése fel sem merülhet, „[...] mivel a két világháború közötti időben nem létezett olyan nemzetközi jogi törvény vagy megállapodás, mely a támadó háborút tiltotta és szankcionálta volna”. Uo. 785. Ez az állítás azonban – lásd fentebb az 1.2. pontot – a nemzetközi jogi kontextus ismeretének teljes hiányáról árulkodik.

⁹⁵ *Szakály Sándor: A „hadüzenet” – egy minisztertanácsi jegyzőkönyv margójára. História* 14. (1992: 2. sz.)

meghatározott kormányzói jogkört az említett módon kiterjesztették, s a hadsereg országhatáron kívüli alkalmazásának feltételei közül egyedül a „közvetlen veszély” kritériuma lehet kérdéses.⁹⁶ Ehhez hasonlóan többen is igyekeztek cáfolni a történetírásban „gyökeret vert”, „közkeletű” tévedést, amely szerint Magyarország hadüzenettel lépett volna be a Szovjetunió elleni háborúba, vagy hogy e döntéshez a parlament előzetes jóváhagyására lett volna szükség.⁹⁷ Ennélfogva igen gyakori, hogy a korabeli forrásokat, az egykori események szereplőinek véleményét közlő történészek megjegyzésekkel korrigálják az eredeti szövegeket, nem mulasztva el megjegyezni, hogy valójában nem hadüzenetről, hanem a hadiállapot beálltának megállapításáról volt szó.⁹⁸ A legegységelműben Dombrády Lóránd fogalmaz, aki szinte szó szerint az 1941-es kormányhatározat álláspontját fogadja el azzal, hogy a hadiállapot nem magyar kezdeményezésre, hanem „[...] a Szovjetunió részéről hadüzenet nélkül végrehajtott, provokátlanul támadás nyomán következett be”, a döntő szót pedig a kormányzó mondta ki.⁹⁹

A lényegét illető kérdéseken túl a jogi érvelés már többfelé elágazott a hivatkozott történeti munkákban. Szakály Sándor visszatérő érve, hogy a „hadüzenet” szó egyszer sem fordult elő a június 26-i minisztertanácsi ülésen (egyik jegyzőkönyv-változat szerint sem), s tőle származik az az állítás is, amely szerint a hadiállapotról szóló június 27-i parlamenti bejelentés során azért nem került sor szavazásra, mert „[...] nem hadüzenetről volt szó, hanem egy bekövetkezett tény bejelentéséről.”¹⁰⁰ Pritz Pál a fentebb idézett érvelést azzal egészíti ki, hogy „[...] az előírásokat ugyan nem teljesen tartották be, de arról korántsem lehet megalapozottan beszélni, hogy az »alkotmánnyal« – hiszen ilyen valójában nem létezett, alkotmányon az alaptörvények együttesét értették – Bárdossy frontálisan szembekerült volna”. Mivel a kormány a hadba lépés mellett döntött, a tényleges döntést pedig nem Bárdossy, hanem Horthy hozta meg, legfeljebb csak annyiban lehet alkotmánysertről beszélni, hogy Bárdossy a

⁹⁶ *Romsics Ignác*: Magyar sorsfordulók 1920–1989. Bp. 2012. 143.

⁹⁷ Lásd például Pritz Pál jegyzetét a Bárdossy-per anyagához. (Bárdossy László a Népbíróság előtt i. m. 10.); *Borsányi J.*: Az 1941. június 26-ai i. m. 91.; *Ungváry Krisztián*: A magyar honvédség a második világháborúban. Bp. 2005. 20. Dombrády Lóránd egy munkájában szinte megrója a Bárdossy-per ügyészét, amiért az nem akarta tudomásul venni, hogy az 1920. évi I. tc-et később módosították, és ezért nem is kellett az Országgyűlés előzetes hozzájárulása. *Dombrády L.*: A hadba lépés felelősségéről i. m. 546.

⁹⁸ Ujváry Gábor, a Hóman-ügy perújítási eljárásának egyedüli történész szakértője például bírósági szakvéleményében több alkalommal is kijavította Hóman korabeli, a hadüzenetre vonatkozó utalásait a „hadiállapot” kinyilvánítására. Fővárosi Törvényszék ítélete, 2015. március 6. 3. B.519/2014/12. szám. Lásd még Pritz Pál fentebb hivatkozott jegyzetét, továbbá *Hrisztoforov, V. – Varga, É. M.*: Werth Henrik i. m. 217.; *Ujváry Gábor*: Történettudomány vagy törvényszék? Még egyszer a Hóman-peréről. *Rubicon* 27. (2016: 2. sz.) 61.

⁹⁹ *Dombrády L.*: A hadba lépés felelősségéről i. m. 548.

¹⁰⁰ *Szakály Sándor*: „Magyarország és a Szovjet-unió között a hadiállapot beállott.” Egy döntés politikai hátteréről. *Hadtörténelmi Közlemények* 104. (1991: 2. sz.) 33., 36.

parlament utólagos hozzájárulását csak késve kérte meg.¹⁰¹ Perjés Géza szerint a hadba lépés vonatkozásában a kormányzó „[...] egyedül volt birtokában a törvény adta felhatalmazásnak”.¹⁰² Dombrády Lóránd a hadba lépésről szóló 1941. június 26-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvének két fennmaradt változatának hitelességét azért vonja kétségbe, mert az azokban jelzett határozatot a kormány nem is hozhatta volna meg, mert ha mégis határozott volna a hadiállapotról, akkor azt a miniszterelnöknek a kormányzó elé kellett volna vinnie jóváhagyásért.¹⁰³

Az 1990 utáni irodalomban már csak kevesen tartották meg a hadüzenetre, illetve a hadba lépés alkotmányos problémáira vonatkozó korábbi álláspontjukat,¹⁰⁴ de elképzelhető, hogy ezek a szerzők valójában nem is tulajdonítottak jelentőséget ennek a kérdésnek.¹⁰⁵

A Szovjetunió elleni hadba lépés alkotmányossága

A Szovjetunióval szembeni hadba lépés kétségtelenül Magyarország második világháborús részvételének sorsfordító eseménye volt. Annak érdekében, hogy az erről szóló döntések alkotmányosságának kérdését értékelhessük, érdemes külön-külön foglalkoznunk azokkal az érvekkel, amelyek a kortárs történeti szakirodalom többségi álláspontja szerint az 1941. június 26-i hadba lépés alkotmányos módja mellett szólnak.

a) A hadba lépés a hadiállapot beálltának kinyilvánításával történt, nem pedig hadüzenettel.

Ennek az érvek az a lényege, hogy mivel a hadba lépés nem hadüzenettel történt, hanem a hadiállapot beálltának megállapításával, ezért nem is lehet számon kérni rajta a hadüzenet eljárási feltételeit. Nem kétséges azonban, hogy egy eljárást a tartalma alapján kell megítélni, nem pedig azon az alapon, hogy résztvevői hogyan nevezik – ebben az esetben annál is inkább, mert a magyar jog nem ismerte a „hadiállapot beálltának megállapítását” vagy kinyilvánítását

¹⁰¹ Bárdossy László a Népbíróság előtt i. m. 11. Igaz, Pritz Pál egy újabb publikációjában már úgy fogalmaz, hogy Bárdossy elfogadta a kormányzó „alkotmányjogilag kifogásolható” döntését. *Pritz Pál: A Szovjetunió elleni magyar hadbalépés döntési mechanizmusa.* In: Háború és nemzeti önismeret i. m. 139.

¹⁰² *Perjés G.:* Bárdossy László és pere i. m. 793.

¹⁰³ *Dombrády L.:* A hadba lépés felelősségéről i. m. 542.

¹⁰⁴ Így például *Ormos Mária:* Magyarország a két világháború korában 1914–1945. Debrecen 1998. 346.

¹⁰⁵ A korszakról történeti munkát közlő Herczegh Géza nemzetközi jogász szerint például Magyarország hadüzenettel lépett hadba a Szovjetunió ellen, az a leírása azonban, amely szerint arról a Minisztertanács döntött, amit a kormányzó „tudomásul vett”, nyilvánvalóan téves. *Herczegh Géza:* A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Bp. 1999. 345–346.

a háborúba lépés legitim módjaként. Mint láttuk, az 1920. évi I. tc. csak a hadüzenet, illetve a hadsereg országhatáron kívüli alkalmazásának lehetőségéről rendelkezett.

Ezzel kapcsolatban az is megjegyezhető, hogy ha a hadüzenet megtörténte önmagában azzal utasítható el, hogy 1941 júniusában nem a hadüzenetet, hanem a hadiállapot beállítását deklarálták, s ez kizárja az 1920. évi I. tc. alkalmazását, akkor ez az érvelés az 1920. évi XVII. tc. felhívását is kizárja, hiszen nem is a hadsereg közvetlen veszély esetén való, országhatáron túli alkalmazását jelentették be, hanem a hadiállapot beállítását nyilvánították ki.

Azok a történészek, akik azt hangsúlyozzák, hogy a hadiállapot beálltának kinyilvánítása nem azonos a hadüzenettel, egyöntetűen hadüzenetnek tekintik a brit kormány 1941. decemberi nyilatkozatát, amely pedig szintén a hadiállapot beállításáról szólt (Magyarországgal szemben). Ugyanígy közmegegyezés van abban a kérdésben, hogy 1941 decemberében Magyarország hadat üzent az Egyesült Államoknak, jóllehet akkor ugyancsak a hadiállapot („háborús állapot”) bejelentése történt magyar részről. Valójában a második világháború idején a legtöbb hadüzenetet ilyen formában – azaz a hadiállapot beálltának kinyilvánításával – közölték.

A hadüzenet kizárása azon az alapon, hogy a kormányzó és a kormány nem hadüzenetet küldött, hanem csupán kinyilvánították a már bekövetkezett hadiállapotot, azért is meglepő érvelés, mert a hadüzenet hagyományosan éppen a hadiállapot (egyoldalú) kinyilvánítását jelentette, vagyis mind a hazai közjog, mind az akkoriban érvényes nemzetközi jog szerint a hadiállapot kinyilvánítása a hadüzenettel esett egy tekintet alá.¹⁰⁶ Tulajdonképpen a korabeli politikai szóhasználat sem tért el ettől. Az 1941. június 23-i rendkívüli kormányülésen hozott határozat például úgy fogalmazott, hogy Olaszország a Szovjetunió német megtámadása után „[...] jóval messzebb ment el”, mint a magyar (amely csak a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolat megszakításáról döntött), „[...] mert a Szovjetunióval hadiállapotban lévőnek tekinti magát”, márpedig ez a Szovjetunióval szembeni olasz hadüzenetre utalt.¹⁰⁷ Bárdossy miniszterelnök

¹⁰⁶ „A hadüzenet egy állam által egy másik államhoz intézett bejelentés, amely szerint úgy tekinti, hogy közöttük háború van. Korábban a hadüzenetre többé-kevésbé ünnepélyes formában került sor, mára azonban ezek az ünnepélyes külsőségek eltűntek, és a hadüzenet bármely formában, egyszerű közléssel történhet.” *L(assa) Oppenheim: International Law. A Treatise. Vol. II. War and Neutrality.* London–New York–Bombay 1906. 102–103. Az 1907. évi III. hágai egyezmény szövege nem korlátozta az előzetes értesítést a háborút kezdeményező félre, s a második világháborúban számos példa volt a kölcsönös hadüzenetre (például Japán és az USA, vagy Magyarország és az Egyesült Államok között). Igaz azonban, hogy az egyezmény célja kétségtelenül a békeidőben, bejelentés nélkül kezdett támadó háborúk megakadályozása volt. *Thomas Erskine Holland: The Laws of War on Land (Written and Unwritten).* Oxford 1908. 18. Az egyezmény megszületésének körülményeiről lásd *Pearce A. Higgins: The Hague Peace Conferences and other International Conferences concerning the Laws and Usages of War. Texts of Conventions with Commentaries.* Cambridge 1909. 202–205.

¹⁰⁷ Szent-Iványi-kézirat, 633.

ezen a kormányülésen továbbá külön hangsúlyozta, hogy a diplomáciai kapcsolatok megszakítása a szovjetekkel Magyarország részéről nem jelenti a hadiállapot deklarálását, ami alatt akkor – vagyis még a kassai bombázás, a *casus belli* előtt – nyilvánvalóan a hadüzenetet értette.¹⁰⁸ Vagy amikor gróf Esterházy Móric korábbi miniszterelnök, akinek pár nappal korábban Bárdossy azt mondta, hogy „szó sincs” arról, hogy Magyarország egy német–orosz konfliktus esetén belépne a háborúba, június 27-én felkereste Bárdossyt, a kormányfő kijelentette előtte: „Nem tudtuk kikerülni. A katonák forcírozták [sic!]; a hadsereg fellázadt volna, ha nem üzenünk hadat”.¹⁰⁹

Figyelemre méltó továbbá, hogy miután a nemzetközi jogban a Briand-Kellogg-paktum megtiltotta a támadó háborút, mint a nemzeti politika eszközt, a háborút kezdeményező államok tudatosan kerültek a háború és a hadüzenet kifejezéseket, s a háború megindítása kapcsán a hadiállapot bekövetkeztének egyszerű megállapításával úgy kívánták feltüntetni a helyzet alakulását, mintha a háború az ellenfél magatartása folytán már előbb kitört volna, s így a hadiállapot megállapítása már csak a tényleges helyzet bejelentését jelenti. Ez a gyakorlat azonban nem volt más, mint a hadüzenet álcázása, vagyis „[...] a hágai egyezmény nyílt és félreérthetetlen formájától eltérő leplezett alakja”, s csak arra szolgált, hogy elhárítsa a háborúért való felelősséget.¹¹⁰ Elvileg azonban, ha egy államnak nem sikerült bizonyítania, hogy valóban háborús támadás érte, akkor nem volt jelentősége, hogy formálisan nem hadüzenettel lépett háborúba.

Lényegét tekintve ezt a taktikát követte Magyarország már a délvidéki bevonulással is: akkor is azt szerette volna elkerülni, hogy támadónak tekinthessen, s a tényleges hadműveletekkel minél gyorsabban elérhesse a kitűzött célt, majd a kivívott eredményeket megőrizve, gyorsan napirendre lehessen térni az események felett.¹¹¹ Hasonló megfontolások vezethették Horthyt és Bárdossyt is, amikor a Szovjetunióval szembeni hadba lépéskor is feltűnően kerültek a hadüzenetre való utalást – nem pedig az volt az ok, amit Pritz Pál állít, aki szerint

¹⁰⁸ MNL OL K 27 19410623.

¹⁰⁹ Szent-Iványi-kézirat, 682. Szent-Iványi Domokos visszaemlékezése szerint a hadba lépésről döntő június 26-i minisztertanácsi ülés előtt „[...] a honvédelmi miniszter a legélesebb formában összecsapott a miniszterelnökkel, s a vezérkari főnökkel való együttes lemondásával fenyegetőzött, ha a hadüzenet nem történik meg azonnal; Bárdossy azt válaszolta, hogy erről a minisztertanács fog dönteni”. Uo. 646.

¹¹⁰ „[...] a hadiállapot megállapítása nem más, mint a fegyveres küzdelem háborúnak minősítése, ez ennek következtében a háborúvá minősítés legjellemzőbb nyílt eszközével, a hadüzenettel egyértelmű.” *Ókéri Polzovics Iván: Hadüzenet-hadiállapot beállta. Külügyi Szemle* 21. (1942) 461–462., 464.

¹¹¹ Uo. Sőt, maga Bárdossy nyilatkozott úgy, hogy a Minisztertanács 1941. decemberi, az USA-val való viszonyról szóló kétértelmű nyilatkozatának (lásd lentebb) is az volt a célja, hogy Magyarország ne a háborút kezdeményező félként tűnjön fel. „...[hogy] kifejezetten háborút kelljen üzenünk az Egyesült Államoknak. Ezt akartuk elkerülni.” Szent-Iványi-kézirat, 682.

„Bárdossyban sokkal több formaérzék volt, mint hogy egy ilyen otrombaságot [ti. a Szovjetunióknak való hadüzenetet – SZ. Z.] elkövessen.”¹¹²

b) A kormányzó és a Minisztertanács az 1920. évi XVII. tc. szerint járt el – azaz nem hadüzenetről volt szó, hanem a hadsereg országhatáron kívüli alkalmazására került sor, amelyre más eljárási szabályok vonatkoztak.

A hadba lépés elnevezésénél is fontosabb érv, hogy arra 1941. júniusában az 1920. évi XVII. tc. 2. §-ának (2) bekezdése alapján került sor.¹¹³ Ezt az is bizonyítja, hogy a miniszterelnök erre a jogalapra hivatkozva kérte a Képviselőháztól a Szovjetunió ellen végrehajtott katonai akciók jóváhagyását. Ezt a gondolatmenetet látszólag egy közjogtörténeti érv is alátámaszthatná, jöllehet arra egyik idézett szerző sem hivatkozott. Eszerint, ahogy korábban már láttuk, az 1920. évi hadügyi törvények a honvédségről szóló 1868. évi XLI. tc. és az 1912. évi XXXI. tc. szabályozását követték,¹¹⁴ amelyek ugyancsak rendelkeztek a honvédség országhatárokon kívüli alkalmazásáról, s amelyek ezt a lehetőséget nyilvánvalóan a háború esetére biztosították.¹¹⁵

Ez az érvelés azonban nem helytálló. Az 1920. évi XVII. tc. 2. §-a ugyanis nem adott felhatalmazást a hadba lépésre, azzal együtt sem, hogy a szabályozás mintájául szolgáló történeti közjogban a hadsereg külföldi alkalmazása még valóban a honvédség országhatáron kívüli háborúban való részvételére vonatkozott. Csakhogy 1526 után ezeknek a törvényeknek egészen más funkciója, illetve értelme volt, mint az alkotmányosság helyreállítását követően 1920-tól. Mivel a hadüzenet joga az uralkodó kizárólagos felségjoga volt, s Mohács óta (1687-től fiú-, 1723-tól pedig leányági öröklés alapján is) az összes magyar király idegen (a Habsburg-) házból való volt, az Országgyűlés azért kötötte saját jóváhagyásához a hadsereg külföldi bevetését, hogy ezáltal garanciát kapjon arra, hogy az uralkodó a magyar honvédséget ne használhassa fel más országgal kapcsolatban, idegen érdekek védelmében. A hadsereg külföldi felhasználását illetően azonban 1920 után alapvetően eltérő politikai és közjogi helyzet volt Magyarországon, hiszen az országnak többé nem volt idegen uralkodója, akinek a hadüzenet a kizárólagos jogkörébe tartozott volna.¹¹⁶ Ez utóbbi immár

¹¹² *Pritz Pál*: Bevezetés. In: Bárdossy László a népbíróság előtt i. m. 10.

¹¹³ A történeti irodalomban valamilyen rejtélyes okból elterjedt a törvény 2. §-ának (2) bekezdésére való hivatkozás. A 2. §-nak azonban nem volt (2) bekezdése, így a továbbiakban nem is így utalok a szakaszra.

¹¹⁴ Lásd erről az 1920. évi I. t.-c. 13. §-ának módosításáról szóló [1920. évi XVII. tc.] Törvényjavaslat indokolását. Nemzetgyűlési irományok, 1920. III. 101. szám melléklete. 344.

¹¹⁵ Lásd *Szabó István*: A szokásjog és a törvény viszonya a kormányzói tiszt 1920-as szabályozásakor, különös tekintettel a főhadúri jogra. In: A közjogi provizórium (1920–1944) időszakának alkotmányos berendezkedése. Szerk. Schweitzer Gábor – Szabó István. Bp. 2016. 155–169.

¹¹⁶ Erre a különbségre utal a korabeli közjogász Csekey István is, aki szerint a hadsereg országhatáron kívüli alkalmazásának előzetes parlamenti jóváhagyáshoz való kötésének „[...] csak addig volt értelme, amíg az államfő hadüzenési joga nem volt korlátozva [...] és amíg az

az államfő, a Minisztertanács és az Országgyűlés közti megosztott hatáskör volt, így ebben a tekintetben már nem volt szükség olyan garanciára, amelyet például a honvédségről szóló 1868. évi XLI. tc. tartalmazott.

De akkor vajon mi értelme lehetett annak, hogy az 1920. évi I. tc. világos különbséget tett a hadüzenet és a hadsereg országhatáron kívüli alkalmazása között?

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a törvényalkotó nem a hadba lépés két külön formájára gondolt, amelyek közül adott alkalommal a kormányzó és az Országgyűlés szabadon választhatott, hiszen akkor nem ugyanazt az eljárást alkalmazta volna mind a két intézményre.¹¹⁷ Mégis, ha a hadüzenet alatt csak a háború kezdeményezését, illetőleg a támadó háborút értjük, akkor felvethető, hogy e második fordulat olyan esetekre vonatkozhatott, amikor Magyarországot támadják meg, azaz az ország védekező háborúra kényszerül. Ám ha a törvényalkotó a védekező háborúra gondolt volna – például egy váratlan támadás késedelem nélküli elhárítása érdekében –, akkor bizonyosan nem csak a hadsereg külföldi alkalmazására adott volna különleges felhatalmazást a kormányzó és a Minisztertanács számára, hanem belföldi bevetésére is. Ennek hiányában ugyanis alkotmányellenessé vált volna a hadsereg minden védekező tevékenysége, amennyiben a hadműveletek magyar területen folytak úgy, ahogy az 1944 szeptemberétől meg is valósult, amikor a Vörös Hadsereg offenzívája magyar területre ért. Ettől az időponttól kezdve épp az dette volna alkotmány sértővé Magyarországot háborús részvételét, ha a hadba lépés 1941. június 26-iki deklarálásának jogalapját az 1920. évi XVII. tc. jelenti, hiszen az annak alapján született döntés csakis a hadsereg országhatáron túli alkalmazására terjedt ki.

A magyar történeti közjogban nemcsak a hadsereg határon túli alkalmazása igényelt speciális – az Országgyűlés általi – jóváhagyást, hanem a belföldi bevetés is. Így például a középkori jogban a hadba hívás (1886-tól a népfölkelés főszabály szerint is) az országhatáron belüli háborús cselekményekre is kiterjedt. Meg kell jegyezni továbbá azt is, hogy a két háború közötti magyar közjog megkülönböztette a háborút és az „országot közvetlenül fenyegető háborús veszélyt”.¹¹⁸

Mindezek alapján az 1920. évi XVII. tc. 2. §-ának csak az az értelmezése ésszerű, amely szerint ez a szakasz az országot fenyegető idegen katonai támadás elhárítását kívánta lehetővé tenni, például megelőző katonai csapással, vagy az 1941. június 26-i eseményekhez hasonló fegyveres incidensekre adott gyors

uralkodó idegen állam feje is volt.” *Csekey István*: A kormányzó és jogköre. Magyar Jogi Szemle 1. (1920) 262.

¹¹⁷ Romsics Ignác téved, amikor azt állítja, hogy az 1920. évi I. tc. módosítása után a honvédség országhatáron kívüli alkalmazását immár „[...] csakis a kormányzó rendelhette el.” (*Romsics I.*: Magyar sorsfordulók i. m. 142.) Valójában a hadüzenetre, illetve a hadsereg országhatáron kívüli alkalmazására alapesetben az 1920. évi XVII. tc. után is ugyanazok az eljárási szabályok vonatkoztak, hiszen ez a törvény csupán kiegészítette a korábbi szabályozást egy speciális esettel anélkül, hogy a főszabályt (az előzetes parlamenti jóváhagyás követelményét) megváltoztatta volna.

¹¹⁸ 1939. évi II. tc. 141. §.

megtorlással. Erre utal a rendelkezésben foglalt „közvetlen veszély” feltétele is, amely kitétel a korábbi (például az 1868-as) szabályozásban nem szerepelt, s csupán az 1939. évi honvédelmi törvényben találunk hasonló utalást (lásd fentebb). De ezt erősíti az is, hogy a hadba lépés után végrehajtott katonai műveleteket egy ideig „megtorló” akcióknak nevezték (jóllehet a „hadiállapot” általános használata nyomán senkinek sem lehetett kétsége a tekintetben, hogy Magyarország bekapcsolódott a háborúba). A XVII. tc. tehát nem a háborúba lépésre vonatkozott (amire a hadüzenet intézménye szolgált, vagyis a hadba lépésről szóló – bármilyen formájú, akár a védekező háborúra vonatkozó – bejelentés), hanem a háborún kívüli más, az országhatárokon túli katonai akciókra.¹¹⁹

Márpedig a kormányzó, illetve a Minisztertanács 1941. június 26-i döntése a Szovjetunió elleni hadba lépésre, azaz a háborúba való bekapcsolódásra irányult, s ehhez kérték az Országgyűlés utólagos jóváhagyását is. Bár kezdetben a sajtó – a vezérkari főnök nyilatkozatai alapján – „megtorlásról” beszélt, a hivatalos nyilatkozatok nyelvezete már a nyár folyamán átalakult, kétségtelenné téve, hogy nem pusztán megtorló akcióról, hanem a Szovjetunióval szembeni háborúban való teljes körű részvételről van szó.¹²⁰

c) A hadba lépés során betartották az 1920. évi XVII. tc. követelményeit.

Ám még ha el is fogadnánk az 1920. évi XVII. tc.-et, mint a Szovjetunióval szembeni hadba lépés jogalapját, a hadiállapot kinyilvánítását akkor is jogellenesnek kellene tekintenünk, mivel még az e törvény által meghatározott feltételeket sem tartották be. Mint láttuk, a hadsereg országhatáron kívüli alkalmazásának számos eljárási feltétele volt, így

- a) erre csak „közvetlen veszély” esetén kerülhetett sor
- b) a kormányzó rendelhette el
- c) az „összminisztérium felelőssége” és
- d) a nemzetgyűlés (1927-től az Országgyűlés) „[...] késedelem nélkül kikérendő utólagos hozzájárulása mellett”.

¹¹⁹ A korabeli nemzetközi jog is különbséget tett a háború (*war*) és a fegyveres megtorlás (*reprisal*) között, előbbin az ellenség teljes legyőzését, az utóbbin (békeidőben) korlátozott katonai fellépést, mint büntetést értve. *Holland, T. E.: The Laws of War* i. m. 11.

¹²⁰ A vezérkari főnök tájékoztatása alapján kiadott június 27-i MTI-jelentés szerint magyar gépek szovjet katonai célpontokat bombáztak az „orosz repülőátmadások megtorlásaként”, majd a sikeres támadás után visszatértek, másnap pedig a szárazföldi egységek akcióját úgy kommentálták, hogy a magyar csapatok „[...] az ellenséget üldözve, a határt több helyen átlépték.” A július 2-i jelentés szerint „Csapataink tervszerű előnyomulásukat a német egységekkel szoros együttműködésben folytatják”, és immár nincsenek szovjet egységek a magyar határnál. Az MTI július 10-én kiadott jelentései szerint a magyar kerékpáros csapatok nagy menetteljesítményükkel jelentősen hozzájárultak az addigi sikerekhez, s a magyar csapatok már mélyen bennjártak szovjet területen. A későbbiekben viszont egyszerűen már csak „keleti háborúként” vagy „hadjáratként” emlegették a katonai műveleteket.

A Szovjetunióval szembeni hadba lépés esetében egyik feltétel sem érvényesült teljes körűen, jóllehet bármely eljárási követelmény hiánya törvényellenessé tette volna a hadsereg országhatáron kívüli alkalmazását, hiszen konjunktív feltételekről volt szó.

a) Erősen kétséges a „közvetlen veszély” fennállása, miután annak a Szovjetunió vonatkozásában kellett volna fennállnia (hiszen vele szemben állapították meg a hadiállapotot).¹²¹ A háborúba való belépés szempontjából döntő jelentőségű – s tekintettel a döntés súlyára is, minimálisan elvárható – lett volna, hogy a kormányzó és a Minisztertanács meggyőződjön arról, hogy nem csupán véletlen – vagy akár szándékos – katonai incidens történt a Szovjetunió részéről, hanem valóban háborús célú, hadüzenet nélküli katonai támadás érte Magyarországot. Ez különösen indokolt lett volna olyan előzmények után, hogy a kormány addig egyáltalán nem tartott szovjet támadástól (igaz, ki sem zárta annak lehetőségét).¹²² Ráadásul június 23-án Molotov szovjet külügyi népbiztos Moszkvában arról tájékoztatta Kristóffy József moszkvai magyar követet, hogy a Szovjetunióknak nincs ellenséges szándéka Magyarországgal szemben (a miniszterelnök másnap reggel vette kézhez az erről szóló táviratot). A Szovjetunió a támadás után is cáfolta, hogy a bombázást a szovjet haderőhöz tartozó gépek hajtották volna végre. Valójában a kormány felelőtlenségét jól mutatja, hogy Werth Henrik – akinek a tájékoztatása alapján a kormány döntött a hadba lépésről – a hadiállapot kinyilvánításáról szóló döntés másnapján, azaz június 27-én rendelte el egy vizsgálóbizottság létrehozását az eset körülményeinek tisztázására. A háborúba való belépést illetően ugyan volt különbség az azt kitartóan támogató katonai vezetés és a németek formális felkérésére váró politikai irányítás között, de ez nem volt stratégiai jellegű ellentét,¹²³ s úgy tűnik, a németek oldalán való részvétel csak idő kérdése volt.¹²⁴

¹²¹ „Kétségtelen, hogy a kormány kizárólag a vezérkar főnökének tájékoztatása alapján állapította meg a Szovjetunióval beállott hadiállapotot, valamint az is tény, hogy a katonai vezetésnek akkor még semmiféle bizonyíték nem állott a rendelkezésére, amely ezt a tájékoztatást igazolhatta volna”. *Borsányi J.*: Az 1941. június 26-ai kassai bombatámadás i. m. 102.

¹²² Bárdossy néhány nappal korábban, június 15-én a berlini magyar követnek küldött táviratában azt írta, hogy „Rendkívül valószínűtlen ugyan, hogy az orosz hadsereg éppen magyar határszakasz ellen indítson nagyobb erővel támadást, de katonai vezetőségünk ezt a lehetőséget mégsem tartja teljesen kizártnak.” DIMK V. 1183. Sztójay követnek tájékoztatást kellett kérnie a német kormánytól annak szándékairól, s egyben tartózkodnia kellett bármiféle felajánlkozástól.

Magyar források szerint továbbá április 7-én (a Jugoszlávia elleni német támadás másnapján) jugoszláv repülők mellett angol gépek is repülőtámadást intéztek Szeged ellen, de akkor Bárdossy miniszterelnök csupán arra utasította Barcza György londoni magyar követet, hogy a „legerélyesebben tiltakozzon” a brit külügyminisztériumban a támadás miatt. Szent-Iványi-kézirat, 577. DIMK V. 1017–1018.

¹²³ *Szakály S.*: „Magyarország és a Szovjet-unió között a hadiállapot beállott” i. m. 31.

¹²⁴ Dombrády Lóránd szerint a honvéd vezérkar már a hadba lépést megelőzően elkészítette egy „támadó szellemű elhárítás” terveit. *Dombrády Lóránd*: Magyarország hadbalépésének ötvenedik évfordulójára. *Hadtörténelmi Közlemények* 104. (1991: 2. sz.) 11.

b)–c) Bár nem kétséges, hogy a hadba lépésre személyesen Horthy Miklós kormányzó adott utasítást, a kormányzói döntés alakilag nyilvánvalóan hibás, s elvileg érvénytelen volt. Az 1920. évi I. tc. 13.§-a szerint ugyanis a kormányzó „[...] minden rendelkezése és intézkedése, ideértve a fegyveres erőre vonatkozó rendelkezéseit is, csak úgy érvényes, ha az illetékes felelős miniszter ellenjegyzésével van ellátva.”¹²⁵ Azonban, mint ismert, Horthy már a hadiállapotról szóló minisztertanácsi döntés előtt kiadta a hadparancsot a katonai akcióra, sőt még az előtt, hogy erről a miniszterelnökkel megállapodott volna. Semmilyen forrás nem utal arra, hogy a kormányzói döntés írásban, a miniszterelnök által ellenjegyzett formában valaha is megszületett volna,¹²⁶ jóllehet az ellenjegyzés a magyar közjogban 1848 óta az írott formájú államfői döntés aláírását jelentette.¹²⁷ Függetlenül az ellenjegyzés természetéről folytatott korabeli alkotmányjogi vitától,¹²⁸ csak az írásbeli forma volt alkalmas annak igazolására, hogy mind a meghatározott tartalmú államfői döntés, mind pedig annak ellenjegyzése a valóságban is megtörtént. A Minisztertanács ülésén a miniszterelnök által szóban kimondott „határozat” aligha volt alkalmas az ellenjegyzés utólagos pótlására,¹²⁹ különösen úgy, hogy azt ki sem hirdették.¹³⁰ A szóban forgó határozatnak nincs nyoma, arról csak a rendkívüli minisztertanácsi ülésről két változatban is elkészített jegyzőkönyv tanúskodik.¹³¹ Így Bárdossy miniszterelnök az ellene folyó perben nem is tudta bizonyítani, hogy a kormány valóban

¹²⁵ Az 1920. évi I. tc. 13. §-a szerint azonban nem szorultak ellenjegyzésre „a hadsereg vezérletére, vezényletére és belsőszervezetére” vonatkozó kormányzói döntések. Ez a rendelkezés kevésbé konzekvens gyakorlathoz vezetett; Horthy például a csapattestek számának meghatározásáról vagy a parancsnokságok felállításáról önállóan, miniszteri ellenjegyzés nélkül döntött, míg a katonai kinevezések ellenjegyzéssel történtek.

¹²⁶ A hadparancs önállóan, ellenjegyzés nélkül sem jelent meg a kormányzói „szabályrendeleteket” közlő Honvédségi Közlönyben.

¹²⁷ „Az ellenjegyzési intézmény maga után vonja [...], hogy a király (kormányzó) csak írásbeli úton, okiratilag rendelkezhetik”. *Tomcsányi Móric*: Magyarország közjoga. Bp. 1943. 499.

¹²⁸ A vita lényege az volt, hogy az ellenjegyzés vajon az államfői aktus érvényességi kelléke volt-e, vagy annak tanúsítása, hogy az illetékes miniszter egyetért-e azzal, esetleg csupán annak igazolása, hogy a döntés valóban az államfőtől ered. Lásd ehhez *Kmetty Károly*: A magyar közjog tankönyve. Bp. 1905. 168.

¹²⁹ Ennek jelentőségét épp az ominózus 1941. június 26-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve szemlélteti legjobban, hiszen annak két – részben eltérő tartalmú – változata is fennmaradt, amelyek még a kormányhatározat szövegének is különböző változatait tartalmazzák. Tekintettel a kormányzói döntések ellenjegyzésének általános követelményére, az 1920. évi XVII. tc. 2. §-ában a „magyar összminisztérium felelősségére” való utalás csak annyit jelentett, hogy a hadsereg határon kívüli alkalmazásáról szóló kormányzói döntést a miniszterelnöknek kellett volna ellenjegyeznie, minthogy 1920 óta az államfői döntéseket már csak az „illetékes felelős miniszter” ellenjegyezhetette (1920. évi I. tc. 13. §).

¹³⁰ A Minisztertanács döntéseit szótöbbséggel hozta, rendeleteit és határozatait miniszterelnöki szám alatt hirdették ki. *Egyed István*: A mi alkotmányunk. Bp. 1943. 316.

¹³¹ További alkotmányos probléma, hogy ha a Bárczy-féle minisztertanácsi jegyzőkönyv volt hiteles, akkor a Minisztertanács határozata – a hadiállapot megállapítása ellenére – csak korlátozott katonai akcióhoz járult hozzá: „A miniszterelnök úr javaslatára a miniszter-

csaknem egyhangúlag (egyedül Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter ellenzése mellett) döntött volna a hadba lépésről. Igaz, ennek ellenkezője sem volt bizonyítható, ám ez csak megerősíti, hogy írásbeli, a miniszterelnök által ellenjegyzett döntés hiányában a hadba lépésre vonatkozó aktus – nevezzék azt bárminek – hitelessége utólag nem igazolható.¹³²

d) Jóllehet Bárdossy László miniszterelnök már a Szovjetunió elleni támadás napján bejelentést tett az Országgyűlésben a hadiállapotról szóló döntésről,¹³³ ahhoz csak egy hónappal később kérte a parlament jóváhagyását, amit csak majdnem három hónappal később kapott meg. Így bizonyosan nem érvényesült az országgyűlés „[...] késelem nélkül kikérendő utólagos jóváhagyásának” feltétele sem, még ha az az adott helyzetben csupán formális követelmény volt is.¹³⁴

Az Egyesült Királysággal és az USA-val szembeni hadba lépés

Miután 1941 novemberében az Egyesült Királyság intézett ultimátumot Magyarországhoz, illetve decemberben kinyilvánította a hadiállapotot, a Nagy-Britanniával szembeni hadba lépés alkotmányosságának problémája nem merül fel. Más a helyzet az Egyesült Államok vonatkozásában, mert minden jel arra mutat, hogy Bárdossy László egymaga üzent hadat az USA-nak. Bár ebben az esetben nem kétséges, hogy Magyarország üzent hadat, ehhez nem kérték ki az Országgyűlés jóváhagyását, sőt a miniszterelnök úgy minősítette hadüzenetnek a korábbi minisztertanácsi határozatot, hogy arról előzetesen a kormányzóval sem egyeztetett.¹³⁵ A hadüzenet alkotmányos követelményei közül egy sem teljesült.

tanács úgy határozott, hogy Magyarország a lehetőségig limitált erővel vesz részt az Oroszország elleni katonai akcióban.” MNL OL K 27 1941. június 26.

¹³² Sem a délvidéki bevonulásra vonatkozó, a korabeli sajtóban közölt kormányzói kiáltványnak, sem az akcióról szóló kormányzói hadparancsnak, sem pedig az Egyesült Államoknak szóló hadüzenetnek nincs eredeti, hiteles írásos nyoma. Ezekben a sorskérdésekben aligha nem soha nem is született szabályszerű, a törvényeknek megfelelő döntés.

¹³³ Ez azonban semmiképp sem tekinthető az 1920. évi XVII. tc. 2. §-ában foglalt eljárási kelléknek, minthogy a bejelentésre napirend előtti felszólalás keretében került sor, amely azonban a korabeli házszabályok értelmében „határozat tárgya nem lehetett”, így annak formája eleve kizárta, hogy az Országgyűlés – akár hallgatólagosan, akár „élénk tapssal” – ahhoz hozzájáruljon. Lásd A Képviselőház házszabályai. 1939. évi hivatalos kiadás. Bp. 1939. 136. § (2).

¹³⁴ Szakály Sándor szerint a hadba lépésről szóló döntés országgyűlési jóváhagyására nem is volt szükség, mert csupán egy bekövetkezett tény tudomásulvétele történt. *Szakály S.*: „Magyarország és a Szovjet-unió között a hadiállapot beállott” i. m. 36. Ez azonban nyilvánvaló tévedés, hiszen, mint láttuk, az 1920-as szabályozás a parlament kifejezett hozzájárulását követelte meg.

¹³⁵ Horthy emlékirataiban fel is rőtta Bárdossynak, hogy anélkül döntött a hadüzenetről, hogy azt vele – aki gyomorpanaszok miatt épp szanatóriumban volt – megbeszélte volna,

A hadüzenet hivatkozása a Háromhatalmi Egyezményből eredő kötelezettségre aligha volt tartható, hiszen nem az USA támadta meg Japánt, s csak a Pearl Harbor elleni támadás után üzent hadat Japánnak, majd december 11-én Németország és Olaszország nyilvánította magát az Egyesült Államokkal hadban álló félnek, így Magyarország az Egyezmény alapján nem lett volna köteles az USA-val szemben is hadba lépni.

Mindezen aligha változtat az a tény, hogy az Egyesült Államok kormánya nem vette komolyan Magyarország hadüzenetét, s a két ország közötti hadiállapotot csak hónapokkal később nyilvánította ki.

Az alkotmányosság vizsgálatának hasznáról és haszontalanságáról

A hadba lépésre vonatkozó, korábban idézett dokumentumokból és visszaemlékezésekből az derül ki, hogy a döntéshozók alkotmányossági, jogi megfontolásokat nem mérlegeltek a háborúba sodródás folyamatában. A Délvidék megszállása tisztán politikai döntés volt, amelyben egyáltalán nem játszottak szerepet a jogi vonatkozások. A Szovjetunióval szembeni hadiállapot kinyilvánítását illetően, néhány részletől eltekintve ma már eldönthetetlen, hogy tudatosan választották-e az 1920. évi XVII. tc.-re való hivatkozást, vagy csak utólag – az utólagos országgyűlési jóváhagyás kérése kapcsán – helyezkedtek erre a jogi alapra.¹³⁶ Az események láncolata alapján az látszik a legvalószínűbbnek, hogy a döntéshozatali folyamat során az abban résztvevők – elsősorban a kormányzó, a miniszterelnök, a vezérkari főnök és a Minisztertanács tagjai – magatartásának voltak véletlen, pontosabban előre nem tervezett momentumai, de az alkotmányossági szempontok ezúttal is teljesen háttérbe szorultak. Az Egyesült Államoknak szóló hadüzenet kinyilvánításának módja pedig már egy dezorientált politikai vezetés képét mutatta.

Valójában egyik katonai akció sem felelt meg a korabeli alkotmányos követelményeknek, illetve a vonatkozó törvényeknek. Az eljárás résztvevői alighanem azért nem tartották fontosnak a háború kérdésében való döntéshozatal formális szabályainak betartását, mert – joggal – úgy gondolták, hogy e kérdésekben közöttük lényegét tekintve akarategység volt, azaz végső soron mindnyájan támogatták Magyarország háborús részvételét. Az azonban valószínű, hogy a döntéshozók Jugoszlávia és a Szovjetunió megtámadásakor is tudatosan kerülni akarták annak látszatát, hogy Magyarország legyen az agresszor, s ennek megfelelően nem is kívánták a hadüzenethez szükséges

illetve ahhoz az Országgyűlés hozzájárulását kikérte volna. *Horthy Miklós*: Emlékirataim. Bp. 1990. 255.

¹³⁶ Azt például lehet tudni, hogy Magyarország azt kérte a német kormánytól, hogy a Szovjetunióval való hadba lépéséről szóló információt ne tegye közzé a tényleges katonai műveletek megkezdése előtt.

eljárást alkalmazni. A hivatalos magyar álláspont mindkét esetben, sőt még az Egyesült Államoknak szóló hadüzenet kapcsán is az ország kényszerhelyzetére hivatkozott, s igyekezett elhárítani magától a háborút kezdeményező fél felelősségét. Ezt – legalábbis az első két esetben – aligha a nemzetközi jogi felelősség elkerülése motiválta, mint inkább az angolszász hatalmakkal való kapcsolatok fenntartásának reménye.

Ha azonban Magyarország második világháborús katonai részvétele, illetve hadba lépése nem is felelt meg a korabeli (történeti) alkotmánynak, illetve az akkoriban hatályos törvényeknek, joggal vethető fel, hogy vajon a formális szabályok következetes betartása változtatott volna-e az események menetén. Jó okunk van azt gondolni, hogy Magyarország hadviselő féllé válása – mind a három elemzett esetben – alighanem éppúgy bekövetkezett volna, ha e katonai akciók során eleget tesznek az alkotmányosság követelményeinek.¹³⁷ Talán politikai szempontból kényelmetlenebb lett volna a kormány számára maga az eljárás, mert ha például egy Szovjetunió elleni hadüzenethez az Országgyűlés hozzájárulását előzetesen kikérték volna, a gyenge baloldali és polgári ellenzék egyes képviselői valószínűleg nyíltan ellenezték volna a háborúba lépést.¹³⁸ Azonban ez is csak rövid ideig késleltethette volna az események menetét.

Ám épp ebből ered a Magyarország második világháborús hadba lépésének alkotmányosságáról szóló történet tanulsága, azaz annak a példázata, hogy – szélsőséges esetben – hová vezethet, ha egy ország vagy egy politikai rezsim annyira nem tartja tiszteletben saját alkotmányos tradícióit, értékeit és szabályait, ahogy azt a Horthy-rendszer saját politikai-hatalmi céljai érdekében tette; nem csupán a hadba lépés kritikus hónapjaiban, hanem az azt megelőző években, sőt évtizedekben. Nem az számít tehát, hogy előzetesen vagy utólag kérték (és kapták) meg a parlamenti jóváhagyást, vagy, hogy a kormányzó döntését hagyta jóvá a kormány, vagy éppen fordítva. A lényeg, hogy a korabeli alkotmányosság 1941-ben olyan állapotban volt, hogy esély sem volt arra, hogy az önkényes vagy a valódi nemzeti érdekekkel ellentétes politikai akaratnak korlátot szabhatott volna.

¹³⁷ *Ormos M.*: Magyarország i. m. 233.

¹³⁸ *L. Nagy Zsuzsa* szerint például *Rassay Károly* nyilvánvalóan szót emelt volna a hadiállapot 1941. június 27-i miniszterelnök általi bejelentése ellen, ha arra nem napirend előtti felszólalás keretében került volna sor. *L. Nagy Zsuzsa*: Egy politikus polgár portréja. *Rassay Károly*. Bp. 2006. 146. Bár *Bárdossy* a vele szemben folytatott eljárás során, valamint több a témával foglalkozó szerző is kiemelte, hogy a Képviselőházban egyetlen felszólalás sem hangzott el e bejelentés kapcsán, *L. Nagy Zsuzsának* igaza van: a Képviselőház korabeli házszabályai a napirend előtti felszólalások esetében valóban kizárták a hozzászólás lehetőségét. A Képviselőház házszabályai i. m. 136. § (2) bek.

ON THE CONSTITUTIONAL BACKGROUND OF HUNGARY'S ENTERING WORLD WAR II

by Zoltán Szente
Summary

This study analyses the constitutional and legal bases of Hungary's entering the Second World War. The author surveys the historical development of constitutional rules and conventions on war and peace in Hungary, and the relevant rules of the domestic legal system and international law which were in force in 1941. On this ground, he explores the extent to which the major events and stages of Hungary's joining the war – the invasion of Yugoslavia, the declaration of war on the Soviet union in June 1941, and on the United States in December, were in accordance with contemporary legal regulations. Based on a comparison of the historical circumstances and the relevant constitutional regulation, and an exploration of the chief arguments of the scholarly literature, the study comes to the final conclusion that, in contrast to the dominant views of the domestic historians, all the steps by which Hungary became a belligerent party were unconstitutional, and violated the rules of international law.

Törő László Dávid

„TÖBB SZELLEMTÖRTÉNETET A JOGTÖRTÉNETBE!”

*Eckhart Ferenc törekvései
a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941)*

Eckhart Ferenc (1885–1957) pályafutásában 1931 fontos dátumot jelöl: a budapesti egyetem jogtörténeti tanszékén 1929 óta oktató történész élénk visszhangot és heves vitákat váltott ki az év elején megjelent programtanulmányával, amelyet a szellemtörténeti megközelítést népszerűsítő Magyar történetírás új útjai című kötetbe írt.¹ Eckhart előtanulmányok sora után, 1941-ben tette közzé az új jogtörténeti irány jegyében írt és a bírálói számára válasznak szánt könyvét, majd 1946-ban elkészült egy jog- és alkotmánytörténeti szintézissel is.² Tanulmányomban az ún. Eckhart-vita és a Szentkorona-eszmét újraértelmező mű közötti időszakra koncentrálok abból a szempontból, hogy miben nyilvánult meg Eckhartnál a jogtörténet „átértékelése”, és hogy a szellemtörténet milyen mértékben és módon játszott szerepet ebben. A történésszel foglalkozó irodalom alapján számos tisztázatlan és egyben megkerülhetetlen kérdést lehet azonosítani az életművel kapcsolatban. Nem eldöntött a szellemtörténethez vagy a társadalomtörténethez való viszonyulása, de az is problémát jelent, hogy pontosan miről is szól az 1941-es műve, tehát mit értett Eckhart Szentkorona-eszmén/tanon.³ A címben megadott időkeretet annak érdekében lépem át, hogy (előzményként) röviden bemutassam az 1920-as évek jogtörténeti írásait, az Eckhartot ért meghatározó szellemi hatásokat és hogy utaljak néhány későbbi értékelésre, például a történész 1955-ben írt és felolvasott, önreflexív jellegű védőbeszédére.

¹ *Eckhart Ferenc: Jog- és alkotmánytörténet.* In: A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1931. 269–320.

² *Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme története.* Bp. 1941.; *Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Bp. 1946.

³ *Bertényi Iván: Vallotta vagy cáfolta-e Eckhart Ferenc a Szent Korona-eszmét?* In: Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási Tibor et al. Szeged 2010. 27–42.

A jogtörténet újírásának tervei az 1920-as években

Eckhart a szellemtörténettel⁴ már bécsi ösztöndíjas éveiben (1910–1911) találkozott, amelyek során Max Dvořák több művészettörténeti témájú tárgyát is teljesítette.⁵ Az irányzat hatása először inkább gazdaságtörténeti munkáiban érvényesült a vállalkozói szellem/habitus és kapitalizmus értelmezésénél. Eckhart egyik legfőbb tézise szerint a magyaroknak soha nem volt különösen kereskedelmi, üzleti „hajlamuk”, ezért elsősorban a bécsi udvar feladata lett volna felerősíteni, vagy sokkal inkább életre kelteni a magyar vállalkozói szellemet, amihez a kettős vámrendszer helyett a fizokratizmus által képviselt szabadkereskedelmet kellett volna támogatnia. A nyugati országoktól való lemaradás és a gyarmati státusz egyik legfőbb oka szerinte az volt, hogy ezt a vállalkozói mentalitást nem sikerült meghonosítani a magyarok körében.⁶ Ennél a problémafelvetésnél és a kapitalizmus fogalmának értelmezésénél Eckhart Werner Sombart munkáira támaszkodott, ám kifejezetten szellemtörténeti művet nem írt a témában.⁷ A szellemtörténet mellett az 1920-as évek gazdaságtörténeti írásaira elsősorban Georg von Below, Gustav Schmoller, Otto Hintze⁸ és a Gazdaságtörténelmi Szemle történészei (Tagányi Károly és a Habsburg gazdasági gyarmatosítás gondolatát szintén elfogadó Takáts Sándor)⁹ voltak befolyással,

⁴ A szellemtörténet egyik lényegi jellemzője, hogy a különböző korok szerint változó lelki erőknél fontos történelemformáló jelentőséget tulajdonít. Ez a „lelkiség” azonban a kultúra legkülönbözőbb területein (gazdaság, jog, politika, irodalom, művészetek) nyilvánul meg a szellemtörténet képviselői szerint. Az irányzat a két világháború közötti magyar történészek (például Deér József, Hóman Bálint, Eckhardt Sándor, Mályusz Elemér, Ifj. Révész Imre, Szekfű Gyula, Zolnai Béla) műveiben úgy jelent meg, hogy a jogi, társadalmi, gazdasági, katonai, politikai és más tényezők szintézisére törekedtek az államközpontú, eseménytörténeti alapú szemlélet ellenében (természetesen személyenként eltérő hangsúlyokkal és témákkal). A két világháború közötti magyar történetírásról és a szellemtörténetről lásd *Miskolczi Ambrus: Szellem és nemzet. (Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról)*. Bp. 2001.; *Gyimesi Pálma: Szekfű Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*. In: *Történeti tanulmányok XIX. „A historiográfia műhelyében”*. Szerk. Erős Vilmos – Velkey Ferenc. Debrecen 2011 (2012). 77–94.; *Kincses Katalin Mária: Szellemtörténet és hadtörténetírás. (A magyar hadtörténetírás kapcsolódási pontjai, különös tekintettel az 1930-as évekre)*. In: *A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései*. Szerk. Uő. Bp. 2015. 283–319.; *Erős Vilmos: Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Bp. 2015. 153–176., 177–202.; *A magyar történetírás kánonjai*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp. 2015.

⁵ *Eckhart Ferenc* leckekönyvei, egyetemlátogatási igazolásai és középiskolai tanári diplomája. MTA Könyvtárának Kézirattára (A továbbiakban: MTA KK). Ms 5614/5–7. Érdemes még megemlíteni a bécsi tanárok közül Alfons Dopsch és Oswald Redlich történészeket. Náluk Eckhart gazdaság- és társadalomtörténetet, illetve történeti segédtudományokat (pl. szfragsztika) tanult.

⁶ *Eckhart Ferenc: Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században*. Századok 52. (1918) 356–391.; *Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Bp. 1922. 270–276.

⁷ Sombarttól lásd *Michael Appel: Werner Sombart. (Theoretiker und Historiker des modernen Kapitalismus)*. Marburg 1992.

⁸ Róluk lásd *Georg G. Iggers: Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hannover–London 1997. 30–41.

⁹ *Izsépy Edit: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez*. Századok 103. (1969) 1077–1103.; *Bognár Szabina: Tagányi Károly a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle élén*

amennyiben Eckhart a gazdaságpolitikai kérdések mellett kiemelten foglalkozott az intézmények működési mechanizmusával és gazdaságalkító szerepével.

Amellett, hogy Eckhart neve 1921-ben a Minerva Társaság alapító tagjai között szerepelt,¹⁰ 1931 előtt mindössze egy olyan tanulmánya említhető, amely egyértelműen a szellemtörténethez sorolható. Eckhart Mária Terézia vallásos lelkületéből vezette le a parasztkérdésben elfoglalt álláspontját és az úrbéri rendeletet.¹¹ Érdeemes idézni gondolatait a „lelki tényezők” szerepéről: „Miért jött létre a reform Mária Terézia korában? A felelet egyszerűnek látszik és minden különösebb forrástanulmány nélkül bárki megadhatja: mert a nemesség annyira elnyomta a föld népét, hogy csak reformok árán lehetett elkerülni a társadalmi forradalmat. [...] A tömegek és a gazdasági okok hatása oly nyilvánvaló, hogy első pillantásra feleslegesnek látszik a kérdés, működhetek-e közre egyéni okok, lelki tényezők is a reformok elhatározásánál és végrehajtásánál. De csak első pillantásra. Mert ha minden oldalról megvilágítjuk a kérdést, be kell látnia mindenkinek, hogy az egyén gondolkodásának, akaratának *ebben a kérdésben is* jóval nagyobb szerepe volt, mint a tömegmozgalmaknak, az ökonómikus erők kényszerítő hatásának.”¹² A történésznek az említett kapcsolódási pontok ellenére, saját értelmezése szerint ekkor még nem volt átgondolt szellemtörténeti programja vagy kifejezetten és tudatosan ilyen céllal írt tanulmánya/könyve. 1926 végén például egyenesen arról írt Szeffű Gyulának, hogy az ő addigi „irodalmi működésének” az „irodalomhoz és szellemtörténethez” „vajmi kevés, azaz semmi köze sincs”.¹³

Eckhart az 1920-as években több alkalommal kifejtette véleményét jogtörténeti témákról. Ezekből az írásokból érdemes kiemelni, hogy szerzőjüket leginkább a kultúrtörténet és a jog-, gazdaság- és társadalomtörténet összefogása érdekelte. Eckhart a történeti segédtudományokat, de a rokontudományokat is szövetségesének tartotta ebben a tekintetben. Jogtörténeti koncepcióját részben a magyar alkotmány- és jogtörténetet oktató Timon Ákos (1850–1925) és közjogász/jogtörténész követői szemléletével szemben dolgozta ki, akik a magyar alkotmányban egy időtlen, demokratikus „közjogi szellem” érvényesülését látták megnyilvánulni a nyugati feudalizmus magánjogi/individualista felfogásával, vagy az egyeduralommal szemben.¹⁴ Eckhart 1924-ben megjelent magyar történeti összefoglalójában

(1894–1901). *Ethnographia* 124. (2013) 273–296.

¹⁰ *Horváth Veronika*: A Minerva Társaság története. *Irodalomtörténeti Közlemények* 90. (1986) 305–306.

¹¹ *Eckhart Ferenc*: Mária Terézia és a magyar parasztkérdés. In: *Emlékkönyv doktor Klebelsberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére, születésének ötvenedik évfordulóján*. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1925. 449–512.

¹² Uo. 500–501. Kiemelés tőlem – T.L.D.

¹³ *Eckhart Ferenc* levele Szeffű Gyulának 1926. december 30-án. ELTE Egyetemi Könyvtárának Kézirattára (A továbbiakban: ELTE EKK), G628. 13. levél.

¹⁴ Ez a történelem felett álló, közjogias felfogás a vérszerződés Anonymus által leírt pontjaiban, a különböző országgyűlési törvények rendelkezéseiben, a nemzeti autonómiát minden korban biztosító vármegyékben, a Magna Chartával párhuzamba állított Aranybullában, valamint (különösen) a király személyét és a nemzetet a korona szimbólumában

elutasította Timon Szentkorona-tanról alkotott felfogását. A tan kialakulását Werbőczy korára tette (Timon szerint legalább már a 12. században „kész” volt) és a rendek megerősödésével magyarázta,¹⁵ illetve a könyve végén olvasható irodalmi áttekintésben Timonra vonatkozó negatív kitételek is szerepelnek.¹⁶ Egy évvel később, 1925-ben Alfons Dopsch tudományos eredményeit a Budapesti Szemlében ismertetve próbálta kijelölni a további magyar alkotmány- és gazdaságtörténeti vizsgálódások útját. Hosszasan taglalta benne Dopsch műveit, kommentárját a végére hagyva: „Mit mond nekünk, magyaroknak, Dopsch tudományos munkássága? Nekünk is meg kell szabadulnunk a hagyományos nézetek, a jelszavak uralmától, elfogulatlanul a forrásokhoz kell fordulnunk s a hol azok szűkösen buzognak, ott a rokontudományok eredményeit nagyobb mértékben kell felhasználnunk. [...] Középkori okleveleink és egyéb kútfőink kiadása halaszthatatlan kötelesség, ha a jog-, gazdaság- és társadalomtörténet kérdéseiben tisztán akarunk látni.”¹⁷ Az osztrák historikusról máskor is írt (1928-ban), akkor egy véletlen eredményeként. Váczy Péter Dopsch kapcsán leírt, negatívnak tartott megjegyzéseit egy dicsérő hangú recenzióval próbálta Eckhart, illetve a Századokat szerkesztő Domanovszky Sándor ellensúlyozni.¹⁸ Váczy véleményének „helyreigazításával” együtt persze Eckhartnak ismét lehetősége nyílt néhány általa lényegesnek tartott módszertani szempont kijelölésére.¹⁹

organikusan egygé olvasztó, sajátosan magyar eredetű és misztikus Szentkorona-tanban érvényesül szerintük. Timon nézeteinek dualizmus kori fogadtatásáról lásd *Törő László Dávid: Harold Steinacker és Timon Ákos vitája a magyar alkotmánytörténetről. Valóság* 58. (2015) 30–41. A két világháború közötti Szentkorona-értelmezésekhez lásd *Péter László: The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible. Slavonic and East European Review* 81. (2003) 495–500.; *Kardos József: A Szent Korona-tan és a legitimizmus. Bp. 2012.*

¹⁵ A később bemutatott viták miatt fontos Eckhart definíciója: „Ez a tan, melynek alapvonásai már a rendiség kifejlődésének korában is megvoltak, Werbőczy útján a magyar közjog alapjává vált. A szent korona, az állam jelképe, minden jog forrása. A koronázás útján nyeri a király a jogot megválasztása után a nemesség és jószágadományozásra. A király és a nemesség ezen kapcsolata folytán a nemesség a szent korona tagjai és a királlyal együtt alkotják a szent korona testét, mely az országgyűlésen a törvényhozás jogát gyakorolja. A szent korona az állami egységnek is jelképe [...]” *Eckhart Ferenc: Bevezetés a magyar történelembe. Pécs–Bp. 1924.* 38. Itt szeretném megjegyezni, hogy Werbőczy neve több alakban (W/V kezdőbetűvel) fordul elő tanulmányomban attól függően, hogy idézetben, vagy a saját szövegrészemben szerepel. Eckhart Ferenc például több alakban is használta különböző írásaiban.

¹⁶ „A szent korona eszméjéről Timon Ákos, Magyar alkotmány- és jogtörténet, Bpest, melynek methodusa, az okleveles emlékek és a külföldi hatások felkutatásának elhanyagolása a történeti kutatót használatában óvatosságra intik. [...] A magyar jogtörténet épületét még ezután kell megalkotni, mivel az eddigi munkák inkább speculativ, mint az adatokból leszűrt inductiv módszer eredményei.” Uo. 163–164.

¹⁷ *Eckhart Ferenc: Dopsch Alfons. Budapesti Szemle* 200. (1925) 119.

¹⁸ Az esetről részletesebben lásd *Kövér György: Alfons Dopsch és a magyar gazdaságtörténet-írás. In: Kor/Társ Panoráma. Tanulmányok a 70 éves Vonyó József tiszteletére. Szerk. Erőss Zsolt – Gyarmati György. Pécs–Bp. 2015.* 86–90.

¹⁹ A gazdaságtörténet és jogtörténet kooperációja ragadta meg ezúttal is a figyelmét: „Ezek a történeti disciplinák szorosan egymásra vannak utalva: a gazdaságtörténet a jogtörténetnek

1927-ben egy külön tanulmányban méltatta Illés József (1871–1944) jogtörténész életművét, aki 1924 és 1927 között a budapesti jog- és államtudományi kar dékánja volt. Eckhart Illéshez való viszonya nem teljesen tisztázott.²⁰ Eckhart 1929-től 1943-ig kollégája volt, 1942-ben pedig a Degré Alajossal (aki korábban Illés szemináriumain tanult) közösen egy neki szóló emlékkönyvet szerkesztett.²¹ Ennek ellenére Eckhart állítólag egy magánbeszélgetésben egyenesen szárnak nevezte Illést.²² Eckhart és Illés ellentétével kapcsolatban a személyes viszony problematikuságán kívül²³ a történelemmel kapcsolatos szemléletbeli különbségeiket is figyelembe kell venni. Illés nem Timon, hanem Hajnik Imre²⁴ tanítványának vallotta magát, s a 20. század elején szerzője volt több magánjoggal, középkori társadalommal és adózással foglalkozó munkának is.²⁵ Újabb művei a „nagy” nemzeti személyiségek tisztelete jeléül előtérbe állítják Werbőczy alakját, munkái fokozatosan ebbe az irányba tolták el a hangsúlyt a gazdaság- és társadalomtörténetről. Jogtörténeti forrásokról szóló tankönyve (1910) Werbőczy egyéniségét nevelésre, erkölcsi tanulságok levonására is fel akarta használni és ebből a célból nagy teret szentelt az életpálya bemutatására.²⁶ Ezek után érthető, ha 1943-ban a „nagy” nemzeti egyéniségek idealizált képének történetírásában, főleg a jogtörténetben ekkora helyet nem biztosító Eckhart a „Werbőczy-kultusz régi ápolója”-nak nevezte Illést, amikor az egyik művének tartalmát különösebb kommentár nélkül, néhány sorban összefoglalta.²⁷ Az 1927-es tanulmányban tehát valójában sokkal inkább egy Eckhart által ideálisnak tartott jogtörténeti

köszönheti megalapozását, a jog- és alkotmánytörténet nem egy problémáját csak a gazdaságtörténetnek sikerült kielégítő módon megoldani.” *Eckhart Ferenc*: Alfons Dopsch: Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. 1928. Századok 62. (1928) 829.

²⁰ „Illés magántörténeti tanulmányairól nagy elismeréssel írt, ezért meghökkentő, hogy 20 évvel később a tankönyvében, ahol a legfontosabb jogtörténeti irodalomra utalt, Illés munkáit meg sem említette.” *Degré Alajos*: Magyar jogtörténetírás a Horthy-korban. In: *Gazdaság- és Jogtudomány*. III. Szerk. Friss István, Bp. 1969. 92.

²¹ *Degré Alajos – Eckhart Ferenc*: Emlékkönyv Dr. viski Illés József Ny. R. Egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára. Bp. 1942.

²² Az Országgyűlési Könyvtár igazgatója (1921–1940), Nagy Miklós felháborodva számolt be erről Angyal Dávidnak. Nagy Miklós levele Angyal Dávidnak 1931. augusztus 8-án. MTA KK Ms 803/218.

²³ „Illés egyre emlegeti nekem a jogtört. tanszékét maga mellett, az persze jó volna, de Ill. megbízhatatlan és a jogi kar bizonytalan, bebocsát-e.” *Eckhart Ferenc* levele Szekfű Gyulának 1926. november 16-án. ELTE EKK, G628. 8. levél.

²⁴ *Mezey Barna*: Hajnik Imre (1840–1902). In: *Magyar jogtudósok*. (Első kötet.) Szerk. Hamza Gábor. Bp. 1999. 75–97.

²⁵ *Stipta István*: Jogtörténet-tudomány. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. (Javított kiadás.) Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp. 2006. 635.

²⁶ A Werbőczyről szóló oldalakon részletes genealógiai, életrajzi fejtegetések, valamint a Tripartitum szerzőjének tisztázására tett erőfeszítések szerepelnek az ellene felhozott vádakkal szemben (kapzsiság, rossz diplomáciai érzék stb.), de még a fizikumát méltató sorok is helyet kaptak. *Illés József*: Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története. Bp. 1910. 87–193.

²⁷ *Eckhart Ferenc*: Illés József: Werbőczy és a Hármaskönyv. Bp. 1942.; Századok 77. (1943) 492.

irány főbb elemeinek bemutatásáról, mint Illés dicséretéről van szó.²⁸ A jogtörténet reformját sürgető történész szerint Tagányi Károly²⁹ nyomdokain haladva a népi jogszokások anyagát lenne szükséges gyűjteni.³⁰ Eckhart kiemelte és pozitívan értékelte Hajnik és Illés gazdaságtörténeti érdeklődését, majd leszögezte, hogy a jogtörténet „nem tételes tudomány, hanem elsősorban történeti disciplina, mely hivatva van az egész jogfejlődést összekapcsolni a kulturális, elsősorban a gazdasági fejlődéssel, illetőleg keletkezésével ezekből levezetni.”³¹ Mivel szerinte elmaradt állapotban vannak a hazai jogtörténeti kutatások, az összefoglaló munkák rendre modern politikai nézeteket vetítettek vissza régebbi korokba³² és „egyetemes jogtörténet” címén valójában az angol-magyar alkotmánytörténeti párhuzamok keresését részesítették előnyben a relevánsabb cseh-lengyel jogviszonyok kutatása helyett.³³ Eckhart egyébként attól tartott, hogy a tanulmányval esetleg kiássa a csatabárdot: „Nem tudom, Illés nem sértődött-e meg, mert bár az ő érdemeit még nem látott nivóra emeltem, de az egész magyar jogtörténetről, mármint az 'egyetemes európairól' szabadon Steinacker és Below nyomán nem sok jót mondtam.”³⁴ Úgy tűnik, nem lett harag a dologból.³⁵

²⁸ Szekfűnek gyakran írt negatívan Illés személyéről és tudományos teljesítményéről, pl. *Eckhart Ferenc* levele Szekfű Gyulának 1928. november 8-án. ELTE EKK, G628. 22. levél.

²⁹ Eckhart Tagányiról egy kéziratban maradt, német nyelvű (keltezetlen) írásában (talán nekrológról lehet szó) bővebben is írt. Ebben „társadalom-, alkotmány- és jogtörténész”-nek nevezte, aki szerinte az „újabb” magyar történetírást döntően és gyümölcsözően befolyásolta. Elismerően írt a középkori forráskezelésben való jártasságáról és kiemelte, hogy Tagányi rámutatott a magyar, szláv és német társadalomfejlődés párhuzamaira. A művei közül a földközösségről szóló írását külön méltatta. *Eckhart Ferenc: Karl Tagányi*. MTA KK Ms 5617/19

³⁰ *Eckhart Ferenc: Illés József és a magyar jogtörténet*. In: Emléklapok Viski Illés József Dr. egyetemi tanárságának huszonöt éves jubileuma alkalmából. Szerk. Gévy-Wolff Nándor – Schirilla László Arisztid. Bp. 1927. 31–32.

³¹ Uo. 32.

³² Kritikája célpontjait Eckhart itt nem nevezte meg, de minden bizonnyal Timon Ákosról van szó, aki szerint már a honfoglalás óta létezett egy parlamentáris elvek szerint működő, fejedelmi/királyi hatalmat korlátozó „nemzetgyűlés”. *Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. 2. kiadás. Bp. 1903. 51–52., 97–98.

³³ *Eckhart F.: Illés József* i. m. 30–31.

³⁴ *Eckhart Ferenc* levele Szekfű Gyulának 1927. november 28-án. ELTE EKK, G628. 19. levél. A levélben megnevezett történészek Harold Steinacker és Georg von Below. Steinackert több szerző Eckhart egyik legfőbb szellemi „importjaként” tartotta számon és 1931-es tanulmányát lényegében az osztrák történész 1907-es vitairatának bizonyos fokú másolataként értelmezte. Steinacker ugyanakkor nem volt jog- vagy társadalomtörténész, s a Timon ellen írt – nacionalista érveléstől sem mentes – értekezése valószínűleg a magyar jogtörténet-írás éles bírálata miatt jött kapóra Eckhartnak. *Harold Steinacker: Über Stand und Aufgaben der Ungarischen Verfassungsgeschichte*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 28. (1907) 276–347. Bővebben lásd *Törő László Dávid: Eckhart Ferenc és Harold Steinacker – rokonítási kísérletek*. *Jogtörténeti Szemle* 19. (2014 [2016]: 3. sz.) 38–45.

³⁵ „Nem tudom, láttad-e az 'Emléklapokat', melyekbe én is írtam róla. Nehéz dolog volt az ő szellemi őseit megtalálni – de megtaláltam s ez a fő. Roppant meg volt velem elégedve, bár cikkem elejét, mely az 'Egyetemes Jogt.' ellen irányult, nagyon letompította.” *Eckhart Ferenc* levele Szekfű Gyulának 1928. február 2-án. ELTE EKK, G628. 23. levél.

Eckhart 1929-ben jogtörténeti témában tanulmányt (Közjog és magánjog a középkori Magyarországon) írt a berlini Magyar Intézet folyóiratába. Az írás legfőbb üzenete szerint a középkori magyar történelemben, és általában Európában a magán- és közjogi szerepek nem váltak el egymástól, így – tehetjük hozzá – a magánjogi feudalizmussal szembenálló közjogias magyar gondolkodásról értelmetlen beszélni. A királyi vármegyéknek például a magánjogi funkciója mellett (a király magánbirtokainak igazgatása) lehetett közjogi feladatköre (a közsabadok háborúba vezetése a király tisztviselői által) is.³⁶ Bár feudális hatások érték a 13. század magyar alkotmányfejlődést, Eckhart szerint két tényező gátolta azok felerősödését: az ősiség és a nagybirtokos arisztokrácia korlátjaként működő nemesi vármegye. Az ősiség a patrimonális királyi pozíciót erősítette: a királyra való visszaháramlás joga az uralkodói hatalom fontos gazdasági alapját jelentette a történész szerint.³⁷ A 14. század folyamán már megváltozott a király közjogi állása (nem ő ad ki oklevelet, hanem jogügyletek elintézéséhez egy hiteleshelyhez fordul, mint bármelyik alattvalója), a rendek gyakran vele azonos jogállásban tűnnek fel. A 15. század a rendi fejlődés periódusa, mint Európában mindenhol – írta befejezésül Eckhart.

Az említett tanulmányokkal azt szemléltettem, hogy a Bécsben magyar külügyi levéltárosként dolgozó Eckhart az 1920-as években már kiérlelt koncepcióval bírt arról, hogy milyen módon kellene a magyar alkotmány- és jogtörténetet „épületét” meg/újraalkotni, bár saját jövőjét sokáig bizonytalannak látta a jogi végzettség hiánya miatt. A történész a jogtörténeti tanszék elnyerésére régóta törekedett, Szekfünek írt beszámolója alapján ő maga kezdeményezte ezt Klebelsberg Kunónál, amikor a kultuszminiszter³⁸ Angyal Dávid katedróját (újkori egyetemes történelem) ajánlotta fel neki.³⁹ 1928-ban pályázatot írtak ki Eckhart számára egy jogtörténeti tanszékre, amit ő maga kért.⁴⁰ Később Szekfü

³⁶ *Eckhart Ferenc*: Staatsrecht und Privatrecht in Ungarn im Mittelalter. Ungarische Jahrbücher IX. (1929) 427.

³⁷ Uo. 430.

³⁸ Klebelsberg és a Bécsi Magyar Történeti Intézet viszonyáról lásd *Ujváry Gábor*: Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr 1996.

³⁹ „Diplomáciai jelentésstílusban következőleg. [...] Én: Azt hiszem újabb és legrégebb tanulmányaim alapján, más téren nagyobb hasznot tudnék hajtani. Ha egyszer majd nyílik alkalom, nevezd ki egy alk. tört. tanszékre. Ó: Hát Királyt küldöm. Ez pompás! Épen beleillik a programomba. Kinevezlek a tanszékére. [...] Én: De hát én nem vagyok jogászdoktor. Ó: az nem számít semmit. Nem is kell!” *Eckhart Ferenc* levele Szekfü Gyulának 1927. december 6-án. ELTE EKK, G628. 20. levél. A beszélgetésben említett személy Király János, aki 1928-ig tanított az egyik budapesti jogtörténeti tanszéken.

⁴⁰ „Azt bizonyára tudod már, hogy a jogtört. katedrára pályázat lesz kiírva. [...] Én kértem a pályázatot, mert a meghívási indítványnál karban pár szóval megbuktam volna.” *Eckhart Ferenc* levele Domanovszky Sándornak 1928. július 6-án. MTA KK Ms 4523/611. A Bécsből Budapestre költöző történészt végül 1929. augusztus 21-én nevezték ki nyilvános rendes tanárrá.

kérésére elvállalta, hogy a szellemtörténeti zászlóbontásnak szánt Magyar történetírás új útjaiba ő írja a jog- és alkotmánytörténetről szóló fejezetet.⁴¹ A fejezet az életmű egyik legtöbbet vitatott írása, hiszen nem csak 1931-ben, de 1955-ben is a benne foglaltakat boncolgatták, a szellemtörténettel kapcsolatos megjegyzései pedig többször reflektorfénybe kerültek.

A vitatott tanulmány

A felzúdulást keltett Eckhart-tanulmány hat fő részre és egyben érvelési pontra osztható. Eckhart először néhány módszertani, szemléletbeli alapgondolatot vetett papírra. A jog statikus, a meglévőt rendszerező, míg a történelem dinamikus, törvényszerűségeket nem, legfeljebb típusokat alkotó tudomány. Eckhart a két diszciplína együttműködése mellett tör lándzsát, főleg, mivel szerinte a jog alakulását gazdasági, társadalmi, művelődési viszonyok befolyásolják, ezek feltáráshoz pedig a történéshoz inkább megvannak az eszközei, mint a jogásznak.⁴² A második pontban felhívja a figyelmet arra, hogy az újabb korok elhanyagolása mellett a korábbi jogtörténet-írás túlságosan a középkort preferálta, hiszen a Habsburgokkal való együttélés idején abban látta a nemzeti függetlenség korát.⁴³ Megismétli a már korábban hangoztatott nézetét, amely szerint a magyar jog sajátosságai, „népjogi eredete” jobban kiderülne a magánjog, mint a közjog vizsgálatából, hiszen az uralkodók (az egyén) döntéseit sokkal inkább befolyásolhatták idegen hatások, mint a „tömeget.” A közjogászok legfőbb forrását, a középkori törvényt esetleges érvényűnek tartja: „A középkori törvényhozásnak nem az volt a feladata, hogy jogot alkosson, hanem hogy pillanatnyi jogszükségletet elégítsen ki. A középkorban s azután is még sokáig nem az állam volt a jogalkotás élén, hanem a társadalom.”⁴⁴ Ezt a gondolatmenetet folytatva, a harmadik részben Eckhart cáfolja a Hajnik Imre és Timon Ákos alkotmánytörténeteiben oly fontos szerepet játszó, az ősiségen alapuló új birtokrend elméletét.⁴⁵ Eckhart ezzel a nézettel szemben hosszasan érvel. Hangsúlyozza, hogy királyok törvényei nem képesek társadalmi, jogi szokásokat egy csapásra megváltoztatni, mert ahhoz magát a társadalmat kellene átalakítaniuk. Szerinte már Szent István korában létezett egy nemzetségi birtokrendszer és vele együtt a szerzett tulajdonokhoz kapcsolódó nemzetségi öröklési rend is.

⁴¹ *Szekfű Gyula* levele Eckhart Ferencnek 1930. július 22-én. MTA KK Ms 5616/195.

⁴² *Eckhart F.*: Jog- és alkotmánytörténet i. m. 270.

⁴³ Uo. 277.

⁴⁴ Uo. 283.

⁴⁵ Hajnik szerint a 14. században az országot jelképező koronára visszaháramló birtok elve új jelenségként tűnt fel és ez magyar sajátosággént jelentősen megnövelte a korona közjogi jelentőségét. Ő innen számította – egyébként Timonnal ellentétben, aki még korábról – a Szentkorona-tan történetét. *Hajnik Imre*: Magyarország az Árpád-királyoktól az ősiségnek megállapításáig és a hűbéri Európa. Pest 1867. 91.

Ehhez újdonságként a királyság megalapítása és a király (azaz nem az ország, hanem a legfőbb „alkotmányos” tényező, az uralkodó) visszaháramlási joga járult. A király nem volt tekintettel a már meglévő öröklési rendre, hiszen patriomonális hatalma biztosításához birtokokat a nemzeti földről is elvett.⁴⁶ A negyedik pont egy európai szemlélet alapjait próbálja gyakorlati példákon keresztül bemutatni. A jogtörténész elveti az angol és magyar alkotmányfejlődés párhuzamait, rámutatva a Magna Charta és az Aranybulla hűbéres vonásaira és saját korukban való marginális szerepükre.⁴⁷ Eckhart az angol analógiák helyett a lengyel, de főleg a cseh jogtörténet hasonlóságait állítja a középpontba, s itt írja le a különösen sokat támadott nézetét ezen népek koronaeszméinek párhuzamairól, amelyeket a rendi fejlődésből vezet le: „Az átalakulás a rendiség irányában ezen országokban csaknem azonosan ment végbe. A királyi adományokat egyformán megtaláljuk a hűbériség helyett s ezek mindenütt csak személyes viszonyt, nem pedig megállapított szolgáltatásokat hoznak létre. Az adományozások révén nagybirtokos arisztokrácia keletkezik, mely az alsóbb nemességtől nem jogi, hanem csak társadalmi szempontból különbözik. Cseh- és Lengyelországban a 'bárok' ugyanazt a szerepet játsszák az alkotmányfejlődésében, mint nálunk. A rendi fejlődés kezdete is egyformán történik, és az első rendi országgyűlésekkel is Magyar- és Csehországban egyidőben, a 13. század utolsó évtizedeiben, a lengyeleknél valamivel később találkozunk. A cseh rendi felfogás is eljutott a legfőbb állami hatalomnak a király személyétől elvonatkoztatott fogalmára és a 'corona regni' Magyarországon és a cseheknél is egyidőben jelenik meg, mint az államhatalom szimbóluma, az állam egész területének ezen szimbólum alatt való egyesülése. A 'cseh korona tartományai' éppúgy az egész állam területét akarja kifejezni, mint a 'magyar szent korona tartományai'.⁴⁸ A tanulmányban nem szerepel konkrét kitétel az organikus Szentkorona-tanról, a második kiadásába szúrta be Eckhart ezen részlet után azt a mondatot, hogy a „szent korona tanának megalkotása nálunk Verbőczy egyéni genialitásának műve.”⁴⁹ Ez azt jelenti, hogy Eckhart számára ekkor már elkülönültek a különböző koronaeszmék a Szentkorona-tan fogalmától – ennek a különbségételnek később fontos szerep jut. Az ötödik pont nem segíthetett Eckhartnak elkerülni az esetleges vitákat, hiszen rendkívül éles hangú, polemikus szövegrészről van szó, amelyben nevén nevezi a meghaladni kívánt jogtörténeti iskola képviselőit, s azok felfogását a „jogtörténeti iskola keblét feszítő

⁴⁶ *Eckhart F.*: Jog- és alkotmánytörténet i. m. 287–296.

⁴⁷ „Aktuális, közvetlen hatása az Aranybullának az alkotmányfejlődésben egyáltalán nem volt és ebből a szempontból ép oly meg nem valósított törvény volt, mint a középkorban számos más törvényünk. Legfeljebb az ellenállási jog szempontjából lehetne a magasabb gazdasági és jogi fejlődésből fakadó angol szabadságlevelet a magyarral összevetni, de ez hűbérségi gondolat, mely egész Európában megtalálható.” Uo. 299.

⁴⁸ Uo. 303.

⁴⁹ *Eckhart Ferenc*: Jog és alkotmánytörténet. In: A magyar történetírás új útjai. (Második kiadás). Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1932. 303.

sovinizmusnak a lapjára” írja.⁵⁰ Timont jelöli meg fő ellenfelül, de az utolsó fejezetben már utal arra, hogy nézeteit az újabb közjogi irodalom is magáévá tette (itt budapesti kollégájára, Tomcsányi Móric közjogászra hivatkozik), így velük is vitába száll.⁵¹ Végezetül Eckhart megemlíti a már többször hangoztatott patrimonialis királyság elméletét, amely Cseh-Lengyel- és Magyarországon is kizárta a közjogias, demokratikus gondolkodás, de a feudalizmus érvényesülését is. A hűbéres jog persze nagy behatással volt a magyar alkotmányra: a mitizált ellenállási jog az Aranybullánál például ilyen befolyás eredménye. A magyar népben sem élt egyfajta megfoghatatlan közjogi meggyőződés: „A középkori embernek nem volt közjogi szemlélete; az uralkodót, a királyt úgy tekintette, mint a legfőbb birtokost, minden föld birtokosát, akitől minden birtok ered.”⁵² A hűbéres szerződési elv a rendiség kialakulásához is hozzájárult: a rendek megerősödésük után szerződésre lépnek a királlyal, aki már nem a legfőbb úr, hanem a rendek csoportjával azonos jogállású személy. Ennek köszönhető az ún. rendi dualizmusnak az érvényre jutása. „A rendi korszakban nálunk épúgy hiányzik a modern államot jellemző közjogi egység felfogása, mint mindenütt a rendi államokban, ellenben megvan az uralkodó és alattvalók viszonyának hűbéri eredetű szerződéses felfogása, mely a koronázási esküben, választási feltételekben, sőt a törvények szerződésszerűségében nyilvánul meg. A rendi dualizmus, a rendek örökös paktálása az uralkodóval nálunk épúgy megvan, mint mindenütt a rendi alkotmányos államokban, legfeljebb azzal a különbséggel, hogy az nálunk jóval tovább tartott, mint másutt.”⁵³

Összefoglalva elmondható, hogy Eckhart szerint az alkotmány és jog jellege, értelmezése koronként változott attól függően, hogy milyen társadalmi, politikai csoportok játszottak szerepet megalkotásában és ezek a szereplők milyen gazdasági hatalommal bírtak vagy milyen szellemi/kulturális hatás érte őket. Ennek megfelelően a Magyar Királyság első évszázadaiban patrimonialis, míg a 15. századtól egészen 1848-ig dualisztikus jellegű alkotmányról beszélhetünk (előbbinél egyedül a király, utóbbinál az egymással szemben álló király és a rendek az alkotmány főszereplői), miközben a fejlődés üteme nem egyenletes, inkább hullámszerű. Ebből következik, hogy a királyt és a rendeket átfogó, organikus Szentkorona-tan ebben a fejlődésben, alakulástörténetben alig játszott szerepet. A tan egyes előzményei/elemei azonban fellelhetőek, ám a szerző nem

⁵⁰ *Eckhart F.*: Jog- és alkotmánytörténet i. m. 305. Elvileg egy elővigyázatosan megírt tanulmány volt. Eckhart az előkészületek során írt dilemmájáról Szekfűnek: „Mikor az igazságügyminiszter is 'Pusztaszerről' beszél, jó óvatosnak lenni. Egy-két dolgot kell mondanom, ami bizonyára nem fog sem Illéséknek, sem másutt tetszeni.” *Eckhart Ferenc* levele Szekfű Gyulának 1929. március 28-án. ELTE EKK, G628. 27. levél. Zsitvay Tibor igazságügyminiszter a tanulmány olvasása után az országházban szólalt fel Eckhart ellen. *Eckhardt Ferenc* válasza Zsitvay miniszternek. Pesti Napló, 1931. április 30. 6.

⁵¹ *Eckhart F.*: Jog- és alkotmánytörténet i. m. 310–311.

⁵² Uo. 315.

⁵³ Uo. 320.

magyar sajátosságként értelmezte azokat. Például a koronát a király hatalmától független, absztrakt politikai testként felfogó és a hatalom átruházásának gondolatán alapuló jogeszmék olyan országok történetében is megfigyelhetőek, ahol a rendiség jelentősen megerősödött a királlyal szemben, így a cseh és lengyel alkotmánytörténetben

Eckhart viszonya a szellemtörténethez

Eckhart ebben a tanulmányában írt először a szellemtörténetről, amikor meghirdette a „Több szellemtörténetet a jogtörténetbe!” jelszavát.⁵⁴ Amennyiben áttekintjük az idevágó megjegyzéseit és az általa szellemtörténészeknek tartott jogtörténészek hivatkozott írásait, akkor megállapítható, hogy Eckhart az elnevezés alatt a különböző korszakok jogfelfogásának alakulását kutató és szintézisalkotásra is alkalmas irányzatot értett. Hans Fehr, Fritz Kern, Otto von Gierke a középkori jogi intézmények, törvények, oklevelek mögötti gondolatokat vizsgálták. Fehr a vérbosszú, az istenítelet és a boszorkányüldözés alapját képező mentalitás és „tömegpszichológia” példáján demonstrálta, mit jelent számára a szellemtörténeti szempontú jogtörténet.⁵⁵ Kern a középkori jog- és alkotmány korabeli értelmezését taglalta egy hosszabb tanulmányában, ahol részletesen kitért arra a kérdésre, hogy milyen alapvető különbségek vannak a középkori és a modern jogértelmezés között. Szellemtörténetinek nevezett hermeneutikai módszere⁵⁶ nem a „valósággal” foglalkozik, hanem a korabeli jogfelfogás, „jogerzet” (Rechtsgefühl) feltérképezésével: például hivatkozhatott egy bíró a régi, tehát jó és stabil jogra, de lehet, hogy valójában újat alkotott.⁵⁷ Az is gyakran előfordult, hogy a jogot egy régi, legendás és szentnek tartott uralkodóra (esetleg Istenre) vezették vissza, ami természetesen nem azt jelentette, hogy tényleg a jelzett személy alkotta azt meg.⁵⁸ Kernt elsősorban az érdekelte, milyen gondolatiság, világnézet állt például az ellenállási jog vagy az uralkodói törvényhozás mögött, azaz nem a jogintézmények tényleges működési mechanizmusa, hanem a háttérben mozgatórugóként érvényesülő ideák foglalkoztatták.⁵⁹ Eckhart tehát nem véletlenül követelt több szellemtörténetet, hiszen egész jogtörténeti munkásságán végighúzódik egy lényegi probléma: amennyiben be akarta bizonyítani, hogy vitapartnerei modern jogeszméket vetítettek/vetítenek vissza a középkorba és idealizálják a középkori törvényeket, akkor először is meg

⁵⁴ Uo. 273.

⁵⁵ *Hans Fehr*: Mehr Geistesgeschichte in der Rechtsgeschichte. Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 5. (1927) 1–8.

⁵⁶ *Fritz Kern*: Recht und Verfassung im Mittelalter. Historische Zeitschrift 120. (1919) 1–2.

⁵⁷ Uo. 28.

⁵⁸ Uo. 14.

⁵⁹ Uo. 61–64.

kellott határoznia a középkori és modern jogfelfogás eltéréseit. Itt azonban érdemes egy rövid kitérőt tenni. Eckhart kritikusi közül többen is felvetették, hogy ők már a szellemtörténeti program meghirdetése előtt is szellemtörténészek voltak, hiszen a közjogias érzetű magyar géniusz történetét írták/írják.⁶⁰ Helyenként az Eckhartról írt későbbi értékelésekben is felbukkant az a vélemény, hogy mindkét oldal bizonyos fokig szellemtörténetet művelt.⁶¹ A két szembenálló álláspontot mégis egy világ választotta el egymástól. A szellemtörténeti módszert üdvözlő közjogász vitapartner, Tomcsányi Móric ellenében Eckhart igyekezett ezt nyilvánvalóvá tenni: „Tomcsányi furcsa szellemtörténetet ajánl, melynek alapja előre adva van. A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki, nem praeconcepta ideából. Az ilyen fajta szellemtörténészkedésre a jogtörténetnek nincs szüksége. Régi korok jogi fejlődését csak saját jogi szemléletükkel nézhetjük.”⁶² Az „Eckhart-vitáról”⁶³ író Mályusz Elemér is élesen elválasztotta Eckhart és a közjogászok szellemtörténettel kapcsolatos nézeteit: „A népszellem és nemzeti szellem előre körvonalazott szerepéhez a történeti anyag csak járulékos elem lett; az anyag, szép konstrukciók kedvéért, köteles volt teret engedni a szellem előtt. Eckhart kritikusi ezt a módszert, ezt az alapjában véve tudománytalan eljárást tekintik szellemtörténetinek. [...] Minden soruk elárulja, hogy nem vették maguknak a fáradságot, hogy megismerjék, mit jelent a 'szellemtörténet' kifejezés, mit ért azon a nyugateurópai tudományosság. [...] A mai szellemtörténet nem történelmen felül álló Geist-et akar belemagyarázni az egyes korokba vagy népek életébe, nem azt mondja, hogy a legősibb, primär elemek – a romantika ezen requisitumai – a sorsdöntőek, hanem minden korszak gondolkozásmódját, világnézetét, életszemléletét az illető kor eseményeiből és kulturális állapotaiból akarja megismerni.”⁶⁴ 1955-ben Sarlós Márton⁶⁵

⁶⁰ „Eckhart, mint szellemtörténész, a nemzeti közszellemet nem becsülheti le!” *Tomcsányi Móric*: Új magyar alkotmánytörténet. Magyar Jogi Szemle 12. (1931) 291.

⁶¹ „Jóllehet maga is szellemtörténeti alapokon állt, felismeri, hogy kialakult a magyar alkotmány- és jogtörténetnek egy sovíniszta szellemtörténeti alapja, amely nemzeti színűre mázolt tudományos kínai fallal akarja körülvonni ezt a hibás felfogást.” *Weltner Andor*: Dr. Eckhart Ferenc. (Nekrológ.). Jogtudományi Közlöny 12. (1957) 224.; „[Eckhart társadalomtörténeti érdeklődése] nem jelenti azt, hogy mellőzte volna az eszmei tényezőket, s bár ezeket valóságos helyükre szorította vissza, konkrét elemzései mégis gazdagabban ábrázolják a jogi áramlatokat [...], mint a szellemtörténeti eszközöket alkalmazott, de az anyagban nem elmélyült vitapartneri.” *Székelly György*: Eckhart Ferenc az alkotmány- és jogtörténész. Jogtudományi Közlöny 41. (1986) 319.

⁶² *Eckhart Ferenc*: Néhány észrevétel. Magyar Jogi Szemle 12. (1931) 294.

⁶³ A tanulmány széles körű recepciójának ismertetése és a viták bemutatása itt nem célom. Lásd erről: *Törő László Dávid*: Az „Eckhart-vita.” Eckhart Ferenc 1931-es programtanulmányának kortárs visszhangja. *Aetas* 31. (2016: 4. sz.) Megjelenés előtt.

⁶⁴ *Mályusz Elemér*: Az Eckhart-vita. *Századok* 65. (1931) 413–414.

⁶⁵ *Horváth Pál*: Sarlós Mártonról. *Jogtudományi Közlöny* 27. (1972) 49–51. A „Második Eckhart-vita” kiváltó oka az volt, hogy egy Eckhart és Bónis György által írt egyetemi jegyzet (amelyet az 1953/54. tanévben rendszeresítették az oktatásban) pozitívan értékelte az 1931-es szellemtörténeti irányt. Sarlós Márton a „Horthy-fasizmus” szellemtörténeti

szellemtörténet ellen érvelő írásában is összemosta a különböző „szellemeket”, így Eckhart akkor ismét kitért a kérdésre: „Ezután következik az én 1931. évi cikkem. Szavak egyező hangzásával állapítja meg Sarlós Márton professzor, hogy én tulajdonképpen ugyan azon az elvi alapon állottam, mint a megtámadott Timon-féle jogtörténeti irány és a magyar közjogászok. Azok tudvalévően mindent a magyar nép veleszületett közjogi szelleméből vezettek le az alkotmányfejlődésben. Én pedig ismételten a korszellemről írok. Ha Sarlós Márton professzor figyelmesebben, kritikával olvasta volna cikkemet és a hozzáfűződő, Molnár Kálmán, Tomcsányi Móric, Kérészy Zoltán, Nagy Miklós stb. által külön-külön irt értekezéseket, úgy látta volna a különbséget.”⁶⁶ A „jogérzet”, „jogfelfogás”, „népszellem” és más hasonló kifejezések tehát jelentősen megnehezítették a szellemtörténet jogtörténeti recepcióját, mivel már ismertek voltak a közjogászok körében, ám egészen más jelentéstartalommal.⁶⁷

Eckhart a szellemtörténetet egy átfogóbb megközelítésmód szempontjából tartotta előnyösnek, persze alkalmazásának mértékétől függően: „Nem kívánatos természetesen a jogtörténelemben a szellemtörténeti elem túlzásbavitele, mert ez csak a rendszerezés rovására lenne, de helyeselnünk kell egyes német jogtörténészeknek az újabb időben hangoztatott követelését: Több szellemtörténetet a jogtörténetbe! Itt is, mint minden történeti tárgyban, a gondolat mindig előbb volt meg az intézménynél. A pusztán intézmények történetének tárgyalására szorítókozó jogtörténet nem kelthet szélesebb körű érdeklődést. A jogtörténet feladata, persze így jóval nehezebbé válik, mert tágkörű történeti ismeretek lesznek a tudomány művelésének elengedhetetlen előfeltételei.”⁶⁸ A szöveg szerzője – a korábbi írásaihoz hasonlóan – felváltva hangsúlyozza a gazdasági, társadalmi és szellemi tényezők történelemformáló hatását, írása alapján tehát

jogtörténetírásának rehabilitálásával vádolta a két történészt. 1954-ben elkészített tanulmánya két évvel később jelent meg: *Sarlós Márton: A szellemtörténeti irány és a magyar jogtörténetírás*. Jogtudományi közlöny 11. (1956) 87–103. A jogi kar tanácsülésén a felek szemtől szembe vitáztak egymással: Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának ülései, 1954–1955. 1955. május 14. 855–11/6–1955. d. sz. (http://library.hungaricana.hu/hu/view/ELTE_AJTK_KARI_1954-55/?pg=98&layout=s, letöltés 2016. jún. 18.) (A továbbiakban: ELTE ÁJTK kari ülés.) Eckhart beszédének eredeti (fogalmazvány) változata az Akadémia Kézirattárában található: *Eckhart Ferenc* felszólalás-vázlata Sarlós Márton vádjai ellen. MTA KK Ms 5617/21.

⁶⁶ ELTE ÁJTK kari ülés 10. p.

⁶⁷ Tanulságos erre nézve Tomcsányi alkotmányjogi tankönyvének felépítése és tartalma. Ő is egy konkrét időszakban helyezte el a Szentkorona-tan (a király és a nemzet között megosztott közhatalom) kialakulását: Luxemburgi Zsigmond idejére tette azt. A tanban foglalt elvek ennek ellenére minden korszakban változatlanul (legfeljebb nem a Szent Koronához, mint tárgyhoz/szimbólumhoz rendelve) érvényesülnek. Az átruházott királyi hatalom, a legfőbb hatalom népi gyökerei, a közjogi szellem valamilyen módon mindig jelen van a magyar alkotmánytörténelemben. *Tomcsányi Móric: Magyar közjog, alkotmányjog*. Bp. 1926. 120–123., 126. Lásd lábjegyzet. Eckhart közjogász vitapartnereivel kapcsolatos értékeléseim természetesen nem munkásságuk egészére, hanem jogtörténeti nézeteikre vonatkoznak.

⁶⁸ *Eckhart F.: Jog- és alkotmánytörténet* i. m. 273.

pontos képet alkothatunk arról, hogyan képzelte el Eckhart a kiegyensúlyozott jogtörténetet. Az elmondottaknak köszönhetően különböző helyzetekben is tudott „játszani” a szöveggel. 1931-ben a materializmus vádjára azt válaszolta Kálnoki Bedő Sándor parlamenti képviselőnek, hogy ő az ideák történeti szerepét népszerűsítő kötetbe írt, tehát nem lehet materialista.⁶⁹ Később Sarlós Mártonnal szemben az „ideák” helyett főleg tanulmánya gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásait emelte ki.⁷⁰ Érdekes az értékelés előtt még röviden foglalkozni Eckhart 1955-ös önreflexiójával. A szöveg egyik érdekessége, hogy a beszélő úgy mutatta be az 1931-es tanulmány megírását, hogy azt egy friss, számára váratlanul bekövetkezett váltás idején, Bécshez képest megváltozott környezetben írta, így a szellemtörténettel is meggondolatlanul foglalkozott. Egy történetfilozófia művelésére és néhány ismertebb szerzőre leszükitett szellemtörténettel⁷¹ szemben álló, adatkutató és segédtudományokra támaszkodó történész-kép jelenik meg benne (jóllehet a szöveg többi részében lényegében ugyanúgy kiállt a „korszellem” kutatása mellett): „Így ért 1929-ben az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter felszólítása, hogy pályázzam meg a Király János nyugalombavonulásával [sic!] megürült II. magyar jogtörténeti tanszéket. A miniszter célja volt – mint nekem mondotta –, hogy végre a jogi karon is tudomást szerezzenek a magyar történettudomány eredményeiről. Amikor Budapestre jöttem, itt új szellemi környezetbe kerültem. Itt akkoriban virágzóban volt Thienemann Tivadar és Szekfű Gyula égisze alatt megalakult Minerva Társaság a szellemtörténeti irányzat ápolására. Magam sohasem foglalkoztam azelőtt szellemtörténettel, sőt történetfilozófiával sem. A bécsi 'Institut für österreichische Geschichtsforschung'-ban, melynek tanítványául vallhattam magamat, történetfilozófiáról sohasem esett szó. Ellenkezőleg, – mint ma is – a történeti segédtudományokkal és a történeti adatkutatás

⁶⁹ *Eckhart Ferenc*: Válasz a magyar alkotmánytörténet ügyében. Budapesti Hírlap 51. (1931) március 10. 7.

⁷⁰ „Egy évvel Budapestre jöttem után merült fel az a gondolat, hogy gyűjteményes munkában 'A magyar történetírás új útjai' címen megírják az egyes történettudományi ágaknak a szellemtörténethez való viszonyát. Nekem a gondolat jól jött programom kifejtésére. Ennek a súlyát éppen az adta meg, hogy magyar jogtörténet katedrájáról hangzott el. Tartalmát ennek az 50 oldalas cikknek nem mondhatom el, csupán azt, hogy elején és a végén hangoztattam ugyan a szellemtörténet fontosságát, de ami közben van, az inkább a társadalom és gazdagságtörténet fontosságát hangsúlyozza. Ma egy negyedszázad múlva szellemtörténet elveit a történelmi materializmus ismeretében ugyan elvetem, de amit egyébként írtam a cikkben, azt ma is fenntartom.” ELTE ÁJTK kari ülés 9. p.

⁷¹ Thienemann Tivadar ugyanilyen alapon a volt Eötvös-kollégisták közül senkit nem tartott szellemtörténésznek, amikor emigrációban a magyar történetírásról írt. A Hóman-kötetről pl. így vélekedett: „A kötet nem volt szellemtörténet, nem is akart az lenni. Helyenként, elvben, futólagosan ugyan szó esik szellemtörténetről, Szekfű ugyan több német történész nevét felsorolva Diltheyt is említi, de különben róla, történetfelfogásáról nem esik szó. A kötet jellemző tulajdonsága, hogy filozófia-mentes.” *Thienemann Tivadar: Az utókor címére. Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései.* S. a. r.: Koncz Lajos. Pécs 2010. 70.

módszereivel foglalkoztak ott. Itt Budapesten felfedezve filozófiai műveletlenséget, elővettem Dilthey, Troeltsch és Max Weber munkáit. Bevallom az első kettőt sohasem tudtam megemészteni.”⁷²

Eckhart 1931-es tanulmánya jól illeszkedik korábban publikált írásainak sorába és a szellemtörténeti alapú jogtörténeti munkák is alapvetőek voltak az új jogtörténeti irány kidolgozásához, későbbi megvalósításához. Akár úgy értelmezzük jelen esetben a szellemtörténetet, mint történetileg felfogott jogeszmék kutatását⁷³ (amit Eckhart összekapcsolt a gazdaság- és társadalomtörténettel), akár egy társadalom-, gazdaság-, eszme- és jogtörténeti szintézist értsünk alatta, a történész programja lényeges elemeit tekintve mindkét változatnak megfelelt.⁷⁴

*A recepcióról és a Mályusz Elemérrel való kapcsolatáról*⁷⁵

A kortárs recepciót annak nagy kiterjedése miatt itt csak röviden veszem szemügyre. Eckhart tanulmányának kritikusi a publicisztikában többek között Balla Antal, Polónyi Dezső, Milotay István, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Pekár Gyula, Pethő Sándor, míg a parlamentben Zsitvay Tibor igazságügyi miniszter és Kálnoki Bedő Sándor képviselő voltak. A történész írása ezen kívül egy székesfehérvári legitimista gyűlésen is felszólalás tárgyát képezte Ugron Gábor részéről. Az Országgyűlési Könyvtár igazgatója, Nagy Miklós két nagyobb cikkben támadta a szellemtörténetet és a jogtörténetész írását a Budapesti Szemlében. Az említett reflexiókkal párhuzamosan más fórumokon is fellángolt a vita Eckhart Ferenc és a Timon Ákos felfogását védelmező

⁷² ELTE ÁJTK kari ülés 8. p. A fogalmazványban még szerepelt egy megjegyzés Weberről, ami a beszédben nem hangzott el: „Itt Bpesten hallom a szellemtörténetet elővettem a szellemtörténet szellemi szülőit: [Wilhelm] Dilthey [Ernst] Troeltsch Max Weber-t. Mondhatom, nem tudtam elolvasni és megemészteni az első kettőt, míg Max Weber-t találtam valamit.” *Eckhart Ferenc* felszólalásvázlata Sarlós Márton vádjai ellen. MTA KK Ms 5617/21. 2. p. A személyes források historiográfiai jelentőségéről lásd *Kövér György*: A történetíró személyes forrásai. In: *Uő*: Biográfia és társadalomtörténet. Bp. 2014. 54–64.

⁷³ Eckhart a tanulmány megírásakor így tekintett rá, felfogásában ezért volt szükséges azt kiegyensúlyozni. „Jó, hogy a könyv létrejön, bár nekem a nyári hónapok miatt nem alkalmas időben jött. Félek azonban, hogy a közölt munkatársak mellett kissé túlságosan szellemtörténeti, illetőleg hús és vér nélküli lesz. Dékány sohasem írt, csak teóriát, s bizonyára ilyen lesz cikke is. [...] A könyv témája amúgy is teoretikus és tartok tőle hogy végeredményben (Dékányi, Szentpét. Thien.) lapos lesz és nagyjából mindnyájan ugyanazt fogjuk mondani, ami a publikumnak unalmas lesz.” *Eckhart Ferenc* levele Szekfű Gyulának 1930. július 25-én. ELTE EKK, G628. 29. levél. Az említett személyek Dékány István, Szentpétery Imre és Thienemann Tivadar.

⁷⁴ Mályusz Elemér a már említett írásában kifejtette, hogy nem elég egy eszmét vizsgálni a szellemtörténet műveléséhez, hanem a szellem történetét össze kell kapcsolni a gazdasági, társadalmi, politikai fejlődéssel. „[A szellemtörténet] Nem ideológia-történet tehát, hanem egyszerűen maga a történelem.” *Mályusz E.*: Az Eckhart-vita i. m. 414.

⁷⁵ A vitában résztvevő hozzászólók írásainak bibliográfiai adatait a terjedelmi korlátok miatt jelen tanulmányban nem közlöm. Lásd *Törő L. D.*: Az „Eckhart-vita” i. m.

kritikusok között. A Timonhoz és Eckharthoz való viszonyulásukat tekintve azonos mezőnyben helyezkednek el Molnár Kálmán és Kérészy Zoltán pécsi, valamint Egyed István és Tomcsányi Móric budapesti egyetemi tanárok, akik külön könyvekben, tanulmányokban szálltak vitába Eckharttal. A történész mellett a parlamentben Klebelsberg Kunó, Farkas Tibor, Várnai Dániel, külön határozatban/nyilatkozatban pedig a jogtudományi kar és Eckhart egyetemi hallgatói álltak ki. A történészek közül Domanovszky Sándor, Erdélyi László, Mályusz Elemér, Hóman Bálint és Fritz Valjavec vették védelmükbe. Levélben biztosították támogatásukról Angyal Dávid és Károlyi Árpád. A polgári radikálisok közül akadtak támogatói (Szobosi András, Vámbéry Rusztem) és éles hangú ellenfelei is (Hatvany Lajos).

Az új jogtörténeti programot teljesen elutasító kritikásokban (legyen szó akár újságírókról, politikusokról vagy jogtörténészekről, közjogászokról) többnyire közös volt, hogy a „magyar jogalkotó géniusz” időtlenségét, legalább az Anonymus által leírt vérszerződéstől datálható voltát védelmezték, Eckhartnak pedig ennek tagadását, elhalványítását, az organikus Szentkorona-tan kibérbítését rótták fel. Számukra a tan nem korlátozódhat térben és időben, alapelvei pedig nem változhatnak/változhattak az idők során, tehát a jelenben is fontos, aktuálpolitikai célokat támogató elméletről van szó. Molnár Kálmán egy 1927-ben elmondott beszédéből vett részlet ezt a felfogást jól szemlélteti: „A szent korona tanának kialakulásában három szorosan elhatárolható korszakot és fejlődési fokot lehet megkülönböztetni. Az első korszak nemzeti öntudatra ébredésünkkel, nemzetté való alakulásunkkal, vagyis még Etelekben a vérszerződéssel kezdődik. Ebben a korszakban már feltalálhatók és kimutathatók alkotmányunknak azok az elemei, amelyek a szent korona tanának alapköveit képezik, bár még ekkor ezek az alapelvek a szent koronával nem kapcsolattak össze és nem sűrítették bele abba az egységes eszmekörbe, amelynek pregnáns kifejezőjévé és szemléltetőjévé később az államélet központját képező szent korona válik.” A szellemtörténet (amennyiben nem a közjogi magyar géniuszról szól) több szerző szerint háttérbe szorítja az eseménytörténetet, a magyar közjogi és katonai erényeket pedig semmibe veszi.⁷⁶

Akik Eckhart mellett érveltek, elsősorban a tudományos véleménynyilvánítás szabadságát és a professzionális történetírás alapjának tekintett forráskritikát, illetve a történeti szemléletet védték még akkor is, ha a történész nem minden állításával értettek egyet. Ellenérveket egyes hozzászólók az éles retorikával vagy a szellemtörténettel szemben fogalmaztak meg: Angyal és Károlyi a „széllal bélelt,” „levegőben logó” jogtörténeti szintézis helyett inkább a szorgos adatkutatót és forráskritikát ajánlották Eckhart figyelmébe azon kívül, hogy a közjogászokkal szemben egyértelműen neki adtak igazat. Hajnal István szerint a jogtörténész akaratlanul is sértő volt a nemzeti érzékenység számára.⁷⁷ Rendkívüli fontossággal bír

⁷⁶ *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Zébelsvingen cváj-t némely „szellemtörténésznek!”. Gömbös Gyula figyelmébe. II. rész. Előőrs (1931) március 15. 1–2.; *Nagy Miklós*: A szellemtörténeti módszer. Budapesti Szemle 59. (1931) 336.

⁷⁷ *Hajnal István*: A magyar történetírás új útjai. Napkelet 9. (1931) 574.

az eckharti életmű szempontjából a „Századok körének” (Domanovszky, Hajnal, Mályusz) részvétele a vitában. Éppen ebben az évben zajlott le egy szerkesztőségi megújulás a folyóirat élén, s emiatt a Mályusszal és Domanovszkyval gyakran vitába szálló Szekfű Gyula bojkottálta az orgánumot. Eckhart azonban végül nem csatlakozott a bojkotthoz, s 1932 elején pozitívan fogadta Mályusznak azt a kérését, hogy írjon jogtörténeti témájú ismertetéseket a folyóirat számára. A két történészt összekötötte ekkor a társadalom- és szellemtörténeti érdeklődés. Mályusz a vitát értékelő tanulmányában egyaránt fontosnak tartotta bizonyos fogalmak (például rendiség) társadalomtörténeti tisztázását, valamint az organikus Szentkoronatan európai műveltségben gyökerező voltának feltérképezését. Mindezekhez – Eckharthoz hasonlóan – megkerülhetetlennek tartotta a középkori és a modern jogfelfogás értelmezését, s ebben a tekintetben kérésre Ernst Troeltsch és Max Weber műveivel kapcsolatban igazította el a jogtörténészt. Hajnal István elküldte Eckhartnak Mályusz tanulmányát, akinek az elnyerte tetszését.⁷⁸

„Kedves Barátom!

Hajnal volt szíves nekem az 'Eckhart-vita' című cikket megküldeni, melyet igen nagy érdeklődéssel olvastam, mert tudtam, hogy tanulok belőle valamit. [...] Ami a középkori jog karakterét illeti, sokban igazad van,⁷⁹ de nagyon kérek írd meg nekem, hol ír Troeltsch erről a témáról, mert én bizony oly régen olvastam munkáit, hogy nem tudok rá visszaemlékezni. Max Webernél sem idézted a helyet s én azt nem is emlékszem, hogy valaha olvastam volna. Leköteleznél ennek is a közlésével.”⁸⁰

„Kedves Feri Bátyám!

Igen köszönöm a kitüntetést, hogy ismertetésemet annyira figyelemre méltattad, hogy el is olvastad. Örülök, hogy objektívnek találtad. [...] Az óhajtott részek: Troeltsch: Ges. Schriften IV. 156–191. Max Weber Wirtschaftsgeschichte, halála után kiadva, a vége felé, ahol racionalis államról, Kínáról stb. beszél. (Sajnos ez a könyve nincs meg Szegeden, így lapot nem tudok megjelölni).⁸¹

⁷⁸ Eckhart Ferenc levele Mályusz Elemérnek 1932. február 6-án. MTA KK Ms 6399/279.; Mályusz Elemér levele Eckhart Ferencnek 1932. február 18-án. MTA KK Ms 5616/90.; Eckhart Ferenc levele Mályusz Elemérnek 1932. február 29-én. MTA KK Ms 6399/279. Mályusz és Eckhart levélváltásának szövegét függelékként közlöm. Lásd *Törő L. D.*: Az „Eckhart-vita” i. m. Mályusz Elemér MTA Kézirattárában lévő, feldolgozás alatt álló hagyatékát Soós István engedélyével kezdtem el kutatni, akinek ezt ezúton szeretném megköszönni.

⁷⁹ *Mályusz E.*: Az Eckhart-vita i. m. 408–409. Mályusz itt Troeltsch és Weber nevével összefüggésben részletezte a modern és a középkori jogfelfogás közötti különbségeket, mert szerinte Eckhart csak röviden és nehezen érthető mondatokkal tért ki erre a problémára.

⁸⁰ Eckhart Ferenc levele Mályusz Elemérnek 1932. február 6-án. MTA KK Ms 6399/279.

⁸¹ Mályusz Elemér levele Eckhart Ferencnek 1932. február 18-án. MTA KK Ms 5616/90. Mályusz szegedi korszakáról lásd *Erős Vilmos*: A Szekfű–Mályusz vita. Debrecen 2000. 47–50.; *Soós István*: Mályusz Elemér és Deér József. In: Deér József emlékezete. Tanulmányok

A Mályusz által a levélben hivatkozott Troeltsch-szöveghelyek a középkori keresztény természetjogi felfogásról szólnak, amely szerint az emberek alkotta állam alá van rendelve az isteni eredetű jognak.⁸² Ez Eckhart tanulmányának arra az állítására rímelt, hogy a középkori jogfelfogás szerint a törvényhozás csak jogszükségletet elégített ki és nem új jogot alapított. Ennek megfelelően a történész szerint a középkori jogszemléletről az oklevelek sokkal többet elárulnak, mint a közjogászok kedvelt forrásai, a törvények (tehát például a Corpus Juris).⁸³ Weber a kapitalizmus kialakulásával összefüggésben a modern és középkori jogalkotás jellemzőit ecsetelte: a középkori bíró nem racionálisan, törvénykönyvekre építve hozta ítéletét, hanem a saját „jogerzé- kére” támaszkodott.⁸⁴ A nevezett szerző egyébként még egy lényeges elméletével járulhatott hozzá a vitás kérdések (összehasonlító jogtörténet problémái, rendiség fogalma, jogi intézmények, európai látásmód) elemző megközelíté- séhez, mégpedig az „ideáltípus” gondolatával. Ez magában foglalta a lehető- séget, hogy egy absztrakt, meghatározott jellemzőkkel körülírt fogalomhoz (például hűbériség, rendiség) lehessen mérni annak gyakorlati (jelen esetben magyarországi) megvalósulását, és így európai perspektívában elemezni a jogtörténeti folyamatokat. Ezzel Eckhart is szembesült, amikor a Weber té- ziséből kiinduló Otto Hintze sorait adta vissza feljegyzéseiben: „A feud. fo- galmi definitioja lehetetlen. A tört. élet bonyolult és egyéni dolgokkal telített tényálladékát nehéz oly világos fogalmakba foglalni, mint a term. tudom. Csak szemléltető abstractiokra, typusok bemutatására vagyunk utalva. Ezt az ideális typust a frank birodalom és utódállamainak alkotmányából vonhat- juk le. Beszélhetünk a feud. államról (Feudalstaat) ha a feud-t statikailag... és feudalismus-ról, ha dynamikusan...”⁸⁵ Eckhart tanítványai közül egyébként

Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriuma. Szerk. Koszta László. Sze- ged 2006. 61–80.

⁸² Gesammelte Schriften von Ernst Troeltsch. Vierter Band. Aufsätze zur Geistesgeschichte und Religionssoziologie. Hg. von Hans Baron. Tübingen 1925. 156–191.

⁸³ Lásd a korábban bemutatott 1931-es tanulmányát. Jogtörténeti előadásaihoz készített jegyzeteiben is többször visszatért erre a problémára. „A k[özép]kor nem ismerte a népszu- verénítés tanát. Az uralkodó senki[nek] nincs alávetve, csak a jog[nak]. Ez persze nem írott jog, hanem általában a jog egész terjedelmességében, mint a subjektív jogok összessége, egész határozatlanságában.” *Eckhart Ferenc* jogtörténeti egyetemi előadásainak és az ahhoz készült jegyzeteknek töredékes szövege. MTA KK Ms 5618/18. 29–32. lapok. A megadott jel- zet dokumentumai keltezetlenek, ezért későbbi hivatkozásaim során csak hozzávetőleges adatokat tüntetek fel. Az egyes lapokon szereplő dátumok alapján Eckhart az 1930-as évek során, az 1940-es évek elején használta azokat óratartáshoz.

⁸⁴ *Wirtschaftsgeschichte von Max Weber. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschafts- geschichte. Zweite, unveränderte Auflage.* Hg. von S. Hellmann – M. Palyi. München–Leip- zig 1924. 289–293.

⁸⁵ *Eckhart Ferenc* jogtörténeti és jogelméleti jegyzetei. MTA KK Ms 5623/1. „Hinze” [sic!] címmel ellátott lap. A következő munkáról van szó: *Otto Hintze: Wesen und Verbreitung des Feudalismus.* Berlin 1929.

Bónis György alkalmazta nagy elméleti felkészültséggel a weberi ideáltípus koncepcióját az 1940-es években írt művében.⁸⁶

A jogtörténet „átértékelése” az 1930-as években

A következőkben bemutatom Eckhart 30-as években írt néhány szövegét és tanulmányát, két kiemelkedő tanítványával való kapcsolatát⁸⁷ és a történész Szentkorona-értelmezésével szemben keletkezett más megközelítéseket (Bartoniek Emma) is. Nem törekszem a teljességre, inkább arra koncentrálok, hogy a jogtörténeti átértékelés milyen írásokban nyilvánult meg reprezentatív módon.⁸⁸ Jogtörténeti egyetemi előadásai közül egy bevezető szöveg maradt fenn teljes terjedelmében, az alábbiakban ebből közlök a kultúrtörténeti/szellemtörténeti szemléletmód és a nemzeti alapokon álló (ezzel együtt egy bizonyos közép-európai kontextus kereteibe helyezett) jogtörténet fontosságáról szóló részleteket, amelyek mélyebb betekintést nyújtanak szerzőjük történelemszemléletébe.

„A jog is, mint minden létező emberi dolog, az emberiség kultúrájának minden terméke nem öröktől fogva van, hanem lett. Ezzel a levéssel, a jog kifejlődéssel foglalkozik a jogtörténet. Mint minden történelem, a jogtörténet is az ember önismeretének magasztos problémáján dolgozik. [...] Miként nem beszélhetünk általános nyelvtörténetről, egyetemes irodalomtörténetről, úgy nem lehet szó általános, egyetemes jogtörténetről sem. Miként az egész történeti fejlődést melynek a jogi csak lényeges alkotórésze, csak nemzeti alapon ismerhetjük meg, úgy a jogfejlődést is csak nemzeti alapon tárgyalhatjuk. [...] A jogtörténetnek is az a történetfilozófiai felfogás az alapja, hogy a múlt nem halott, hanem a jelenben tovább él. Ily értelemben, de csak is ily értelemben foglal állást a jellel szemben a j.t., mint minden történeti tudomány. [...] Ezzel a magyarság szellemi életének, kultúrájának egyik legfontosabb oldalát fogjuk megismerni. [...] Ily módon tanulhatunk meg történetileg gondolkozni, ami praktikus jogászai szempontból sem mellékes, hisz a jogtörténet és a dogmatikus jog közt elvi ellentét nincsen. A történeti szemlélet, az egyes jogelv, jogtétel genezisének

⁸⁶ Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár 1947.; A kérdéshez lásd Saád József: Max Weber Magyarországon. Hatástörténeti áttekintés. In: Szellem és etika. A „100 éves a Protestáns etika” konferencia előadásai. Szerk. Molnár Attila Károly. Bp. 2005. 9–50.

⁸⁷ Bővebben Bónis György (1914–1985) és Murarik Antal (1913–1939) tevékenységét elemzem, akik Angliába és Csehszlovákiába nyertek tanulmányi ösztöndíjat. Néhol mesterüknél nyíltabban fogalmaztak meg Eckhartot is foglalkoztató jog- és alkotmánytörténeti módszertani felvetéseket, így a velük jó viszonyt ápoló történész szemléletéhez is adalékot nyújtanak.

⁸⁸ Pl. Eckhart több, itt nem tárgyalt intézménytörténeti műnek is szerzője volt ebben az időszakban. Pl. *Eckhart Ferenc*: A püspöki székek és a káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig. Bp. 1935.; *Eckhart Ferenc*: A jog- és államtudományi kar története 1667–1935. Bp. 1936.

kutatása minden dogmatikának nélkülözhetetlen segédeszköze. [...] A történelem folyamában elszigetelt kultúrák s így elszigetelt jogi fejlődés nincsen. Az ugyanazon kultúrkörhöz tartozó népek sorsa csak egy nagy folyamrendszer egyes ágai, tagjai. A jogtörténet így átvisz minket a joghasonlításhoz. A jogt. megtanít arra, hogy nincs európai kultúrnép, mely jogi intézményeiben a rokon vagy szomszéd népektől elválasztható volna, úgyhogy sajátosságát épen ezen kölcsönös hatások figyelembevételével ismerjük meg legjobban. [...] A jogi hatások csak onnan jöhettek, ahonnan egyéb kultúrhatások is jöttek: nyugat felől. Ezért tantárgyunk címe: Magyar alkotmány és jogtörténet, különös tekintettel a nyugateurópai jogfejlődésre. Nem szabad azonban Nyugat alatt a távoli nyugatot – értenünk, vagy legalább is nem főképen azt. A magyar alkotmány és jogfejlődésnek belsőleg semmi köze az angol jogfejlődéshez, bár egyidőben különösen divatos volt a kettőnek az összehasonlítása. Ez a történeti alapot nélkülöző összehasonlítás főleg a 19. század 2. felének volt a terméke, mikor az Ausztriától való függetlenítési törekvések hatása alatt helytelen történeti szemlélettel az a felfogás terjedt el és győzed gyökeresedett meg, hogy a magyar alkotmány a continens legrégebbi parlamentáris alkotmánya, mely teljesen különbözően, eltérően fejlődött ki a szomszéd népek, Középeurópa egyéb népeinek jogi és alkotmányos életétől, s amelynek mását csak Angliában lehet megtalálni. A kultúrhatások pedig elsősorban mint az mindenütt lenni szokott a szomszéd népekre, Középeurópa egyéb népeire mutatnak és mint tárgyalásunk folyamán látni fogjuk, a hasonlóság a középkori fejlődésben és a bennünket környező népek fejlődésével sok tekintetben igen nagy. [...] [Az egyik levonható tanulság mindebből különösen fontos, mert] elsősorban nemzeti tanulság. Ez az, hogy a magyarság génusz,⁸⁹ miként a kulturális fejlődés egyéb területein, a jogélet terén is teljesen átalakította a külföldről kölcsönzött formákat, azokat a nemzeti jellemnek megfelelően átformálta, sajátos nemzeti jogot teremtett, melyben nagyon sok a magyar nemzeti szellem olyan önálló alkotása, melyre bármely nyugati nemzet büszke lehetne.”⁹⁰

Az 1930-as évekből két tanulmányt érdemes kiemelni a rendi alkotmány témájában, az ugyanis kulcskérdés volt Eckhart számára. A történész szellemtörténeti kérdésfelvetéséből indult ki a Bocskay és híveinek közjogi felfogása című írásában.⁹¹ Milyen szellemi tényezők hatottak a felkelők nézeteire? Közrejátszott-e mozgalomban az a protestantizmus által hirdetett teória, hogy a zsarnokkal szembeni ellenállás legitim? Az ellenállási jog jelen volt az Isten törvényeit be nem tartó uralkodó alattvalóinak engedetlenségét jogosnak tartó keresztény egyház tanaiban és azok hatottak a királlyal paktáló rendek

⁸⁹ A szöveg szerzője itt igyekezett távol tartani magát vitapartnerei szóhasználatától.

⁹⁰ *Eckhart Ferenc* jogtörténeti egyetemi előadásainak és az ahhoz készült jegyzeteknek töredékes szövege. MTA KK Ms 5618/18. 1–11. p. Kiemelések és áthúzások az eredetiben.

⁹¹ *Eckhart Ferenc*: Bocskay és híveinek közjogi felfogása. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születésének nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1933. 133–141.

felfogására is. A 16. században azonban ezen kívül más, népfelség elvét hirdető eszmék is megjelentek, mégpedig a protestáns teoretikusokat (Luther, Kálvin) követő „monarchomachoszok”⁹² könyveiben. A nép, mint minden jog végső forrása ezekben a teóriákban jogosult törvényes képviselők útján a főhatalom ellen fellázadni. A rendek azonban távol álltak a népszuverenitás ezen változatától, hiszen a rendek és a király osztoznak a főhatalomban, a nép pedig nem játszik szerepet ebben a képletben. „Az ellenállás joga természetesen folyt a rendi állam dualizmusából, ahol a legfőbb hatalom az államban megoszlik a király és a rendek közt és hiányzik az államegység gondolata. Mindkét rész önálló és független; a rendi államban nem lehet népjogokról beszélni, amelyekből a monarchomachoszok forradalmi teóriái fakadtak. A rendi jogokat nem lehet népjogoknak tekinteni és így a rendi ellenállási jogot sem a forradalmi joggal összehasonlíthatni.”⁹³ Csakhogy – teszi itt hozzá a szerző – a 16. század magyar közjogi felfogása szerint a rendek akár a népjogok képviselőinek is tekinthették magukat az uralkodóval szemben, amennyiben az egész ország lakosságának képviselőiként lépnek föl. A tanulmány kérdése így az, hogy vajon a protestáns szerzők népszuverenitással kapcsolatos korszerűbb nézetei, vagy a rendi ellenállási jog érvényesült a Bocskai-felkelés gondolatkörében? „Kétségtelenül megállapítható azonban, hogy Bocskay és híveinek nézete az ellenállásról nem Kálvin és Beza műveiből merített, hanem a Hármaskönyvön alapult. Politikai meggyőződésük forrása a magyar rendi felfogás; ez erősebb ösztönzője és szellemi támpontja volt gondolataiknak a király és alattvalóinak viszonyáról, mint hitbéli meggyőződésük tanítójának politikai elvei.”⁹⁴ A Tripartitumból ismerték meg Bocskai hívei az Aranybulla feudális ellenállási záradékát, a rendek szervezetét a lengyel alkotmányfejlődésben megszokott „respublica” kifejezéssel illetik, így a történész jellegzetesen középkorinak nevezi felfogásukat. Az a körülmény, hogy Bocskai közjogi nézeteiket a Hármaskönyvből merítették, „adja meg a felkelésnek a vallásszabadságért folytatott küzdelem mellett is sajátlagosan konzervatív színezetét.”⁹⁵ Az idézett konklúzió üzenete szerint a rendi dualizmus tartós fennmaradása miatt a nép szabadságjogainak képviselőiként Magyarországon még a 17. században is a középkorias, tehát elmaradott szemléletű rendek léptek föl.

Hasonló kérdéseket boncolgatott 1934-ben, Erdély alkotmányáról írva.⁹⁶ Eckhart szerint a 16–17. századi Erdélyben a látszat ellenére nem a rendi alkotmány és szabadságjogok, hanem (a török szultán támogatása miatt is) az Árpádok idejéből áthagyományozódott abszolút fejedelmi hatalom érvényesült.

⁹² Monarchiacsinálók. A monarchiát felkelés útján szükség esetén megdönthetőnek tartó, eredetileg francia hugenotta teoretikusok gyűjtőneve.

⁹³ Uo. 134.

⁹⁴ Uo. 136.

⁹⁵ Uo. 141.

⁹⁶ *Eckhart Ferenc*: Erdély alkotmánya. Magyar Szemle 22. (1934) 206–214.

Ennek megállapításához részletesen fejtegeti, hogy a rendi alkotmány milyen tekintetben különbözik egy modern államtól. A rendiség idejében kiváltságos jogaik összessége jelenti az „alkotmányt”. Az egyezség szerint, ha a király (rex) ezt tiszteletben tartja, a rendek (regnum) hűségesek maradnak hozzá. Minden uralkodóval ezt a szerződést egyezkedés útján újra és újra megújítják: „A rex és a regnum, azaz a nemes ország, a rendek összessége, mint két ellentétes pólus, állnak itt is egymással szemben, mert itt sem ismerték az állam személyiségét, az uralkodó és a rendek jogainak és hatáskörének szerves összekapcsolását, hanem egymással küzdő felek jogait, amelyek a küzdelem folyamán változtak az uralkodó egyénisége szerint.”⁹⁷

Eckhart a rendi dualizmust és általában a köznemességet egy gazdasági/közigazgatási modernizációt visszahúzó erőnek vélte,⁹⁸ továbbá a rendi alkotmányos felfogás szívós fennmaradása alapján a nyugat-európaihoz képest elmaradottnak értékelte a magyar alkotmányos viszonyokat.⁹⁹ Ilyen közegben a népszuverenitás-elméletek lényegében kizárták az alsóbb társadalmi rétegeket az alkotmányból.¹⁰⁰ Hangsúlyozni szükséges viszont, hogy a történész Werbőczyt kiemelkedő és művelt jogtudósként ábrázolta, az organikus koronatságról alkotott elméletét pedig komoly szellemi teljesítménynek látta.¹⁰¹

A magyarországi fejlődés ezzel együtt integráns része egy egyetemesebb európai közösségnek a keresztény műveltség és az egyházi intézményrendszer által. Ez a gondolat hatja át Eckhartnak a Szent István királyságának intézményeiről írt tanulmányát,¹⁰² amelyben azt a kérdést tette fel, hogy milyen főbb különbségek voltak a régi fejedelemség és a keresztény királyság felépítése között? A pogány fejedelemmel szemben a király rendelkezett a keresztény karizmával, amit a koronázásnál is fontosabb egyházi felkenés biztosított számára.

⁹⁷ Uo. 212–213. Lásd még „Az államegység gondolata, az objektív államhűség nem volt meg a XVI–XVII. századi Erdélyben, mint a rendiség kifejlődése idejében Magyarországon és másutt sem. Uralkodó és alattvalók, a fejedelem és a rendek, vagyis a három nemzet, mint szerződő felek állnak egymással szemben.” Uo. 211.

⁹⁸ Elsősorban a rendi adómentesség és a folyamatos egyezkedésre épülő rendi alkotmány miatt. *Eckhart F.*: A bécsi udvar gazdasági politikája i. m. 41–43., 203–204.

⁹⁹ Ez a nyugathoz képest való társadalmi/alkotmányos elmaradottság és általában a cseh/lengyel (közép-európai, mint az az idézett egyetemi előadásában elhangzott) párhuzamok kiemelése viszont nem jelent feltétlenül kelet-európai, esetleg orosz fejlődési utat Eckhartnál.

¹⁰⁰ A rendek Eckhart szerint még a 18. század végén, 19. század elején is modern társadalmi szerződéses elméleteket alakítottak át saját felfogásuknak megfelelően, a jobbágyok feletti uralmukat konzerválandó. Lásd *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Bp. 1958. 217–219.

¹⁰¹ Ellentétben a jogtudós korának köznemesei pártjával: „Ezrével jön össze a fegyveres köznemesség és pártjuk szigorú törvényekkel biztosítja a tömegek megjelenését. El lehet képzelni e műveletlen és politikailag iskolázatlan tömeg gyűlézéseit és tárgyalásait! Egykorú leírások nem egy ízelítőt adnak belőle. Soha annyi törvényt nem hoztak azelőtt, mint ebben a korban és a rendek a királyi jogkör egyre nagyobb részét sajátítják ki maguknak.” *Eckhart Ferenc*: Magyarország története. Bp. 1933. 139.

¹⁰² *Eckhart Ferenc*: Szent István királysága. Esztergom évlapjai IX. (1938) 38–42.

Bár az uralkodónak abszolút hatalma volt, az egyházzal való szövetsége bizonyos kötelezettségeket rótt rá: „Az egyház képviseli a dinamikus erőt a fennálló jogállapottal szemben, fejleszti a jogrendet, még pedig nemcsak a közjogi, hanem sokszor magánjogi téren is, mert ő a jogtalanok, a gyengék védője. Az egyház lesz utóbb az alattvalók jogainak harcosa, a nemesi kiváltságok védelmezője, az ellenállási jog hirdetője a jogot megsértő királyokkal szemben.”¹⁰³

Minthogy az európai keresztény műveltségéből eredt a Szentkorona-tan alapját képező organikus felfogás, Eckhart nagy energiákat fordított az Európa-szerte megfigyelhető „corpus-tan” különböző jelentéstartalmainak értelmezésére. A történész jogelméleti jegyzeteiben külön vannak csoportosítva az emberi test analógiájára építő corpus-szimbolikával foglalkozó, külföldi és magyar szakirodalomból készített jegyzetek: ezek közül a legfontosabbak Otto von Gierke (Troeltsch mellett) szellemtörténeti művei. A már korábban említett Gierke a berlini jogi tanszéken volt oktató és a különböző organikus állameszmék, természetjogi, egyházi és más gondolatoknak az ókortól egészen a modern korig való fejlődéstörténetével foglalkozott számos, terjedelmes munkájában.¹⁰⁴ Gierke meggyőződése szerint a történelem segítségével az emberi, társadalmi viselkedést érthetjük meg és a jogot ebből kifolyólag az emberi közösségi élet egyik elemeként értelmezte, amely nemzetekben és intézményekben tükröződik. Szerinte a modern állam egy független társulásokból létrejött, összetett organikus egész. Az alkotóelemekként működő társulások előzményeit a középkori, egymástól független corpusokban, organikus egységekben (egyház, rendek, stb.) látta. Az eszmék történeténél azok különböző korok szerint való változására, egymásra hatására fektetett hangsúlyt.¹⁰⁵ 1880-ban Johannes Althusius politikai gondolatait tartalmazó „Politica” című művéről (1603) írt könyvet, amelynek harmadik kiadását Eckhart gondosan áttanulmányozta. Gierke szerint Althusius Rousseau népszuverenitás-tanának, de a modern államiságnak is alapköveit rakta le a maga korában újszerű gondolataival, ezért tartja fontosnak a megismerését.¹⁰⁶ Leginkább az Althusiusnál olvasható gondolatok (államszerződés,

¹⁰³ Uo. 42. Eckhart itt valószínűleg két irányban is vitázott. Egyrészt ismét cáfolta a királyság „átruházott”, közjogi választáson alapuló voltát, másrészt az általános keresztény jelleg szólhatott a kor nemzetiszocialista történetírói törekvései ellen is. A szemináriumán tanuló Bónis György tanulmányában a Szent István törvényére gyakorolt német jogi hatásokat akarta minimalizálni és helyette az általános keresztény és sajátos magyar vonásainak kiemelésére koncentrált, ezzel a német/osztrák Délkelet-Európa kutatások egyik vezéralakjának számító Fritz Valjavec véleményével szállt szembe. *Bónis György: Szent István törvényének önállósága. Századok 72. (1938) 434–435.* Eckhart és Valjavec kapcsolatához lásd még *Orosz László: Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar-német tudománypolitikai kapcsolatokban.* Bp. 2014. 156.

¹⁰⁴ Gierkéről lásd *David Runciman: Pluralism and the Personality of the State.* Cambridge 1997. 34–63.; *Georg G. Iggers: A német historizmus.* Bp. 1988. 203–206.

¹⁰⁵ *Runciman, D.: Pluralism i. m. 34–35.*

¹⁰⁶ Althusiusról lásd még *Otto von Gierke: Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien. (Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Rechtssystematik.)*

képviselési elv, föderalizmus, jogállamiság, organikus felfogás stb.) előzményei, középkortól végigvezetett fejlődéstörténete állnak előtérben. A középkori teokratikus felfogás magában hordozta az egy isteni törvény által kormányzott egészen (makrokozmosz) belül működő részek (mikrokozmoszok) elméletét, ami az egyént mindig alárendeli az egésznek. A „nép” (universitas) – szemben Althusius népfeltség-elméletével – alárendelt szerepet játszik a korszakban, mert bár a korabeli felfogás szerint a hatalmat kezdetben ő ruházta át az egyházra/pápára/császárra/királyra, nincs beleszólása az Isten és a természetjog által vezérelt törvények alakulásába. A középkori politikai berendezkedésekre a dualizmus jellemző: egy uralkodó az egyik, egy politikai összesség (például a rendek) a másik oldalon, mint külön-külön „testek”. Az ókorból eredő, szintén az egészből kiinduló organikus test metaforái a világi és egyházi társadalmi csoportokra is átszármaztak, de a középkorban sehol nem alakult ki egy ezeket a csoportokat összefogó és ezektől független, jogi államszemélyiség.¹⁰⁷ Eckhart kiemelten (kilenc oldalban) foglalkozott a könyvvel. Jegyzeteiben az eredeti szöveghez képest aláhúzta a társadalmi, politikai csoportosulásokra alkalmazott korabeli organikus kifejezések változatait a magyar viszonyokkal való analógia-keresés miatt.¹⁰⁸ A hatalom átruházásához hozzáfűzte, hogy a középkori universitas (a hatalmat az uralkodóra ruházó összesség) Werbőczy-nél a *communitas* megfelelője. A könyv szöveghelyei közül gyakran írta ki azokat, amelyek az államnak jogi személyiségként való felfogását a modern kor vívmányaihoz sorolják, hiszen a középkorban ez még nem volt megfigyelhető. Feltűnő, hogy a könyvből általában csak a középkori részeket kiíró Eckhart egy alkalommal az újkori fejezetből is lejegyzett egy megállapítást: „*Staatspersönlichkeit zuerst bei Hobbes.*”¹⁰⁹ Módszertani tekintetben azért Eckhart figyelmeztette magát: „*Gierke kifejezeten [csak] a teóriát nézi, de [nem] a teória és a valóság közti [...] hatást.*”¹¹⁰

Dritte durch Zusätze vermehrte Ausgabe. Breslau 1913. 1–55. Althusius szerint a legfőbb hatalom joga a népe, nem az uralkodóé – az uralkodóval kötött szerződés után is. A nép ellenőrző tisztviselőket választ az uralkodó korlátozására, akiket visszahívhat, ráadásul szükség esetén új alkotmányt is létrehozhat. Mindezt azért részletezem, mert szemlélteti, hogy ez a Bocskai-felkeléshez közeli időben papírra vetett elmélet Gierke tolmácsolásában mennyire eltér attól, ahogyan Eckhart a valójában a saját szabadságjogaikért küzdő rendek alkotmányát körülírta.

¹⁰⁷ Uo. 56–87., 211–225.

¹⁰⁸ *Eckhart Ferenc* jogtörténeti és jogelméleti jegyzetei. MTA KK Ms 5623/1. Lásd „Althusius. A középkori államteória. Corpus-tan.”

¹⁰⁹ Államszemélyiség először Hobbes-nál.

¹¹⁰ A kitétel az alábbi helyen olvasható: *Gierke, O. v.: Johannes Althusius i. m. 143.* A problémakörnek számos metszéspontja volt a teológus múltú Troeltsch munkásságával is. Troeltsch műveinek a történetfilozófián kívül az egyházi eszmék társadalommal, gazdasággal és kultúrával való összefüggése volt a főbb tárgya. 1912-ben megjelent, Max Weber hatása mellett készült *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* (A keresztény egyházak és csoportok társadalmi tanításai) a vallást a társadalmi viszonyok függvényeként értelmezte. Egy tiszta vallásfogalomból indult ki, amikor Jézus tanításait a gazdasági tényezőktől függetlenül megmagyarázhatónak nevezte, a tanítás „útja” a történe-

A fent ismertetett szellemi „találkozások” Eckhart és egyes külföldi szerzők között természetesen töredékei a fennmaradt jegyzeteinek (a whig történetírókkal szemben fellépő angol alkotmány- és jogtörténeti iskola művei legalább ilyen mélységben érdekelték), de a Szentkorona-eszmével, jogtörténettel kapcsolatos nézeteihez lényeges adalékot nyújtanak. Ugyanilyen fontos a tanítványok tudományos működését is nyomon követni. Bónis György az organikus eszme európai forrásainak kutatásában segített tanárának, Murarik Antal pedig a szláv analógiákhoz gyűjtött irodalmat lengyel és cseh szerzőktől.

Az újítás eszközei két tanítvány példáján keresztül

Eckhart szemináriumai több jogtörténést képeztek ki és indítottak el a tudományos karrier pályáján.¹¹¹ Tanítványait igyekezett külföldi ösztöndíjakhoz adott ajánlásával támogatni, ennek sikeréről tanúskodnak az egyébként egymással versengő Bónis és Murarik „mesterükhöz” írt levelei. Ezenkívül folyamatosan jelentek meg a tanítványok dolgozatai az „Értekezések Eckhart Ferenc Jogtörténeti Szemináriumából” című sorozatban (ez a történész értelmezésében Illés József szemináriumának riválisaként működött).¹¹²

Murarik Antal¹¹³ 1936 őszén Prágába nyert ösztöndíjat, ahol Jan Kapras és Theodor Saturnik jogtörténészek szemináriumain tanult.¹¹⁴ Érkezését kö-

lemben azonban már más lapra tartozik. *Iggers, G. G.*: A német i. m. 282. Eckhartot a könyvből az egyház organikus egységéről szóló eszméi érdekelték. Troeltsch szerint erre a mesterségesen kialakított különbségek elméletben való áthidalása miatt volt szükség. Mint Gierkénél, úgy itt is olvasható, hogy az organikus egész hasonlatát az államra és a társadalmi csoportokra is átvitték a korszak gondolkodói. A jogi államszemélyiség hiányában a főhatalmat könnyebb volt elképzelni az ókori és egyházi eredetű organikus képpel. *Eckhart Ferenc jogtörténeti és jogelméleti jegyzetei*. MTA KK Ms 5623/1. *Gesammelte Schriften von Ernst Troeltsch*. Erster Band. Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Tübingen 1923³.

¹¹¹ „Ifjú 'jogtörténeti gárda' felnevelése nekem is céлом, de ez egyelőre a jövő zenéje. Remélem azonban, hogy már az idén megkezdhetek egy kis jogtörténeti értekezéssorozatot tanítványaim tollából.” *Eckhart Ferenc* levele Mályusz Elemérnek 1933. január 28-án. MTA KK Ms 6399/282.

¹¹² „Igen sok hallgatóm van, jóval több, mint Illésnek, amiből előbb-utóbb sértődöttség lesz. De hát a fiúk érzik, hogy ki szeret foglalkozni velük. A haladóknak tartott szemináriumomban is vannak 8-an 2. évesek, kik pedig többé nem vizsgáznak jogtörténetből. És a legjobbak jöttek vissza a tavalyiak közül. 5-öt már be is ültettem kisebb témákkal a pestmegyei levéltárba.” *Eckhart Ferenc* levele Károlyi Árpádnak 1931. február 17-én. [Fogalmazvány]. MTA KK Ms 5615/53.

¹¹³ A háború elején elhunyt Murarikról lásd *Bónis György*: Murarik Antal. (Nekrológ.) *Regnum* (Egyháztörténeti évkönyv) 4. (1940–1941) 434–436.

¹¹⁴ Kapras két Eckharthoz írt, német nyelvű levele maradt fenn. Az elsőt reményét fejezi ki arra nézve, hogy Murarik jól fogja érezni magát náluk és megkérdezi Eckhartot, hogy nem lenne-e gond számára, ha a Királyi Cseh Tudományos Társaság levelező tagjává választanák. A válasz valószínűleg kedvező volt Eckhart részéről, mert a megválasztás végül más

vetően Eckhartnak kedvező fogadtatásról számolt be és megemlítette Timon összefoglalójának vállalhatatlan voltát is: „Fogadtatásom mindenütt barátságos, sőt várakozáson felül meleg volt, ami nagy dolog ennél a népnél, melynek egészen elvakult sovinizmusáról még majd tudok mesélni. [...] Örvedetes, hogy a szeminárium most vette meg [Karel] Kadlec¹¹⁵ könyvtárát – látatlanban. [...] Jellemző, hogy ezt az egész könyvtárat elsősorban azért vették meg, mert sok magyar könyvet remélnek tőle. Magyar anyaguk ugyanis majdnem olyan rossz, mint a szláv irodalmi készletünk. Ócskaságok. Legmodernebb művük Timon németnyelvű jogtörténete.¹¹⁶ Jó, hogy azt idejekorán, Saturnik szavába közbevágva utolsórendűnek minősítettem, mert S. azonnal kijelentette, hogy Timon olvasásakor megfájdul az oldala, annyit röhög. Mind Saturnik, mind Kapras megkértek arra, létesítsék Bpest és Prága jogi kara között könyvcsereforgalmat. Éppen ezért arra kérem Professzor Urat, úgy is mint jogi kari dékánt,¹¹⁷ méltóztassék néhány könyvet küldeni, akár az egyes szemináriumok címére, akár az enyémre. [...] Igyekezem teljes bibliográfiát hazahozni mindazokról a cseh, tót és lengyel jogtörténeti munkákról, amelyek bennünket – ha csak analógia szempontjából is – érdekelhetnek.”¹¹⁸

Murarik fő műve (1938) az ősiség jogi intézményeiről íródott.¹¹⁹ Kérészy Zoltán 1931-ben úgy érvelt Eckhattal szemben, hogy az ősiség a 14. században alakult ki honvédelmi, közjogi célból, ezért megjelenése egyben a leglényegesebb alkotmánytörténeti periódus kezdete is.¹²⁰ Ezzel szöges ellentétben, Murarik az ősiséget magánjogi intézmények csoportjaként értelmezte, és különösen a gazdasági háttérre, valamint a szláv jogi hatásokra hívta fel a figyelmet. Definíciójából hiányzik a külön kiemelt közjogi jelentőség, amennyiben az ősiség „a vagyonforgalom korlátozására irányuló anyagi jogi intézmények összessége, melyek a magyarságnál a legrégebb időtől 1848-ig fennállottak azokra a tőkejavakra nézve, melyek az akkori világi vezetőosztályok létfenntartását

okból hiúsult meg. A következő levélben Kapras azért sajnálkozik, mert a Társaság ülésén arra jutottak, hogy a két ország politikai viszonyait figyelembe véve a választás nem lenne szerencsés, ugyanakkor Eckhartnak szívesen megküldi a jövőben szemináriumának publikációit a tudományos munkásságának elismeréséül. *Jan Kapras* levele Eckhart Ferencnek 1936. november 3-án. MTA KK Ms 5616/64.; *Jan Kapras* levele Eckhart Ferencnek 1936. december 13-án. MTA KK Ms 5616/65.

¹¹⁵ A Werbóczy-kutató cseh jogtörténészről van szó, aki 1905-ben vitatkozott Timon téziseivel. *Karel Kadlec*: Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte von Ákos von Timon. Jahrbuch der Internationalen Vereinigung für vergleichende Rechtswissenschaft und Volkswirtschaftslehre 8. (1905) 426–434.

¹¹⁶ *Timon Ákos*: Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte mit Bezug auf die Rechtsentwicklung der westlichen Staaten. Berlin 1904., 1909².

¹¹⁷ Eckhart 1936–37-ben és 1946–47-ben volt a budapesti egyetemi jogi kar dékánja.

¹¹⁸ *Murarik Antal* levele Eckhart Ferencnek 1936. október 26-án. MTA KK Ms 5616/111.

¹¹⁹ *Murarik Antal*: Az ősiség alapintézményeinek eredete. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 6.) Bp. 1938.

¹²⁰ *Kérészy Zoltán*: Hübéri eszmék és magyar jogfejlődés. Észrevételek Eckhart Ferencnek „Jog- és alkotmánytörténet” című dolgozatára. Bp. 1931. 22–25.

szolgálták.”¹²¹ Az ide tartozó jogintézmények körülírásánál éppen ezért a gazdasági, társadalmi kérdések rendkívül fontosak, de Tagányira hivatkozva a néprajz jogtörténeti felhasználását is kezdeményezte.¹²²

Bónis és Eckhart kapcsolatáról a Londonban töltött időszak során (1936 novemberétől 1937 májusáig volt a London School of Economics ösztöndíjasa) írt levelei tudósítanak. Az első dokumentum egyben egy mellékelt bibliográfiát (főleg F. W. Maitland és Paul Vinogradoff műveiről) is tartalmaz, angol jog- és alkotmánytörténeti művek adataival. A lista küldésének oka: „A professor, T. F. T. Plucknett¹²³ nagyon szívesen fogadott és érdeklődött, miért nincs meg a magyar jogtörténet angolul. Azt válaszoltam, hogy még 'nem annyira fejlett'. Azonnal ajánlott egy olvasási programot, melyet elkezdtem. Voltam a szemináriumán is, ahol nagy tudásról és ötletességről tett tanúságot, az előadása pedig igen világos és értelmes. (Nem hadar, ez nekem nagyon fontos.) A program alkotmány tört. részét ígéretem híven csatolom, azt kérem, hogy ha a szeminárium vagy az Egyet. Ktár beszerzi valamelyiket a Professor Úr ajánlására, akkor méltóztassék talán tudtomra adni, hogy ne töltssem itt vele az időt, mikor otthon is megtalálom.”¹²⁴ A listán a címek mellé tett rövid megjegyzések tanulsága szerint Eckhart természetesen utánanézett a könyveknek. Az angol jogtörténet-írás eredményei felé való orientálódás mellett a két történést az organikus eszme középkori megnyilvánulásai is foglalkoztatták, Bónis következő levele egy ezzel kapcsolatos program részletezéséből és csatolt forrásjegyzékből áll. „Szinte minden nehézség nélkül jutottam hozzá John Salisbury elméletéhez, melyet lényegére lerövidítve itt mellékelek. Az én fiatalos hirtelenségemmel

¹²¹ Murarik A.: Az ősiség i. m. 10.

¹²² Uo. 21–50., 102–112. Murarik szerint az ősiség már a nomád népek házközösségeiben is megfigyelhető, hiszen a javakat együtt, oszthatatlanul birtokolja az egy-egy nemzetséggfőhöz tartozó család. A földműveléssel és a letelepedéssel a házközösségek fokozatosan megszűntek, de a nemzetségi vagyon megmaradt (a tulajdonnak már szerepe lesz), amit oszthatatlaná tett a jog. Később felbukkant a különbségtétel ősi és szerzett javak között, ahol az előbbi elidegeníthetetlen volt, az utóbbi felett viszont szabad volt rendelkezni. A magyar királyok azonban ritkán vették figyelembe a megkülönböztetést a gyakorlatban. Ezek után természetesen Eckharttal értett egyet Nagy Lajos 1351-es törvényével kapcsolatban is: „Így állunk tehát ezzel a törvényhellyel, melyet általában az *ősiséget megalapító törvényhelynek* szoktak tekintetni. Amint láttuk, *e törvényhely csak közvetve vonatkozik az ősiségre* [...], miként előző törvényeink is. Az előadottak után felesleges azt az – Eckhartéval egyező – nézetet újra kifejteni, hogy *ezzel a törvénnyel nem történhetett meg az ősiség megalapítása*, annál az egyszerű oknál fogva, mert az ősiség már ősidők óta megvolt.” Uo. 111. Kiemelések az eredetiben. Murariknál említést érdemel még, hogy társadalomtörténeti megközelítésmódja ellenére ő is nemzeti szempontú jogtörténetírást művelt, ami aktuálpolitikai megjegyzéseiből nyilvánvalóvá válik. A „szentistváni szellemet”, a népeket átfogó kereszténység gondolatát állította szembe az internacionalizmussal, a szabadkőművességgel, a „vörös”, „barna és fekete eretnokséggel”. *Murarik Antal*: Prohászka Prágában. *Katolikus Szemle* 51. (1937) 227–230.

¹²³ Theodore Frank Thomas Plucknett (1897–1965), közzjoggal és büntetőjoggal is foglalkozó angol jogtörténész.

¹²⁴ *Bónis György* levele Eckhart Ferencnek 1936. november 11-én. MTA KK Ms 5615/98.

hajlandó volnék következtetéseket levonni abból, hogy [...] ez a kánonista [...] Plutarchos és más klasszikusok nyomán emlegeti a test-elméletet, habozván a fej- és a gyomor-hasonlat között. J. S. egészen kiemelkedő alak az angol politikai irodalomban, de talán nem lehetetlen, hogy szorgosabb kutatás nálunk is napfényre hozna szerényebb, de az ókortól hasonlóan megmámorosodott bölcselkedőket. Természetesen ilyen kutatásnak elsősorban az egyháziakat kellene figyelemmel kísérenie. [...] Ha le tudnám nyomozni mindazt a sok szálát, ami a kettőt (t. i. a mi jogunkat és a kánonit) összeköti, talán alig maradna olyan terület, melyhez ne nyertem volna használható útmutatást. De ehhez hazai oklevelés anyagot is kéne feldolgozni, beleértve a negyvenezer középkori oklevelet a Levéltárban.”¹²⁵

Az angliai tartózkodás egyik eredménye az angol alkotmánytörténet-írással foglalkozó historiográfiai tanulmány, amelyben Bónis a kapott irodalmi listán szereplő szerzőket próbálta bizonyos rendszer szerint csoportosítani (köztörténeti, jogtörténeti és igazgatástörténeti irány attól függően, hogy az alkotmányfejlődés vizsgálata milyen területtel való együttműködéssel történik) de kitért azok magyar recepciójára és a tanulságokra is.¹²⁶ A következőkben Bónisnak azokat az értékelő mondatait emelem ki, amelyeket az egyes angol szerzőkhöz fűz. William Stubbs életművét E. A. Freeman szemléletével, módszerével szemben sokkal gyümölcsözőbbnek tartotta a forráskiadás (Rolls Series) terén elért eredményei miatt. Hosszasabban kell idézni a „köztörténeti irányról” általánosabban kifejtett gondolatait: „Mi jellemzi a közttörténeti irány íróit? Mindenekelőtt tárgyválasztásuk. Mennyi időbe telt, míg a politikai történet helyet adott a művelődéstörténetnek, majd a szellemtörténetnek! Milyen sokára jutott le a historikus a királyi palotából a nép kunyhójáig! Ez a folyamat játszódott le az alkotmánytörténetben is, s nem ment itt sem gyorsabban. A régi mesterek számára a nemzeti történeti természetes fókusz a király, a király tanácsa, vagy a nemzet nagyjainak és képviselőinek felséges gyülekezete, a parlament. Forrásaik is először az angol királyok szabadságleveléi, az ő személyes, majd parlamentjükben hozott törvényeik, krónikásaik elbeszélései. Csak sokára kezdtek meglátni, hogy a megyeszéken kell a parlament erejének forrását keresni, hogy a lovagok és polgárok megerősödése nélkül nem lett volna hatalmas a középkorvégi király, és hogy az egyes emberek köznapi vitáiból alakultak ki sokszor döntő fontosságú alkotmányos elvek. De ne vigyük a hasonlatot tovább, mint lehetséges: ha nem is esett ki egy Stubbs látóköréből a vidék és az egyszerű ember, tárgyalása súlypontját mégis a központba helyezte.”¹²⁷ Az igazgatás-

¹²⁵ *Bónis György* levele Eckhart Ferencnek 1937. április 5-én. MTA KK Ms 5615/97.

¹²⁶ A Timon-iskola nézeteire nézve döntő hatásúnak tartotta, hogy Magyarországon olyan whig szerzők váltak az angol alkotmánytörténészek közül magyar fordítással ismertté, mint például E. A. Freeman. Lásd *Bónis György*: Az angol alkotmánytörténetírás tegnap és ma. *Századok* 74. (1940) 186.

¹²⁷ Uo. 200.

történet annyiból megvalósította Bónis szerint a kívánt programot, hogy nem az országgyűlés és más, központi jellegű szerv vizsgálata áll középpontjában.¹²⁸ Bónis az angol jogtörténeti irányok közül az igazgatástörténetben látta az alkotmánytörténet-írás jövőjét, hiszen a parlament és a királyi tanács ezekben a munkákban már csupán egy általános intézményfejlődés keretein belül bukkanak fel, nem pedig a középpontba állítva dicsérik azokat.¹²⁹ Megemlíttette a (politikátörténettel egyértelműen szembeállított) szellemtörténetet is, amelynek meghatározásában Mályusz 1931-es tanulmányát követte: „ebbe a fogalomba nemcsak az eszmei tényezők figyelembe vételét, hanem az egész korba való beágyazást, a kor minden más jelenségével való kapcsolat megkeresését (szintézis) is bele szoktuk ölelni.”¹³⁰

Egy rivális Szentkorona-eszme: Bartoniek Emma értelmezése

Az 1931-es vita nyomán többen is kutatták a koronaeszme problémáját. Hóman Bálint¹³¹ tanítványa, Bartoniek Emma részletesen foglalkozott a középkori magyar koronaeszmeikkel: a koronázásokról szóló összefoglaló könyvének ismert a mind Eckharttal, mind Timonnal szemben való polemikus célzata,¹³² ezért térek ki bővebben vonatkozó koncepcióira. Corona és regnum című tanulmányában Bartoniek a koronával összefüggő kifejezések jelentésére kereste a választ, de nem csak okleveleket használt fel, hanem az első két évszázadra nézve elbeszélő forrásokat, udvari történetírók műveit is. A két kifejezés szerinte alapvetően változatlan tartalmú, hiszen a corona mindig a király személyétől független államhatalmat, míg a regnum a földrajzi értelemben vett országot és a kormányzás objektumát (később az alattvalókat is) takarhatta. Bár a corona által jelölt államhatalom változhatott (a király kezéből a rendi korszakban átkerülhetett a rendekhez), maga a kifejezés jelölő funkciója viszont nem. Ezért szerinte már az Intelmekben megtalálható egy közjogi Szentkorona-gondolat: „Már ez a kor – a XI. század – absztrahál valami kezdetleges állameszmét, amit – megfelelően a kor szimbolizáló hajlamának – egy jelvényben: szimbólumban konkretizál. Ez a jelvény az Intelmek ’coroná’-ja, a Szilveszter küldte diadém.”¹³³ A csúcspontot a Tripartitum helyett inkább I. Ulászló megválasztásában látta, hiszen szerinte az átruházott királyi hatalom elmélete és

¹²⁸ Uo. 203.

¹²⁹ Uo. 209.

¹³⁰ Uo. 207.

¹³¹ Hóman annyiban foglalt állást Eckhart ellenében, hogy a Szentkorona-tant a rendi átruházásos gondolattal azonosította (kezdését így 1440-re tette), nem pedig a királyt és rendeket egyesítő organizmus képével. *Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet*. Debrecen 1990 [1936]. 418–419.

¹³² Lásd *Kardos József*: Előszó az 1987. évi kiadáshoz. In: Bartoniek Emma: *A magyar királykoronázások története*. I–IX. Bp. 1987.

¹³³ *Bartoniek Emma*: Corona és regnum. *Századok* 68. (1934) 315.

az ezzel átruházott hatáskör itt sokkal teljesebben szerepelt, mint Werbőczynél. Bartoniek Szentkorona-történetének egy lényegi elemét már tartalmazza a tanulmány: csak elvéve használta a „szentkorona-tan” kifejezést, helyette inkább „szent korona eszméről” és „elméletről” írt. Számára nem volt kiemelkedő Werbőczy organikus elmélete, helyette egy történelem által kevésbé, vagy egyáltalán nem érintett folytonosság kidolgozását kísérelte meg: ezt a korona, mint személyek feletti állam szimbóluma jelentette.¹³⁴ A Szentkorona-eszme Bartoniek értelmezésében alapvetően tekintve évszázadok múltán sem változott. Ezt a megállapítást erősíti és kiegészíti, ha az 1938-ban kiadott munkáját is szemügyre vesszük.¹³⁵ A könyv címe azt sugallja, hogy nem egy eszme áll a középpontban, amit a tartalmi felosztás is bizonyít: trónöröklési jog, koronázási szertartások, ceremóniák, koronázási eskü, jelvények, a rendek királyválasztó joga és ezek középkori, valamint újkori (gyakran esemény-)történetei kaptak helyet a műben. A „magyar Szentkorona-eszméje” két fejezet tárgya, de máshol is utalt röviden a témára. A gondolat középkori története a következő kitételrel kezdődik: „Nem Werbőczy fikciója, nem is a XV. század találmánya, hanem már szent István koráé az az elmélet, melyet a magyar Szentkorona eszméjének nevezünk.”¹³⁶ A korona a kezdetektől fogva a király személyétől különálló államhatalmat jelölte, és az alattvalók államhoz való viszonya állt a középpontban. A jelölt hatalom változott, hangsúlyeltolódások következtek be a király és a rendek között, de az eszme mindig azonos jelentésének kontinuitását biztosítja Bartoniek azzal, hogy visszatérően leszögezi annak legfőbb értelmét: „De ez a kor is a Szentkoronában látja még összpontosítva az egész királyi jogot, vagyis mai fogalmaink szerint: az egész akkori magyar államot. Ez a tartalma a XIV. században – az Anjou-korban – a ’magyar Szentkorona’ fogalomnak, ez az értelme a magyar Szentkorona eszméjének.”¹³⁷ Az újkorról szóló fejezetben arról is képet kaphatunk, milyen szerepet játszott az organikus Szentkorona-tagság Bartoniek Szentkorona-eszméjének történetében. Az organikus elméletet (amelyet nem nevezett koronatanak) szerinte Timon fedezte fel, aki egy középkorban kialakult gondolatot adott vissza a 20. század elején, de ez a „felfedezés” Bartoniek Szentkorona-eszméjének már nem a legfőbb eleme.¹³⁸ Bartoniek az organikus Szentkorona-tagság (mellé-

¹³⁴ Pl.: „Nem akarjuk kétségbe vonni, hogy a szent korona-tannak ez a XV–XVI. századi fázisa ’nem más, mint a késő középkorban mindenütt uralkodóvá lett organikus államtannak egyik válfaja’. [...] Mégis, bármily erős analógiák mutathatók is ki a szent korona XIV. századvégi és XV. századi tartalmára, a magyar szent korona tana nem lehetett volna a magyar rendiség államszemléletévé, ha a szent korona már addig is és pedig Szent István óta mindig nem lett volna a magyar állam szimbóluma”. *Bartoniek E.*: Corona i. m. 329. Kiemelés tőlem – T.L.D. Bartoniek a szövegben Mályusz 1931-es írását idézi, de nem teljes terjedelmében: Mályusz az organikus koronatanagságot nem a koronatan egy „fázisának” nevezte, hanem Eckharttal egyezően „a” koronatanak. *Mályusz E.*: Az Eckhart-vita i. m. 416.

¹³⁵ *Bartoniek Emma*: A magyar királykoronázások története. Bp. 1938.

¹³⁶ Uo. 67.

¹³⁷ Uo. 71.

¹³⁸ „Így építette fel, sajnos, sok helyt nem álló vonással is a magyar Szentkorona eszméjéről szóló elméletét. Ez az elmélet [Mármint a Szentkorona-eszme, nem Timon felfogása arról – T. L. D.]

kessé tett) helyébe a személyfeletti államhatalom abszolútumát állította, ez (és az eszme európai párhuzamainak kiemelése) könyvének egyik fő üzenete Timonnal szemben, de Eckharttól is eltért, amint azt a következőkben igyekszem kifejteni. A koronázásokról és az uralkodók öröklési jogáról írván Bartoniek elsősorban a királysággal kapcsolatos intézményekre, eseményekre és tárgyakra (koronázási szertartás, koronaékszerek) koncentrált. Az ezekre befolyást gyakorló eszmeáramlatok, társadalmi csoportok és gazdasági tényezők kisebb szerephez jutnak munkájában, a Szentkorona-eszme/tan története pedig egy eleme a koronázásokról szóló vizsgálódásainak.

„A szentkorona-eszme története” és fogadtatása

Eckhart Szentkorona-eszméről írt könyvéről több, egymással ellentétes álláspont alakult ki, és nem csak a tartalommal, de még a cím jelentésével kapcsolatban sincs közös nevező.¹³⁹ A „szentkorona-eszme” nem egyenlő a Werbőczy

aztán, mely mélységes, Timontól csak sejtett történeti gyökereivel lenyúlik, mint már munkánk elején láttuk, egészen szent királyunk intelmeiig, a jó kormányzásról adott 10 parancsolatáig, elementáris erővel terjedt szét a XX. század elején a magyar nép legszélesebb rétegeibe. Innen van, hogy a mai napig sem tudjuk a magyar államról alkotott képzetünket a Szentkorona eszméje nélkül felépíteni. Felszabadult testvéreink és földjeik a Szentkoronához tértek vissza, a Szentkorona nevében ítélkezik a magyar igazságszolgáltatás is, kifejezve ezzel a magyar Szentkorona legjellemzőbb sajátosságát, eszméjének egyetlen értelmét: a személyfelettséget, a magyar államnak mindenkétől elvont s mindenek: személyek, sőt kormányformák felett álló, magában tökéletes jelképezését.” Uo. 173. Kiemelések tőlem – T. L. D.

¹³⁹ Bertényi Iván, Kardos József, Mezey Barna, Várday Béla azt emelték ki, hogy Eckhart valamilyen módon (az európai kontextus felvetésével, a koronatan Werbőczyhez kapcsolásával) Timonnál tudományosabb alapokon tárgyalta „a” Szentkorona-eszmét/tant. Ezzel a felfogással vitatkozott Péter László, aki szerint Eckhartot rendszerint félreértették/értik. Péter 2003-ban egy nagyobb ívű tanulmányában, részben Eckhart által inspirálva a Szent Koronáról („a látható Korona”) és a hozzá kapcsolódó eszmékről („a láthatatlan Korona”) írt. Szerinte a „láthatatlan Korona” egyik késői válfaja, a Szentkorona-tan nem Werbőczy korában alakult ki, hanem teljesen modern, 19. századi konstrukció. Concha Győző és Timon Ákos hozták létre, politikailag pedig a két világháború között került uralkodó helyzetbe. Péter úgy látta, hogy Eckhart Ferenc is így értelmezte az organikus állameszme történetét, csak nem írta le nyíltan/egyértelműen megfogalmazva. Hasonlóan foglalt állást Kees Tezselszky, aki szerint azért nehéz dekódolni a könyv üzenetét, mert Eckhart megpróbálta „kifogni a szelet” ellenfelei vitorlájából a Szentkorona-tan és Szentkorona-eszme elnevezések hangoztatásával, valójában azonban cáfolta azokat, így már a könyvének címe is ellentmondásos. Velük szemben fejtette ki véleményét újabban Bertényi Iván. A fentiekől jelentősen eltér Tóth Zoltán József, aki szerint Eckhart és Timon között bár fellelhetők felfogásbeli különbségek, a Szentkorona-tan főbb vonásainak hangsúlyozása tekintetében megegyeztek és inkább retorikai, illetve bizonyos módszertani kérdésekben való eltérésekről, de nem fundamentális szembenállásról van szó. *Steven Bela Vardy: Legal and Constitutional History and the „Doctrine of the Holy Crown”.* In: *Modern Hungarian Historiography.* New York 1976. 175–195.; *Kardos József: A szentkorona-tan története, 1919–1944.* Bp. 1987.; *Bertényi Iván: A magyar Szent Korona. Magyarország címere és zászlaja.* Bp. 1996.

által alkotott Szentkorona-tannal, az előbbinek az utóbbi csak egy változata. A fejezetcímek tükrözik ezt a gondolatmenetet: Eckhart mindenhol „a koronaeszméről” írt, míg a 10. fejezet „A koronaeszme és az organikus szemlélet összeolvadása. Werbőczy szentkorona-tana.” címet viseli. Ezt azért fontos megállapítani, mert a könyv értelmezéséhez muszáj elválasztani egymástól a „tan” és az „eszme” kifejezéseket, ráadásul a szerző a korona számos jelentésének történetét mondja el párhuzamosan. Murarik Antal 1939-ben már írt ennek fontosságáról, amikor Josef Karpat koronaeszméről szóló munkáját ismertette: „K. munkájának legértékesebb alapgondolatát abban látjuk, hogy *nem szentkoronatanról, hanem koronaeszméről beszél*. Szentkoronatan alatt ugyanis kikristályosodott nézetet értünk, határozott közjogi szemléletet a caput és membra alkotta totum corpus coronae Hungariae-ről. A szerző talán azért beszél koronaeszméről szentkoronatan helyett, mert ő ismertette szlovák nyelven a legkisebb részletig is az Eckhart-vitát, melynek bizonytalanságát Eckhartnak a szentkoronatan kérdésében kifejtett álláspontja volt egyik leginkább élére állított vitapontja.”¹⁴⁰ Eckhart könyvének az egyik legfontosabb törekvése a Szentkorona-tan helyét bemérni a Szentkorona-eszme történetén belül. Ezt előszavában is elárulta.¹⁴¹ A könyv fejezetei azt sem tévesztik szem elől, hogy az egyes korokban megvolt-e már a Szentkorona-tan, és hogy Werbőczy Tripartitumában való feltűnése után érvényesült-e, az alkotmánytörténeti/közjogi irodalomban hogyan bukkant fel, felbukkant-e egyáltalán. Ez a könyv egyik alapkérdése, de persze sokkal többről van benne szó, ezért nem tan, hanem eszme szerepel címként. Szentkorona-eszme alatt (a historizmus és/vagy a szellemtörténet eljárásának megfelelően)¹⁴² Eckhart a koronához fűződő, folyton változó, de mindig előzményekre építő gondolatot értett, így Bartoniéktól eltérve, nem adta meg az eszme történelem felett álló „egyetlen értelmét”.¹⁴³

158–166.; *Mezey Barna*: Utószó. In: Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Szerk. Mezey Barna. Bp. 2000. 407–437.; *Péter L.*: The Holy Crown i. m. 495–500.; *Kees Teszelszky*: Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás. Pannonhalma 2009. 47–59. *Bertényi I.*: Vallotta vagy cáfolta-e i. m.; *Tóth Zoltán József*: Magyar közjogi hagyományok és nemzeti öntudat a 19. század végétől napjainkig. Adalékok a Szent Korona-eszme történetéhez. Bp. 164–166.

¹⁴⁰ *Murarik Antal*: Karpat, Jozef: Corona Regni Hungariae v dobe árpádovskej. Bratislava 1937. Századok, 73. (1939) 87–88. Kiemelés az eredetiben.

¹⁴¹ „A jelen munka célja mai közjogunk egyik legfontosabb tételének, a szentkoronatanak történeti fejlődését tisztázni. Idestova tíz éve már, hogy egy értekezésem körül lefolyt tudományos irodalmi vitában rámutattam arra, hogy e kérdésnek nincs adatokra támaszkodó jogtörténeti feldolgozása [...]. Azóta ezt a feladatot sohasem vesztettem el szem elől, a reávonatkozó forrásanyagot is gyűjtöttem, de csak most bocsátom közre munkámat, mikor már elég bő anyagra támaszkodik.” *Eckhart F.*: A szentkorona-eszme i. m. 3.

¹⁴² *Erős V.*: Modern historiográfia i. m. 154–155.

¹⁴³ „Munkám főszempontja a gondolatfolytonosság kutatása volt. Azért voltam kénytelen korszakonként nem egyszer ugyanazokat a kérdéseket felvetni és tárgyalni. E miatt

A könyv szerint Szent István koronája a magyar királyi hatalom (egy meghatározott személyt fedő államhatalom) jelképe, amint ebben az időben, Európában az uralkodói hatalom jelképe mindenhol a korona volt. Az Intelmek szerzőjének gondolatköre általános egyházi műveltségéből eredt: a földi koronát ellentétbe állította a magasabb rendű, el nem múló koronával, így kapcsolva össze a szentség és a királyság jelképeit. Itt Eckhart rögtön vitába szállt Bartoniekkal, aki az Intelmekben szereplő szimbolikus koronát már a magyar állam személyek feletti jelképeként értelmezte.¹⁴⁴ A korona a királyi uralom jelképe a 13. századi, Magyarországra küldött pápai oklevelekben,¹⁴⁵ de ugyanígy az angol, francia, német és a cseh alkotmányfejlődésben is. A király személyétől, jogainak összességétől elváló korona eszméje azért sem volt elképzelhető ebben a korban, mert a királyi birtokok (a korona részei) elidegeníthetetlenek voltak. Az 12–13. században a koronára vonatkozó szöveghelyek állandóan felbukkantak a magyar, elvétve a cseh királyi kancelláriákban. Eckhart a magyarázatnál támaszkodott a korábbi kutatási eredményeire. „Ezt két tényezőnek tulajdoníthatjuk. Az egyik az a különösen nagy egyházi hatás, amely alatt a magyar középkori műveltség állott, s amelynek ismeretére csak újabban kezdünk ráeszmélni. [...] A másik tényező [...] a magyar államszervezetnek a többiektől eltérő jellege, nem pedig a magyarságnak valamilyen feltételezett ’közjogias gondolkozása.’ Erről különben sem szerezhetnénk tudomást, hiszen a királyi kancellária termékeiben ez időben nem általános jogi meggyőződés, hanem a királyi udvar felfogása nyilvánul meg.”¹⁴⁶ A korona szó gyakori előfordulását ezen kívül a királyi kancelláriák és a hiteleshelyek okleveles gyakorlatának tudta be, amelyek gyakran rutinszerűen, meghatározott formulákat alkalmaztak. A korona az Árpádok idején tehát nem szerepelt egyedül, csak a királlyal együtt, hatalom és jelkép nem váltak el egymástól.¹⁴⁷ A magyar államszervezetben az Anjoukorban nem következett be nagyobb változás, a hatalmat kizárólagosan a király gyakorolta. Rendi elemek még nem érvényesültek sem a törvényhozásban, sem a trón betöltésénél. Az államot befelé egyedül a király személye tartotta össze. Mérföldkő a Szentkorona-eszme Eckhart által írt történetében Nagy Lajos 1381. évi szerződése a velencei köztársasággal. Az egyezségben a korona kifelé az addigi gyakorlattól eltérően a király személye felett álló hatalom, az állam szimbóluma volt.¹⁴⁸ Belső viszonyokban is hamarosan változás állt be: a 14. század végén, Zsigmond nagyurak által történt megválasztásával

ismétlések fordulnak elő a munkában, de inkább vállaltam ezt, mint hogy a fejlődés menetének bemutatásában hiányok mutatkozzanak.” *Eckhart F.*: A szentkorona-eszme i. m. 3–4.

¹⁴⁴ „Nem valami kezdetleges állameszméről van e kis könyvecskében szó, hanem általános gondolatról, az egyház szolgálatában álló keresztény király méltóságáról [...]” Uo. 14

¹⁴⁵ Uo. 17–18.

¹⁴⁶ *Eckhart F.*: A szentkorona-eszme i. m. 33–34.

¹⁴⁷ Egyedül a vagyoni jogi vonatkozásban van változás: a 13. században a király személyétől elvont korona-fogalomhoz az elidegeníthetetlen királyi javak tartoztak. Uo. 51.

¹⁴⁸ Uo. 64–66.

megkezdődött a főhatalom elvonása a király személyétől, ami az államszemélyiség kialakulásának első lépése. Ettől kezdve a rendek fokozatosan a 15. század folyamán közjogi tényezővé léptek elő a király mellett, akire immár a hatalmat jelentő koronát átruházzák. A fejlődés fontos állomása az 1440. évi királyválasztó okirat, amelyet Eckhart Hómantól eltérően értelmezett.¹⁴⁹ A hatalom átruházásának rendi eszméje mellett immár a Szentkorona-eszme a magyar birodalmiságot is jelképezte a korszakban.¹⁵⁰ Hasonló fejlődés ment végbe a cseheknél, ahol a huszitizmus idején a rendek képviselték az államot, a korona pedig fizikailag is a rendek hatalmába került. A rendek előretörésével megjelenő, hatalom átruházásáról szóló gondolatok mellett az ókori és egyházi eredetű organikus eszme történetére is kitért. Mint azt már említettem, Eckhart arra volt kíváncsi, milyen körökben terjedt el az organikus eszme, és hogyan, mikor alakult ki annak a király személyétől elvont koronára való átültetése. Eredményei szerint Magyarországon a középkorban az egyházi személyek révén széles körben ismert volt a test-hasonlat: előfordult a királyi tanács, a rendek, az egyház, valamint az ország földrajzi területének jelölésére is.¹⁵¹

Ez a „corpus”-felfogás olvadt össze Werbőczynél az államhatalommal azonosított koronával,¹⁵² létrehozva így a Szentkorona-tant. A könyv egyik legvitatottabb része az, hogy ezen összeolvadás és a tan alatt Eckhart mit értett, egyébként nem véletlenül: ez a könyv egyik kulcsfejezete. Eckhart műve többek között attól tért el döntően a korábbi, Szentkorona-tanról készült történetektől, hogy vitapartnereihez képest jelentős mértékben lekorlátozta a tan jelentőségét a magyar alkotmányfejlődésben, konkrét helyhez és időhöz társította kialakulását, így fosztva meg azt mitikus szerepétől és „tan” jellegétől. A középkori jogtudós szerinte a nemesi egyenlőség bizonyítására alkalmazta a „minden nemes a szent korona tagja” kitételt, egyébként a Szentkorona-eszme hagyományos változatai (a területi integritás szimbóluma, illetve a király azonosítása a koronával) köszöntek vissza a Tripartitumban – tehát benne a korona kifejezésnek egyszerre több értelme is megjelent. Az organikus korona metaforája is előfordult egyszer, amely Werbőczynél összefogta a királyt és a rendeket: ez új (valós viszonyokból, azaz a köznemesség megerősödéséből kiinduló) szellemi konstrukció volt részéről, de nem tantételről, nem a közjogászok modern Szentkorona-tanáról volt szó esetében, amit Eckhart a fejezet

¹⁴⁹ „Hóman szerint ez okiratban jelentkezett először teljes tisztaságában a szentkoronatan [...] Ha a szentkorona tana pusztán a hatalom átruházásának elve volna, ez a megállapítás kétségtelenül elfogadható lenne. Ámde ez a tan, amint Werbőczy megfogalmazta, jóval több: a király és a nemzet egyesülése a szent koronában.” Uo. 97–98. 6. lábjegyzet.

¹⁵⁰ Uo. 128–140.

¹⁵¹ Uo. 159–191.

¹⁵² „A legfőbb állami hatalomban, mely azelőtt kizárólag a királyé volt, amelyet a korona jelképezett, most már mások is résztvesznek, sőt a királlyal egyenlő rangúakká és jelentőségűekké válnak. Milyen elemek ezek? Azok, akik régtől fogva az országnak, a regnumnak a tagjai.” Uo. 192.

utolsó oldalain egyértelműen leírt, miután feltett egy erre vonatkozó lényeges kérdést. „Következteti-e Werbőczy a szentkorona tanából azt, hogy a nemesek, mint a korona tagja részesei a törvényhozásnak?”¹⁵³ A történész válasza tagadó volt. A Tripartitum szerzője nem foglalkozott tovább az organikus koronaeszmeivel, mert a számára legfontosabb, a nemesi egyenlőség bizonyításáról szóló szöveghely után már a Kézai Simontól eredő, Thuróczytól átvett és politikai nézeteihez igazított népfeltség elvével¹⁵⁴ igyekezett inkább bizonyítani a törvényhozásban való egyenlő részvételt.¹⁵⁵ A két korona-felfogás azonban két nagyon eltérő politikai/jogi szemléletből származott (lásd a korábbiakat a rendi dualizmus népfeltség-elvéről). Míg az organikus koronatanban a rendek a királlyal együtt jelentik a koronát és így a koronában vesznek részt a törvénykezésben, addig a rendi dualizmusban az akaratok szerint átruházott koronával osztoznak átruházás után a hatalmon. Az előbbit a középkori jogtudós „csak” a nemesi egyenlőség tételének alátámasztására használta (sokáig ilyen értelemben alkalmazták a későbbiekben is), utóbbit pedig a törvényhozásban való részvétel megokolására. Eckhart fő tézise itt az, hogy Werbőczy az egyébként újszerű organikus korona-elméletét a nemesi egyenlőség mellett a királlyal egyenlő mértékű törvényhozó hatalomból való részesedés megalapozására már nem használta fel – ellentétben a 19. század végének jogtörténészeivel és közjogászaival.¹⁵⁶ Ennek ellenére azért nevezte Eckhart itt még koronatanak, mert szerinte Werbőczynél fordult elő először egy olyan test képe, amelybe a király mellett, különbség nélkül minden nemes beletartozott,¹⁵⁷ s a dualizmus közjo-

¹⁵³ Uo. 208.

¹⁵⁴ Eckhart, hasonlóan a Bocskai híveiről írt tanulmányában foglaltakhoz, itt is megjegyzi, hogy ez nem egy radikális népfelségtan. „Mikor az idézett részeket átvette [...] nem arra gondolt, hogy a közösség nagy politikai hatalmát hangoztassa, hogy a népfeltség elvének adjon kifejezést s ilyen módon politikai elméletét vázolja [...]. Ezt leginkább az a mód bizonyítja, ahogyan Werbőczy a szöveget átírja, s átírás közben annak egy részét mellőzi, kihagyja. Nem veszi át a történetíróktól azt, hogy a közösség a közhatalom gyakorlóinak [...] megválasztása után is tulajdonképpen annak birtokosa marad [...]” Uo. 204.

¹⁵⁵ „Már nincs szükség az organikus koronaszemlélet alkalmazására, mert a törvényhozás joga az alkotmányos rendi monarchiában a népfeltség elvéből és a koronázással történő átruházásból amúgy is következik. Werbőczy tehát, ezt hangsúlyozom, a szent korona organikus szemléletét csak az egyenlő nemesi szabadság tételének bizonyítására alkalmazta.” Uo. 210.

¹⁵⁶ Holub József pontosan adta vissza Eckhart gondolatait: „Nem a szent korona tanát akarta ő [Werbőczy] Hármaskönyvében kifejteni, hanem csupán a nemesek egyenlősége tételének bizonyításával kapcsolatban mutatott rá a szent korona lényegére és szerepére úgy amint az az ő korában már a köztudatban élt. Azért nem is teljes az általa adott kép, és azért nem is nevezhetjük azt »tan«-nak; ez csak jóval később alakult ki minden vonatkozásában kidolgozva. Nem is egy helyen mondja el mindazt, ami ebből a szempontból fontos, mert érinti a II. részben is, ahol arra a kérdésre, hogy kik alkothatnak törvényeket, azt feleli, hogy a nemesek a törvényhozás jogát is a szent koronára és következésképpen a királyra ruházták, de azért a fejedelem egyedül nem alkothat törvényt, meg kell kérdeznie a népet is.” *Holub József: A magyar alkotmánytörténelem vázlatja.* Pécs 1944. 251.

¹⁵⁷ Lásd még angolul írt tanulmányát, ahol szintén leírta, hogy az organikus koronaeszme a nemesi és királyi egyaránt magában foglalta. „Werbőczy’s doctrine of the Holy Crown did not

gászai/jogtörténései erre támaszkodva, saját szemléletük szerint dolgozták át komplex politikaelméletté, tanná (ahol a király és a rendek az országgyűlésen egyesülnek a koronában, így a koronatagságuk miatt vannak egyensúlyban a törvényalkotás tekintetében) ezt az organikus elméletet.¹⁵⁸

Eckhart története nem fejeződött be Werbőczyvel, a koronaeszme és azon belül a Szentkorona-tan útját egészen a dualizmus korának végéig követte. A 17. században a korona újból inkább a királyi hatalmat kezdte jelenteni és nem az állam személyét. Eckhart a Szentkorona-eszmének különösen a területi integritásra vonatkozó értelmének folytonosságát emelte ki.¹⁵⁹ Werbőczy tana szerinte először a Bocskai-féle mozgalomban, de már hozzáadott elemekkel (a nemesek mellett a városok koronatagsága) került elő.¹⁶⁰ A tannak nevezett gondolat tehát többször felbukkant (például még az 1790. évi országgyűléstől kezdve), ám a korona más jelentéseihez képest marginális volt, ráadásul változásokon ment keresztül. Helyette még a 19. században is az integritás-gondolaté volt a főszerep. A korona integritásának fogalma a reformkorban az addigiaknál határozottabban alakult ki az állandó közjogi küzdelmek és az „elszakított részek” sérelme miatt. Az ország területét organizmusként is jelölték, mivel az ország teste a Szentkorona tulajdona, s ennek megfelelően a rendi országgyűléseken is a korona testébe való visszatérésről beszéltek. Ide Eckhart beillesztett egy aktuális utalást: „Régi történeti alapokon áll tehát az 1938:34., 1939:6. tc. és az 1940:20. t. c. mely szerint a Felvidék egy része, Kárpátalja, illetőleg Erdély egy része ’visszatért a Magyar Szent Korona testébe’.”¹⁶¹

actually become the source of legal and political views until 1790. During the penetration of revolutionary ideas *Werbőczy's doctrine, according to which king and noble are somehow together in the Holy Crown* and all nobles are equal, this peculiar aristocratic democracy, fell upon favourable soil in political thought.” *Eckhart Ferenc: The Holy Crown of Hungary. The history of an idea. The Hungarian Quarterly* 6. (1940) 655–656. Kiemelés tőlem – T. L. D.

¹⁵⁸ Az elmondottakat bizonyítja még, hogy Eckhart később már nem nevezte tannak Werbőczy organikus elméletét és 1941-es munkájára utalva nyíltan leírta, hogy a tan a 19. században keletkezett. Ez a megállapítás egyébként egyenesen következett a korábban idézett definíciójából, amely szerint nem csupán a király és a nemzet koronában való egyesülése jelenti a koronatant, hanem a koronatagságból következtetett, megosztott közhatalmat is magában foglalta. „Könyvemben rámutattam arra, hogy amikor a XIX. század utolsó évtizedeiben, a dualizmus korszakában a magyar Szent Korona tana kialakult, a koronának, mint a területi egység szimbólumának nem tulajdonítottak semmilyen jelentőséget. Ennek magyarázata az, hogy Magyarország akkor történeti határainak teljes birtokában volt. Pedig a korona-eszmének Európaszerte ez volt legrégebb és legáltalánosabb vonása.” *Eckhart Ferenc: Drăganu, Tudor: La doctrine juridique de la couronne Hongroise. Sibiu 1944. Századok* 81. (1947) 298. Amikor 1946-os szintézisében a Tripartitumról, mint jogforrásról értekezett, akkor is figyelt arra, hogy ne tant írjon: „Jelentős közjogi kérdések vannak e részben, így a királyi hatalom átruházásáról, a szentkorona tagságáról és a főkegyúri jogról.” *Eckhart F.: Magyar alkotmány- és jogtörténet* i. m. 193.

¹⁵⁹ *Eckhart F.: A szentkorona-eszme* i. m. 238.

¹⁶⁰ Uo. 251.

¹⁶¹ Uo. 288. Ez kisebb módosításokkal látható a kéziratban: „Régi alkotmánytörténeti alapon állnak tehát az 1938:34 és az 1939:6 tc. melyek a sz[erint]. a Felvidék egy része és a

Az utolsó két fejezet részletesen foglalkozik a 17. századtól keletkező jogi irodalommal: vajon szerepelt-e benne Werbőczy korona-tana? Eckhart következtése szerint a kiegyezés előtt alig tulajdonítottak neki szerepet a közjogászok, részben éppen azért, mert az azt nem tanként megfogalmazó Hármaskönyvből indultak ki.¹⁶² Eckhart Hajnik Imrét tartotta a Szentkorona-tan egyik modern átalakítójának.¹⁶³ Hajnik döntő újítása szerinte az volt, hogy a dualizmus közjogi harcait alapul véve, a királyt és a nemességet egyesítő korona-testet az országgyűlésben látta jelen, amely elméletnek így Werbőczy koronatanának céljával szemben, már a közös „alkotmányos törvényhozás” volt a középpontjában.¹⁶⁴ Ehhez még számos adalékot tettek hozzá Timon Ákos, Concha Győző, és más jogtörténészek műveikkel. A két világháború közötti közjogi írók már a Timonnál „teljes kifejtettségét” elért tant vették át, ezek minősítésétől azonban tartózkodott Eckhart, és itt egyben el is vágta története fonálát.¹⁶⁵

Az értékelés előtt érdemes áttekinteni a korabeli recepciót. A kortárs fogadtatás 1931-hez képest kedvezőbb volt Eckhartra nézve. Egyed István a Katholikus Szemle lapjain megnyugodva konstataálta a történész könyvének megjelenését, bár az ismertető írója az eszme és a tan között egyáltalán nem

ill[etve]. Kárpátalja [vissza]tért a M[agyar]. Sz[ent]. Kor[ona]. testébe.” *Eckhart Ferenc*: A szentkorona-eszme története. MTA KK Ms 5617/6. A részlet a kézirat utolsó oldalán olvasható. Érdeemes megfigyelni, ahogy az „alkotmánytörténeti alap”-ról az általánosabbat kifejező „történeti alap”-ra íródik át.

¹⁶² „Ezek a közjogi írók munkáik történeti részeiben, mint láttuk, csak a Hármaskönyvből és a Corpus Jurisból merítettek. Megállapítottuk, hogy mindamellett, avagy éppen ezért nem adtak munkáikban jelentős helyet a szent korona tanának.” *Eckhart F.*: A szentkorona-eszme i. m. 316.

¹⁶³ Uo. 316–317.

¹⁶⁴ „Hajnik beszél először a szent korona egész testéről, amely az országgyűléseken jelen volt, holott ez forrásainkban nem fordul elő. Törvényeink szerint, mint láttuk, a középkori organikus felfogás alapján az ország, nem a szent korona teste van ott képviselve. Hajniknál a területi integritás gondolata helyébe a közjogi integritásé lépett.” Uo. 319–320.

¹⁶⁵ A kéziratban szerepel egy részlet a nyilasok Szentkorona-felfogásáról, ami viszont nem került be a végleges változatba. Eckhart szerint az „újkor századaiban is a korona jövedelmeinek nevezik az országgyűlés beleszólása nélkül kezelhető, az állam céljait szolgáló jövedelmeket.” Uo. 263. Ide illesztette volna be Eckhart Meskó Zoltán egy 1938-ból származó röplapjának kommentárját. „Ebből a gondolatkörből ered sajtóságos továbbfejlesztéssel egy nyilaskeresztes párt programjában közölt pont: 'Valljuk, hogy minden magántulajdon gyökere és forrása a Szent Korona: tulajdonfősége jelenti a vagyoneosztás biztonságos szelepét. Ha a történeti fejlődés során a vagyon súlya és befolyása idegenek kezébe jutott, a Szent Korona tulajdonfősége adja meg az erkölcsi alapot a vagyoneosztás új rendezésére.' A program hangsúlyozza azt 'hogy az ősi hamisítatlan magyar alkotmány alapján' áll. Szép példája ez a felfogás annak, hogy mi mindenre ráborítható az 'ősi alkotmány' köpenye.” *Eckhart Ferenc*: A szentkorona-eszme története. MTA KK Ms 5617/6. 149. lap. Az ősi alkotmány jelzőszavától tartózkodó Eckhart ezt az ideológiát valószínűleg azért utasította el, mert az ő értelmezésében a Szentkorona-eszmének egy középkorig visszanyúló változata faji/etnikai gondolatától független „állampolgárságot” hirdet, amennyiben a korona iránti hűség származástól függetlenül összeköti az alattvalókat. Lásd erről *Eckhart F.*: A szentkorona-eszme i. m. 105., 233.

tett különbséget, így a saját gondolatait vegyítette a könyv szerzőjével. „Szinte aggódva vártuk Eckhart régen megígért munkáját a szentkorona-tanról. Vajjon a szorgos oklevélkutatás nem dönti-e meg az ebben a tekintetben kialakult közjogi felfogást, nem fogja-e a szentkorona-eszmét az illúziók világába utalni és nem tagadja-e meg egész közjogi gondolkodásunk alapjának eredeti magyar jellegét. Most előttünk fekszik a könyv és meglepéssel állapíthatjuk meg, hogy a veszély elhárult, a félelem alaptalan volt. Amit Verbőczy Hármaskönyve alapján a szentkorona-tanról tanultunk és tanítottunk, az az oklevelek világában is helytálló.”¹⁶⁶ Egyed tágabban értelmezte a Szentkorona-tant, amit jól mutat, hogy Werbőczy kora utáni Szentkorona-eszmét is így nevezte, így épp Eckhart megállapításával ellentétes következtetésre jutott: „A szentkorona-tan a magyar gondolkodásnak Werbőczy után is állandó vezető eszméje volt. Az ország szétdaraboltsága idején ez az eszme tartotta össze a magyarságot; ez az eszme kapcsolta a századokig külön állami életet élő Erdélyt és a részeket (Partium) Magyarországhoz.”¹⁶⁷ Ebből a szemléletbeli különbségből erednek az olyan kommentárjai, mint például: „[...] a szentkorona-tan sehosem emelkedett oly alkotmányos jelentőségre és nem hatotta át oly állandóan a közfelfogást, mint nálunk.”¹⁶⁸ Eckhart üzenete az volt, hogy a Szentkorona-tan a megalakulásának korában marginális jelentőségű volt, és szélesebb kör számára főleg a dualizmus idején és már teljesen új elemekkel bővülve vált megismerhetővé. Egyed ezt is kissé átértelmezte, amikor ezzel a mondattal zárta cikkét: „Az újabb törvényhozás és közjogi irodalom azonban ismét *felismerte* a szentkorona-tan *teljes jelentőségét* és a közvéleményben is visszaállította történeti folytonosságát.”¹⁶⁹

Bónis György a Magyar Szemlében dicsérte az új Szentkorona-értelmezést. Írását fogalmi meghatározással kezdte: „A munka címe sokatmondó: nem a szent korona tanáról, hanem a szent korona eszméjéről lesz szó. Ez a kettő nem azonos, a második kifejezés szélesebb körű az elsőnél.”¹⁷⁰ Míg a Szentkorona-tan „szigorúan Werbőczy nyomán” érthető meg, addig teljesen más a Szentkorona-eszme: „A koronaeszme újabban beszélnek történetíróink. Ezzel általában a szent korona megszemélyesítését, a magyar állam jelölésére való felhasználását akarják kifejezni. Ebben az értelemben használja a szót Eckhart is s így mindjárt állást is foglal: a szent korona eszméje egyidős a magyar királysággal, míg a szent korona tan ennek a gondolatnak csak egyik újabb megjelenési alakja. S éppen ennek az eszmének a különböző történeti alakjait vizsgálja írónk tipikusan szellemtörténeti tanulmányában.”¹⁷¹ Bónis különösen lelkes volt a Szentkorona-eszme területi integritást kifejező értelmével kapcsolatban, amit

¹⁶⁶ *Egyed István*: A szentkorona-eszme története. *Katolikus Szemle* 55. (1941) 166–167.

¹⁶⁷ Uo. 169.

¹⁶⁸ Uo.

¹⁶⁹ Uo. 170. Kiemelések tőlem – T. L. D.

¹⁷⁰ *Bónis György*: A szent korona eszméje. *Magyar Szemle* 40. (1941) 385.

¹⁷¹ Uo. 386.

minden más jelentésénél fontosabbnak tartott.¹⁷² A Werbőczy utáni korszakot Egyedtől eltérően és Eckhart intencióinak megfelelően értelmezte: „Eckhart impozáns anyaggyűjtésének tanulsága, hogy a Hármaskönyv utáni századok nem a szent korona tanát fejlesztették tovább, hanem a koronaeszmeének és az államtest gondolatának középkori elemeit alkalmazták.”¹⁷³ Eckhart javára írta, hogy nem vont le semmilyen főbb tanulságot az utolsó fejezetben, megtette azonban helyette ő: „A konklúzió azonban csak egy lehet: az alkotmánytörténeti és közjogi irodalom az utolsó évtizedekben letért a szent korona eszméjének majdnem ezeréves útjáról.”¹⁷⁴

Szekfű Gyula a Magyar Nemzetben méltatta Eckhartot. Bónissal ellentétben nem tartotta „ú. n. szellemtörténetnek” Eckhart kötetét (kérdés, hogy az „ú. n.” itt pontosan mit takar), inkább egy Hajnik Imre és Tagányi Károly nyomdokain járó, Timonnal szemben az oklevelekre építő „pozitív” jogtörténet újabb darabjának.¹⁷⁵ A Werbőczy utáni periódusból leginkább a Szentkorona-tan társadalmi reformokat gátló szerepéről, és ezért a reformkorban való használhatatlanságáról írt, mivel az kizárta magából a jobbágyságot azzal, hogy csak a nemesek lehettek a korona tagjai – a politikusok (Apponyi Albert) konstrukciói ennek megfelelően már modern kori felfogásukkal egészítették ki a tant, amikor hozzátették, hogy a Szentkorona-tagság kiterjed minden magyar állampolgárra. Szekfű a Szentkorona-eszme területi integritásra vonatkozó jelentését akár a revízió elméleti megtámogatására is alkalmasnak tartotta: „Trianon után is a szentkorona csonkasága kellett, hogy a revízió követelésére ösztönözön; hogy eléggé felhasználtuk-e e tekintetben a szentkorona-eszmében rejlő lehetőségeinket, ezzel most nem foglalkozunk.”¹⁷⁶ Szekfű Bónishoz hasonlóan szintén a magyarság politikai tehetségének, sőt a „nemzeti géniusz” megnyilvánulásaként élte a koronként változó Szentkorona-eszmét.¹⁷⁷

Deér József már sokkal kritikusabb volt a Századokban, emellett ő is elismerőleg írt a munkáról. Szerinte a Szentkorona-eszme Eckhart által vált a közjogi spekulációból, dogmából valósággá, az elkövetkezendő nemzedékek szellemi tulajdonává.¹⁷⁸ A korona személyek feletti államszimbólumként való értelmezésében nem tartott Eckharttal: „Nem oszthatjuk azonban azt a nézetét, mintha a XIV. század utolsó évtizedétől fogva külföldi viszonylatban a korona az állam szimbólumává emelkednék. A kérdés azon fordul meg, mit

¹⁷² Uo. 387.

¹⁷³ Uo. 388.

¹⁷⁴ Uo. 389.

¹⁷⁵ „Nyoma sincs itt az ún. szellemtörténetnek, melyet a tőle többé-kevésbbé idegenek ma divatos módon fantasztikus vagy misztikus történetköltésnek tartanak.” *Szekfű Gyula: A szentkorona-eszme.* In: Szekfű Gyula: Állam és nemzet. Szerk. Fónagy Zoltán. Bp. 2001 [1941]. 306.

¹⁷⁶ Uo. 310.

¹⁷⁷ Uo. 311.

¹⁷⁸ *Deér József: Eckhart Ferenc: A szentkorona eszme története. Századok 76. (1942) 201.*

értünk itt államon, s mennyiben tudjuk magunkat bizonyos modern képzetektől függetleníteni. A Nagy Lajos és Velence között 1381-ben létrejött szerződés [...] semmi olyat nem tartalmaz, aminek alapján a koronát többnek kellene tartanunk, mint a magyar királyság (és nem állam) szimbólumának.”¹⁷⁹ A következő lapokon Werbőczyre tért ki. Deér a Szentkorona-eszmével egyenesen szembeállította a tant, hiszen míg az előbbinek isteni és személy feletti vonatkozásai álltak a centrumában, addig Werbőczyt pusztán a gyakorlati politikai célok mozgatták, amikor a hatalom átruházásával foglalkozott. Szerinte „a tan aligha más, mint a magyar lélekből kinőtt korona-eszme tagadása s éppoly szellemi import, akárcsak az a választáson alapuló királyság, melynek igazolására megszületett.”¹⁸⁰

Eckhart kéziratos hagyatékában megtalálható Hajnal István szöveges véleménye, aki Kazinczy-éremhez írt ajánlást 1941-ben. A nyomtatásban megjelent reflexiókhoz képest Hajnal sokkal jobban nyomatékosította, hogy Eckhart az eszme történetét (kedvelt szóhasználatával)¹⁸¹ a társadalmi „szerkezet” változásával együtt szemléli, így a könyv nem csak jogtörténeti vonatkozású.

„Eckhart Ferencnek A Szent-Korona-eszme története c. művében a történeti magyar államiság egyik legjellemzőbb vonását veszi vizsgálat alá. Oly jellemvonását, amely nemcsak a magyar közvéleményben és politikai életben játszott és játszik ma is jelentős szerepet, hanem nemzetközileg is sajátos nemes szint ad államiságunknak. Az újabb jogtörténeti és politikai irodalomban sokat vitatott kérdés tisztázása a mű célja. Eckhart egész történetírói munkásságát leginkább ez a szó jellemzi: Pontos, nagyarányú, sokoldalú vizsgálattal nagy kérdések hűvös, józan, tényszerű tisztázása, a modern kutatás teljes felszerelkezésével. Éppen e tárgyilagosság mutat rá az illető kérdésnek mély összefüggéseire. A szentkorona-eszme nem valami sajátos magyar közjogi szellem teremtménye, mint azt a politikai irodalmunk hirdette, hanem a nyugateurópai kultúrfejlődésben gyökerező gondolatnak sajátos magyar alakja. Volt idő, az Árpádok korában, amikor írásaink úgy szólnak a koronafogalomról, mintha a francia királyok rendelkezéseit olvasnánk. A nyugateurópai állam és az egész társadalomszervezet tükröződik e szimbólumban. A magyar szentkorona-eszmének korai erős jelentkezése bizonyítja a nyugati kulturkörbe való mély beilleszkedésünket, különösen az intellektuális rétegünk, a pap-ság közvetítésével. E. műve a nagy nyugateurópai nemzetek körében kifejlődött koronaeszmet végigvizsgálja, majd különösen szomszédainkét, a csehekét s lengyelekét, – akikkel a magyarságnak sok tekintetben hasonló volt elhelyezkedése Ny. Eu. szélén. Éppen a szomszédainkkal való ez az összehasonlító módszer kiképzése E. munkásságának egyik legjelentősebb eredménye. Végig, az újkoron át a társadalom szerkezetével kapcsolatban vizsgálja – a

¹⁷⁹ Uo. 203.

¹⁸⁰ Uo. 206.

¹⁸¹ *Lakatos László: Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája. Bp. 1996.*

koronaeszme szerepét s ezzel mintegy társadalomfejlődésünk lényegére mutat rá mindenkor. Műve tehát nem csupán jogtörténet, hanem közjogi történetünk egyik jellemző vonása által belső magyar fejlődésünknek érzékeltetése. Módszerei és eredményei egyaránt nemcsak a magyar, hanem az eui történettudomány egyik kiváló termékévé avatják E. művét, a bizottság tisztelettel javasolja a Kazinczy-éremmel való kitüntetését.”¹⁸²

Eckhart jogtörténeti programjának értelmezése

Eckhart 1941-es könyvének célja az (is) volt, hogy a dualizmus közjogi harcainál alkalmazott Szentkorona-tan helyére egy területi integritást jelképező Szentkorona-eszme tradícióját állítsa (a személyéhez legközelebb álló értelmezők nem véletlenül olvasták ki ezt belőle). A Szentkorona-eszme a könyv szerint egy olyan, folyamatosan változó gondolat volt, amely (jelképezze akár a királyt, akár az „égi” koronát vagy a területi egységet) a magyar államiság történeti kontinuitását, európaiságát biztosította az olyan korokban is, amikor még személyek felett álló államszemélyiség nem létezett. Erre az ideológiai tartalomra a korabeli német nemzetiszocialista történetírással,¹⁸³ de a román történészekkel való viták (és persze a bécsi döntések) is hatással lehettek.¹⁸⁴

Eckhart az újraértelmezett tan mellett elsősorban egy eszmét kutatott, amelynek szerinte nincs végső konklúziója, hanem a történelmi helyzetek alakították ki és változtatták folyamatosan. A történész fő kérdése, hogy a korona mit szimbolizált, milyen jelentései voltak egy adott korban és hogyan értelmezték ezeket a kor szereplői: mindebből következik, hogy problémafelvetését és kidolgozását tekintve is szellemtörténeti műről van szó. Egy újabb értékelés szerint

¹⁸² *Hajnal István* véleménye Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme története című művéről. MTA KK Ms 5386/3. Lásd még *Balanyi György – Domanovszky Sándor – Lukinich Imre – Hajnal István*: Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme története. Akadémiai Értesítő 52. (1942) 94–95.

¹⁸³ Eckhart koronaeszme-ről szóló könyvének (végül el nem készült) német fordítását illetően történet bizonyos előkészületek, amiről a bécsi levéltáros Ludwig Bittner számolt be a történészeknek: *Ludwig Bittner* levele Eckhart Ferencnek 1943. március 20-án. MTA KK Ms 5615/80.

¹⁸⁴ A korábban idézett 1947-es recenziója is jól mutatja, hogy a Szentkorona-eszme mely tartalma volt számára a legfontosabb. A kritizált román történésszel szemben Eckhart hangsúlyozta, hogy a Szent Korona Erdélyt és Magyarországot is összekapcsolta, legalább szimbolikus értelemben. *Eckhart F.*: Drăganu, Tudor i. m. 298. Az Eckhart által ismertetett mű szerzőjéről: *Radu Mârza*: Romanian Historians and Propaganda (1914–1946). The Case of Transylvania. Bratislava 2014. 77., 95. Eckhart már az 1920-as években (Székely János álneven) polemizált román történészekkel és a későbbiekben is figyelemmel kísérte a vonatkozó összecsapásokat. Eckhart és Domanovszky ilyen irányú szerepvállalásáról lásd *Erős Vilmos*: Menekülés a hallgatásba és a szellemtörténetbe. Domanovszky Sándor történeti és történetpolitikai nézeteiről az 1930-as/1940-es évek fordulóján. Kézirat. Várható megjelenés: Aetas 31. (2016: 4. sz.)

a szellemtörténet a Reinhart Koselleck-féle fogalomtörténet lényeges előzménye volt, hiszen a Begriffsgeschichte problémája szintén abban fogható meg, hogy az egyes fogalmak jelentései hogyan módosultak az idők során a társadalmi, szellemi és politikai tényezők hatására.¹⁸⁵ Eckhart könyvében a korona fogalmának jelentése annak megfelelően alakult, hogy milyen társadalmi csoportok mekkora szerepet játszottak a király mellett az „alkotmányban”, az okleveleket kiállító kancellária, hiteleshelyek milyen körökben és milyen formában tudták terjeszteni, vagy mekkora birtoktest támogatta a király hatalmát. Azt a kortársak többféleképpen értelmezték, hogy szellemtörténeti-e a könyv, ami természetesen attól is függ, mit értettek ezen.¹⁸⁶

A szellemtörténet több szempontból is beleillett Eckhart programjába és különösen a tanulmányom címében szereplő periódusban érvényesült a történész-nél, jóllehet a szellemi, lelki tényezők hangsúlyozása egyébként sem volt idegen tőle. Az irányzat ismeretelméleti alapállása szerint az egyes korszakokat saját kontextusukból kell kibontani, ugyanis a jogeszmék folyton változtak, tartalmuk rendre kiegészült, átalakult – a társadalomtörténeti orientáció mellett ez nézet választotta el élesen Eckhart jogtörténettel kapcsolatos felfogását közjogász vitapartnereitől. Említhető még a professzionális történetírás eszköztára (például a forráskritika alkalmazása az Anonymus által leírt vérszerződési pontoknál, amelyeket Eckhart közjogász ellenfelei a honfoglalás korára nézve hiteles leírásnak fogadtak el)¹⁸⁷ és a historizmus szemlélete (a vitás kérdések „historizálása”, ahol – a szellemtörténeti alapálláshoz hasonlóan – a tér és idő szerinti változóra kerül a hangsúly)¹⁸⁸ is ebben a vonatkozásban.¹⁸⁹

Az eseménytörténeti alapú politikatörténet alternatívájaként fellépő eszme- és kultúrtörténet művelése, valamint az európai látásmód (ez jelenti egyrészt az európai irodalomban való jártasságot, másrészt a történeti témák európai kontextusban való kidolgozását) szintén jellemző volt a történészre és az általa olvasott szellemtörténetesekre, ez a megközelítés pedig közös nevezőre

¹⁸⁵ Mikuláš Čtvrtník: Geschichte der Geschichtswissenschaft. Der tschechische Historiker Zdeněk Kalista und die Tradition der deutschen Geistesgeschichte. Hamburg 2010. 22–39.

¹⁸⁶ Bónishoz hasonlóan Murarik Antal is szellemtörténeti problémának (eszme- jog- és kultúrtörténet szintézisét értve alatta) látta a Szentkorona-eszme kutatását. *Murarik A.*: Karpát, Jozef: Corona Regni i. m. 89.

¹⁸⁷ A professzionizmus jelenségét (pl. a forráselemző szemináriumok és más intézmények szerepét) részletesen bemutatja a dualizmus kori magyar történetíráson keresztül *Romsics Ignác*: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp. 2011. 106–166.

¹⁸⁸ Valószínűleg ezért is volt Eckhart számára lényegesebb és pozitívabb a koronaeszme, és nem egy „kikristályosodott” koronatan történeti tradíciója. Ugyanakkor a historizálás nem volt teljes, hiszen a könyv üzenete szerint a koronaeszme egyik jelentése aktuális szempontokból is lényegesebb, mint más változatok.

¹⁸⁹ A historizmusról lásd *Romsics Gergely*: Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941. Bp. 2010. 29–38.

hozta a történést az egymással egyébként gyakran vitázó Deérrel, Hajnallal, Mályusszal vagy Szekfűvel.¹⁹⁰

A történész könyvei nemzeti alapúak voltak, amit szintén figyelembe kell venni amellet, hogy témáit európai kontextusban dolgozta ki. Újabb historiográfiai kutatások (Writing the nation) szerint a nemzeti történet legalább a 20. század második feléig a mesterelbeszélés pozíciójában volt a történetíráson belül. A történészek tudományos tevékenység gyakorlása mellett egyszerre voltak a nemzeti identitás formálói is: tudományos presztízstüket még növelte is ilyen szempontú közéleti szerepvállalásuk.¹⁹¹ Eckhart erre nézve is reprezentatív életművet hagyott maga mögött, jóllehet adott esetben a „közvéleménnyel” is határozottan szembement.

¹⁹⁰ Az új jogtörténeti irány saját korában való modernségét támasztja alá a fentiek mellett, ha a 19. század második felének whig történetírásával (W. Stubbs, E. A. Freeman, J. R. Green) vitázó – Eckhart, valamint Bónis által jól ismert – angol jogtörténészek (F. W. Maitland, Paul Vinogradoff, Th. Plucknett), főbb eredményeit is figyelembe vesszük. A királyok nem idealizált személyekként jelentek meg műveikben, hanem a királyságot, mint tisztséget, intézményt, adminisztrációs központot értelmezték. Nem az alkotmány és jog történelem feletti, törvények szövegéből leszárt, permanens esszenciáját keresték, hanem működése közben mutatták be, ami aprólékos oklevélkutatást igényelt (lásd Eckhart vizsgatérő hivatkozásait az „adatkutatásra”, amit nyilvánvalóan levéltáros múltja is meghatározott). Jelentősen relativizálták az alkotmánytörténet és az alkotmány jelentőségét, amennyiben a „központ” helyett/mellett széles perspektívában ábrázolták a különböző intézményeket (Eckhartnál ez pl. a népi jogszokások gyűjtésének programjában, vagy a hiteleshelyek kutatásában mutatkozott meg). A politikai eseménytörténettel éles ellentétben, a társadalom- és gazdasági, valamint eszmei tényezők vizsgálata szintén az elemző és fogalmakkal dolgozó történetírás alapjaihoz tartozott. *P. B. M. Blaas*: Continuity and anachronism. Parliamentary and constitutional development in whig historiography and in the anti-whig reaction between 1890 and 1930. The Hague–Boston–London 1978. 1–71., 240–373.; *Robert Livingston Schuyler*: Introduction. In: Frederic William Maitland historian. Selections from his writings edited, with an introduction by Robert Livingston Schuyler. Berkeley–Los Angeles 1960. 1–45.

¹⁹¹ *Stefan Berger – Chris Lorenz*: Introduction. National history writing in Europe in a global Age. In: Idem. (eds.): The contested nation. Ethnicity, class, religion and gender in national histories. Chippenham–Eastbourne 2011. 1–23.

„MORE SPIRITUAL HISTORY INTO LEGAL HISTORY!”
THE EFFORTS OF FERENC ECKHART AT MODERNIZING LEGAL AND
CONSTITUTIONAL HISTORY (1931–1941)

by László Dávid Törő
Summary

The study explores the activities of Ferenc Eckhart as a legal and economic historian from the so-called „Eckhart-debate” in 1931 to the publication of his work on the idea of the Holy Crown. It examines Eckhart’s network of relations (students, colleagues), the contemporary reception of his works, and the evolution of his ideas of spiritual and social history. It was in opposition to the conception of legal history elaborated by Ákos Timon and his followers that in 1931 Eckhart came forward with a program of profoundly different goals. The author shows that in the period indicated in the title Eckhart was very open to both spiritual and social history, and it was this professional orientation that borrowed to the new legal historical approach its modernity and scientific level of the highest European standards. Although an equally important role was played by another element of professional history writing, basic research and the critical analysis of the sources, in the case of Eckhart this trend, frequently called as „positivism” in the relevant scholarly literature, was by no means opposed to intellectual history. In general, it can be stated that Eckhart’s historiography was nation-based, a fact that is proved by many of the underlying thoughts of his work on the idea of the Holy Crown.

Farkas Kornél

MŰTÁRGYMOZGÁSOK 1945–1949

*Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum
a második világháború után**
I. rész

A magyarországi múzeum-, illetve műtárgytörténet egyik kevésbé ismert fejezete a második világháborút követő újjáépítés és az átmenet időszaka. Tanulmányom fő célkitűzése, hogy az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum története fél évtizedének levéltári forrásokon alapuló feldolgozásával hozzájáruljon e kritikus időszak eseményeinek és folyamatainak alaposabb megismeréséhez és megértéséhez.

Budapest kiürítése alatt, 1944 októberében¹ dr. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Magyar Nemzeti Múzeum (továbbiakban: MNM) elnöke levélben kérte fel dr. Jánossy Dénest, az Országos Levéltár főigazgatóját elnöki teendőinek helyettesítésére.² Felhatalmazta, hogy a szükségessé váló intézkedéseket mind igazgatási, mind gazdasági, mind pedig gyűjteményi vonatkozásban – az MNM Tanácsa (továbbiakban: múzeumi tanács) összehívása nélkül is – elnöki jogkörben megtegye.³ Jánossy december 19-én felhatalmazta dr. Oroszlán Zoltán igazgatóórt arra, hogy dr. Csánky Dénest, az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum (továbbiakban: Múzeum) főigazgatóját távollétének

* Támogatásáért és a tanulmány létrejöttéhez nyújtott segítségével kiemelten köszönettel tartozom Mihály Máriának, külön köszönettel dr. Giczi Zsoltnak, valamint fáradságtalan segítségéért Dörögdi Évának.

¹ Lásd Farkas Kornél: Műtárgymozgások 1938–1945. (Századok Füzetek 5.) Bp. 2009. 98–101., *Kántor Balázs*: Adalékok az 1944–1945-ben nyugatra hurcolt magyar javak történetéhez. Levéltári Közlemények 86. (2015) 105–110.

² Jánossy Dénest 1945 szeptemberében véglegesítették a MNM elnökeként. Lásd Szépművészeti Múzeum Irattár (továbbiakban: SzMI) 25/1945. Nem iktatott iratok. Dr. Jánossy Dénes a Magyar Nemzeti Múzeum új elnöke látogatása a Szépművészeti Múzeumban hivatalának átvétele alkalmából. 1945. szept. 24. Hómanról lásd Magyar Múzeumi Arcképcsarnok (továbbiakban: MMA) Szerk. Bodó Sándor – Viga Gyula. Bp. 2002. 384–385.

³ SzMI 313/1944. M. N. M. Tanácsa dr. Jánossy Dénes Orsz. Levéltár főigazgatóját felkéri az elnök helyettesítésére. 1944. nov. 14.

idején helyettesítse.⁴ A Múzeum épületének parancsnokságával pedig Varju Domokos segédtsíztet, restaurátort bízta meg.⁵

A háború utolsó időszakára Varju így emlékezett vissza: „Karácsony után hat német katona és egy tiszt telepedett be a bíráló szobába. Nem tud róla, hogy ezek valami kárt okoztak volna. Két hétig voltak ott és január 11-én délután távoztak, mikor este az oroszok az Állatkert felé eső hátulsó kaput betörve bejöttek. Ettől fogva két hónapon át orosz kaszárnya volt a Múzeum. Körülbelül négy ezer lehetett a létszám, mindég változó turnusokban. Néhány nap múlva a környéken kiújult a harc, sok sebesült orosz katonát hoztak be. Ezeket nekik kellett átvinni az Artézi-fürdőben lévő kötözőhelyre. Hordágy nem volt, az ott lévő perzsa-szőnyegekbe fektették az oroszok a sebesülteket és ők a szőnyegek négy sarkát fogva cipelték. A szőnyeget az Artézi fürdőben ott fogták. Ép a rókaljuk [a Múzeum legmélyebb pincéje – F. K.] bejárata előtt rendezték be az oroszok a konyhájukat és szárnyas oltárok darabjaival, meg képekkel fűtöttek. Dossi Dossi képét ő vette ki félig elégre a tűzből és látta Zichy Mihály Orgiájának vakramáját. A könyvtárban a könyvekből kitépték az aktos képeket, különösen a zsidó könyvekben pusztítottak nagyon, mert azok elől voltak. Egy nap teherautóval jöttek elszállítani a könyvtárt. Sikerült elhítenni velük, hogy itt csak magyar nyelvű könyvek vannak, mire megelégedtek, hogy pár sorozatos díszmunkát vigyenek el. Egy alkalommal négy, vagy öt orosz tiszt jött be és azt kívánták, hogy azonnal mutassa meg nekik a Raffaeleket, a Tizianókat, Rubenseket. Nem tehetett mást, mint elvitte őket a Balló másolatokhoz. Ott mindenik egy-egy képet a hóna alá vett és elégedetten távoztak. A helyzet a legnehezebb lett, mikor megszűnt a kaszárnya és csak őrség maradt az épületben. Ezek célba lőttek a gipsz szobrokra és sok más kárt is okoztak. Erről írásbeli panaszt tett a Nemzeti Múzeumba (sic!), de hiába. Az oroszok teherautóval szállították el a főkapun keresztül a zsidó szőnyeget. Két ízben ütöttek rajt fosztogató civil társaságon, kik a főkapun törtek be és szánkóval jöttek rabolni. Egy magános tolvajt pedig kétszer egymásután fogtak el. Márciusban mentek el végleg az oroszok és március végén dr. Oroszlán Zoltán vette át a Múzeum vezetését.”⁶

A Vörös Hadsereg 1945. január 18-án szorította ki a német alakulatokat Pestről. Az első szovjet városparancsnok Csernyisov tábornok volt, akit rövidesen J. T. Zamercev tartalékos vezérőrnagy váltott fel.⁷ Az ideiglenes főigazgató február 15-én beadvánnyal fordult Csernyisovhoz a Múzeum őrségét ellátó három szovjet katona ügyében, leváltásukat kérve „az általános kultúra

⁴ SzMI 325/1944. Dr. Oroszlán Zoltán igazgató úr megbízatása a főigazgató helyettesítésével. 1944. dec. 19. Oroszlánról lásd MMA 666–668. Csánkyról uo. 152–153., továbbá A Szépművészeti Múzeum 1906–1956. Szerk. Pogány Ö. Gábor – Bacher Béla. Bp. 1956. 40–44.

⁵ SzMI 326/1944. M. N. M. Tanácsa Varju Domokos múzeumi segédtsíztet megbízta a Szépművészeti Múzeum épületének a parancsnokságával. 1944. dec. 19.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) XIX–I-12 4. d. Jegyzőkönyv Varju Domokos kihallgatásáról. 1947. jan. 11.

⁷ *Gosztanyi Péter*: Budapest lángokban 1944–1945. Bp. 1998. 109.

érdekében”. Saját részére pedig múzeumvezetői igazolványt igényelt.⁸ Kérését Illés Bélának, a szovjet hadsereg őrnagyának, kapcsolattartójának is továbbította.⁹ Oroszlán a Budapesti Nemzeti Bizottság Ötös Bizottságának¹⁰ február 27-én hozott határozatával, dr. Genthon Istvánt bízta meg a Múzeum főigazgatói teendőinek ellátásával. Genthon betegszabadsága alatt továbbra is ő intézkedett.¹¹ Így például személyesen járt dr. Szimon István rendőrfőkapitány-helyettesnél, akitől magyar rendőröket kért az épület őrzésére. Ennek eredményeként négy őrszemet kivezényeltek ugyan, de a szovjetek elzavarták őket.¹² A szovjet őrséget végül március 20-án vonták vissza az épülettől.¹³ Tanszkij őrnagy és Treszkijan főhadnagy, valamint dr. Supka Géza az MNM elnöke a Múzeum átadás-átvételéről aktát állított ki, amit azonban később Tanszkij – további hivatalos használatra hivatkozva – visszavett.¹⁴ A Múzeum őrzése állandó problémát jelentett. A vezetőség ez ügyben többször kérelemmel fordult a XIV. kerületi rendőrkapitánysághoz.¹⁵

Közvetlenül a harcok lezárulta után

Sós Aladár műépítész a Fővárosi Közmunkák Tanácsa megbízásából 1945. február 23-ra elkészítette jelentését a háború alatt a Múzeum épületében keletkezett károkról. Felmérése alapján, az épület szerkezeti elemeiben ép maradt és annak helyreállítása komolyabb építési munkát nem igényelt. Legsúlyosabb kár

⁸ SzMI 2/1945. Csernichov tábornok városparancsnokhoz beadvány az orosz őrség leváltása tbn. 1945. febr. 15.

⁹ SzMI 9/1945. Illés Béla orosz őrnagyhoz levél az orosz őrség leváltása tbn. 1945. febr. 20., Illés Béla (1895–1974.) író, újságíró. A szovjet hadsereg őrnagyként részt vett Budapest ostromában.

¹⁰ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. jan. 4-i rendeletével a nemzeti bizottságokra bízta az önkormányzatok és a közigazgatás újjászervezését. A budapesti 21-én alakult meg Tildy Zoltán elnökletével.

¹¹ SzMI 15/1945. A Budapesti Nemzeti Bizottság értesítést küld arról, hogy a Bizottság Genthon Istvánt az O. M. Szépművészeti Múzeum főigazgatói teendőinek ideiglenes ellátásával bízta meg. 1945. febr. 27., Genthonról lásd MMA 307–308.

¹² SzMI 13/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum elnökéhez jelentés a múzeum jelenlegi állapotáról. 1945. febr. 27., SzMI 20/1945. Dr. Szimon István rendőrkapitány-helyetteshez átiratot intéztünk a magyar rendőrök múzeumi szolgálata tbn. 1945. márc. 7., SzMI 19/1945. Dr. Supka Géza elnöknek jelentés a múzeumba beosztott magyar rendőrökről/nem volt igazolásuk, így az orosz őrség elhajtotta őket. 1945. márc. 7., MNL OL K 726 40/1945. Szépművészeti Múzeum orosz őrsége. 1945. ápr. 26.

¹³ SzMI 2/1945. Csernichov tábornok városparancsnokhoz beadvány az orosz őrség leváltása tbn. 1945. febr. 15.

¹⁴ SzMI 36/1945. Tanszkij őrnagy és Treszkijan főhadnagy, valamint dr. Supka Géza elnök által kiállított akta a múzeumunk átadásáról, ill. átvételéről. É. n., Supkáról lásd MMA 809–810.

¹⁵ SzMI 47/1945. Államrendőrség XIV. ker. Kapitánysághoz átirat, melyben ismételten kérjük magyar rendőrségnek a múzeumba való kirendelését. 1945. ápr. 4.

az épület üvegtetejébe és a födémekbe beépített felülvilágítók üvegében támadt, amelyek nagy része összetört. A tetőzet vasszerkezete is megsérült. Az épület mennyezete, boltozatai, stukkói, válaszfalai, márvány- és műmárvány burkolatai, padozatai is megsérültek, ezek a károk azonban nem voltak jelentősek, a Műtörténeti Képtárhoz vezető rész kivételével. A homlokzatnak az Aréna-út felőli része sérült meg leginkább.¹⁶

Oroszlán február 27-én juttatta el az MNM elnökéhez jelentését a Múzeum állapotáról, melyhez csatolta a fenti kárjelentés egy példányát is. Ebben az épületkárok, valamint a személyzeti ügyek mellett a gyűjtemények állapotáról is beszámolt. A megfogyatkozott létszámú személyzet ekkor a következőkből állt: Oroszlán Zoltán igazgatóőr, egyetemi rendkívüli tanár, dr. Pigler Andor igazgatóőr, egyetemi magántanár, Varju Domokos, Papp Imre, Vercese Mihály szak-, Giczei István, Hoffner István, Kreider György, Lénárd István, Lakatos András, Révész Gyula altisztek, Tóth Károlyné takarítónő, valamint Kőhegyi Árpád és Kinczel József fűtők. Az ideiglenes főigazgató részükre élelmet és olyan igazolást kért, amely mentesítette volna őket a robotmunka alól. A gyűjteménnyel kapcsolatban első vizsgálatra szomorúan állapította meg, hogy az Egyiptomi Gyűjtemény csaknem teljesen elpusztult. Szerencsésebb volt az Antik Plasztikai Gyűjtemény, amelynek főbb darabjai épek maradtak. A Régi Képtár anyagának egy része külföldre került, más részét az alagsorban őrizték, ahogyan a Régi Szoborgyűjtemény, a Régi Magyar Képtár, a Középkori Magyar Szoborgyűjtemény, a Modern Magyar Képtár és a Grafikai Osztály anyagait is. A Modern Magyar Szoborgyűjtemény nagyjából épségben megmaradt, bár néhány szobrárt összetörték. A Magyar és Külföldi Irat- és Erekllyetár is tetemes kárt szenvedett.¹⁷

A főigazgató-helyettes április 14-én már az épület kitakarításáról tájékoztatta az illetékeseket. Problémaként jelezte, hogy a kerületi orosz parancsnok utasítására a személyzetet az épület környékén található külső munkákra vezényelték, ami hátráltatta a belső tevékenységet. Az alagsorba elraktározott múzeumi anyagot pedig, hely hiányában képtelenek voltak felhozni és számba venni.¹⁸

Supka 1945 márciusának elején a 15/1945. M. E. sz. rendelet¹⁹ alapján fel szólította a felügyelete alatt álló Múzeum vezetését, hogy annak tisztviselői

¹⁶ SzMI 12/1945. Sós Aladár műépítész /VII; Damjanich u. 31/b./ a múzeum épületének felülvizsgálata után kárjelentést adott be az épület háború okozta káiról. 1945. febr. 23.

¹⁷ SzMI 13/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum elnökéhez jelentés a múzeum jelenlegi állapotáról. 1945. febr. 27., SzMI 22/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum Elnökségéhez jelentés a múzeum mai állapotáról. 1945. márc. 14., Pigleről lásd MMA 703–705.

¹⁸ SzMI 54/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum Elnöksége megküldi az 1945 évi április hó 3-án tartott főigazgatói értekezlet jegyzőkönyvi kivonatát. 1945. ápr. 14.

¹⁹ Magyar Közlöny 1. (1945: 1. sz.) 2–3. Lásd még *Gyarmati György: A közalkalmazottak politikai megítélésének változása Magyarországon 1945–1946-ban. Századok* 119. (1985) 518–556.

nyújták be a rendeletben előírt igazoló nyilatkozataikat.²⁰ Dr. Ortutay Gyula még az MNM igazoló bizottságának elnökeként, április 13-án hirdetményt adott ki az igazolások tárgyában, mely szerint a bizottság megvizsgálja az igazolás alá vont közalkalmazottaknak a néPELLenes törvények és rendeletek végrehajtása során kifejtett hivatalos tevékenységét, hogy magatartásuk sértette-e a magyar nép érdekeit. Oroszlán április 20-án, majd május 16-án megküldte az MNM elnökségének a Múzeumban szolgálatot teljesítők névsorát.²¹ A személyzet igazolása több alkalommal júniusban, júliusban és szeptemberben történt.²²

A múzeumi tanács 1945. május 5-én, majd augusztus 4-én megküldte a Múzeumnak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium²³ (továbbiakban: VKM) 2995/1945. sz. felhívását az elszállított egyének adatainak bejelentése, felkutatása és kiszabadítása tárgyában.²⁴ A minisztérium később a szolgálattételre nem jelentkezett alkalmazottak felől is érdeklődött.²⁵

Kárfelmérés és újjáépítés

A Múzeum épületének rendbetétele, az abban felhalmozott műtárgyak vizsgálata hosszú ideig tartott. A romeltakarításhoz a főigazgató 1945. július 13-án, majd augusztus 8-án volt nyilasokat kért az Államrendőrségtől.²⁶ Genthon

²⁰ SzMI 43/1945. Az O. M. Szépművészeti Múzeum tisztviselőinek és altisztjeinek igazolás alá vonása. E tárgyban dr. Pusztai János min. o. főnök és dr. Supka Géza átírata. 1945. márc. 27.

²¹ SzMI 53/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum Elnökségének kimutatást küldünk a múzeum tisztviselőiről, altisztjeiről és azok családi pótlékot élvező hozzátartozóiról. 1945. ápr. 20. és máj. 16.

²² SzMI 25/1945. Nem iktatott iratok. A Magyar Nemzeti Múzeum Igazoló Bizottsága hirdetményei. 1945. ápr. 13., SzMI 89/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum Igazoló Bizottságának elnöke, Ortutay Gyula beküldi a névsort azokról, akiknek igazolása f. é. június 11-én kerül tárgyalásra. 1945. jún. 6., SzMI 180/1945. Nemzeti Múzeum M. Sz. Múzeum a még igazolás alá nem vont alkalmazottak nevét és pontos lakcímét közölni kéri. 1945. aug. 6., SzMI 234/1946. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa a VKM 110.964/1946.VI.a.ü.o. számú hivatali állásból való /B. lista/ felmentésről szóló rendelete tbn. 1946. okt. 25.

²³ A VKM működéséről lásd *Rácz Béla: Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumának történetéhez* (1944. december 21 – 1945. november 15.). Levéltári Közlemények 33. (1962) 43–85., *Farkas László: Hómantól Ortutayig. Történelmi évek egy magyar minisztériumban 1934–1949.* Bp. 2002.

²⁴ SzMI 69/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum tanácsa megküldi másolatban a V. K. M. 2995/1945 számú felhívását, az elszállított egyének adatainak bejelentése tbn. 1945. máj. 5., SzMI 181/1945. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa a VKM 30355/1945.X.ü.o. sz. rendeletét másolatban megküldi, az elszállított egyének adatai tbn. 1945. aug. 4.

²⁵ SzMI 71/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa közlést kért, az alkalmazottak közül kik nem jelentkeztek még szolgálattételre. 1945. máj. 14.

²⁶ SzMI 146/1945. Hivatalból a M. Államrendőrség budapesti Főkapitányságától nyilas munkaerőket kérünk. 1945. júl. 13., SzMI 183/1945. Dr. Solyom László budapesti áll. rend-

a felmerülő költségekre október 5-én Dálnoki Miklós Béla miniszterelnöktől 100 000 pengő segílyt igényelt, amit meg is kapott. A beérkezett összeghez képest még 34 844 pengő kiadás keletkezett, amelyből tovább alkalmaztak a hónap folyamán embereket.²⁷

Az MNM intézményeinek vezetői 1945 szeptemberében megbeszélést tartottak az értékek mentéséről és a tudományos feladatokról. Ezen a főigazgató a Múzeum részéről a bulletin megindításáról, az évkönyv kiadásának folytatásáról, valamint egyéb szakmai kiadványok terveiről (például „Opera Omnia” könyvsorozat) számolt be.²⁸

A múzeumi tanács 1946. január 30-án megküldte a Múzeumnak az VKM 84347/1945. X. sz. rendeletét a háborús események során a közvagyonban beállott károk adatainak statisztikai felvételéről. A február 4-én visszaküldött kimutatás szerint, a gyűjtemény menekítése és a tűzészeti harc során összesen 74 968 000 pengő (az 1938. évi árak alapján) kár keletkezett. Ebből 62 650 000 pengő a németek és a nyilasok tevékenysége, 12 318 000 pengő pedig a harci cselekmények által. A kár értéke az intézmény vagyonának 75 százalékát tette ki. Genthon és Pigler a helyreállítás legfontosabb feladataként a menekített anyag visszaszállítását, illetve a restaurálást jelölte meg. Megjegyezték ugyanakkor, hogy pontosabb kárbecslésre nincs lehetőség, mert a leltári törzskönyvet Csánky magával vitte, az irattár egy része pedig megsemmisült.²⁹

Oroszlán 1946. március 26-án tett részletes jelentést a Múzeum azon háborús káraitól, amelyek gyűjteményeiben, illetve a feldolgozásukhoz és karbantartásukhoz szükséges eszközeiben keletkeztek. Ebben „a kimondottan nyilas érzelmű és szereplésű főigazgató” Csánky felelősségét hangsúlyozta. Rámutatott arra, hogy a károk kisebb része származott a harci cselekmények, nagyobb része az elszállítás következtében. A külföldre került anyagról ekkor még nem volt hír, ezért a megállapított veszteséglisták feltételesek voltak, azokon a Múzeum által kiadott letétképek sem szerepeltek. A főigazgató-helyettes felhívta a figyelmet a műtárgyak értékcsökkenésére, restaurálásuk költségére

őrség főkapitányának: Múzeumi munkára tíz nyilas munkaeót kérünk rendelkezésre bocsátani. 1945. aug. 8.

²⁷ SzMI 251/1945. Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz átirat 100.000.-pengő kiutalása tbn. nyilas-munkaeörök díjazására. 1945. okt. 5.

²⁸ *Bisztray Gyula*: Nemzeti Múzeumi terveink. Köznevelés 1. (1945: 7. sz.) 1–5. A Szépművészeti Múzeum kiadásában 1918-tól 1940-ig 10 évkönyv jelent meg, a bulletin első száma 1947-ben.

²⁹ MNL OL K 726 65/1946. VKM a legutóbbi háborús események következtében beállott károk adatainak statisztikai felvétele. 1945. dec. 12., SzMI 16/1946. A M. N. M. Tanácsa megküldi a V. Miniszter rendeletét a háborús károk statisztikai felvétele tbn. 1946. jan. 30.

és egyéb veszteségekre. Oroszlánál külön kártételként jelentek meg a háború alatt hivatalosan elajándékozott műtárgyak is.³⁰

A Múzeum alkalmazottainak közvetlenül a háború után az Ideiglenes Nemzetgyűlésre és az Ideiglenes Nemzeti Kormányra, majd 1946. április 15-én a köztársaságra kellett esküt tenniük.³¹ Dr. Keresztury Dezső kultuszminiszter 23-án Genthonnak megküldött 40988/1946.VI. sz. rendeletében az egyetemek, az MNM és az MTA külföldi összeköttetéseiről érdeklődött. A kultuszminiszter ebben olyan tisztviselők neveit kérte, akik a béketárgyalások szempontjából értékes külföldi összeköttetésekkel bírnak.³² Május 7-én 38921/1946.XII. sz. rendeletében a fegyverszüneti egyezményből fakadó kötelezettségek végrehajtásához kért adatokat. A főigazgató pár napra rá jelentette az orosz hadsereg elszállásolása során a Múzeum épületében keletkezett rongálásokat.³³ A VKM május 10-én, 48670/1946.III.ü.o. sz. leiratában a fasiszta szellemű könyvek beszolgáltatását kérte.³⁴ A Múzeum három nap múlva 2 könyvet adott át a Fővárosi Nyilvános Könyvtár részére.³⁵

³⁰ SzMI 48/1946. Dr. Oroszlán Zoltán egyetemi nyugalmazott r. tanár jelentése az O. M. Szépművészeti Múzeum háborús veszteségeiről és káraitól. 1946. márc. 26. Az ajándékozott műtárgyakról lásd *Hahn Sándor*: A Szent Korona útja és sorsa 1944–1978. New York 1984. 145–146., *Farkas K.*: Műtárgymozgások i. m. 73–76., *Radányi Orsolya*: A festmény, amit ajándékba kapott a náci birodalom diplomatája. Múzeumcafé 3. (2009: 13. sz.) 40–43., *Dunai Andrea*: Ajándékok a Birodalomba. A Szépművészeti Múzeum leltárából törölve. Műértő 16. (2013: 10. sz.) 6–7.

³¹ SzMI 208/1945. Dr. Pataky Dénes múz. önkéntes gyakornok fogadalomtétel. 1945. aug. 27., SzMI 62/1946. A M. N. M. a VKM szolgálatában álló közalkalmazottak eskütétele tbn. 1946. ápr. 13. Az átmeneti korszakhoz lásd *Föglein Gizella*: Állami főhatalom Magyarországon a második világháború után (1944–1949). Levéltári Szemle 41. (1991: 2. sz.) 13–18., *Bikki István*: Folyamatosság és átalakulás a szakigazgatás szervezetrendszerében és a jogban Magyarországon 1945–1949. Levéltári Szemle 42. (1992: 3. sz.) 41–46.

³² SzMI 75/1946. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa azon tisztviselők nevét kéri tudatni, akik a béketárgyalások szempontjából értékes külföldi összeköttetésekkel bírnak. 1946. ápr. 23.

³³ SzMI 87/1946. M. N. M. Tanácsa megküldi a Vkm.38.921/1946.XII.sz. rendeletét építmények igénybevételeiből származó költségek megállapítása tbn. 1946. máj. 7.

³⁴ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1944. M. E. sz. rendelete a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről. Magyar Közlöny 1. (1945: 9. sz.) 3–4. Lásd *Bánfi Szilvia*: Könyvtári dokumentumok az ÁVH „fogságában”. Az Országos Széchényi Könyvtár Zárolt Kiadványok Tára megalakulásának vázlatos története (1945–1953). In: A könyvtárak és a hatalom. Tanulmányok és dokumentumok. Szerk. Monok István. Bp. 2003. 23–88., *Nagy Gábor*: Fasisztának minősített könyvek kivonása a Magyar Országos Levéltár könyvtárából (1945–1947). Levéltári Szemle 60. (2010: 3. sz.) 47–58., *Földesi Margit*: A megszállók szabadsága. Bp. 2002. 161–172., *Sz. Nagy Gábor*: Könyvbegyűjtés 1945-ben. Levéltári Közlemények 86. (2015) 235–246.

³⁵ MNL OL K 726 249/1946. VKM Fasiszta könyvek beszolgáltatása. 1946. ápr. 27., SzMI 89/1946. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa fasiszta szellemű könyvek beszolgáltatása tbn. 1946. máj. 3. A kiadott könyvek címe nem fellelhető, a tiltott könyvek listájáról valószínűleg *Bárányné Oberschall Magda*: Művészettörténet (H. é. n.) és *Dr. Balás Piry László*: Hitler művészei. Bp. 1941.

A VKM 1947 januárjában a külügyminiszter tájékoztatása alapján, mely szerint a Rockefeller Alapítvány Magyarországon is folytatja háború előtti tevékenységét, azaz a tudományos intézetek támogatását, kimutatást kért az intézményt ért károkról. A Múzeum ugyan nem állt kapcsolatban az alapítvánnyal, de Genthon február 8-án megküldte a múzeumi tanácsnak a kimutatást, benne a restauratori, a könyvtári és a fényképészeti felszereléseket ért károkról.³⁶ A kultuszminiszter ugyanezen év szeptember 9-én rendelkezett a háborús károk megállapításáról.³⁷ A Múzeum főigazgatója 1948. január 10-én terjesztette fel jelentését. Ennek alapján a főépületben bekövetkezett, tatarozással helyreállítható kárérték: 5 millió forintot tett ki, amelyből az addigi munkálatok 400 ezer forintra rúgtak. Az alkalmazottak a belső romeltakarításban 60 napi munkával vettek részt. A beszakadt kapuk és az egyes tárlók javítását, valamint a tetőzet üvegezésekor a kb. 3 ezer négyzetméternyi zsinórüveg felszálítását a „Beszkárt” (Budapest Székesfőváros Közlekedési Részvénytársaság) Dózsa György-úti telepének munkásai végezték el. A külső homlokzat és a kiállítási termek helyreállítása 3 éves terv szerint folyt. A belső berendezésben és felszerelésben bekövetkezett kárérték: a bútor és berendezési 24 ezer-, a szakfelszerelési 200 ezer forint volt. A dokumentum természetesen a gyűjteményben keletkezett károkat is számba vette. A Régi Képtár elpusztult, valamint a megmaradt anyagának értékcsökkenése 9 millió, a Régi Magyar Képtáré 300 ezer, a Modern Képtáré 150 ezer, a Régi Szoborgyűjteményé pedig 300 ezer, összesen tehát 9 millió 750 ezer forintot tett ki.³⁸

1948 májusában az intézménynek az 139768/1948.XVII.P.M. sz. rendelet³⁹ értelmében, az állami ingó- és ingatlanvagyon leltározására és értéke újbóli megállapítására háromtagú bizottságot kellett alakítania.⁴⁰ Ennek eredményeként a főigazgató december 10-én megküldte a kultuszminisztériumnak „a Múzeum gyűjteményeinek állagairól, illetve háborús veszteségeiről” szóló kimutatását, amely a következőképp foglalható össze:

³⁶ MNL OL K 726 75/1947. VKM: A mo-i tudományos intézetek háborús kárai. 1947. jan. 21., SzMI 36/1947. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa a VKM 24.201/1947.X,ü,o. sz. rendeletét – a magyarországi tudományos intézetek háborús kárai tbn. – sürgős elintézés végett – megküldi. 1947. jan. 29., illetve korábban SzMI 252/1945. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa értesítést kér, hogy az Egyesült Államok hivatalos vagy magánszervétől részesült-e a Múzeum anyagi vagy egyéb támogatásban. 1945. okt. 2., SzMI 8/1947. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa a VKM 149216/1946.VI. sz. rendeletét közli, a Rockefeller-Alapítvány hatáskörébe tartozó tudományos intézmények támogatása tbn. 1947. jan. 15.

³⁷ MNL OL K 726 550/1947. VKM. Háborús kármegállapítás. 1947. szept. 9.

³⁸ SzMI 9/1948. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa a háborús kármegállapításra vonatkozó vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet tbn. 1948. jan. 3.

³⁹ Magyar Közlöny 4. (1948: 93. sz.) 898.

⁴⁰ SzMI 262/1948. M. Nemzeti Múzeum Tanácsa az ingó és ingatlan vagyon rendezése tbn. 1948. máj. 22. Az országos kárfelmérésekhez lásd *Bálint József*: Magyarország nemzeti vagyongyűjtése 1941–1947. Bp. 2013.

1. táblázat A Múzeum gyűjteményeinek állagairól, illetve háborús veszteségeiről

	Műtárgy	Veszteség (db)	Veszteség (Forint)
Régi Képtár	1942	40	200000
Régi Külföldi Szoborosztály	342	4	5000
Modern Képtár	3863	529	300000
Grafikai Osztály	kb. 120000	kb. 2400	150000
Antik Osztály	3287	136	20400
Könyvtár	15000 kötet	500	50000

Forrás: SzMI 486/1948. VKM szóbeli felkérése az O. M. SzM gyűjteményeinek állagairól, illetve háborús veszteségeiről kimutatást kér. 1948. dec. 11.

Kölcsönzések és revízió

A VKM a korábbi gyakorlatnak megfelelően, már 1945. április 5-én festményeket kért a Múzeumtól hivatalainak díszítésére.⁴¹ Oroszlán felhívta Supka figyelmét a gyűjtemény addigi revíziója során tett megállapítására, mely szerint 1944 végén a Múzeum 1900 műtárgya volt letétként elhelyezve intézményeknél, hivataloknál és testületeknél, illetve külföldön, a magyar követségeknél. A főigazgató-helyettes ennek felét veszteségnek becsülte meg, ezért az MNM elnökségének sürgős állásfoglalását kérte a további letétkiadások ügyében.⁴² A múzeumi tanács április 18-án tartott értekezlete megosztott volt a kérdést illetően. Dr. Huszár Lajos és dr. Györke József elnöki tanácsos helytelenítette a műtárgyak külső letétbeadását, míg Dr. Vargha László ismerve a Múzeum raktározási gondjait, a vidéki múzeumokban való elhelyezés lehetősége mellett érvelt. Jánossy az esetenkénti elbírálás mellett szállt síkra a szaktanács véleménye alapján, miközben szükségesnek tartotta a kinti letétek Múzeum részéről történő ellenőrzését.⁴³ A kölcsönzések a múzeumi tanács felügyelete mellett tovább folytatódtak, miközben az intézményeknél lévő műtárgyak nagy részét előkerülésük után visszaszolgáltatták a Múzeumnak.⁴⁴

⁴¹ Farkas K.: Műtárgymozgások i. m. 61–62., 71–73.

⁴² SzMI 44/1945. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium átírtára festmények kölcsönzése a miniszterelnökségi hivatalos helyiségek díszítésére. 1945. ápr. 5.

⁴³ SzMI 59/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum megküldi az 1945 évi április hó 18-án tartott főigazgatói értekezlet két jegyzőkönyvi kivonatát. 1945. ápr. 23., Huszárról lásd MMA 404–405., Vargháról uo. 924–925.

⁴⁴ Például SzMI 206/1945. Legfőbb Állami Számvevőszék a letétbe helyezett és épségben maradt képek megtekintése tbn. szakközeg kiküldését kéri. 1945. aug. 23., SzMI 102/1946. A M. Történelmi Képcsarnok – dr. Vayer Lajos osztályvezető a M. Történelmi Képcsarnok leltári anyagába tartozó képek átvétele tbn. 1946. máj. 8.

A főigazgató a kihelyezett letétek ügyében 1946. május 17-én felszólítást intézett a vidéki múzeumokhoz,⁴⁵ melyre azok megküldték jelentéseiket.⁴⁶ Eközben a hivatalokban is folyt a kárfelmérés.⁴⁷ A műtárgyak felkutatásánál azonban problémát jelentett, hogy az egyes múzeumok, illetve hivatalok leltárkönyvei és vonatkozó iratai ideiglenesen elkallódtak, vagy végleg elvesztek. A letétekről használható jegyzékeket a legtöbb esetben csak a kölcsönző intézmény, azaz a Múzeum tudott összeállítani. A fellelt műtárgyak el- és visszaszállításáról (például restaurálás elvégzésére) minden esetben a kölcsönvevő volt köteles gondoskodni. A letéti műtárgyállomány egy része az óvintézkedéseknek megfelelően épen vagy sérülten előkerült, más része azonban korabeli megfogalmazással élve a „harci cselekmények során”, vagy a „háború pusztító tüze következtében” elpusztult vagy elveszett. Genthon június 22-én írt levelében jelezte: „[...] a letétkép (sic!) kölcsönadott festmények komoly művészi beccsel és muzeális értékkel nem rendelkeznek, azok mind a selejtes raktári anyagból valók és tekintettel arra, hogy a most folyó revízió során igen nagyszámú műtárgy leltári törlése válik esedékessé, kérem a nagytek. Tanácsot, hogy ehhez előzetes beleegyezését megadni szíveskedjék.”⁴⁸ A Múzeum idővel megkapta a hozzájárulásokat.⁴⁹

Dr. Dobrovits Aladár 1947. november 6-án az MNM Igazgatótanácsa határozatáról értesítette Genthont, amellyel a tanács az állandó letétek további kiadásának gyakorlatát megtiltotta. Az elnöki tanácsos kérte a főigazgatót, hogy az MNM Szervezeti, Ügyviteli és Igazgatási Szabályzata II. részének 26. §-a értelmében a Múzeumhoz érkezett további letétkiadási kérelmeket terjessze a tanács elé.⁵⁰ A kérdésről a hivatkozott szabályzat a következőképpen rendelkezett: „26. §. Gyűjteménytárgyak letétként való átengedése. Az intézmények első tisztviselőinek, valamint a közgyűjtemények országos főfelügyelőjének javaslatára a gyűjteménytárgyak hazai közgyűjteményeknek és intézeteknek

⁴⁵ SzMI 99/1946. Hivatalból. Felszólítás a vidéki Múzeumokhoz az O. M. Szépművészeti Múzeumtól kölcsönkapott letétképek jelenlegi állapota tbn. 1946. máj. 17.

⁴⁶ SzMI 131/1946. Vidéki Múzeumok válasza az O. M. Szépművészeti Múzeum letétjei tbn. 1946. jún. 11. A levelezések ez ügyben 1950-ig folytatódtak.

⁴⁷ Például SzMI 132/1946. Magyar külügyminisztérium az O. M. Szépművészeti Múzeum tulajdonát képező letétképekről kimutatást küld. 1946. jún. 6., SzMI 134/1946. VKM Keleti István rendőrnagy főhadnagy jelentése az O. M. Sz. Múzeum tulajdonát képező letéti képek felkutatása tbn. 1946. jún. 6.

⁴⁸ SzMI 138/1946. Hivatalból. M. N. M. Tanácsához felterjesztés megsemmisült letétképek törlése tbn. 1946. jún. 22.

⁴⁹ Például SzMI 260/1948. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa a Közgazdasági Egyetemnél – Zeneakadémiánál, Nemzeti Zenedénél – a Közellátási Hivatalnál, Honvéd Kossuth Akadémiánál megsemmisült képek leltári törléséhez hozzájárul. 1948. jún. 3.

⁵⁰ SzMI 345/1947. A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa megküldi az igazgatótanács 1947. nov. 4-én tartott ülésén hozott határozatát, letétképek kiadásának korlátozására vonatkozóan. 1947. nov. 6. Ezen az ülésen került sor a múzeumi tanácsot érintő ügyekben a szolgálati út betartásának szigorítására. SzMI 355/1947. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa a hatáskörébe tartozó ügyeknek tudtán kívüli közvetlen tárgyalása a felettes hatóságokkal való beszűntetése tbn. 1947. nov. 11., Dobrovitsról lásd MMA 206–208.

letétként átengedhetők. Az erre vonatkozó javaslat felett a Szaktanács előterjesztésére az Igazgatótanács határoz. A határozathozatalnál a legnagyobb körültekintéssel kell eljárni a letéteményes által a gyűjteménytárgy biztonsága és sértetlenül való visszaszolgáltatása tekintetében felajánlott biztosítékokra nézve. Amennyiben a felajánlott biztosítékok nem látszanak elegendőeknek, erősebb biztosítékokat kell kérni, vagy az átengedést meg kell tagadni. A letétek átengedésénél elsősorban a vidéki közgyűjtemények szükségletét kell ki-elégíteni. Az erre vonatkozó határozathozatal előtt a közgyűjtemények országos főfelügyelőjének véleménye minden esetben kikérendő. A Magyar Nemzeti Múzeumnál elhelyezett ideiglenes és örökletétek sem magánfeleknek, sem intézeteknek nem engedhetők át. A letét visszavonása ugyanolyan elbírálás és eljárás alá esik, mint az átengedése.”⁵¹

A Magyar Művészeti Tanács⁵² egyetértett a fenti döntéssel.⁵³ Ortutay Gyula, vallás- és közoktatásügyi miniszter a határozatot helyesnek és indokolt-nak tartotta, december elsején a 171025/1947.VI/2.ü.o. sz. leiratában közölte: „Véleményem szerint tarthatatlan az az állapot, ami az utóbbi évek folyamán ebben a kérdésben a Magyar Nemzeti Múzeum önkormányzati szervezetébe tartozó egyes intézményeknél szokásossá vált, hogy a gyűjteménytárgyak kiadása és letétbe helyezése felett az intézmények főtisztviselői vagy helyettesei határoztak és intézkedtek. A Szervezeti, ügyviteli és igazgatási szabályzat erre vonatkozó utasításainak szigorú betartását a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek megóvása érdekében, továbbá anyagi érdekeinek védelmében szükségesnek látom és azt a Tanáccsal a jövőben következetesen alkalmaztatni kívánom.”⁵⁴ A miniszter kérte a letétek fokozatos visszavonását és a további kiadások elkerülését. Ennek ellenére a kultuszminisztérium 1948. január 15-én a Gazdasági Főtanács⁵⁵ megkeresésére engedélyezte a Főtanács és a külképviseletek számára történő letétek kiadását, és ennek soron kívüli lebonyolítására szólította fel a múzeumi tanácsot.⁵⁶ Érdekesség, hogy a Múzeum hivatalból még 1947. december elején 21 festményt adott kölcsön a Gellért Szállodának, az ott tartózkodó Josip Broz Tito jugoszláv miniszterelnök szobái díszítésére. (Zemplényi Tivadar: Őszirozás; Mednyánszky László: Szőlőskert;

⁵¹ A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának kiadványai I. Bp. 1937. 39.

⁵² A Magyar Művészeti Tanácsot a 10210/1945. M. E. sz. rendelet hívta életre [Magyar Közlöny 1. (1945: 164. sz.)] és az 53/1950. MT. sz. rendelet szüntette meg [Magyar Közlöny 6. (1950: 27. sz.)].

⁵³ Lásd az SzMI 397/1947. M. Nemzeti Múzeum Tanácsa a VKM 171025/1947.VI/2.ü.o.sz. rendeletét a M. Nemzeti Múzeum gyűjteménytárgyainak letétbehelyezésének szabályozása tbn. 1947. dec. 15.

⁵⁴ Uo. Ortutay átirata az MNM Tanácsának. 1947. dec. 1.

⁵⁵ Rendelet-kibocsátási joggal felruházott gazdasági szerv az MKP irányítása alatt 1945–1949 között. Lásd Magyarország története 1918–1990. Szerk. Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos. Bp. 1990. 187.

⁵⁶ SzMI 39/1948. M. Nemzeti Múzeum Tanácsa közli a VKM 190413/1947.VI.1.ü.o. sz. rendeletét, műtárgyak átengedése tbn. külképviseletek számára. 1948. jan. 22.

Szüle Péter: Csendélet; Vaszary János: Színpadi jelenet; Borsos József: Nő képe; Koszta József: Táj vízzel; Csók István: Virágok; Rudnay Gyula: Lovasbetyárok; Ferenczy Károly: Tájkép, Madárdal; Markó Károly: Fekete víz, Faun és nimfák; Csók István: Sokác paraszttasszony; Munkácsy Mihály: Kukoricás, Tájkép; Szinyei Merse Pál: Pipacsok a mezőn, Szerelmesek; Paál László: Erdőrészlet, Nyárfák; Hollósy Simon: A jó bor; Mészöly Géza: Vándorcigányok.)⁵⁷

A VKM 1948 elején az államháztartás racionalizálása folytán az egyes minisztériumokból eltávozott államtitkárok hivatalait díszítő múzeumi festményekről kért kimutatást, hogy azokat visszaszállíthassa.⁵⁸ Genthon válaszelevelében ezer körülire becsülte a kiadott letétek számát és jelezte, hogy felkutatásuk folyamatosan zajlik.⁵⁹ A főigazgató rendszeresen tájékoztatta a múzeumi tanácsot a háborús események következtében elpusztult vagy elveszett műtárgyakról, és kérte azok leltárból való törlésének engedélyezését.⁶⁰ Nehézséget jelentett a volt Nemzetvédelmi és Propaganda Minisztériumnak kiadott festmények megvizsgálása, mivel a Miniszterelnökség 1948-ban még sem ügyrendileg, sem anyagilag nem vette át az egykori hivatal hagyatékát. A Múzeum az ügyben két eljárást is indított, ezeket felterjesztette a kultuszminisztériumnak és bejelentette a rendőrségen.⁶¹ Végül az érintett 10 kép leltárból való törlése 1949 októberében történt meg.⁶²

A kultuszminisztérium 1948. szeptember 6-án a 218548/1948.VII. sz. átiratában kérte Genthont, hogy készítsen kimutatást a letétként kihelyezett műtárgyakról. A főigazgató október 14-én megküldte ugyan a jegyzéket, de jelezte, hogy további adatokat várnak még a követségektől. Ebben külön kérte a minisztérium segítségét.⁶³

⁵⁷ SzMI 381/1947. Hivatalból. A Gellért szállónak Titó marsall szobáinak díszítésére képeket adunk letétül. 1947. dec. 4.

⁵⁸ SzMI 14/1948. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megküldi 190140/1948.VI/2. sz. átiratát, a racionalizálások során eltávozott államtitkárok szobáiban feleslegessé vált és a Szépművészeti Múzeum tulajdonát képező letétképek visszaszerzése tbn. 1948. jan. 5.

⁵⁹ SzMI 37/1948. M. Nemzeti Múzeum Tanácsa megküldi a Vkm 190140/1948.VI.2.ü.o. sz. leiratát, minisztériumok részére kölcsönként és a Sz. Múzeumba visszaszállítandó festmények tbn. 1948. jan. 20.

⁶⁰ Például SzMI 165/1948. I. M. N. Múzeum Tanácsának átirat kölcsönadott letétképeink revíziója tbn. II. M. Nemzeti Múzeum Tanácsa f. évi jún. 3-án ad 629/1947. sz. leiratával a Közgazdasági Egyetem, Zeneakadémia, Nemzeti Zenede, Orsz. Levéltár, Nemzeti Színházban eltűnt letétképeknek a leltárból való törléséhez hozzájárul. 1948. ápr. 19.

⁶¹ SzMI 186/1948. Nemzetvédelmi és Propaganda Minisztériumnak adott letétképeink revíziója tbn. 1948. ápr. 26.

⁶² SzMI 603/1949. H.-ból átirat a M. Nemzeti Múzeum Tanácsához, letétképek leltári törlése tbn. 1949. szept. 8., SzMI 695/1949. M. N. Múzeum Tan. 1361/1949. sz. hozzájárul a volt Nemzetvédelmi és Propaganda Minisztériumnak letétképpen kölcsönadott festmények leltári törléséhez. 1949. okt. 23.

⁶³ SzMI 295/1948. M. Nemzeti Múzeum Tanácsának átirat, a VKM úrhoz intézett felterjesztésünket, letét-anyagunk visszaszolgáltatása tbn, továbbítani kérjük. 1948. júl. 24., MNL

A Múzeum által kölcsönzött letétek vizsgálata 1948 végén fejeződött be. Pigler ekkor terjesztette elő Genthonnak a Régi Képtár háborús veszteségeiről szóló kimutatását. Az osztályvezető három csoportra osztotta a hiányzó festményeket (a határon túli letéteket nem számítva): „I. Olyan régi festmények, melyek a Régi Képtárnak 1934/36. évi felállításában ki voltak állítva, mint ilyenek 1944-ben feltehetőleg Nyugatra hurcoltattak, s onnan sem a szentgottárdi, sem a müncheni szállítmánnyal nem tértek vissza, II. Olyan régi festmények, melyek a Régi Képtárnak 1934/36. évi rendezésekor nem kerültek kiállításra, hanem a tanulmányi gyűjteményben, illetve raktáron őriztettek, az ostrom idején a múzeum pincéjében voltak elhelyezve, ahol a jelek szerint megsemmisültek, III. Azok a régi festmények, melyeket a múzeum mint letéteket kikölcsönzött, melyek különböző középületekben pusztultak el, vagy külföldön elvesztek.”⁶⁴ A Modern Képtár külföldről visszakerült, illetve a Múzeum épületében maradt anyagának vizsgálata, majd 38 festmény leltárból való törlésének engedélyeztetése 1949 júniusának elején történt meg.⁶⁵

Az általános revízió során felmerült a szlovákiai és az erdélyi múzeumoknak kölcsönadott műtárgyak problémája. Genthon az ügyben 1948. október 27-én, a képek jegyzékével ellátott levélben fordult a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez és a múzeumi tanácshoz. Az MNM egykori Országos Képtárától a kassai Felsőmagyarországi Rákóczi Múzeumhoz 13 (1879, 1881, 1902, 1914, 1940), a komáromi Jókai Közművelődési Egyesülethez 2 (1913), a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Múzeumhoz 46 (1902, 1912–1913, 1918), a marosvásárhelyi városi képtárhoz 75 (1913, 1915, 1918), a nagybányai múzeumhoz 5 (1904), a sepsiszentgyörgyihez 1 (1909), a nagyváradihoz ismét csak 1 (1897) letétkép került. A főigazgató arra kérte Ortutayt, hogy a külügyminiszter révén érdeklődjön a műtárgyról az illetékes külföldi hatóságoknál. Kezdeményezte, hogy azok vetessenek fel jegyzőkönyveket, melyekre támaszkodva a veszteségeket a leltárkönyvekből törölhetnék. A VKM november 14-én írt válaszában a későbbi intézkedés lehetőségéről tájékoztatta Genthont, aki az így kialakult helyzetről december 29-én értesítette a múzeumi tanácsot: „Tekintettel arra, hogy ezen letétképek, pár kivételével 1879–1918 között kerültek jelenlegi őrzési helyükre, könnyen vitássá válhatik (sic!) már a tulajdonjog kérdése is. Azon tisztelettel és javaslattal fordulok tehát a Nagytekintetű Tanácshoz, hogy a hosszas nemzetközi eljárások helyett a Tanács adja meg e képeink leltáraikból való törléséhez hozzájárulását. Meg kell jegyezmem, hogy a festmények, kivétel nélkül mind

OL K 726 700/1948. Szépművészeti Múzeum letétképpen kölcsönadott műtárgyainak jegyzékei. 1948. júl. 26.

⁶⁴ SzMI 521/1948. Hvtból kimutatás a Régi képtári anyag háborús veszteségeiről. 1948. dec. 30.

⁶⁵ SzMI 329/1949. a.) M. N. Múz. Tanácsának átirat, a modern külföldi képtár anyagának háborús veszteségeinek leltári törlése. b.) M. N. Múz. Tan. 834/1949. a modern külföldi képanyag háborús veszteségeinek leltári törlését engedélyezi. 1949. máj. 14., MNL OL K 726 834/1949. Modern külföldi képanyag háborús veszteségeinek leltári törlése. 1949. máj. 17.

másodrendű művészeti alkotások, amelyek Múzeumunkban kiállításra úgysem kerülnének. Rendkívül vitás az is, hogy a két háború pusztításai után megmaradt műtárgyainkat, román illetőleg szlovák hatóságok hajlandók lennének-e egyáltalában visszaszolgáltatni.”⁶⁶ Dobrovits 1949. február 25-én, a két nappal korábbi igazgatói és szaktanácsi ülés javaslatára a törlés engedélyezéséről értesítette a főigazgatót azzal a kitételrel, hogy a vonatkozó kartoték-cédulákat a Múzeum őrizze meg.⁶⁷ Genthon március 10-én további, letétként kölcsön adott képek törlését kérte: aradi közművelődési ház 59 (1913), tordai közművelődési ház 13 (1913), csáktornyai múzeum 1 (nincs adat), ős-csanádi plébánia-templom 1 (nincs adat), nagyszebeni Bruckenthal Múzeum 2 (1913), alsó-fehér vármegyei /Nagyenyed/ székház 1 (1911), besztercebányai múzeum 22 (1909), temesvári múzeum 23 (nincs adat). Az igazgatótanács március 16-án hozzájárult a képek leltárból való törléséhez.⁶⁸

A Múzeum főigazgatója 1949. március 31-én arra kérte dr. Kardos László tanácsost, hogy a kiállításokra történő kölcsönzések ezután meghatározott formában, a minisztériumi ügyosztályon keresztül történjenek. Továbbá, ha a kölcsönvett anyagot az eredeti helyéről máshová szállítják át, akkor erről mind az ügyosztályt, mind a Múzeumot értesítsék.⁶⁹ A kultuszminiszter a felterjesztést április 12-én kelt 216797/1949.VI/2. sz. leiratával elfogadta, majd a múzeumi tanács május 16-án általános érvénnyel a Múzeum minden kölcsönzési ügyére kiterjesztette.⁷⁰

Érdeklődés műtárgyak iránt

Közvetlenül a harcok elvonulta után számos problémával kellett szembenéznie a Múzeumnak. Kulturális intézményként köteles volt egyrészt az épületben felhalmozott, másrészt a főváros, illetve az ország területén elhagyott

⁶⁶ SzMI 406/1948. VKM-hez felterjesztés az erdélyi és szlovákiai letétképeink revíziója tbn. 1948. okt. 27., MNL OL K 726 977/1948. Szépművészeti Múzeum: Szlovákiai és erdélyi letétképek tbn. felterjesztés VKM-hez. 1948. okt. 29. Lásd *Murádin Jenő*: Állandósult ideiglenes veszteségek. Az Országos Képtár Gyűjteményéből vidékre kölcsönzött művek sorsa I–II. Múzeumcafé 7. (2013: 4. sz.) 29–32. és (2013: 5. sz.) 33–35.

⁶⁷ SzMI 406/1948. VKM-hez felterjesztés az erdélyi és szlovákiai letétképeink revíziója tbn. 1948. okt. 27.

⁶⁸ SzMI 165/1949. M. N. Múzeum Tanácsának átirat erdélyi és szlovákiai intézeteknek letétképpen kölcsönadott műtárgyaink törlése tbn. 1949. márc. 10.

⁶⁹ SzMI 216/1949. Kardos László min. tan-nak múzeumi műtárgyak kikölcsönzésének szabályozása. 1949. márc. 31., Kardosról lásd MMA 448–449.

⁷⁰ MNL OL K 726 666/1949. Múzeumi műtárgyak kikölcsönzésének szabályozása. 1949. ápr. 22., SzMI 305/1949. M. N. Múzeum Tanácsa (666/1949.) a Vkm 216797/1949.VI.2. sz. leiratát – múzeumi műtárgyak kikölcsönzésének szabályozása tbn. – tudomásulvétel végett megküldi kisebb jelentőségű egyes tárgy kikölcsönzését az intézmény vezetőjének tart fenn, bejelentési kötelezettség mellett. 1949. máj. 9.

művészeti értékek mentéséről és védelméről gondoskodni. Esetenként a Műkincs-kormánybiztosság által,⁷¹ zsidó tulajdonból lefoglalt műtárgyak felkutatásában is részt vettek szakemberei.⁷² Emellett számos műgyűjtő fordult a főigazgatóságához a szovjet hadsereg zsákmányszerzése ellen tiltakozva.⁷³ Sőt, alkalmanként közönséges rablások utáni nyomozásban is segítségét kérték.⁷⁴

A Műkincs-kormánybiztosság által beszállított anyag bútorait Csánky Felsőbalogra vitette.⁷⁵ A képek java külföldön volt, a szőnyegek és az ezüstök elvesztek, a könyvtárak nagy részben tönkrementek.⁷⁶ Oroszlán 1945. március 16-án fordult levélben az MNM elnökségéhez, a kormánybiztosság által beszállított és a Múzeum épületében fellelt műtárgyak további sorsával kapcsolatban. Rámutatott arra, hogy a helyzet konszolidálódásával a tulajdonosok közül egyre többen keresik meg a főigazgatóságot értékeik – a németek által elszállítottak – ügyében, amelyek legitimálása körülményes utánajárást és sok időt igényel. A kérdés megoldására a kormány által kiadott intézkedést javasolt.⁷⁷ A Múzeum május 22-én a tulajdonosok részére felhívást tett közzé a műtárgyak kiadásáról, aminek hatására többen jelentkeztek.⁷⁸ A kérésekkel és a

⁷¹ *Kádár Gábor – Vági Zoltán: Művészet és népiartás. A Műkincskormánybiztosság működése és a magyar zsidó műtárgyak elrablása, külföldre hurcolása, 1944–1945.* In: *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára.* Szerk. Karsai László – Molnár Judit. Bp. 2002. 317–356., *Uők: Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Bp. 2005. 228–229., 267–281., *Farkas K.: Műtárgymozgások i. m. 78–104.*

⁷² SzMI 111/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa beküldi dr. Szentneményi Béla szakértőnek a Hadimúzeum és Szépművészeti Múzeum menekített műkincsei és zsidó tulajdont képező tárgyak visszaszolgáltatása tbn. beadott előterjesztését. 1945. jún. 9., MNL OL K 726 251/1945. Dr. Szentneményi Béla szakértő tájékoztatása a Hadimúzeum, valamint a Szépművészeti Múzeum annakidején menekített műkincsei tbn. és zsidó tulajdont képező műtárgyak visszaszolgáltatása tbn. 1945. jún. 9., SzMI 191/1945. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa jegyzőkönyvi kivonatot küld a Hadimúzeumhoz került idegen tárgyak visszaszolgáltatása tbn. 1945. aug. 13.

⁷³ SzMI 25/1945. Nem iktatott iratok. Oroszlán Zoltán levele Bernáth Aurél festőművészhez, az orosz katonai hatóságok zsákmányszerzése elleni tiltakozás tbn. 1945. márc. 23.

⁷⁴ SzMI 142/1946. Pesti Izr. Hitközség Jogügyi osztálya az Országos Zsidó Múzeum helyiségeből ellopott Perlmutter stb. festmények esetleges fellelésével kapcsolatban támogatást kér. 1946. jún. 23.

⁷⁵ A külügyminisztérium 1947 júliusában a Felsőbalogra szállított zsidó eredetű értékek sorsa iránt szóbeli jegyzék formájában érdeklődött a csehszlovák kormánynál. SzMI 266/1947. Külügyminisztérium Littmann Sándorné Felsőbalogra szállított értékeinek sorsa tbn. 1947. júl. 25.

⁷⁶ SzMI 13/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum elnökéhez jelentés a múzeum jelenlegi állapotáról. 1945. febr. 27.

⁷⁷ SzMI 24/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum Elnökségétől utasítást kérünk a zsidóügyi kormánybiztosság által beszállított képek, szobrok, könyvek stb. további őrzésére vonatkozólag. 1945. márc. 16., MNL OL K 726 29/1945. Szépművészeti Múzeum (Oroszlán Zoltán) a zsidók zár alá vett műtárgyai iránti tudakozódások ideiglenes elutasítását kéri. 1945. márc. 16.

⁷⁸ A felhívás szövege: „A zsidók zár alá vett műtárgyai kormánybiztossága által 1944 május–december havában az O. M. Szépművészeti Múzeumba beszállított képek, műtárgyak és könyvek igazolt tulajdonosai átvétel végett sürgősen jelentkezzenek a múzeum igazgató-

kiadásokkal előbb a főigazgatóság, majd a dr. Jeszenszky Sándor vezette Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Ügyeinek Miniszteri Biztossága foglalkozott.⁷⁹ A főigazgató-helyettes az MNM május 23-án tartott értekezletén jelentette a Műkincs-kormánybiztosság által bekerült értékeknek a magukat igazolni tudó tulajdonosok részére történő visszaadását.⁸⁰ A Múzeum azokból a műtárgyakból, amelyeket a háború alatt ideiglenes letétként, bármikor visszavonhatóan és felelősség vállalása nélkül átvett, fellelésük után sorban kiadott tulajdonosainak. Egyes darabokra további letéti megállapodást kötött.

A megszálló németek bánásmódja a zsidó tulajdonú javakkal

Több tanúvallomás is beszámolt a műkincsek német alakulatok által történt eltulajdonításáról és elszállításáról. Dr. Szentneményi Béla honvédőrnagy, hadimúzeumi tisztviselő például 1945. június 9-én az MNM elnökségéhez intézett beadványában foglalta össze tapasztalatait arról az időszakról, amikor Csánky bevonta őt a Műkincs-kormánybiztosság munkájába: „A miniszter [Csatay Lajos vezérezredes, honvédelmi miniszter – F. K.] és a múzeum is, csak esetenkénti s kizárólag a Hadimúzeumot érdeklő alkalmakra engedélyezte működésemet, melyben missziót véltem ellátni, mert a zsidó tulajdont képező műtárgyak elképesztő tömegének Magyarországról való kihurcolása már javában és arcátlanul folyt. Az én elgondolásom szerint is, nemes kötelesség lett volna ezeket a német szabadrablásra szánt és közprédára kitett műkincseket lehetőleg minél nagyobb számban a jogos tulajdonba való visszajuttatásig múzeumi megőrzésbe venni. [...] További feladatombként egy Dr. Pastinszky [Miklós kormánybiztos-helyettes, könyvszakértő – F. K.] nevű úrral báró Weiss Alfonz gellérthegyi villájában vettük számba a Szépművészeti Múzeum megőrzésére szánt műtárgyakat. [...] A tárgyak megtekintése közben a villában lakó német rendőrségi női alkalmazottak értesítették az SS parancsnokságot, ki (sic!) a helyszínen az összes műtárgyakat a német birodalom részére lefoglalta. Emellett a parancsnokló német SS őrnagy magatartása annyira erőszakos, nyegle és neveletlen volt, hogy azonnal sürgős intézkedéseket kértem a honvédelmi minisztériumtól az akkori miniszteri szárnysegéd Hátszegi-Hatz Ottó vezérkari ezredes útján, kit a dolog rendkívül érdekelt, mert mint mondotta, gyűjtötte a német túlkapások adatait. Én azonban

ságánál, XIV. Aréna út 41. Hétköznapokon de. 10–1 óra között.” – MNL OL XIX–I-12 3. d. 50/1945. A Szépművészeti Múzeum főig. átirata a Magyar Távirati Iroda főszerkesztőségének a zsidók zár alá vett műtárgyainak kiadása tbn. 1945. máj. 22.

⁷⁹ SzMI 84/1945. A zsidó műkincsekkel kapcsolatos reklamációk. 1945. máj. 30.

⁸⁰ SzMI 93/1945. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa jegyzőkönyvi kivonatot küld az elraktározott zsidó műkincsek visszaadása tbn. 1945. jún. 4., MNL OL K 726 29/1945. i. m.

már tisztán láttam, hogy legjobb akaratuk mellett is a további működés a németek végsőkéig hajtott erőszakoskodásai miatt nem járhat eredménnyel.”⁸¹

Dr. Horváth István, özvegy Vida Jenőné ügyvédje 1945. július 23-án Genthonnak írt levelében a következőkről számolt be: „Ügyfelemnek villája a XI. Bércz u. 15. sz. alatt volt; a földszintjén ügyfelem, az I. emeleten veje dr. PERÉNYI István [kiemelések az eredeti szövegben – F. K.] a Magyar Általános Hitelbank h. vezérigazgatója lakott. A német megszállást követően nyomban a fegyveres SS alakulat vette a villát birtokba és ettől kezdődően ezen villában székelt ezen alakulat főparancsnoksága; itt volt WINCKELMANN SS vezérezredesnek, valamint ezen alakulat egyik parancsnokának SCHMIDT kapitányának az irodája is. Amint az Államrendőrség főkapitányságának nyomozása megállapította, a villában lévő mindkét lakást a német parancsnokság teljesen kiürítette s az ingóságokat autókra rakatta s azokat előbb a Lovrana kávéházban lévő német raktárba szállíttatta, majd onnan autókon Németországba.”⁸²

Schulhoff Lajos 1946. május 11-én a főigazgatóságának és az Elhurcolt Javak Kormánybiztosságának⁸³ írt megkeresésében, az 1944. március 28-án történt letartóztatásáról és internálásáról tudósított. Ekkor dr. Wilhelm Höttl SS-tiszt és társai megszállták, majd kifosztották lakását (I. ker., Dísz tér 7.).⁸⁴

*Menteni a menthetőt*⁸⁵

Oroszlán 1945. március 28-án a Múzeum menekített műtárgyainak ügyében a következő sorokkal fordult az MNM elnökéhez: „AZ OROSZ FRONT [kiemelés

⁸¹ SzMI 111/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa beküldi dr. Szentneményi Béla szakértőnek a Hadimúzeum és Szépművészeti Múzeum menekített műkincsei és zsidó tulajdont képező tárgyak visszaszolgáltatása tbn. beadott előterjesztését. 1945. jún. 9., MNL OL K 726 251/1945. Dr. Szentneményi Béla szakértő tájékoztatása a Hadimúzeum, valamint a Szépművészeti Múzeum annakidején menekített műkincsei tbn. és zsidó tulajdont képező műtárgyak visszaszolgáltatása tbn. 1945. jún. 9.

⁸² SzMI 109/1945. Horváth István dr. ügyvéd /V. Juhász Andor u. 28./ Vida Jenő tulajdonát képező 4 db. Munkácsy-képnek átvétele tbn. 1945. jún. 14. A gyűjtemény sorsáról lásd *Dunai Andrea*: A Bérc utcai villa titkai. Vida Jenő műtárgyainak mozgalmas története. Műértő 19. (2016: 9. sz.) 12–13.

⁸³ Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 8.790. M. E. sz. rendelete, a külföldre hurcolt magyar nemzeti vagyon kormánybiztosságának létesítéséről. Magyarországi Rendeletek Tára 79. (1945) 752.

⁸⁴ SzMI 95/1946. Schulhoff Lajos /Bpest IV. Váci-u. 22./ lakásából német S. S. tisztek által elhurcolt képek jegyzékét beküldi és támogatást kér a képek fellelésével kapcsolatban. 1946. máj. 11.

⁸⁵ Az egyes múzeumi és levéltári gyűjtemények háború alatti, de nem nyugatra szállított sorsáról lásd *Jánossy Dénes*: Budapest ostroma és az Országos Levéltár. Levéltári Közlemények 24. (1946) 1–11., *Balázs Péter*: A megyei városok iratanyaga a Horthy-korszak utolsó éveiben és a frontvonal áthaladása idején. II. rész. Levéltári Szemle 38. (1988: 4. sz.) 44–47., *Voit Krisztina*: Magán- és közgyűjteményeink sorsa a II. világháborúban és az azt követő években 1944–1950. Magyar Könyvszemle 110. (1994) 269–280., megjelent még: Fejezetek a

az eredeti szövegben – F. K.] ugrásszerű előrehaladásával Pannonhalma immár hadszíntérré vált és lehet, hogy e sorok írásakor már a Szovjet (sic!) hadsereg kezébe is került. A múzeumnak és a magyar kultúrának fontos érdeke, hogy ott lévő műtárgyaink sorsáról minél előbb biztos képet kapjunk. Ezt pedig csak saját tapasztalásunkkal szerezhethetjük meg. Ehhez képest, tisztelettel javaslom, méltóztassék a budapesti orosz városparancsnokság útján Malinovszky marsallnál lépéseket tétetni az irányban, hogy a múzeum egy tisztviselője, egy restaurátora és egy altisztje sürgősen eljuthasson valamely orosz szállító eszköz igénybevételével Pannonhalmára és ott saját szemével győződhessék meg műtárgyaik ott létéről és állapotáról. Ezek a kiküldöttek a leggorombább sérülések rögtöni orvosolásához szükséges felszerelést is magukkal vinnék [...]”⁸⁶ A főigazgató-helyettes kérését a miniszterelnökség kiküldött tisztviselőjének 1945. április 10-én személyesen is előadta.⁸⁷ Az ügy fontosságára való tekintettel április 14-én közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordult. Emellett levélben javasolta az előző főigazgató vagyontárgyainak zár alá vételét, amiből a menekített műtárgyak restaurálási költségét kívánta fedezni.⁸⁸ (A múzeumi tanács április 18-án tartott főigazgatói értekezletén a Csánky-vagyon lefoglalása kapcsán felmerült annak szüksége, hogy a Múzeum menekített műtárgyainak értékét meghatározzák.⁸⁹

közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Bp. 2005. 44–53., Fettich Nándor ostromnaplója. 1945. január 16. – február 19. Szerk. Bándi Gáborné – Szende Gábor. Debrecen 2000., *Bajzik Zsolt: A körmendi Batthyány kastély műkincseinek és levéltárának sorsa 1945 után*. In: *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden (2005)*. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend-Szombathely 2006. 265–274., *Varga Éva: „Vérzivataros esztendők”*. A Somogy megyei Múzeum Egyesület válságos évtizede (1939–1949). In: *Somogyi Múzeumok Közleményei 2008*. Kaposvár 2008. 261–282., *Keresztes Csaba: Az Országos Levéltár Budapest ostromában és a levéltár helyreállítása*. *Levéltári Közlemények* 86. (2015) 87–104.

⁸⁶ SzMI 40/1945. Oroszlán Zoltán a Szépművészeti Múzeum elhurcolt műkincseinek mielőbbi felkutatása tbn. 1945. márc. 28., SzMI 59/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum megküldi az 1945 évi április hó 18-án tartott főigazgatói értekezlet két jegyzőkönyvi kivonatát. 1945. ápr. 23.

⁸⁷ SzMI 58/1945. A Miniszterelnökség kiküldött tisztviselőjének kérésére adott jelentés. 1945. ápr. 10.

⁸⁸ SzMI 46/1945. Vallás- és Közoktatásügyi Miniszterhez átirat dr. Csánky Dénes vagyonának lefoglalása tbn. 1945. ápr. 14., SzMI 59/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum megküldi az 1945. évi április hó 18-án tartott főigazgatói értekezlet két jegyzőkönyvi kivonatát. 1945. ápr. 23.

⁸⁹ Oroszlán ez irányú kérelmét a kultuszminiszter és az osztályfőnök felé 1945 augusztusában megismételte. A Közalapítványi Királyi Ügyigazgatóság a múzeumi tanácstól egyrészt Csánky-ingatlanairól, másrészt a Múzeum épületében hátrahagyott ingóságairól (melyeket a volt főigazgató befalaztatott), az 2490/1945. M. E. sz. rendelet és az Elhagyott Javak Kormánybiztosának 471/1945. sz. utasítása alapján kért jelentést. A kultuszminisztérium 1945-ben, majd 1947-ben fordult ez ügyben a kormánybiztossághoz. A Múzeum épületében fellelt berendezési tárgyakat később az Elhagyott Javak Felszámoló Ügyosztályának engedélyével használták. Lásd SzMI 98/1945., SzMI 121/1945., SzMI 133/1945., SzMI 337/1947., SzMI 295/1949., MNL OL K 726 257/1946.

Genthon és Oroszlán azt hozzávetőlegesen százmillió amerikai dollárban jelölte meg.⁹⁰)

A Magyar Kommunista Párt szentgotthárdi szervezete 1945. május 27-én írt levelében tájékoztatta az MNM főigazgatóságát a megőrzésükben lévő műkincsekről, és kérte azok mielőbbi elszállítását.⁹¹ A vallás- és közoktatásügyi miniszter másnap a 6166/1945. eln. sz. rendeletével megbízta Oroszlánt, dr. Várady Irén egyetemi alkönyvtárost, aki a 4374/1945. eln. sz. rendelet alapján már egyébként is Szentgotthárdon tartózkodott, valamint Nemes József miniszteri osztályfőnököt a nyugat-magyarországi városokban fellelhető múzeumi értékek felkutatásával, majd Budapestre történő visszaszállításával.⁹² Magukkal vitték Varju Domokos restaurátort is. A május 31-től június 5-ig tartó útról a főigazgató-helyettes június 19-én küldte meg jelentését a kultuszminiszternek és a múzeumi tanácsnak. Ebben a pannonhalmi bencés főapátság perjelétől és rendtagjaitól, Vizkeleti János szombathelyi államrendőrségi detektívtól, a szentgotthárdi cisztercita apátság gondnokától és rendtagjaitól, valamint az egykori résztvevőktől (Kárpáti István múzeumi gépész és Csánky sofőrje, B. Papp Imre, Vercse Mihály, Giczei István, Lakatos András és Révész Gyula altisztek) származó értesülései alapján rekonstruálta a menekítés folyamatát, egészen az államhatárig.⁹³ Oroszlán ekkori közlése szerint Csánky sem a veszprémi, sem a pannonhalmi anyagról nem hagyott jegyzékeket hátra – később ezek előkerültek –, sőt a múzeumi leltári törzskönyveket is magával vitte. A kutatók a Pannonhalma, Győr, Celldömölk, Sárvár, Szombathely, Szentgotthárd, Körmend, Vasvár, Szombathely, Veszprém, Székesfehérvár, Budapest útvonalat járták be. Velük utazott Vargha László, a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségének (továbbiakban: KOF) előadója is,⁹⁴ akit a vidéki múzeumok és gyűjtemények helyzeté-

⁹⁰ SzMI 64/1945. Hivatalból. Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Elnökségének Csánky Dénes által elszállított műkincsek hozzávetőleges értékéről. 1945. máj. 3.

⁹¹ MNL OL K 726 245/1945. Magyar Kommunista Párt Szentgotthárdon megtalált Nemzeti Múzeum tulajdonát képező műkincsek tbn. 1945. máj. 27.

⁹² SzMI 92/1945. Hivatalból. Jegyzőkönyv Dr. Csánky Dénes volt főigazgató által elhurcolt múzeumi műkincsek sorsának megállapítása tbn. 1945. jún. 7. (Oroszlán megbízása. 1945. máj. 28.)

⁹³ Uo. (Oroszlán jelentése. 1945. jún. 19.) A menekítés állomásai az államhatárig a következők: 1. Az épületből a MNB veszprémi sziklapincéjébe, más nemzeti múzeumi értékekkel együtt. 2. Az épületből a pannonhalmi kolostorba. 3. A pannonhalmi kolostorból Győrön, Sopronon és Kőszegen át a szombathelyi ferences, majd a szentgotthárdi cisztercita kolostorba. Ugyanoda került a veszprémi anyag is. A csornai országút elején az egyik szállító autó felborult. Lásd még *Hahn S.*: A Szent Korona i. m. 144–147., *Farkas K.*: Műtárgymozgások i. m. 101–104., *Csuk Ferenc – Horváth Zsuzsanna*: A Szépművészeti Múzeum műkincsei Szentgotthárdon. (https://issuu.com/csukferenc/docs/mukincsek_szentgotthardon_csuk_2015, letöltés 2015. márc. 24.)

⁹⁴ Felállítás az 1934. évi VIII. tc. alapján történt. Lásd A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának kiadványai I. i. m. 7–13. Az előzményekhez *Voit K.*: Fejezetek i. m. 9–43., *Sinkó Katalin*: Nemzeti Képtár. (Az MNG évkönyve 2008.) Bp. 2009. 42–46.

nek felmérésére rendeltek ki.⁹⁵ Pannonhalmán a Múzeum festményeinek keretei mellett megtalálták a Magyar Nemzeti Színház múzeumának, könyvtárának és zenekarának, valamint a Magyar Királyi Operaház múzeumának anyagát is.⁹⁶ A Szentgotthárdon hátra maradt ládákat illetéktelenek megdézsmálták. Várady ezeket már korábban jegyzékbe vette, majd becsomagoltatta és útnak indította.⁹⁷ A helyi kommunista pártszervezet őrzésében további ládákat találtak, melyeket ugyancsak kifosztottak.⁹⁸ Ezek egy részét magukkal vitték, a többit pedig visszaküldték Budapestre.⁹⁹ A feladott ládák június 6-án rendben megérkeztek a Múzeumba, tartalmukból augusztus 4-én az iparművészeti anyagot átadták a Történelmi Múzeumnak.¹⁰⁰

Kapossy János, a Magyar Királyi Országos Levéltár munkatársa 1945. június 16-án levélben kereste meg Oroszlánt. Ebben a főlevéltárnok a keszthelyi Festetics-kastély gyűjteménye után érdeklődött, mivel egy dr. Klempa Károly premontrei tanártól kapott értesítés alapján úgy tudta, hogy annak egy része ugyancsak Szentgotthárdra kerülhetett. A főigazgató-helyettes személyesen közölte vele, hogy a visszaérkezett anyagban nem találtak keszthelyi eredetűeket. Kapossy leveléből a gyűjtemény további szomorú sorsa is kiderült: „Az oroszok a kastélyt teljesen feldúlták, nem maradt egyetlen ép bútordarab, segítettek nekik a keszthelyiek is. A könyvtár és a levéltár megmaradt de a katalógust szétszórták és azonkívül kapott a terem egy aknát is, minek következtében a »Heraldika« súlyosan megsérült. A magyar irodalmat a helybeliek dézsmálták

⁹⁵ *Balázs Péter*: A VKM „repülő bizottságának” szemleútja 1945 augusztusában a nyugat dunántúli könyvtári, levéltári és muzeális értékek háborús kárainak felmérésére és védelmének megszervezésére. *Levéltári Szemle* 41. (1991: 1. sz.) 59.

⁹⁶ SzMI 92/1945. Vargha jegyzéke. 1945. jún. 6.

⁹⁷ Uo. Várady jegyzőkönyve. 1945. máj. 22., Oroszlán jegyzőkönyve. 1945. jún. 3. Várady több képet tévesen a VKM-ba szállíttatott, ezek kis késéssel a MNM-on keresztül érkeztek a Szépművészeti Múzeumba.

⁹⁸ Uo. Kimutatás a szentgotthárdi Kommunista Párt vezetőségétől átvett ládákról. 1945. jún. 3. Szentneményi is ír erről beadványában. SzMI 111/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa beküldi dr. Szentneményi Béla szakértőnek a Hadimúzeum és Szépművészeti Múzeum menekített műkincsei és zsidó tulajdont képező tárgyak visszaszolgáltatása tbn. beadott előterjesztését. 1945. jún. 9., MNL OL K 726 251/1945. Dr. Szentneményi Béla szakértő tájékoztatása a Hadimúzeum, valamint a Szépművészeti Múzeum annakidején menekített műkincsei tbn. és zsidó tulajdont képező műtárgyak visszaszolgáltatása tbn. 1945. jún. 9.

⁹⁹ SzMI 92/1945. Azon festmények jegyzékei, melyeket dr. Oroszlán Zoltán és Varju Domokos 1945. június 5-én a szentgotthárdi KMP helyiségéből személyautón a Múzeumba szállítottak. É. n.

¹⁰⁰ Uo. Jegyzőkönyv a Szombathelyről megérkezett múzeumi anyagról. 1945. jún. 6., Átvételi elismervények az Országos Magyar Történelmi Múzeumtól. 1945. aug. 4. Később, 1945. október 6-án a Királyi Várból Kőszegre menekített, majd visszaérkezett értéktárgyakat helyeztek el ideiglenesen a Szépművészeti Múzeumban. Lásd MNL OL K 726 573/1945. VKM-től. Királyi Várból Kőszegre menekített értéktárgyak (80 kép, 3–4 láda szőnyeg) ideiglenes elhelyezése a Múzeumba. 1945. okt. 4.

meg.”¹⁰¹ Szerencsésebben járt a somlói kastélyba menekített magyar hadimúzeumi gyűjtemény. Egy terv szerint, a Szépművészeti Múzeum anyagát helyezték volna el ott. Szentneményi Béla elmondása alapján a zászlók, a képek, a fegyvergyűjtemény és a könyvek nagy része az ideiglenes áttelepítés folytán megmaradt. Itt is történtek fosztogatások a lakosság részéről, de „Hogy a múzeumi anyagot még fokozottabb károsodás nem érte az ottani orosz hatóságnak köszönhető, mert már az orosz bevonulást követő napokban intézkedés történt a múzeumi anyag fegyveres őrzésére. Az anyag fokozottabb védelme miatt az orosz katonai hatóságok 20 országos járművet és 3 tehergépkocsit megtöltő gyűjteményanyagot, közöttük a zászlókat és a fegyvereket Devecserre vitették s ott az Esterházy kastélyba helyezték megőrzésre azzal a szándékkal, hogy az illetékes magyar hatóságnak átadják. Ennek dacára a somlói kastélyban még jelentős mennyiségű gyűjtemény anyag maradt vissza. Ennek őrzéséről Doba község gondoskodik fegyveres rendőrök útján.”¹⁰²

Oroszlán 1945. július 9-én levélben számolt be a kultuszminiszternek arról, hogy dr. Balás Piry László volt múzeumi tisztviselő felesége (született dr. Bakay Margit) beküldte a férje által Pannonhalmán felvett jegyzéket az 1944-ben elszállított műtárgyakról.¹⁰³ A főigazgató-helyettes újabb felderítő út engedélyezését kérte, illetve azt, hogy Sopron, Kőszeg, Zirc, Győr és a környező falvak területén vonják be a helyi rendőrséget a további kutatásokba.¹⁰⁴ Velem kastélyát például a hírek szerint a nyilasok műkincslerakó helynek használták. Az VKM ezért feljelentést tett az ügyben, a budapesti rendőrkapitányság pedig kiküldött egy nyomozót az ügy kivizsgálására.¹⁰⁵ Szentgotthárdon még kerültek elő műtár-

¹⁰¹ SzMI 92/1945. Kapossy levele. 1945. jún. 16., Klempa Sándor Károly (1898–1985.) római katolikus püspök, író, tanár. 1948-ig a Keszthelyi Fesztetics Könyvtár és Levéltár igazgatója volt, megmentette a gyűjteményt a háború utáni fosztogatástól.

¹⁰² SzMI 111/1945. A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa beküldi dr. Szentneményi Béla szakértőnek a Hadimúzeum és Szépművészeti Múzeum menekített műkincsei és zsidó tulajdont képező tárgyak visszaszolgáltatása tbn. beadott előterjesztését. 1945. jún. 9., MNL OL K 726 251/1945. Dr. Szentneményi Béla szakértő tájékoztatása a Hadimúzeum, valamint a Szépművészeti Múzeum annakidején menekített műkincsei tbn. és zsidó tulajdont képező műtárgyak visszaszolgáltatása tbn. 1945. jún. 9., *Farkas K.*: Műtárgymozgások i. m. 102., *Balázs P.*: A VKM „repülő bizottságának” i. m. 64.

¹⁰³ SzMI 141/1945. Dr. Oroszlán Zoltán újabb felterjesztése műkincseink felkutatása tbn. 1945. júl. 10. Genthon értesítette a magánszorgalomból készített leltár eljuttatását a MNM igazoló bizottságának. SzMI 128/1945. Dr. Balás Piry László családja (dr. Bakayné) átadja az általa készített Pannonhalmára elhurcolt képek listáját. 1945. júl. 6. A műtárgyjegyzék az SzMI-ban megtalálható. Balás Piryról lásd MMA 37–38.

¹⁰⁴ Egyes források szerint, a Szépművészeti Múzeum anyagának egy része a zirci apátság pincéjében volt befalazva. SzMI 275/1945. VKM a belügyminiszter 149894/IV.12.B.M. sz. átiratát a Zirci apátság pincéjében befalazott Szépművészeti múzeumi anyag tbn. 1945. okt. 12. Erről nem rendelkezünk további adatokkal.

¹⁰⁵ SzMI 92/1945. Oroszlán levele. 1945. júl. 16.

gyak mind magán-, mind köztulajdonból.¹⁰⁶ Genthon 1946. július 2-án Záhorszky Oszkár tanárt kérte fel a nyugat-magyarországi kutatás folytatására.¹⁰⁷

Nyomozás a Múzeumon belül is folyt. A főigazgató 1945. június 16-án bizalmas levélben kereste meg az Államrendőrség Budapesti Főkapitányságát, mivel közvetlenül az ostrom előtt egy magyar hadnagy német katonák társaságában engedély nélkül járt az épületben. Genthon az ügy sürgős kivizsgálását kérte.¹⁰⁸ November 13-án, majd december 10-én pedig a termék falairól lelopott burkolatok ügyében tett feljelentést.¹⁰⁹

A VKM újabb intézkedéseiről dr. Sebestyén Géza miniszteri osztálytanácsos 1945. augusztus 21-én levélben számolt be a belügyminiszternek és tájékoztatta a főigazgatót is arról, hogy a 4450/1945. M. E. sz. rendelettel¹¹⁰ szakértő tisztviselőket küldött a Nyugat-Dunántúlra.¹¹¹ Dr. Voit Pál és társai az ottani államrendőrség segítségével végigjárták Vas, Sopron, Moson és Győr megyéket. Voit és dr. Kozocsa Sándor jelentései alapján¹¹² Sebestyén a kutatás folytatá-

¹⁰⁶ Uo. Dr. Kováts Medárd szentgotthárdi orvos bejelentései. 1945. jún. 9. és aug. 21., SzMI 117/1945. Dr. Kováts Medárd főorvos (Szentgotthárd) egy múzeumi kép megtalálása tbn. 1945. jún. 21., SzMI 243/1945. VKM a szentgotthárdi iskolaszanatóriumban a Schiffer-féle gyűjteményből talált olasz festmény hazaszállítása ügyében. 1945. szept. 17. Lásd még *Balázs P.*: A VKM „repülő bizottságának” i. m. 63.

¹⁰⁷ SzMI 146/1946. Záhorszky Oszkár /:Sztgotthárd:/ megbízatása Nyugatmagyarországon valószínűleg eltűnt festmények felkutatása tbn. 1946. júl. 2., Záhorszky Oszkár tanár, a Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatója volt 1919 és 1923 között.

¹⁰⁸ SzMI 112/1945. Államrendőrséghez átirat a Szépművészeti Múzeumból német és magyar katonák által elvitt képek tbn. 1945. jún. 16.

¹⁰⁹ Az Államügyészség 1945. december 31-én, majd 1946. május 20-án megszüntette a nyomozást ismeretlen tettesre való hivatkozással. SzMI 305/1945. Budapest Főkapitányának átirat a Múzeumban felfedezett lopások tbn. 1945. nov. 15., SzMI 30/1946. Budapesti Államügyészség a Múzeumban történt lopások ügyében a nyomozást beszünteti, mert a tettes megállapítható nem volt. 1945. dec. 31.

¹¹⁰ Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 4450. M. E. sz. rendelete, egyes magángyűjtemények anyagának védelméről. Magyarországi Rendeleték Tára 79. (1945) 552–553., Sebestyén Géza (1912–1976.) könyvtáros, bibliográfus, az OSZK főigazgató-helyettese. 1945–49 között az VKM Művelődéspolitikai, illetve Könyvtári Osztályát vezette.

¹¹¹ *Balázs P.*: A VKM „repülő bizottságának” i. m. A VKM 1945. augusztus 31-én az 41712/1945. sz. rendeletével Tolna, Baranya és Somogy megyék kulturális javainak mentését a Dunántúli Tudományos Egyesületre bízta. 1946 áprilisától Hadnagy Albert Tolna megyei főlevéltárnok irányította a tevékenységet. Lásd *Hadnagy Albert*: Tolna vármegye levéltárának pusztulása a II. világháború során. Gyűjtőúton Tolna vármegyében 1942–1950. Levéltári Szemle 13. (1963: 1–2. sz.) 117–131., 1945 októberében a 49879/1945. V.ü.o. sz. leiratával Bihar megye kulturális javainak mentését dr. Járdányi Paulovics István egyetemi tanárra bízta. Lásd *Major Zoltán László*: Adatok a levéltári anyag pusztulásához Hajdú-Bihar megyében a második világháború alatt és az utána következő években. Levéltári Szemle 41. (1991: 2. sz.) 39–49. A Szabolcs megyei mentésről lásd *Hadházy Lajos*: Hogyan került haza Szabolcs megye „elmenekített” levéltári anyaga? Levéltári Szemle 15. (1965: 1–2. sz.) 150–155.

¹¹² MNL OL K 726 461/1945. Jelentés Vas, Sopron, Moson, Győr vármegyék területén, az odaszállított műgyűjtemények felkutatása stb. tbn. kiküldött ún. Repülő-Bizottságtól. 1945. aug. 12. Lásd még *Bognár Gábor*: Voit Pál 1945. augusztusi jelentése a nyugat dunántúli

sát, illetve egyes személyek lenyomozását kérte a Budapesti Államrendőrség Főkapitánysága Politikai Osztályától és a Sopron megyei rendőrkapitánytól.¹¹³

Még évekkal ezután is bukkantak fel a Múzeum tulajdonából származó műtárgyak. Magánszemélyek például 1949-ben, 1957-ben, később 1970-ben bíráló céljából beadták Guardi velencei tájat ábrázoló képeit, melyek egy 4 darabból álló sorozat részeként a menekített anyagban szerepeltek. Az intézmény ügyükben ismeretlen tettes ellen feljelentést tett a rendőrségen.¹¹⁴ 1982-ben pedig a Bizományi Áruház Vállalat 59. képaucióján szerepelt Thomas Wyck: Itáliai kikötő című festménye. Beadóját az állam, a háború után magánkereskedőtől vásárolt műtárgy több évtizedes birtokban tartásáért és kezelésért jóhiszemű szerzőként kárpótolta.¹¹⁵

*Szemben a szovjetekkel*¹¹⁶

Több neves műgyűjtő – Neményi Bertalan, báró Hatvany Ferenc, Wertheimer Adolf – fordult 1945 márciusában először személyesen, majd levélben a Múzeumhoz azzal, hogy a szovjet hadsereg a bankok trezorjaiból hadizsákmányként

műgyűjtemények állapotáról. Műemlékvédelmi Szemle. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Tájékoztatója 8. (1998: 1. sz.) 77–91., Voitról lásd MMA 944–945.

¹¹³ Török Károlyné a szentgotthárdi cisztercita rendház szakácsnője, fia Török Zoltán műszerész és dr. Ottó László miniszteri tanácsos elleni eljárásról lásd SzMI 210/1945. VKM Dunántúlra szállított műtárgyak felkutatása és Ottó László min. tanácsos felelősségrevonása tbn. 1945. aug. 21.

¹¹⁴ SzMI 674/1949. M. Államrendőrség feljelentés Guardi kép lopása ügyében. 1949. okt. 7. A Guardi-képek megtalálásáról lásd SzMI 863-01-131/1957., SzMI 863-09-19/1957., SzMI 863-16-3-5/1957., SzMI 863-15-6/1958., SzMI 927/1970.

¹¹⁵ A Wyck-kép megtalálásáról lásd SzMI 1244-7/1982., SzMI 114-7/1983.

¹¹⁶ A szovjet hadsereg második világháborús műkincs-zsákmányolásairól gazdag idegen nyelvű szakirodalom áll rendelkezésre, a legfontosabbak *Konstantin Akinscha – Grigori Koslow – Clemens Toussaint: Operation Beutekunst. Die Verlagerung deutscher Kulturgüter in die Sowjetunion nach 1945.* Nürnberg 1995., *László Mravik: The „Sacco di Budapest” and Depredation of Hungary 1938-1949.* Bp. 1998. A magyarországi szakirodalomból lásd *Mayer Rita: Az elhurcolástól az azonosításig: a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára egy részének a sorsa.* In: Jelentés–Report 2000. A Kulturális Igazgatóságnak Évkönyve 2000. Szerk. Marton Erzsébet. 90–106., *Varga Éva Mária: Restitúciós kutatások Moszkvában.* In: Uo. 107–125., *Simon Houpt: Eltűnt műkincsek múzeuma. A műkincsrablások történetéből.* Bp. 2006. 61–64. A háborús fosztogatásokról és pusztításokról lásd *Cecil D. Eby: Magyarország a háborúban. Civilek és katonák a második világháborúban.* Bp. 2003., *Inter Arma 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből II.)* Szerk. Mózesy Gergely. Székesfehérvár 2004., *Pergler Gyula: „Félelemmel és aggodalommal.”* Plébániák jelentései a háborús károkról a Győri Egyházmegyéből 1945. Győr 2005., *Mózesy Gergely: Háborús iskolakárok a Székesfehérvári Egyházmegyében.* In: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948. (A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2008.)* Szerk. Szabó Csaba – Szigeti László. Bp. 2008. 37–44., „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. Szerk. Balogh Béni. Bp. 2015.

számos műtárgyat lefoglalt és elszállított.¹¹⁷ Oroszlán segítségét kérték az ügyben, aki másokat – például Bernáth Aurélt – is bevont a visszaszerzési akcióba. A főigazgató-helyettes azt javasolta a festőművésznek, hogy tegyen hivatalos bejelentést eltűnt értékeiről, amellyel alátámasztva kérvényt indítanak a szovjet katonai hatóságoknak.¹¹⁸ Tápay-Szabó Gabriella, a Magyar Történeti Múzeum munkatársa március 16-án levélben tájékoztatta Oroszlánt arról, hogy Kárpáti Aurél író az esetekkel kapcsolatban érdeklődött Illés Bélánál. A szovjet hadseregben szolgálatot teljesítő őrnagy tanácsa szerint, a széfekből elvitt magángyűjtemények helye és esetleges visszaszerzése érdekében Süssmanovics alezredeshez kell fordulni a városparancsnokságon.¹¹⁹ A főigazgató-helyettes ennek megfelelően 26-án átíratot intézett a Vörös Hadsereg budapesti főparancsnokának: „Nevezett gyűjtők [...] azzal a kéréssel fordultak a Szépművészeti Múzeum igazgatóságához, hogy eszközöljük ki a Hadsereg Főparancsnokságának engedélyét arra, hogy azokat a ládákat, amelyek magyar festők műveiből álló gyűjteményeiket tartalmazzák, felkutathassák és tulajdonukba megkaphassák. A Szépművészeti Múzeum igazgatóságának kilátásba helyezték, hogy ez esetben gyűjteményeiknek az igazgatóság által kiválasztott darabjait a múzeumnak adják ajándék képpen (sic!). Ismeretes a lapok közleményeiből, hogy a magyar közgyűjtemények közül a legtöbbet éppen a Szépművészeti Múzeum károsodott a nyilasok aljassága miatt, akik képeink és szobraink legjavát vitték el igen gondatlan csomagolásban Németországba. Nagyon nagy hálára köteleznénk a Szépművészeti Múzeumot ezen keresztül a Kultusz-kormányt és az egész Magyar nemzetet, a Vörös Hadsereg Főparancsnoksága, ha fenti kérelmünket teljesítve lehetővé tenné számunkra annak lehetőségét, hogy e gyűjtők nagylelkű ajánlata alapján sokat veszített gyűjteményeink némi rekompenzációjához juthatnánk. Éppen ezért kérjük a Főparancsnokság nyílt parancsát arra vonatkozólag, hogy tulajdonosaik ládáikat felkutathassák és műtárgyaikat visszakaphassák, amelyek magyar műtárgyak lévén, az orosz érdekek körén amugyis (sic!) kívül esnek.”¹²⁰ Oroszlán beadványát április 12-én továbbította az MNM

¹¹⁷ SzMI 31/1945. Dr. Neményi Bertalan, Bernáth Aurél, báró Hatvany Ferenc és Wertheimer Adolf átírnak magángyűjteményükben volt festményeik /melyek bank-páncélszobákban voltak letéve és onnan ismeretlen helyre szállítva/ visszaszerzése tbn. 1945. márc. 19. A gyűjteményekről lásd *Mravik László*: Báró Hatvany Ferenc műgyűjteményének története. In: *A Hatvanyak emlékezete*. (Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 18.) Hatvan 2003. 113–266., *Juhász Sándor*: Az eltűnt Csontváryk, Gulácsyk, Schielék. Nyoma is alig maradt a Neményi-gyűjteménynek. *MúzeumCafé* 10. (2016: 3. sz.) 200–209.

¹¹⁸ SzMI 31/1945. Bernáth kérelme. 1945. márc. 23., SzMI 25/1945. Nem iktatott iratok. Oroszlán Zoltán levele Bernáth Aurél festőművészhez, az orosz katonai hatóságok zsákmanyszerzése elleni tiltakozás tbn. 1945. márc. 23.

¹¹⁹ SzMI 31/1945. Tápay-Szabó Gabriella levele. 1945. márc. 16., Tápayról lásd MMA 874–875., Kárpáti Aurél (1884–1963) kritikus, író, költő.

¹²⁰ SzMI 34/1945. A Vöröshadsereg főparancsnokságához átírat dr. Neményi Bertalan, báró Hatvany Ferenc, Wertheimer Adolf és Bernáth Aurél képgyűjteményeinek kiadása tbn. 1945. márc. 26.

elnöki tanácsosának. Kérte Györkétől, annak Supka általi ellenjegyzését. A kíséreléssel zárómondata előrevetítette a probléma nehézségét: „Egyelőre ennyi elég, a leckét feladtuk, rajtad áll a rejtvények megfejtése.”¹²¹ Genthon az ügyben július 6-án emlékeztetőt küldött Sebestyénnek.¹²²

Dr. Oltványi Imre pénzügyminiszter 1945. augusztus 3-án levelében a következőkről értesítette Genthont: „Kedves Pistám, – beszéltem Vörös [János – F. K.] honvédelmi miniszter úrral a napokban és tegnap telefonon közölte velem, hogy a Ferenc József kaszárnijában [A kérelmek alapján ide történtek beszállítások. – F. K.] semmiféle ládát nem találtak s így sajnos a kósza jó hírnek úgy látszik nem volt alapja.”¹²³

Szerencsés kivételt jelentett, amikor a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank 1948. szeptember 17-én átadott a köz- és magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások miniszteri biztosának 14 képet, amelyeket a pincéjében egy jeltelen és felbontott ládában találtak. Jeszenszky Sándor megállapította, hogy azok báró Hatvany Ferenc tulajdonai. A báró a megkerült műtárgyakból négyet (az általa festett két tájképet és egy csendéletet, illetve Pállik Béla: Női arcképét) a Múzeumnak adományozott.¹²⁴

Bérelt széf tulajdonos nélkül

A Magyar Általános Hitelbank 1946. február 15-én értesítést küldött a Múzeumnak a „Kormánybiztosság a zsidók zár alá vett ezüsttárgyainak számbavételére és megőrzésére” cím feltüntetésével. 1945 februárjában ugyanis a bank központjában megjelent egy orosz tiszti biztosság, amely erővel felnyitotta a széfeket. Tartalmukat részben elszállította, részben pedig egy helyre ömlesztette. A visszahagyott anyagokban talált, a háborús viszonyok következtében tulajdonosuktól elkerült értékekre az Elhagyott Javak Kormánybiztossága¹²⁵

¹²¹ SzMI 49/1945. Hivatalból. dr. Györke József elnöki tanácsoshoz levél, a bankok trezorjából elvitt képek és több más tbn. 1945. ápr. 12.

¹²² SzMI 127/1945. Hatvany Ferenc báró, Wertheimer Adolf, Neményi Bertalan és Bernáth Aurél műtárgyainak sorsáról. Pro Memoria. 1945. júl. 6.

¹²³ SzMI 176/1945. Dr. Oltványi Imre pénzügyminiszter úr átirata, az elhurcolt műtárgyaink felkutatása tbn. 1945. aug. 3., Oltványiról lásd MMA 663.

¹²⁴ SzMI 373/1948. Köz- és Magángyűjteményekből elhurcolt művészeti alkotások min. biztos – dr. Jeszenszky Sándor min. biztos Hatvany Ferenc festőművész levélbeli rendelkezése alapján négy db. képét a Múzeumnak adományozza. 1948. okt. 5.

¹²⁵ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 727. M. E. sz. rendelete, „az elhagyott javak kormánybiztossága” felállításáról. Magyarországi Rendeleték Tára 79. (1945) 54., Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 10.490. M. E. sz. rendelete, az elhagyott javak kormánybiztosáról és a kormánybiztosság elnöki tanácsáról. Magyarországi Rendeleték Tára 79. (1945) 927–934. Működéséről lásd *Kardos Kálmán*: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága (1945–1949). Levéltári Híradó 10. (1960: 2. sz.) 53–64., *Kalicza Rezső*: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága Tolna megyei megbízottja iratainak (1945–1948.) rendezése. Levéltári

(továbbiakban: EJK) felhívása alapján az 2490/1945. M. E. sz.¹²⁶ és az 10490/1945. M. E. sz.¹²⁷ rendeletek vonatkoztak. Azokat egyidejű bejelentés mellett, az „Elhagyott javak kormánybiztosságának előzetes hozzájárulásához kötött” alcím letétébe helyezték. Felőlük kizárólag a kormánybiztosság beleegyezésével lehetett rendelkezni. A bank ennek megfelelően kért intézkedést az ügyfeleitől. Az értesítést valamennyi széfet bérlő magán- és jogi személy címére megküldték. Genthon 25-én írt válaszlevelében nyomatékosan kijelentette, hogy a Múzeumnak nem volt bérelt széfje a bankban és nem jogutódja a kormánybiztosságnak, tehát az ügyben intézkedési jogosultsága nincsen. A bank március 4-én írt újabb megkeresésében előző levele másolatának megküldését kérte a Múzeumtól, mivel az ügy vizsgálatához szükséges korábbi felszólításuk időközben elkallódott.¹²⁸

*Műtárgyak szakvéleményezése, illetve bírálati és kiviteli eljárása*¹²⁹

A Múzeum főigazgatósága 1945. szeptember 30-án „tekintettel a változott viszonyokra, s a közönség védelme és irányítása érdekében” visszaállította az évekkel előtte abbahagyott, a magántulajdonú műtárgyaknak az intézmény szaktisztviselőiből alakított bizottság általi véleményezését. A titkárság a szemlézett műtárgyakról pontos nyilvántartást vezetett. A tulajdonosnak a szóbeli szakvéleményért, amelynek nem volt hivatalos jellege, megszabott díjat kellett fizetnie. A Múzeum az átvett műtárgyakért semminemű felelősséget nem

Szemle 28. (1978: 1. sz.) 31–33., *Kisfaludy Katalin*: Vagyonnyilvántartások a pénzügyigazgatási fondokban. Levéltári Szemle 42. (1992: 3. sz.) 48–51., *Cseh Gergő Bendegúz*: Az Országos Zsidó Helyreállítási Alap létrehozásának körülményei és működése (1947–1989). Levéltári Közlemények 65. (1994) 119–127., *Szendiné Orvos Erzsébet*: Az Elhagyott Javak Kormánybiztossága iratai a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XXII. Debrecen 1995. 213–233.

¹²⁶ Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 2.490. M. E. sz. rendelete, az elhagyott javak bejelentéséről. Magyarországi Rendeletek Tára 79. (1945) 151–153., Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 3940. M. E. sz. rendelete, az elhagyott javak bejelentéséről szóló 2490/1945. M. E. sz. rendelettel szabályozott bejelentések határidejének meghosszabbításáról. Magyarországi Rendeletek Tára 79. (1945) 228., Az elhagyott javak kormánybiztosának 1945. évi 1962. E. J. K. sz. rendelete, a 2490/1945. M. E. sz. rendelettel szabályozott bejelentések határidejének meghosszabbításáról. Magyarországi Rendeletek Tára 79. (1945) 543.

¹²⁷ Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 10.490. M. E. sz. rendelete, az elhagyott javak kormánybiztosáról és a kormánybiztosság elnöki tanácsáról. Magyarországi Rendeletek Tára 79. (1945) 927–934.

¹²⁸ SzMI 31/1946. I. Magyar Általános Hitelbank a Kormánybiztosság által bérelt 1323 sz. safe-rekesz tbn. II. M. Ált. Hitelbank /Bpest 507/31/946. sz. átirata a safe-rekesz ügyében. 1946. febr. 15. A szövegből nem derül ki, hogy melyik kormánybiztosságnak. A Műkincs-kormánybiztosság nevére nyitott széfről lásd *Farkas K.*: Műtárgymozgások i. m. 93–94.

¹²⁹ A műtárgykivitel előzményéről lásd *Farkas K.*: Műtárgymozgások i. m. 62–64., 97–98.

vállalt, ha azokért a tulajdonosuk meghatározott időn belül nem jelentkezett, joga volt azokat elárvereztetni és a befolyt összeg fölött szabadon rendelkezni.¹³⁰

A kiviteli célból bemutatott műtárgyak szakvéleményezése a háború után folytatódott. Genthon 1946. május 23-án rendelkezett az intézmény bírálati és a kiviteli eljárásáról. Szigorúan behatárolta az egyes tisztviselők jogosultságait, többek között az engedélyek aláírása és a múzeumi pecsét használata kapcsán.¹³¹

Rónai Sándor kereskedelem- és szövetkezetügyi miniszter 1947. február 21-én 7338/II/1947. számon átíratot intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, melynek tárgya a Szépművészeti Múzeum szakértői véleményezési gyakorlata volt a festmények kivitele kapcsán. Ebben közölte a tárcaközi külkereskedelmi értekezlet azon megállapítását, amely szerint a kivitelre kerülő műtárgyak értékét a Múzeum túlságosan alacsonyan határozza meg. Rónai az egyes hatóságok tájékoztatásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy egyes magánszemélyek és vállalatok a valóságnak nem megfelelő ár-, illetve értékmegjelöléssel az itthon becsültnél nagyobb értékeket akarnak kivinni az országból. A nemzeti vagyon egy részét ezzel – meg nem engedett módon – külföldre menekítve súlyos kárt okoznak az országnak. A tárcája felügyelete alá tartozó külkereskedelmi igazgatóság a kivitt értékek ellenőrzésére fokozottan ügyelt. A miniszter kérte, hogy a kivitelre kerülő műtárgyak értékét szigorúbban ellenőrizzék. A kultuszminisztérium márciusban megküldte a leíratot Genthonnak. A főigazgató válaszelevelében határozottan kijelentette, hogy intézménye az ügyben mindenkor a legszigorúbb gondossággal járt el. Ugyanakkor megjegyezte, hogy „Kétségtelen azonban, hogy az ármegállapításoknál a reális helyzetet kell tekintetbe venni s az értékelésnél a jelenlegi, ismert okokból alacsony árakhoz kell alkalmazkodni.”¹³²

Dobrovits 1947. március 11-én tájékoztatta Genthont az MNM igazgatótanácsának a múzeumi munkafegyelem és etika megszilárdítása, továbbá ellenőrzése tárgyában kiadott határozatáról. Ennek II. fejezete 10 paragrafusban szabályozta az MNM személyzetének magatartását a mellékfoglalkozást (bejelentés mellett a tanács jóváhagyásával), a saját intézetük gyűjtési körébe tartozó tárgyakkal való kereskedést (tiltotta), a műtárgyak árverésével kapcsolatos munkát (bejelentés mellett a tanács jóváhagyásával), a magántulajdonú tárgyak tudományos feldolgozását (bejelentés mellett a tanács jóváhagyásával), a magántulajdonú tárgyak szakvéleményezését (nem változtatott), az állami árverési intézményeknél való becslést (bejelentés mellett a tanács jóváhagyásával),

¹³⁰ SzMI sz. n. Ideiglenes szabályzat műtárgyaknak az O. M. Szépművészeti Múzeumban való szakvéleményezéséről. 1945. szept. 30.

¹³¹ SzMI 118/1946. Hivatalból. Körösvény a bírálati és kiviteli eljárással kapcsolatban kövendő eljárás tbn. 1946. máj. 23.

¹³² SzMI 93/1947. Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa a VKM 40232/1947.VI. sz. leiratát, az O. M. Sz. Múzeum szakértői véleménye festmények kivitelével kapcsolatban – megküldi. 1947. márc. 21.

a magántulajdonú tárgyak adásvételében való közreműködést (tiltotta), a magánfelek részére végzett kutatást (bejelentés mellett a saját intézete jóváhagyásával) és a saját részre való gyűjtést (a gyűjteménye körébe vágó tárgyaknak tiltotta) illetően.¹³³

Genthon 1948. február 18-án értesítette a budapesti pénzügyigazgatóságot, az MNB-t, a Fővármivaltalt és vidéki kirendeltségeit (Harkakópháza osztrák-, Panhagen osztrák-, Szombathely belterület-, Sopron osztrák-, Szob cseh-szlovák-határjelzés), hogy a Múzeum által kiadott kiviteli engedélyek során a műtárgyakat pecséttel látják el. Az MNB február 25-én írt válaszlevelében rámutatott arra, hogy a kivitt festményeket külföldön sok esetben a magyar hivatalos becsérték többszöröséért értékesítik. Kérte a főigazgatót ezért, hogy a kivitelre kerülő műtárgyak múzeumi értékelésénél az alacsony belföldi árak helyett a külföldön elérhető magasabb árakat vegyék figyelembe.¹³⁴

Az egyes állami szervek külön ellenőrzéseket is kértek. A VKM 1949. április 20-án továbbította a Múzeumnak a pénzügyminiszter 2106/1949.P.M.Eln. Gazd. sz. átiratát. Kanyó Ferenc miniszteri osztálytanácsos ebben a székesfővárosi pénzügyigazgatóság árverési csarnokában tárolt műtárgyak szakértői vizsgálatát kérte. Ezt azzal indokolta, hogy „A festmények ugyanis egyrészt olyan alacsonyan vannak értékelve, hogy azoknak ennek az értéknek a figyelembevételével való elárverezése a kincstár (sic!) és az adózókra tetemes anyagi veszteséggel járna, másrészt esetleg akadhat közöttük olyan is, amelyik művészettörténeti vagy egyéb okból nemzeti műkincsnek tekintendő és múzeumban van a helye.”¹³⁵ Genthon válaszlevelében jelezte, hogy a Múzeum a fennálló szabályok értelmében csak szakbizottsági vizsgálat útján adhat értékbecslést. Javasolta azonban a műtárgyak szemlére történő beszállítását.¹³⁶

A pénzügyminisztériumban 1949. június 23-án a rendőrhatalóságok kezdeményezésére értekezletet tartottak a kivándorlók kiviteli ügyeivel kapcsolatos eljárások szabályozásáról. Jelen voltak a rendőrség, a pénzügyminisztérium, a vámhatóság, az Árverési Csarnok, a Nemesfém és Drágakő Csarnok, a MASPED (Magyar Általános Szállítmányozási Rt.), az Állami Ellenőrzési Központ¹³⁷ és az

¹³³ SzMI 80/1947. M. N. M. Tanácsa a múzeumi munkafegyelem és múzeumi etika megszilárdítása és ellenőrzése tbn. hozott rendelkezését beküldi. 1947. márc. 11.

¹³⁴ SzMI 79/1948. Hivatalból kiviteli engedélyek során engedélyezett festmények, szobrok stb. pecséttel való ellátása tbn. 1948. febr. 19.

¹³⁵ MNL OL K 726 612/1949. Értékes festmények szakértői megvizsgálása. 1949. ápr. 14., SzMI 262/1949. M. N. Múzeum Tanácsa átirata festmények szakértői megvizsgálása tbn. (Pénzügyminiszternek 2106/1949. P. M. Eln. sz. alatt a Vkm-hez intézett átirata). 1949. ápr. 23.

¹³⁶ Uo. Genthon válaszelevele. 1949. ápr. 22.

¹³⁷ Az Állami Ellenőrzési Központ felállítása az 4870/1948. Korm. sz. [Magyar Közlöny 4. (1948: 96. sz.) 919.] és az 7660/1948. Korm. sz. [Magyar Közlöny 4. (1948: 160. sz.) 1604–1606.] rendeletek alapján történt. Működéséről lásd *E. Jenes Margit*: A Központi Állami Ellenőrzés szervezete és forrásanyagának ismertetése (1948–1956.). In: Új Magyar Központi Levéltár Közleményei I. Szerk. Káposztás István. Bp. 1982. 141–154.

Iparművészeti Múzeum kiküldöttjei. Ekkor megállapodás jött létre utóbbi feladatairól a további eljárások során. Dr. Bereznay Frigyes főigazgató-helyettes megküldte erről készült feljegyzését május 28-án a múzeumi tanács, majd július elsején a Szépművészeti Múzeum részére: „Javaslatom az volt, hogy a Múzeumot kapcsolják ki teljesen a kiviteli véleményezés és értékelés feladatából. Ezt azonban érthető okokból nem fogadták el, mert nem volt egyetlen hatóság sem, amely az ezzel járó felelősséget vállalta volna. Megállapodásunkat, amely a további eljárás formáit is szabályozza az alábbiakban részletezem. 1. Iparművészeti tárgyak külföldi eredetének igazolása és véleményezése nem a Múzeum feladata. Ezzel kizárólag a vámhatóságok foglalkoznak. 2. A Múzeum megtekint minden bútort. Azonban csak az antik bútorokat véleményezi és értékeli. Viszont a kicserélés meggátlására és a vámeljárási biztonság fokozására hivatalos pecsétjével ellát minden fajta bútort. 3. A Múzeum megtekint minden ezüstöt, nemesfémeket, kerámiát és szőnyeget. Véleményez és értékeli minden szőnyeget, minden kerámiát és kerámiát és minden antik ezüstöt. Egyéb kerámiák közül véleményez és értékeli azokat, amelyek iparművészeti beccsel bírnak. 4. A [kiviteli – F. K.] tárcaközi bizottság, valamint az értekezlet lényegesnek tartotta, hogy a Múzeum az eddig alkalmazott »Kiviteli bizonylat« című nyomtatvány űrlap helyett »Kiviteli értékbecslési bizonylat« címet használjon. A nyomtatvány egyéb vonatkozásban megfelel. 5. A Múzeum bizonylatában azokat a tárgyakat is értékeli, amelyeket nem véleményez kivitelre engedélyezhetőnek. 6. A bizottság a Múzeum által eddig követett értékelési és becslési szempontokat elfogadta és helyeselte.”¹³⁸ Ezen irányelvek megfelelő módosításokkal egyaránt érvényesek voltak a Szépművészeti Múzeumra, illetve más érintett intézményekre.¹³⁹

Az MNM elnöki tanácsosa 1949. augusztus 18-án továbbította a Múzeum vezetőségének a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1621-7/1949.V.2. sz. rendeletét a műtárgyak becslési és kiviteli illetékének szabályozásáról. Ebben előírta az eljárás során befolyt összegek (a gyakorlatnak megfelelően a műtárgyérték 2, illetve gyorsbírálat esetén 3 százaléka) részletes nyugtával történő utalását az MNM Gazdasági Hivatalának.¹⁴⁰ A Múzeum a továbbiakban ennek megfelelően járt el. A műtárgyak kivitele ügyében szeptember 26-án értekezletet tartottak, melyen Oltványi már, mint elnök (MNM), dr. Varjas Béla főigazgató (OSZK), dr. Vayer Lajos főigazgató-helyettes (Szépművészeti Múzeum), Mihalik Sándor főigazgató-helyettes (Történeti Múzeum), dr. Csipka László miniszteri tanácsos, igazgató (MNM Gazdasági Hivatala) és Dobrovits elnöki tanácsos (MNM) vettek

¹³⁸ MNL OL K 726 1077/1949. Kivándorlók kiviteli ügyeivel kapcsolatos eljárások szabályozása tbn. tárcaközi bizottsági ülés 1949. jún. 23-án. 1949. júl. 2., SzMI 456/1949. Iparművészeti Múzeum 1/1949/5. kivándorló ingóságok ellenőrzésével kapcsolatos értekezletről felvett feljegyzéseket megküldi. 1949. júl. 4., SzMI 504/1949. M. Nemzeti Múzeum Tanácsa 1077/1949. sz. átiratában Kivándorlók kiviteli ügyeinek szabályozása tbn. utasításokat küld. 1949. júl. 22.

¹³⁹ SzMI 504/1949. uo.

¹⁴⁰ MNL OL K 726 1077/1949. uo. VKM 1621-7/1949.V.2. sz. rendelete. 1949. aug. 15.

részt. Az ülésező bizottság javaslatot dolgozott ki a műtárgyak kiviteléről, melyet Dobrovits október 1-jén terjesztett fel Ortutay miniszternek. A javaslat első pontjában meghatározták és elkülönítették az egyes intézményekhez tartozó műtárgyak körét, a másodikban szabályozták a műtárgykiviteli eljárás folyamatát (bevezették a kiviteli értékbecslési bizonylatot) és a harmadikban megállapították annak összegét. (Szakértői díj és kezelési költség: 100 forintértéig 5, 100–500 forintértéig 10 forint, 500 forinton felül a műtárgyérték 2 százaléka, esetenként kiszállási díj: megkezdett óránként 60 forint.) A rendelkezés minden addigi szabályozást hatályon kívül helyezett. A végrehajtásról a VKM és a múzeumi tanács intézkedett. Az értékelés irányelveit (például a hazai, vagy külföldi árérték figyelembevétele) a tanács által időnként összehívott bizottság állapította meg.¹⁴¹ Ekkor még a nyilvántartásba vett és nem vett műtárgyak közötti megkülönböztetést, bár az 1929. évi XI. tc. említi, feleslegesnek tartották.¹⁴² A Kószegehy-féle kimutatáson kívül, amely élő művészekre nem vonatkozott, ilyen nem készült.¹⁴³

*Adalék a Voit-ügyhöz*¹⁴⁴

Oltványi Imre, az MNM elnökeként 1949. július elsején jelentette Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszternek, hogy a rendőrség őrizetbe vette dr. Voit Pál múzeumi őrt és dr. Csernyánszky Mária osztályvezetőt az Iparművészeti Múzeumtól. Az ügygel kapcsolatban kihallgatták Genthont, Mihalikot, Csányi Károly nyugalmazott műegyetemi tanárt és Nagy Istvánt, az MNM Gazdasági Hivatalának igazgatóhelyettesét. Őket az Iparművészeti Múzeum kiviteli ügyeinek állítólagos szabálytalanságairól, valamint a múzeumok műtárgykiviteli gyakorlatáról kérdezték. A hatóság elsősorban a szakértői díjak felosztását kívánta tisztázni. Oltványi jelentésében az ügy elbírálásához kivonatossan összefoglalta

¹⁴¹ SzMI 569/1949. a.) M. N. Múzeum Tan. (1077/1949.) a Vkm 1621-7/1949.V.2. sz. rendeletét, műtárgyak becslési és kiviteli illetékének szabályozása tbn., tudomásulvétel és intézkedés céljából, másolatban megküldi. b.) Dr. Csipka László min. tan. átirata fenti tbn. 1949. aug. 22., MNL OL K 726 1441/1949. Kiviteli ügyben 1949. szept. 26-án tartott főigazgatói értekezletről feljegyzés. 1949. szept. 28., Vayerról lásd MMA 932–933., Mihalikról uo. 608–609.

¹⁴² SzMI 569/1949. uo., MNL OL K 726 1441/1949. uo., A korábbi szabályozásról lásd Magyar törvénytár: 1929. évi törvények. Bp. 1930. 107–126., *N. n.*: A magyarországi múkin-csek leltározása. Budapesti Hírlap, 1931. július 23. 12.

¹⁴³ *Horváth Hilda*: Kószegehy Elemér: Ingó műemlékek jegyzéke. Műemlékvédelmi Szemle. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Tájékoztatója 8. (1998: 1. sz.) 69–75., „Ingó műemlékek leltára” dr. Kószegehy Elemér gyűjtése alapján. Digitalizált műtárgy-felmérőlap nyilvántartás az Iparművészeti Múzeum adattárában. Iparművészeti Múzeum, 2009. (DVD-ROM)

¹⁴⁴ Lásd *Sümei György*: Az Esterházy-kincsek és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága, 1949. Betekintő. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának internetes folyóirata 3. (2009: 3. sz.) http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2009_3_sumegi.pdf, leltetés 2015. márc. 24.

a kapcsolódó múzeumi törvény és egyéb rendeletek vonatkozó paragrafusait.¹⁴⁵ Jelezte az idevágó minisztériumi utasításokat és iratmásolatokat is csatolt. Rámutatott arra, hogy a múzeumi tanács nem foglalkozott kiviteli ügyekkel, ezt a jogát a felügyelete alá tartozó intézményekre bízta. Véleménye szerint a mellékletek cáfolták a sikkasztásra, majd csalásra vonatkozó rendőrségi gyanút. Kérte az eljárás mielőbbi megszüntetését, valamint további utasítást a kiviteli eljárásokhoz.¹⁴⁶ Voitot négyhónapnyi vizsgálati fogság után felmentették, majd november elsején szabadlábra helyezték. Az ügy következtében azonban megbélyegzetté vált, állását elvesztette és 1954-ig alkalmi munkákból kellett megélnie.¹⁴⁷

(Folytatjuk)

ART OBJECTS ON THE MOVE.
THE HUNGARIAN MUSEUM OF FINE ARTS AFTER WORLD WAR II

by Farkas Kornél
Summary

The author has investigated the provenance of various pieces of art in the Hungarian Museum of Fine Arts since 2005. The movements of art objects belonging to national and private collections could not be reconstructed without a profound knowledge of the Museum's history and of the various measures that were taken in the period under scrutiny. The result of such research work was the study entitled „Art Objects on the Move, 1938-1945”, which appeared in 2009 in the same review. Research was then extended to the postwar years, and the author, based on the documentation in the archives of the Museum of Fine Arts and of the Hungarian National Archives, continued to explore the whole spectrum of events between 1945 and 1949. The paper offers insight into the competences of the Museum, its postwar reconstruction and the rescue of its collections, the restitutional procedures, and the impacts of nationalisation. The chief aim of the paper (which is published in two parts) is to clarify unknown or mistaken points in the period examined, to facilitate further research, and to commemorate the achievements of various persons.

¹⁴⁵ 1929. évi XI. tc. III. fejt. 24. §. In: Magyar törvénytár: 1929. évi törvénycikkek. i. m. 107–126., A 52800/1923. V. K. M. sz. rendelet 9-11. §. és a 9300/1935. V. K. M. sz. rendelet 20. §. In: Magyarországi rendeletek gyűjteménye 1919–1939. XVIII. Bp. 1942. 93–96., 513–527.

¹⁴⁶ SzMI 509/1949. M. Nemzeti Múzeum Tanácsa 1072/1949. sz. átiratában jelentést küld az Iparművészeti Múzeum egyes tisztviselői ellen folytatott rendőrségi vizsgálat, valamint a kiviteli eljárás tbn. 1949. júl. 22., MNL OL K 726 1072/1949. Iparműv. Múzeum tisztviselői ellen elrendelt vizsgálat. 1949. szept. 7.

¹⁴⁷ *Sümei Gy.*: Az Esterházy-kincsek i. m. Az ügyből kifolyólag Mohácsi Gyula rendőrnyomozó hadnagy kikérte, és 1949. augusztus 16-án megkapta a Szépművészeti Múzeum bírálati és kiviteli becslési könyveit, melyeket 26-án küldött vissza. SzMI 581/1949. Rendőrkapitányság, Mohácsi Gyula nyomozó hadnagytól, a Múzeum bírálati és kiviteli becslési könyveit (3 db.) visszakérjük. 1949. aug. 25.

KÖZLEMÉNYEK

Hollósi Gábor

AZ 1937. ÉVI VÁLASZTÓJOGI NOVELLA

„... egy későbbi korszak történetírója méltán és joggal igen nagy figyelmet fog szentelni a törvényjavaslatnak, ha nem is a törvényjavaslat konkrét rendelkezésének, de annak a benyújtását megelőző és az azt kísérő politikai momentumoknak, nemkülönben annak a fontos és figyelemreméltó közjogi fejlődésnek, amelynek ez a látszólag egyszerű és igénytelen formában jelentkező törvényjavaslat részint a zárást követő, részint pedig a kiinduló pontját jelenti.”
(*Antal István országgyűlési képviselő beszéde, 1937.*)¹

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy tisztázza, valóban történelmi jelentőségű lépés volt-e az országgyűlési képviselőjelölés újabb szabályozásáról szóló 1937. évi VIII. törvénycikk elfogadása, ahogy azt Antal István gondolta, vagy azzal a Darányi-kormány csak – Propper Sándor országgyűlési képviselő megfogalmazása szerint – „rossz ködmönre lyukas foltot” tett?² A kérdés eldöntéséhez nemcsak a törvény szövegét és indoklását használtuk fel, hanem feldolgoztuk a törvényjavaslat országgyűlési vitaanyagát is, amely a képviselőházi

¹ Az országgyűlés képviselőházának 184. ülése 1937. február 16-án, kedden. In: Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Bp. 1937. XI. 357. A továbbiakban az elhangzott beszédek forrását így rövidítjük: Antal, 184/357., ahol a felszólaló képviselő nevét az ülés száma/oldalszám megjelölése követi.

² Propper, 192/581.

naplókban és irományokban maradt fenn.³ Munkamódszerünk az volt, hogy a vitában keletkezett érveket és ellenérveket a törvényjavaslat leghevesebben kritizált részei köré csoportosítottuk, s a tanulmány szerkezetét is ennek megfelelően alakítottuk ki. A módszerből következik, hogy az elemzés elsősorban problémacentrikus, tehát nem a pártálláspontokra koncentrálnak, nem tartja szem előtt a felszólalások kronologikus sorrendjét, s még az általános és a részletes vita különválasztására sem helyez hangsúlyt. Utóbbinak azért sem lett volna értelme, mert a képviselők módosító indítványaik kapcsán az általános vitában már kifejtett nézetüket lényegében csak megismételték. Terjedelmi szempontból mellőztük az olyan javaslatok ismertetését is, amelyeket a törvényalkotó nem kívánt a leendő jogszabály szempontjából figyelembe venni, s nem állt módunkban az sem, hogy tételesen felsoroljuk az egy-egy álláspont mellett felsorakozó képviselőket. Arra hivatkozunk mindig, aki a kritikai észrevételt nézetünk szerint a legplastikusabban fejtette ki.⁴ A beszédek leginkább magával ragadó részleteit igyekeztünk szó szerint idézni.⁵ Mindenekelőtt azonban a jelölési rendszer változásait kell bemutatnunk 1919 és 1938 között, hogy az 1937. évi választójogi novellának ne csak a kronológiai, hanem a rendszerbeli helyét is érzékeltessük.

A választási és az ajánlási rendszer változásainak összefüggései

Az 1919. évi Friedrich-féle választójogi rendelet szerint ötszáz választó ajánlását kellett megszereznie annak, aki a választásokon képviselőjelöltként akart indulni.⁶ Ekkor ugyanis még csak egyéni választókerületek voltak, s minden

³ A felsőházban nem szólalt fel senki a törvényjavaslattal szemben. A három hozzászóló, Tomcsányi Móric, Balogh Elemér és Hegedüs Loránt beszéde közül a törvényjavaslat felsőházi előadójaé, Tomcsányié dogmatikai szempontból a legérdekesebb, a jelölés elméleti megközelítéseit tekintve. Néhány észrevételt is tett a törvény kiadandó végrehajtási rendeletére vonatkozóan. Lásd Az országgyűlés felsőházának 40. ülése 1937. évi március hó 16-án, kedden. In: Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója. Bp. 1937. II. 88–99. Lásd még Törvényjavaslat az országgyűlési képviselőjelölés újabb szabályozásáról. A képviselőház által elfogadott szöveg. (190. szám.) In: Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés felsőházának irományai. Bp. 1937. IV. 250–252., A felsőház közjogi bizottságának a jelentése „az országgyűlési képviselőjelölés újabb szabályozásáról” szülő 190. számú törvényjavaslat tárgyában. (201. szám.) In: Uo. 301–302. A végrehajtási rendelet 1937. május 25-én jelent meg. A m. kir. belügyminiszter 1937. évi 38500. számú rendelete, az országgyűlési képviselőjelölés újabb szabályozásáról szülő 1937:VIII. törvénycikk végrehajtásáról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 71. (1937) 295–302.

⁴ Az 1937. évi választójogi novella vitáján elhangzó felszólalásokról lásd a függelék!

⁵ Az idézett szövegrészekben az írásjeleket a könnyebb olvashatóság érdekében a mai helyesírás szabályai szerint helyeztük el, és ugyancsak eszerint jártunk el bizonyos szavak egybe- vagy különírását illetően.

⁶ A magyar kormány 1919. évi 5988. M. E. számú rendelete, a nemzetgyűlés tagjainak választásáról. In: Magyarországi Rendeletek Tára 53. (1919) 894–929. Lásd a rendelet 17. §-át.

kerületben egy-egy képviselőt választottak.⁷ Ez pedig lehetőséget adott az egyszerűbb szabályozásra. Az 1922-es Bethlen-féle választójogi rendelet azonban a képviselőjelöltek ajánlására már egy lényegesen bonyolultabb rendszert léptetett életbe.⁸ Ennek egyik legfontosabb oka az volt, hogy ekkortól már pártlistákra (korabeli kifejezéssel: lajstromokra) szavaztak a választók Budapesten és az úgynevezett budapestkörnyéki választókerületben.⁹ Ugyanakkor az egyéni kerületekre is eltérő szabályozást vezettek be, amelynek alapja az ott lakó választók létszáma lett. Három rendszer élt tehát párhuzamosan, egymás mellett. A legfeljebb tízezer választót számláló egyéni kerületekben ahhoz, hogy valaki képviselőjelölt lehessen, a választók 10%-ának ajánlására volt szüksége. A több mint tízezer főt számláló egyéni kerületekben ezer ajánlást kellett az induláshoz összegyűjtenie.¹⁰ A lajstromos kerületekben pedig egy-egy pártlista indításához ötezer aláírást kellett szerezni.¹¹ Utóbbi rendelkezésnek az volt az oka, hogy a lajstromos kerületek az egyéni kerületeknél nagyobbak voltak, így a rendelet készítői attól tartottak, hogy ötezernél kevesebb aláírás megkövetelése esetén a választók számos apró pártcsoportra oszlanának, s a rendszer így „elfajulna”, működésképtelenné válna.¹²

Az 1925. évi Bethlen-féle választójogi törvény¹³ – a korszak első választójogi törvénye – az egynél több képviselőt választó törvényhatósági jogú városokra is kiterjesztette a lajstromos választás rendszerét.¹⁴ Mivel ekkortól a választók már ezeken a helyeken is pártokra szavaztak, részben módosították a listák – ettől kezdve: helyi listák – ajánlásának szabályait. A választáson csak akkor indulhatott el egy párt, ha a választók 10%-a, de legfeljebb ötezer választó

Az országgyűlési képviselők választásáról szóló 1918. évi XVII. törvénycikk szerint még elegendő volt ötven választó aláírása is (lásd a törvény 97. §-át.). Az ajánlók számának megtízszerezését az magyarázza, hogy 1919-ben az általános választójog bevezetésével jelentősen ki lett terjesztve a választójogosultság határa, így szükségessé vált az olyan „önjelöltek” fellépésének a megakadályozása, akiknek egyáltalán nem volt valószínű a megválasztása. Lásd az indoklást az 1925. évi XXVI. tc. 62. §-ához. Corpus Juris Hungarici, Magyar Törvénytar, 1925. évi törvénycikkek. Bp. 1926. 139–241. A törvénnyel egységes szerkezetben, lásd a 62. §-nál.

⁷ A magyar kormány 1919. évi 5985. M. E. számú rendelete, a nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogról, 6. §. Magyarországi Rendeletk Tára 53. (1919) 879–881. A 20. század első felének magyar választási rendszereiről lásd általában *Püski Levente: Választási rendszer és Parlamentarizmus a Horthy-korszakban. A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948.* Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2009. 73–101.

⁸ A m. kir. minisztérium 1922. évi 2200. M. E. számú rendelete, az 1922. évben összeülő nemzetgyűlés tagjainak választásáról. Magyarországi Rendeletk Tára 56. (1922) 14–70.

⁹ Uo. 11. §.

¹⁰ Uo. 60. §.

¹¹ Uo. 11. §.

¹² Indoklás az 1925. évi XXVI. törvénycikk 93. §-ához. Lásd a 6. lábjegyzetet.

¹³ 1925. évi XXVI. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról. (<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7637>, letöltés 2016. aug. 5.)

¹⁴ Uo. 13. § (1).

aláírásával ajánlotta a helyi listáját.¹⁵ Az egyéni választókerületekben továbbra is az 1922-es rendeletben megállapított szabályok maradtak érvényben. Megjelent azonban a „képviselői kedvezmény” intézménye is. Ha az egyéni kerületben jelölendő személy már korábban is országgyűlési képviselő volt, akkor elég volt az előírt aláírások számának a felét megszereznie (a választók 5%-át vagy 500 főét).¹⁶ Nyilvánvalóan arra törekedtek ezzel, hogy az országgyűlésnek viszonylag állandó legyen a személyi állománya. A harmadik, kifejezetten érdekes változás 1925-ben az volt, hogy a törvény – igaz csak átmenetileg – lehetővé tette országos lajstromok állítását is.¹⁷ A választások után kiosztatlanul maradt képviselői helyeket eszerint – a választási eredmények arányában – a pártok országos listáin szereplő személyek között osztották ki. A választókerületektől független országos listát természetesen nem a választók ajánlották, hanem meghatározott feltételek mellett a pártok nyújtották be a képviselőház elnökéhez, már a választások után.¹⁸

Az 1937. évi választójogi novella kizárólag a jelöltajánlás szabályait módosította, és azt is csak az egyéni választókerületekre vonatkozóan, a listás kerületekre nem terjedt ki a hatálya.¹⁹ Ekkortól ahhoz, hogy valaki egyéni kerületben képviselőjelölt lehessen, száz olyan választó aláírását kellett összegyűjtenie, akik közül ötven a 30. életévét már betöltötte.²⁰ Az ajánlók száma tehát ugyan lényegesen lecsökkent, viszont bevezették a részleges életkori cenzust. Az új szabályozás szerint már nemcsak az üres ajánlási íveket, hanem az ajánlók aláírásait is kötelező volt hitelesíttetni.²¹ Azokat a személyeket pedig, akik ajánlottak, úgy kellett tekinteni, mint akik ezzel le is szavaztak a jelöltre, őket tehát már nem volt szabad szavazásra bocsátani.²² Újdonság volt még az is, hogy a képviselőjelöltnek biztosítékot kellett letennie, amelynek kétezer pengő volt az összege. Ahhoz, hogy ezt később visszakapja, legalább a leadott szavazatok egynegyed részét meg kellett szereznie.²³ Csak érdekességként bocsátjuk előre, hogy a novella az ajánlók számát is maximálta, jelöltenként 150 főben.²⁴

¹⁵ Uo. 93. § (2).

¹⁶ Uo. 62. § (5).

¹⁷ Ennek az volt az oka, hogy a törvény felhatalmazta a belügyminisztert arra, hogy a választókerületek számát 10%-kal apassza. Ez azonban nem jelentette egyben a képviselőház létszámának a csökkentését is: az olyan képviselői helyeket, amelyekhez tartozó választókerület megszűnt, kiosztották a pártok között. Lásd 12. § (2) és (3).

¹⁸ Uo. 12. § (4), (7).

¹⁹ 1937. évi VIII. törvénycikk az országgyűlési képviselőjelölés újabb szabályozásáról. (<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8035>, letöltés 2016. aug. 5.)

²⁰ Uo. 1. § (1).

²¹ Uo. 1. § (2).

²² Uo. 6. § (1).

²³ Uo. 4. § (1), (3) b).

²⁴ Uo. 2. §.

Az 1938. évi választójogi törvény a két világháború között utoljára reformálta meg Magyarország választási rendszerét.²⁵ Ahol korábban listás volt a rendszer, ott továbbra is az maradt, ekkortól azonban már a vármegyék területei is – a megyehatároknak megfelelően – egy-egy listás kerületet alkottak.²⁶ A listás rendszer tehát országossá vált, ám ez nem jelentette egyúttal az egyéni választókerületek felszámolását, mivel a törvény szerint minden vármegye területén egyéni kerületeket is kellett szervezni.²⁷ Így az ország nagy részén párhuzamos rendszer alakult ki, s csupán a több képviselőt választó törvényhatósági jogú városokban választottak továbbra is kizárólag listán.

Ezzel egy időben megváltoztak a jelöltajánlás szabályai is – más kérdés, hogy ezt a választási rendszer módosításával már kevésbé lehet szorosan összefüggőnek tekinteni.²⁸ Az új ajánlási szabályok többek között aszerint is különböztek, hogy a jelölt országos vagy nem országos párt színeiben kívánt-e fellépni.²⁹ Ha valaki egyéni választókerületben akart indulni, annak ötszáz aláírást kellett összegyűjtenie, kivéve, ha országos pártnak volt a hivatalos jelöltje, mert akkor elég volt 150-et is. Listás kerületben ezeröttszáz választó aláírásával lehetett a pártlistát elindítani, országos párt esetében azonban elég volt jelöltenként 150, de összesen legfeljebb 750 választó ajánlása is.³⁰ Bevezettek egy új, területi szabályt is: az aláírásoknak legfeljebb egynegyed részéig lehetett elfogadni ugyanazon község ajánlóinak aláírását.³¹ Az 1938. évi törvény a választójogi novellából átvette az ajánlók korosztály szerinti megosztására és az aláírások hitelesítésére vonatkozó rendelkezést, elvetette azonban, hogy az ajánlókat egyúttal leszavazottnak tekintsék.³² Megtartotta viszont a biztosíték intézményét: az egyéni választókerületben változatlanul hagyta az összeget, a listás kerületekben azonban – a betölthető képviselői helyek számától függően

²⁵ 1938. évi XIX. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról. (<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8074>, letöltés 2016. aug. 5.)

²⁶ Uo. 3. §.

²⁷ Uo. 2. §.

²⁸ Korábban ugyanis a választási rendszer megváltoztatásánál minden alkalommal meg kellett változtatni az ajánlási rendszert is. Amikor például bevezették a listás szavazás intézményét, természetesen rendelkezni kellett a listás ajánlásról, az országos lista bevezetésekor pedig az országos lista ajánlásáról stb. 1938-ban azonban csak kiterjesztették a listás szavazást, de alapjában véve megmaradt az egyéni- és listás kerületek vegyes rendszere. Az ajánlás szabályain tehát önmagában a választási rendszer reformja miatt nem feltétlenül kellett volna változtatni.

²⁹ Országos párt csak olyan párt lehetett, amelynek legalább négy országgyűlési képviselője volt és legalább húszezer választójogosult taggal rendelkezett. Lásd 1938. évi XIX. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról i. m. 82. §.

³⁰ Uo. 80. § (2), (3).

³¹ Uo. 80. § (5). Hasonló „területi” szabályt alkalmazott Gömbös Gyula választójogi tervezete is, amely szerint minden községből annyi ajánlót kellett hozni, hogy azok száma az ott választójoggal rendelkezők 3%-át tegyék ki. Hivatkozva: Rassay, 188/481.

³² Lásd a törvény 80. § (4) bekezdését és a 81. §-át.

– három-ötezer pengőben állapította azt meg.³³ Az ajánlók számát továbbra is maximálták, azaz az érvényes ajánláshoz megkívánt aláírások számát csak 50%-kal lehetett meghaladni.³⁴

A választójogi novella előzményei és alkotmányjogi kontextusa

Az 1925. évi választójogi törvénynek a jelöltajánlási rendszere volt a legsebezhetőbb része a gyakorlatban. Nemcsak a jogtudósok, hanem a jogalkalmazók és a politikai élet résztvevői is számtalan kritikát fogalmaztak meg vele szemben. Zsedényi Béla egyetemi tanár „A képviselőjelölés” című kritikus szemléletű munkája már közvetlenül a törvény kihirdetése után megjelent.³⁵ Borsos Endre közigazgatási bíró pedig az 1930-as évek elején a *Magyarságban* megjelent cikkében így fogalmazott: „Ezzel a módszerrel akár az egész országban egyhangú választást lehet elérni, és az egész ellenzékét ki lehet szorítani a parlamentből.”³⁶ Meizler Károly országgyűlési képviselő pedig a novella vitáján a törvény egyik gyenge pontjának azt tartotta, hogy „a mi választójogi törvényünk nem elekcíót – nem helyes kiválasztást – hanem szelekciót, választást csinált már előre az ajánlás révén [...], megakadályozta a legtöbb esetben azt, hogy több jelölt futhasson.”³⁷ S valóban, 1926-ban a nyíltszavazásos kerületek 39%-ában, 1931-ben 34%-ában, 1935-ben pedig 27%-ában a választás egyhangú volt, azaz nem került sor tényleges választásra.³⁸

Azt, hogy a kérdés novelláris úton is megoldható lehet, Herczeg Ferenc vetette fel a Pesti Hírlap hasábjain: „Az ajánlási rendszer kivégzése azonban sem idővesztéssel, sem izgalmakkal nem járna. Meg vagyunk róla győződve, hogy az összes országgyűlési pártok vita nélkül is hajlandók megszavazni ilyen egyszakaszos novellát” – idézte őt Kun Béla, aki az ügyben Gömbös Gyula

³³ Uo. 78. § (2).

³⁴ Uo. 80. § (6).

³⁵ *Zsedényi Béla*: A képviselőjelölés. Miskolc 1926.

³⁶ *Borsos Endre*: Az ajánlási rendszer hibái. *Magyarság*, 14. (1931. november 14.) 1–2. Részletekben idézi: *Berecz Sándor*: A tökéletes választójog. Bp. 1932. 100–105.

³⁷ Lásd Meizler, 186/417. Képviselői kritikák természetesen már megfogalmazódtak a Bethlen-kormány idején is. „Nyugodt lelkiismerettel viselhetjük a felelősséget azért az álláspontért” – mondta Farkas Elemér egy 1928. szeptember 12-i bizottsági ülésen – „amely a választás titkosságának behozatalát egyelőre el akarja odázni, ellenben szükségesnek és sürgősnek látnám magam is, ha az ajánlások tekintetében, amelyekre vonatkozólag a legutóbbi választás, nemkülönben az időközi választások is sok jogos és megszívlelendő aggályt hoztak felszínre, olyan reformot léptetnek életbe, amely megtámadhatatlanná tenné álláspontunkat a nyílt szavazás tekintetében.” – Farkas, 186/423.

³⁸ A választásokról lásd *Hubai László*: Magyarország XX. századi választási atlasza, 1920–2000. Bp. 2001. Lásd még *Erényi Tibor*: Többpárti választások és parlamentarizmus Magyarországon 1920–1947. In: *Parlamentari képviselőválasztások 1920–1990*. Szerk. Földes György – Hubai László. Bp. 1994. 267–284.

miniszterelnököt már 1935-ben is interpellálta.³⁹ Ismeretes azonban, hogy Gömbös a választójog reformját hivatali idejének végére halasztotta. Pártközi választójogi értekezletet kezdeményezett a kérdés megtárgyalására, halála miatt azonban a pártokat 1936. december 2-a és 4-e között már hivatali utóda, Darányi Kálmán hallgatta meg.⁴⁰

Az értekezleten az ellenzék csatlakozott Friedrich István javaslatához, amely szeretne volna elérni, hogy már az időközi választásokra megváltoztassák az ajánlási rendszert és hogy egyúttal bevezessék a titkos választás intézményét.⁴¹ Darányi az utóbbit elutasította, tekintettel arra, hogy az alkotmányjogi reformok helyes sorrendjét a kormányzói jogkör szabályozásában, majd a felsőház reformjában, végül a titkos választójogban látta, az ajánlási rendszer azonnali reformját azonban maga is szükségesnek tartotta. A törvényjavaslat Kozma Miklós belügyminiszter „tarsolyából pattant ki”⁴²

Nagyvonalakban tehát ekként foglalható össze a választójogi novella előtörténete, nem hagyható azonban figyelmen kívül az alkotmányjogi kontextus kérdése sem. Az említett reformok sorrendjével ugyanis az ellenzék a legkevésbé sem értett egyet, és e tekintetben az értekezleten Eckhardt Tibor, a Független Kisgazdapárt elnökének álláspontja mellett sorakozott fel. Eckhardt ugyanis azt képviselte, hogy épp a titkos választójog bevezetésével kellene, hogy kezdődjön az alkotmányjogi reformok sorrendje, hiszen a választójogi reform mélységétől függ, hogy milyen mértékig kell elmenni a szélsőséges politikai irányzatok érvényesülésre jutásától megóvó biztosítékok megteremtésében.⁴³

A választójogi értekezleten abban mindenki egyetértett, hogy szükség van bizonyos választójogi korrektívumok (kautélák) bevezetésére.⁴⁴ Attól féltek

³⁹ Kun, 191/550. Az interpelláció 1935. október 23-án hangzott el. Eredeti helye: Kun, 1935. 49/388–392. Kun Béla a Kisgazda Pártot épp annak választójogi tervezete miatt hagyta el.

⁴⁰ A választójogi pártközi konferencián elhangzottakat ismerteti *Krivoss Árpád: Választójog, népesség, adóteher. Gazdaságpolitikai alapon készült választójogi tervezet.* Bp. 1937. 33–54.

⁴¹ A novella országgyűlési vitáján Csoór Lajos és Vázsonyi János utal rá. Csoór, 186/428., Vázsonyi, 187/434.

⁴² Drobni, 187/450.

⁴³ A novella országgyűlési vitáján Csoór Lajos utal rá. Csoór, 186/428., „Teljesen igaza van Eckhardt Tibor képviselőtársamnak ebben az állásfoglalásában” – mondta Rakovszky Tibor –, „mert filius ante patrem [a fiú előbb lett, mint azt apa; értsd: képtelenség – H. G.], ha először megteremtem a féket és azután megcsinálom a mozdonyt. Egy mozdonynak szüksége van fékre, de hogy csupa fékből álljon a mozdony, ilyet én még nem láttam...” – Rakovszky, 189/489.

⁴⁴ Mindkét fogalmat széles körben használták a korban, de rendszerint anélkül, hogy jelentésüket pontosan meghatározták volna. A korrektívum (kautéla) a népakarat kifejeződését korlátozó, azt módosító, általában jogi eszközök gyűjtőfogalma. Antal István választójogon kívüli és azon belüli korrektívumokat különböztetett meg, az előző csoportba a kormányzói- és a felsőházi jogkör kiterjesztését sorolta be. Az utóbbiakat pedig anyagi jogi, szervezeti jellegű és technikai korrektívumokra osztotta fel. Anyagi jogi kautélák a választójogosultak számában csökkenést (jogfosztást) eredményeznek, a szervezeti jellegű kautélák a népképviselői érdekképviseleti és törvényhatósági elemeket kevernek bele, a technikai korrektí-

ugyanis, hogy a titkos választójoggal az intelligencia vezető szerepe meggyengülhet, mivel az – visszhangzott a bethleni gondolat – kellő politikai előképzettség és alkotmányos felelősségérzet nélküli tömegeket juttathatna be az országgyűlésbe.⁴⁵ A novella országgyűlési vitáján elhangzott beszédében Farkas Elemér is felhívta a figyelmet erre a veszélyre: „Minden korrektívum nélküli választójog szülte meg a spanyol tragédiát is.⁴⁶ Korrektívumok nélküli választójog döntötte majdnem sírba Németországot négy évvel ezelőtt...⁴⁷ Mert ki tudja azt megmondani ma, hogy milyen lesz annak a parlamentnek a képe, amely titkos választójog alapján fog itt összeülni [...] Hogy mennyi lesz abban a parlamentben a centrifugális, mennyi lesz a centripetális elem... Igénytelen nézetem szerint választójogunk terjedelmét hozzá kell alakítani és összhangba kell hozni népességünk értelmi szintjével. [...] Az a politikai demokrácia válik csak a népek javára, amelyet megfelelő kulturális demokrácia készít elő. Ezt a kulturális demokráciát, a népesség értelmi színvonalának emelését tartom az állampolgári jogok gyakorlása *conditio sine qua non*-jának [elengedhetetlen feltételének – H. G.] [...] Ha [...] a szegénységből fakadó elégtelenség találkozik a tudatlanságból fakadó ámíthatósággal, akkor ez olyan politikai szövetséget képez, amely érintkezés esetén robbanó anyaggá válik, mely robban és szétvet. [...] Az a körülmény, hogy 1918-ban a hat osztályos népiskola alig volt még kiépítve és igen nagy analfabéta tömegek voltak az országban, bizony nem tartotta vissza a mi felizgatott tömegeinket attól, hogy ne igyekezzenek szocializálni a nagybirtokokat. [...] A tömegek pszichéje azt hozza magával, hogy nem arra hallgatnak, aki a legokosabb, hanem arra, aki a lehangosabb: nem arra hallgatnak, aki a leghasznosabbat mondja nekik, hanem arra, aki a leghízelgőbbet

vumok pedig a választási és a jelölési eljárást nehezítik meg. Antal István ezen kívül beszélt szociális és gazdasági korrektívumoktól is, ezeket jogi fogalomként már nehezebb értelmezni. Antal, 184/361. A felsőházról, mint korrektívumról lásd *Simontsits Elemér: A titkos választójog és a felsőház reformja*. Bp. 1932. A felsőházról lásd *Püski Levente: A magyar felsőház története, 1927–1945*. Bp. 2000. Árvátfalvi Nagy István a következő kautélákat sorolta fel: Törvényalkotási sorrend. Adófizetésre vagy az I. világháborúban való részvételre tekintettel, illetve kulturális cenzussal megállapított választójogosultak köre. Választókerületek arányosítása és egyéni kerületi rendszer, legfeljebb országos listával olyan kiválóságok számára, akik másként nem jutnának be. Választási óvadék bevezetése. Egyéni kerületekben is válasszanak pótképviselőt, így időközi választás sehol sem lenne. Demagógia és izgatás megakadályozása. Az összeférhetlenség új szabályozása azzal, hogy a törvényhozók kerületük közügyeiben vagy választópolgáraik jogos magánügyeiben továbbra is közbejárhassanak. Árvátfalvi, 188/477–478. Rassay Károly pedig az alábbi kautélákat kívánta alkalmazni: a parlamentarizmus abszolút védelme, a választói jog szabad és tiszta gyakorlása, védelem a demagógiával és hazugsággal szemben, összeférhetlenségi kérdés végleges rendezése, akinek köztartozása van, képviselő ne lehessen. Rassay, 188/483–484. A három felsorolásból jól látható, hogy a kautélák köre mennyire tág és parttalan volt.

⁴⁵ Antal, 184/360–361.

⁴⁶ Farkas arra utal, hogy Franco tábornok átvette a hatalmat és polgárháború robbant ki Spanyolországban.

⁴⁷ Itt Hitler hatalomra jutására utal.

mondja. [...] Erőtéljes és öntudatos állampolgári nevelésre van szüksége ennek az országnak... [...] Nálunk a választási lárma, a választási zaj után temetői csend üli meg azt a falut. A választó magára marad, elhagyatottnak, becsapva érzi magát és úri huncutságnak tekinti a politikát. Külföldön a pártok az egész ülészak tartalma alatt folytatják felvilágosító, meggyőző munkájukat. Érintkezésben maradnak tömegeikkel, magyarazzák elfoglalt álláspontjukat, a törvényjavaslatokkal szemben vagy mellett elfoglalt álláspontjukat.”⁴⁸

A törvény előzményei és alkotmányjogi kontextusa alapján egyértelmű, hogy a kormány egyelőre még halasztani kívánta az általános választójogi reformot, ám a pártközi értekezlet után már lépéskényszerbe került. Az 1937. évi novella, mint félmegoldás ebben a helyzetben született. Célját Antal István így foglalta össze: a kormány „a törvényjavaslat benyújtásával mintegy szimbolikus garanciát akar nyújtani ama elhatározásának változatlan és határozott voltát illetőleg, hogy a választójog kérdését a közérdek homlokterébe állítva mindaddig felszínen tartja, amíg ezt a kérdést közmegnyugvásra nem rendezi és a megoldásra váró közjogi problémák sorából ki nem kapcsolja.”⁴⁹ A Független Kisgazdapárt hitt a kormánynak: támogató határozata 1937. február 18-án kelt a novella ügyében.⁵⁰ Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a képviselőház közjogi bizottsága által szinte teljesen átdolgozott törvényjavaslatot ne érte volna kritika.⁵¹ Meizler Károly szerint például „a nemzet [...] nem azt várta, hogy a választójogi törvénynek 189 szakasza közül egyetlenegy szakaszt részben módosítsanak.”⁵² Csoór Lajos pedig a kormány valódi szándékát abban látta, hogy „ez a javaslat nem más, mint egy eszköz arra, hogy a titkos választójog egész anyagának megoldását lehetőleg minél távolabbi időre eltoljuk.”⁵³

A választójogi novella hatálya

Csak az egy országgyűlési képviselőt választó, nyíltszavazásos kerületekre terjedt ki a törvény hatálya, a több képviselőt választó titkos szavazású kerületekben a kormánypárt az ajánlási rendszer módosítását feleslegesnek tartotta.⁵⁴

⁴⁸ Farkas, 186/424–427. A képviselő a kulturális demokrácia kapcsán Klebelsberg álláspontját ismételte meg.

⁴⁹ Antal, 184/359.

⁵⁰ Utal rá Rajniss, 187/448.

⁵¹ Lásd Törvényjavaslat az országgyűlési képviselőjelölés újabb szabályozásáról. (A képviselőház közjogi bizottságának szövegezése szerint.) Melléklet a 376. számú irományhoz. [178–180.] In: Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés képviselőházának irományai. Bp. 1937. VII. 178–180.

⁵² Meizler, 186/416.

⁵³ Csoór, 186/427.

⁵⁴ Budapest választókerületei, az ún. budapestkörnyéki választókerület és bizonyos törvényhatósági jogú városok. Vö. 1925. évi XXVI. tc. 13. §.

Ennek az volt az oka, hogy a több képviselőt választó kerületekben a választók pártlajstromokra szavaztak, így egyben pótképviselőket is választottak.⁵⁵ Az ilyen kerületekben tehát nem kerülhetett sor időközi választásra.⁵⁶ Igaz ugyan, hogy a több képviselőt választó, titkos szavazással voksoló kerületekben a visszaélések legalább annyira el voltak harapódzva. Darányi miniszterelnök azonban ígéretet tett arra, hogy a titkos választójog alapján fogják megtartani a legközelebbi általános választásokat.⁵⁷ A novellát tehát maga is csak átmeneti megoldásnak és néhány időközi választásra szánta, addig, amíg sor nem kerül a választójog általános reformjára.

Az ellenzék csalódottságát – többek között – Buchinger Manó így fogalmazta meg: „A választójog titkossága, az alapos reform helyett kaptuk ezt a toldozgatás-foldozgatást”, amely „ha gyümölcse is ennek a választójogi konferenciának, akkor is bizony fanyar, csenevész, egészen éretlen és élvezhetetlen gyümölcs”.⁵⁸ Meizler Károly is felvetett egy megfontolásra érdemes problémát: „esetleg ez a kormány nem lesz már a helyén, amikor azt a törvényjavaslatot tárgyalná a képviselőház, amely törvényjavaslat általában a választójogi problémát oldaná meg. Ha ez így van, akkor az a helyzet állhat elő, hogy nekünk lesz egy tíz évre szólóan megváltoztatott új ajánlási rendszerünk az egy képviselőt választó kerületekben, de ugyanakkor nem lesz meg ez az új ajánlási rendszer a nagy kerületekben, hanem a lajstromos kerületekben továbbra is megmarad a jelenlegi ajánlási rendszer, amelynek tarthatatlanságáról mindenki, az egész Ház egyértelműen meg van győződve.”⁵⁹ Rassay Károly pedig azt emelte ki, hogy mivel a kormányzónak joga van a Ház feloszlatásához, és esetleg ezzel a jogával élne is, akkor egy felemás ajánlási rendszer szerint tartaná meg az új választásokat.⁶⁰

Habár a képviselők a Darányi-kormány közelgő távozásában nem tévedtek, alaptalannak bizonyultak a „mi lesz, ha” felvetések. A kormány valóban

⁵⁵ Uo. 12. § (7).

⁵⁶ Indoklás „az országgyűlési képviselőjelölés újabb szabályozásáról” szóló törvényjavaslat-hoz. Melléklet a 190. számú irományhoz, 254. In: Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés felsőházának irományai. Bp. 1937. IV. 253–256. A továbbiakban: Indoklás, 190/254, ahol 190 az iromány számát, 254 pedig az oldalszámot jelenti.) Meizler Károly említi azt az extrém esetet, amikor lemondott Pécs országgyűlési képviselője, és mivel a pótképviselő szintén lemondott, a második számú pótképviselő pedig meghalt, Pécsnek nem volt képviselője. Meizler, 192/579.

⁵⁷ „Minden kilátásunk megvan arra, hogy a legközelebbi választás titkos választójog alapján fog megtörténni” – mondta a novella vitáján Darányi. Darányi, 184/352.

⁵⁸ Buchinger, 185/371. „Hogy e javaslat letárgyalása után a kormány eltekintsen az általános választójogi reformtól szerény nézetem szerint az adott helyzetben politikai képtelenség.” – Árvátfalvi, 188/475.

⁵⁹ Meizler, 192/579. Meizler nem értette, hogy ha a kormányzat a közeljövőben általános alkotmányjogi javaslatokkal áll elő, akkor egyáltalán miért volt szükséges ezt a törvényjavaslatot benyújtani, hiszen pár hónap alatt az időközi választások száma a 3–4–5-öt úgysem fogja meghaladni. *Uő*, 186/422.

⁶⁰ Rassay, 188/480. A Ház feloszlatásának lehetőségére utalt Cseh-Szombathy László is. Cseh-Szombathy, 188/468.

előkészítette a titkos választójogot bevezető törvényt, de azt már csak 1938-ban fogadták el, Imrédy Béla miniszterelnöksége idején.

A novella hatálya kapcsán elhangzó érvek és ellenérvek lényegében már előre jelezték, hogy az 1938. évi választójogi törvény kapcsán komoly parlamenti vita várható. Amíg például Petrovác Gyula azzal érvelt, hogy az időközi választások kiküszöbölhetőek lennének, amennyiben az egész országban lajstromos, arányos választási rendszert vezetnének be, mivel így minden kerületnek lenne pótképviselője, addig Báró Vay Miklós úgy reagált erre a javaslatra, hogy a magyar nép számára fontos, hogy a képviselőit személyesen is ismerje.⁶¹

Az ajánlók száma

A képviselőjelölt indulásához szükséges ajánlások számát a novella jelentősen lecsökkentette: a korábbi ezer helyett százban határozta azt meg.⁶² Ugyanakkor az ajánlók száma jelöntenként semmiképp sem lehetett százötvennél több.⁶³ Annak, hogy a korábbiaktól eltérően nemcsak a minimumot, hanem a maximumot is meghatározta a novella, annak – ahogy Drobní Lajos fogalmazta – „a választók számát meghaladó ajánlók számának matematikai komikuma” volt az oka.⁶⁴ A probléma minden aspektusa jól kirajzolódik a képviselői hozzászólásokból. Meizler Károly például arra helyezte a hangsúlyt, hogy „az 1931. évi országgyűlési képviselőválasztásoknál Budapest déli választókerületében, ahol 128 000 választó volt felvéve a választók névjegyzékében, beadtak 166 000 ajánlást, azaz 38 000-rel többet, mint amennyi szavazó szerepelt a választói névjegyzékben. Ha most ehhez még méltóztatnak hozzávenni, hogy nagyon sok szavazó nem is élt az ajánlási jogával – hiszen nagyon sokan meghaltak, betegek voltak, vagy távol voltak –, akkor azt kell mondanom, hogy a Budapest déli választókerületében 1931-ben leadott ajánlások legalább is 40 százaléka hamis volt.”⁶⁵

Petrovác Gyula lényegében hasonlóan érvelt: „Az első déli kerületi petíció alkalmával alkalmam volt átnézni ezt az anyagot, mert kíváncsi voltam rá, és a hivatalos kimutatásban találtam egy Kovács András nevű lakatosmestert, aki hét ajánlási íven szerepelt. Hétszer szerepelt a különböző pártok ívein, sőt a Nep-nek⁶⁶ három íven is szerepelt, (Horváth Zoltán: Nagyon Nep-szerű volt!) ebből tehát látható, hogy az ő nevével annyian éltek vissza, hogy az minden elgondolást felülmúl. Ugyanakkor láttam azonban azt is, hogy tucatjával voltak

⁶¹ Petrovác, 190/539.; Vay, 190/540.

⁶² 1937. évi VIII. tc. 1.§ (1).

⁶³ Uo. 2.§.

⁶⁴ Drobní, 187/450.

⁶⁵ Meizler, 186/417. A korszak választási visszaéléseiről általában lásd *Pamlényi Ervin*: A Horthy-korszak választási visszaélései. Bp. 1958.

⁶⁶ Nemzeti Egység Pártja, a kormánypárt.

ajánlási ívek, amelyeken az aláírások és az utcanevek abc-sorrendben, a házszámok emelkedő sorrendben következtek. Világos, hogy ez a névjegyzékből való kiírás eredménye, mert senki sem megy el úgy ajánlást gyűjteni, hogy előbb az Alma utcában, azután a Bors utcában, azután pedig a Czakó utcában gyűjt ajánlásokat úgy, hogy az Abelesznel kezd, azután a Bergmannál folytatja és mondjuk a Karpfenstein-nél fejezi be.”⁶⁷

Meizler Károly a novella vitáján nem hagyott kétséget afelől, hogy a rengeteg aláírás előállításának mi volt a célja: „minden párt azon igyekezett, hogy minél előbb minél több ajánlást gyűjtsön, és ezáltal megakadályozza azt, hogy a másik párt jelöltje kellő számú ajánlóhoz jusson.”⁶⁸ Természetesen mindez nemcsak a fővárosra volt igaz; a falvakban ha lehet, még erőszakosabban folyt az aláírásgyűjtés. „Hajtóvadászat indult meg azért, hogy az ajánlásokat össze tudják hozni. Beszéltem emberekkel, akiket a legnagyobb munkaidő idején éjfélkor vertek fel ágyukból, rájuk zörgettek és az ajtójukon kopogtattak, hogy írják alá az ajánlási ívet. Azt mondta ez a szegény gazdaember: »Úgy meg voltam ijedve, hogy a szérűm ég, vagy már leégett, hogy akár háromszor is aláírtam volna az ívet, és annyira megkönnyebbültem, mert azt képzeltem, hogy ilyen nagy munkaidőben csak akkor költenek fel, ha igen nagy baj van.«”⁶⁹ De a „kreativitásnak” semmi sem szabott határt. Dulin Jenő az országgyűlési vitán egyenesen azt állította, hogy sokszor nem is kellett ajánlaniuk a választóknak: „Nem kellett hozzá sok tudomány, leült a kerekasztalhoz hat ember, és kezdte másolni a választói névjegyzéket. Odahamisították az összes választók aláírását, hol balkézzel, hol jobb kézzel, és a következő induló már nem kapott ajánlást.”⁷⁰

Felmerült természetesen a kérdés, hogy a választási biztosok érzékelték-e a visszaéléseket? Azt, hogy mennyire reménytelen volt a biztosok helyzete, Borsos Endre, a közigazgatási bíróság választási ügyekkel foglalkozó bírása a következőképp foglalta össze: „A hamisítások ilyen tömege mellett mit tehet az a szerencsétlen választási biztos, vagy választási bizottság, akinek az ajánlások érvényessége kérdésében döntenie kell? Az bizonyos, hogy a törvény nem ad neki elegendő időt arra, hogy minden egyes aláírás valóságát vizsgálat tárgyává tehesse.”⁷¹ De ha adna is, nem sokra menne ezzel, mert az összes választók aláírását nem ismerheti, és mert nem áll rendelkezésére olyan valódi aláírás, amellyel az ajánlási íveken lévő egyes aláírásokat összehasonlíthatná. Ennek hiányában pedig egyenesen lehetetlenség az, hogy az ajánlási íveken lévő névaláírások valóságát vizsgálhassa. Mivel pedig döntenie kell és pedig hamarosan, hogy mely pártok ajánlásait fogadja el, kénytelen valami expedienshez

⁶⁷ Petrovác, 190/537.

⁶⁸ Meizler, 186/417.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Dulin, 187/453.

⁷¹ A választási biztosnak 48 órája volt arra, hogy az ajánlások érvényességét megállapítsa. 1925. évi XXVI. tc. 62.§ (14).

[eljáráshoz, megoldáshoz – H. G.] fordulni, amelyről eleve tisztában van, hogy az igazságot meg sem közelíti.”⁷²

A novella országgyűlési vitáján Vázsonyi János két ilyen „expedienst” mutatott be, ugyancsak a főváros példáján: „A pesti oldalon az északi és a déli kerület elbírálása homlokegyenest ellenkező szempontból történt az 1935. évi legutóbbi választáson. Budapest északi kerületében ugyanis rendkívül konciliáns [engedékeny – H. G.] volt a választási bizottság, és az induló [...] kilenc párt közül minden pártról feltételezte anélkül, [...] hogy bármilyen ajánlási vizsgálatba is mélyedt volna el – hiszen 48 vagy 24 óra alatt ez fizikailag tökéletesen lehetetlen is –, hogy a kellő számú ajánlást benyújtotta, annak ellenére, hogy több ajánlást adtak be, mint ahány szavazója a kerületnek van. A bizottság feltételezte, hogy minden párt rendelkezik is tényleg 5000 ajánlóval, és mi történt? Az induló kilenc párt közül négy párt nem szerzett 5000 szavazót, sőt sokkal kevesebbet. [...] Ugyanakkor [...] Budapest déli kerületében a választási bizottság rendkívül szigorúan járt el, és fizikailag szinte képtelen lévén az ajánlások elbírálására, megvizsgálására, pusztán és kizárólag érzés szerint nem tételezte fel, hogy 5000 ajánlással rendelkezik, és elütött az indulástól egy olyan pártot, amely párt petíciójának alapján megismételt választáson több mint 10 000 szavazatot kapott. [A rendszer tehát – H. G.] lehetővé teszi az elbírálást aszerint, hogy a kormányzópártnak mi kellemes, és hogyan tudja kihozni minél inkább a maga lehetőségeit aszerint, hogy minél több pártot futtat-e egy lajstromos kerületben, hogy azok szétszedjék egymást vagy aszerint, hogy egy olyan pártot, amely az ő szavazatait vonná el, nem enged futni.”⁷³

A jelöltek indulásához szükséges ajánlások számát tehát azért csökkentették és maximálták is egyben, hogy az ajánlási küzdelem ne legyen egyenlő a választással, ezáltal csökkenjen a visszaélések száma, és a választási biztos is jogszerűen végezhesse a munkáját. Voltak azonban olyanok, akik sokallták még a száz aláírást is. Buchinger Manó például felhívta a figyelmet arra, hogy az európai országok egész sorában elég 10–25 ajánló is, közöttük Angliában, ahol elég csupán tíz is.⁷⁴ Talán Meizler Károly érvelése a legfigyelemreméltóbb és a legérdekesebb e tekintetben, aki arra mutatott rá, hogy mindössze öt államban, Ausztriában, Csehszlovákiában, Lettországbán, Belgiumban és Norvégiában kellett még száz ajánlás, másutt mindenütt jóval kevesebb. Ahol száz ajánló kell – érvelt –, ott mindenütt lajstromos a választási rendszer, tehát az aláírásokat nem egyetlen jelöltnek kell összegyűjtenie. Ahol ajánlás van, ott a jelöltnek nem kell választási kauciót adnia. Ahol pedig 100 ajánlót követelnek meg, ott általában nincsen hitelesítés. Csak Észtországban és Romániában van hitelesítés és kaució is egyben, ám Észtországban már öt, Romániában pedig húsz ajánló aláírásával is el tud a jelölt indulni. Meizler helyesen érzékelte: „Kumulatív összegyűjtünk minden tételt!”⁷⁵

⁷² Idézi: Berecz S.: A tökéletes i. m. 101.

⁷³ Vázsonyi, 187/435.

⁷⁴ Buchinger, 185/372.

⁷⁵ Meizler, 186/420 és 191/566.

Az ajánlók korcsoport szerinti megosztása

Az új törvény azt is megkövetelte, hogy a száz ajánló fele olyan személy legyen, aki a 30. életévét betöltötte.⁷⁶ Ennek a hivatalos indoklás szerint az volt az oka, hogy korlátozzák az olyan jelölt fellépését, aki „csupán a fiatalabb évfolyamban lévő, tehát politikai kiforrottsággal még nem rendelkező választók bizalmát élvez”.⁷⁷ „Mert aki egy választókerületben nem tud összehozni olyan 50 ajánlót, aki tényleg betöltötte a 30-ik évét – akik tehát koruknál fogva is elég komoly emberek ahhoz, hogy el tudják bírálni, helyes-e annak a képviselőjelöltnek a választókerületben indulása, vagy az illető programjának a támogatása –, az menjen a kávéházba és ott politizáljon” – mondta Mojzes János.⁷⁸

Mindazonáltal számos képviselő hevesen kritizálta, hogy életkori cenzus épült be az ajánlási szabályokba. Rakovszky Tibor úgy látta, hogy ezzel csak éket vernek az idősebbek és a fiatalabbak közé.⁷⁹ Buchinger pedig egy logikai hibára hívta fel a figyelmet, mely szerint problematikus, hogy valaki választó lehet, miközben nem vehet részt az ajánlásban. Ebben „új farkasvermek” teremtését látta.⁸⁰ Meizler pedig arra hivatkozott, hogy a magyar bíró például 26 éves korában már ítélet hoz.⁸¹ A legszenvedélyesebben azonban Vázsonyi János érvelt a javaslat ellen: zeneszerzőket, költőket, festőket, felfedezőket, politikusokat és hadvezéreket sorolt fel, akik a 30. életévük betöltése idejére már igen jelentős eredményeket értek el, és híresek lettek. Hangsúlyozta, hogy például Beethoven, Goethe, Raffaello, Kolumbusz, Julius Caesar, Napóleon, illetve Petőfi nemhogy képviselő, de még ajánló sem lehetne, ha a mai Magyarország állampolgárai volnának.⁸² Vázsonyi érvelése nemcsak a szenvedélyessége miatt figyelemreméltó, hanem egyben kritika a magyar választójog magas korhatára felé is, mely a korszak utolsó választójogi reformjának országgyűlési vitájára nézve szintén előremutató.⁸³

Darányi Kálmán miniszterelnök mindezzel kapcsolatban úgy nyilatkozott, hogy ennek a rendelkezésnek a célja a választóközönségnek az ajánlási rendszerre való hű letükrözése volt.⁸⁴ Darányi azonban nem mondott igazat, s erre már Meizler Károly is felhívta a figyelmet. Szerinte ugyanis a törvényjavaslat betervezői attól tartottak, hogy a fiatalság komoly része a szélsőségekkel értene egyet.⁸⁵ Ezzel a törvényjavaslat-hellyel kapcsolatban tehát felszínre került

⁷⁶ 1937. évi VIII. tc. 1. § (1).

⁷⁷ Indoklás, 190/255.

⁷⁸ Mojzes, 188/463.

⁷⁹ Rakovszky, 189/488.

⁸⁰ Buchinger, 185/372.

⁸¹ Meizler, 191/559.

⁸² Vázsonyi, 187/438–439.

⁸³ 1938. évi XIX. tc.

⁸⁴ Darányi, 191/556.

⁸⁵ Meizler, 191/559.

az ifjúság kérdése is, mint a korszak társadalmi problémáinak az egyik rendkívül fontos összetevője. A képviselők természetesen tisztában voltak vele, hogy különösen a diplomás ifjúság állásnélkülisége adott erős táptalajt a felsőfokú végzettséggel rendelkezők között a szélsőséges nézetek terjedésének.⁸⁶

Az ajánlók aláírásának hitelesítése

A novella az ajánlás érvényességének feltételeként előírta, hogy minden ajánló aláírása hitelesítve legyen.⁸⁷ A képviselőház közjogi bizottsága ezt azzal indokolta, hogy ki kellett zárni, hogy az ajánló személye helyett valaki más élhessen a jogával.⁸⁸ Mégis, az országgyűlési vita során rendkívül heves összetűzet nyitottak a tervezett új szabályra. Meizler Károly ismét a külföldi példákkal szembesítette a betervezőket, amikor leszögezte, hogy külföldön sehol sincs példa arra, hogy egyéni választókerületekben hitelesíttetni kellene az aláírásokat.⁸⁹

A felmerült gyakorlati problémák közül az volt az egyik legfontosabb, hogy az ajánlások így pénzbe fognak kerülni. Ahhoz ugyanis, hogy az ajánlók a járásbíróshoz vagy a közjegyzőhöz elmenjenek, útiköltséget és napidíjat kell fizetni részükre. Szavazataik tehát pénzen szerzett, „fertőzött” szavazatok lesznek – foglalta össze tömören Csoór Lajos.⁹⁰

A vita azonban leginkább a hitelesítők köre, illetve e személyek „hozzáférhetősége” körül folyt, azzal a rendelkezéssel kapcsolatban, amely szerint a hitelesítésre közjegyző, járásbíró, községi elöljáróság (városokban polgármester),

⁸⁶ Rakovszky Tibor az ifjúság problémájának megoldásában meglehetősen radikális nézetet vallott: „Tessék összeszedni ezt a 2–3000 diplomást, tessék azt mondani a fiatalságnak: ki fogsz menni oda a falura, dolgozni fogsz, te szeded össze a tojást és összeszedsz mindent, hogy ne menjen be Sopronba az a batyus asszony a faluból, hanem maradjon odahaza a gyerekeivel: menjen oda ez az egypár intelligens fiatalember és csináljon ott valamit. Ezer és ezer lehetőség van. Nem kell itt az országban mindenkinek íróasztal. [...] Akinek egy darab föld van a lába alatt és egy piroscserepes ház a feje fölött, abból sem kommunista, sem más szélsőséges elem nem lesz, az hazamegy dolgozni, ellátja és eltartja családját, az nem fog az utcán szaladgálni, sem piros, sem zöld, sem hupikék, sem egyéb nem tudom, milyen színű ingekben.” – Rakovszky, 189/492. Kertész Miklós pedig a szellemi munkánélküliséget úgy „csapolta” volna le, hogy a köztisztviselők és a nyomdai munkások napi hatórás munkaidejéhez hasonlóan a „súlyosan kizsákmányolt” szellemi munkásság munkaidejét heti 40 órára szorította volna le. Kertész, 190/530.

⁸⁷ 1937. évi VIII. tc. 1.§ (2). Az ajánlási íveket már korábban is hitelesíteni kellett, ezt a rendelkezést az ajánlók aláírásainak hitelesítésével nem szabad összetéveszteni. Vö. 1925. évi XXVI. tc. 62. § (7).

⁸⁸ A képviselőház közjogi bizottságának jelentése „az országgyűlési képviselőjelölés újabb szabályozásáról” szóló 353. számú törvényjavaslat tárgyában. In: Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés képviselőházának irományai. Bp. 1937. VII. 173–177. A továbbiakban: Jelentés, 376/174, ahol 376 az iromány számát, 174 pedig az oldalszámot jelenti.

⁸⁹ Meizler, 186/420.

⁹⁰ Csoór, 192/582.

illetve választási biztos volt jogosult.⁹¹ Dulin Jenő e feladatot inkább egy helyre összpontosította volna: „Egyszer aláírja nevét a választó, illetőleg ajánló a járásbírósnál, akkor elmegy a közjegyzőhöz s aláírja ajánlóját a másik jelöltnek, végül elmegy a választási biztoshoz s ott aláírja a harmadik jelöltét” – mondta.⁹² A többszörös ajánlással kapcsolatos visszaéléseket tehát úgy szüntette volna meg, hogy a hitelesítésre csak egyfajta közeget ruházott volna fel. Azonban a törvényjavaslatot kritizáló képviselők többsége ezzel épp ellenétes irányú módosításra törekedett. Azt szerették volna elérni, hogy a hitelesítés jogát a választási biztos még a közjegyzői és a járásbírósnál székhelyeken is megkapja.⁹³ A törvényjavaslat (és utóbb a törvény is) ugyanis akként rendelkezett, hogy a választási biztos csak olyan kerületekben hitelesíthetett, ahol sem közjegyzőnek, sem járásbírósnak nem volt székhelye.⁹⁴ Rupert Rezső felvetette, hogy a hitelesítés jogával ruházzák fel az ügyvédeket is.⁹⁵

A képviselők fontosnak tartották, hogy több fórum is az érintettek rendelkezésére álljon. „Sajnos, saját tapasztalatomból tudom, hogy a választási biztost úgy is el lehet helyezni, hogy ne lehessen hozzáférni. A keszthelyi főszolgabírósnál úgy helyezték el a választási biztost, hogy a választási biztos szobájába csak a főszolgabíró szobáján keresztül lehetett bemenni, minthogy pedig a főszolgabíró a reggeli órától a késő délutánig állandóan tárgyalt, állandóan embereket fogadott, következésképpen az ő szobáján keresztülhaladni nem lehetett, és így a választási biztost megközelíteni lehetetlen volt. [...] Valósággal internálva van a választási biztos ilyen helyeken. Méltóztassék most egyedül erre a választási biztosra rábízni az ajánlás hitelesítését, fogadni merek, hogy akkor az egyhangú választások folytatódni fognak.”⁹⁶ Hasonló történet mesélt el Rupert Rezső is. „Elmondom az 1931-es szentesi esetet” – kezdte. „Két közjegyző van ott. Panaszt adtunk be a mandátum ellen. A hitelesítést elkezdte az egyik közjegyző, egy félóra múlva bejött valaki, a fülébe súgott valamit, a közjegyzőnek ilyen vagy amolyan tanyára kellett elmennie végrendeletet alkotni. Alig hogy megjött, ott volt egy negyedórát, megint más tanyára hívták. Elmentünk erre a másik közjegyzőhöz; az elutazott, beteg. Elment az ember a királyi járásbíróshoz; a bírák mozdulni sem tudtak a sok dologtól. Táviratozni kellett a szegedi kamarához, küldjön az közjegyzőt. Küldtek is Makóról közjegyzőt – kétszeres pénz, kétszeres költség –, de hiába jött meg a közjegyző, nem állt rendelkezésére a választói névjegyzék, mert az egyik közjegyző elzárta, elutazott, a város polgármestere pedig azt mondta, hogy éppen most adott be a

⁹¹ 1937. évi VIII. tc. 1. § (2).

⁹² Dulin, 187/455.

⁹³ Meizler, 186/420., Soltész, 184/354. és 191/560.

⁹⁴ 1937. évi VIII. tc. 1. § (3).

⁹⁵ Rupert, 190/535. és 191/561.

⁹⁶ Meizler, 186/419.

kormánypárt egy kérvényt, le akarja másoltatni a névjegyzéket, azoknak adta ki a névjegyzéket.”⁹⁷

Jogos volt tehát a képviselők aggodalma, hogy a novella hitelesítésre vonatkozó szakasza a közigazgatást és a bíraskodást még mélyebben be fogja kapcsolni a választásokba. Attól tartottak, hogy a „közjegyzőhöz való futkosás” csak „új gát- és akadályversenyeket terem” a jelöltek számára.⁹⁸ Ezért többen is a leghelyesebbnek azt tartották volna, ha nem lenne hitelesítés, hanem az ajánlás benyújtói felelnének azért, hogy az aláírások valódiak.⁹⁹

E kérdéssel függött össze a személyazonosság igazolásának a problémája is, amit a közjegyzői törvény szabályozott ugyan, de azt értelemszerűen sem a járásbíróságoknak, sem a községi elöljáróságoknak nem kellett alkalmazniuk.¹⁰⁰ A joghézag veszélyére többen felhívták a miniszterelnök figyelmét.¹⁰¹ Darányi ennek ellenére arra az álláspontra helyezkedett, hogy a közjegyzői törvényre való hivatkozás elegendő biztosítékot jelent, az ajánlók személyazonosságának megállapítására irányuló minden további szabályozás pedig felesleges.¹⁰²

Az ajánlás és a szavazás összevonása

A törvényjavaslat, majd a törvény szerint is, az ajánlás érvényesnek elfogadott száz aláíróját úgy kellett tekinteni, mint akik az ajánlott jelöltre már leszavaztak, tehát nem volt szabad őket szavazásra bocsátani.¹⁰³ E rendelkezésre kielégítő magyarázatot azonban sem a képviselőház közjogi bizottságának jelentésében, sem a törvényjavaslat indoklásában nem találunk. Előbbi arra hivatkozik, hogy mindez az ajánlási eljárás „mostani” formájából „természetszerűen” következik, az utóbbi pedig arra, hogy az ajánlások hitelesítése az, ami e szabályt indokoltta teszi.¹⁰⁴

⁹⁷ Rupert, 190/535–536, rövidebben 191/562.

⁹⁸ Buchinger, 185/372.

⁹⁹ Meizler, 186/418, 191/556.; Drobni, 187/450.

¹⁰⁰ 1874. évi XXXV. törvénycikk a királyi közjegyzőkről. (<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5647>, letöltés 2016. aug. 5.)

¹⁰¹ Dulin, 187/456.; Mojzes, 192/587.; Soltész, 191/561. és 184/354. „Nánássyval az történt, hogy tíz éven keresztül tárgyalt mint ügyvéd a választási biztosnál, mint bírónál, és a választáskor azzal állt elő a választási biztos: kérem, én nem ismerem a jelölt urat, tessék igazolni a magyar állampolgárságát. Minthogy Nánássynak nem volt a kezénél magyar állampolgárságát igazoló irat, nem indulhatott jelöltként, bár bejegyzett ügyvéd volt, tehát nemcsak feltételezni lehetett, hanem joggal következtetni lehetett arra, hogy magyar állampolgár.” – Meizler, 186/419. A választási biztos minden esetben bíró volt. Vö. 1925. évi XXVI. tc. 53. § (4).

¹⁰² Darányi, 191/556.

¹⁰³ 1937. évi VIII. tc. 6. § (1).

¹⁰⁴ Jelentés, 376/174.; Indoklás, 190/256.

A kérdés azonban korántsem volt ennyire egyszerű, amit az is bizonyít, hogy a Bethlen-kormány egyszer már ejtette az ötletet, amikor az 1925-ben a választójogi törvény kapcsán felmerült. Vázsonyi János attól tartott, hogy ha mindehütt bevezetésre kerül is majd a titkos szavazás intézménye, akkor is meg fog maradni a nyílt szavazásnak ez az utolsó csökevénye. Azaz a rendelkezés „prejudikálhat” az általános választásokról szóló törvényre. Ezen kívül aggályosnak tartotta azt is, hogy egyes pártok ezzel már előre 100–150 biztos szavazatot kapnak. Ez a megoldás ugyanis lehetővé teszi, hogy a mindenkori kormány a közigazgatás és adóügyi igazgatáson keresztül a függő helyzetben lévöket és a hova szavazás tekintetében megbízhatatlanokat presszióval előre le tudja kötni.¹⁰⁵ Egy konkrét eset jól megvilágítja a probléma lényegét. „Egy bányavállalatnál megtörtént, hogy kirakták az összes munkakönyveket az asztalra, és behívták a munkásokat: ott volt az egységspárti ajánlóív aláírás céljából. Aki aláírta, annak a munkakönyvét visszarakták a szekrénybe, az munkában maradhatott, dolgozhatott tovább, aki azonban netalán ellentállott, vagy nem írta alá, annak a munkakönyvét kiadták és az illető megszűnt a vállalat munkása lenni.”¹⁰⁶ További problémát jelentett, hogy a szavazás titkossága száz emberre nézve elveszik, s hogy aki ajánlott, az valójában egyáltalán nem biztos, hogy arra a pártra is akar majd szavazni. Darányi Kálmán miniszterelnök a kritikát azzal a megjegyzéssel ütötte el, hogy aki aláírja az ajánlást, de máshova szavaz, annak a magatartása erkölcstelen.¹⁰⁷ A visszaélésekröl ezúttal sem vett tudomást.

Rupert Rezsó rámutatott további két olyan lehetőségre is, amellyel az ajánlók leszavazottságának szabályával visszaélve befolyásolható a választás eredménye. Elvileg megtörténhet – érvelt –, hogy valaki a százötven aláírást ötvenszer fogja magának összegyűjteni. Ebböl természetesen csak egyszer százötvenet fog benyújtani, ám a 49 másik lista aláírói arról, hogy be sem adták aláírásaikat, mit sem fognak tudni. „Nézd, aláírtad az ívet, te most már nem szavazhatsz” – mondják majd nekik. Másrészt az is előfordulhat – folytatta –, hogy a nagytöke ötven jelöltet futtat, és ezzel ötezer embert máris lefoglálnak. Az utolsó pillanatban azonban – záróra előtt – 49 visszalép, vagy beadatják velük a gondnokság alá helyezési kérvényt. Ezzel elmeállapotukra tekintettel a cselekvőképességüket elvesztik, így nem lehet öket országgyűlési képviselőkké megválasztani. Ez esetben még a kaució sem vész el, a gondnokság alól pedig felmentik öket már a választást követő héten.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Vázsonyi, 192/578. és 187/437–438.

¹⁰⁶ Propper, 192/581. „Az alkalmazott valósággal remeg ma a munkáért” – mondta Buchinger Manó. Buchinger, 192/580.

¹⁰⁷ Darányi, 191/556.

¹⁰⁸ Rupert, 191/573–574. és 190/536. Vö. Soltész, 191/569.

A választási biztosíték

A novella úgy rendelkezett, hogy a képviselőjelöltnek – vagy helyette bármely választónak – biztosítékot, más néven kauciót vagy óvadékot kellett letennie, melynek összegét 2000 pengőben határozta meg.¹⁰⁹ A képviselőház közjogi bizottsága szerint ennek az volt a célja, hogy a jelölés „komolyságát” biztosítsa, mivel szerinte ez az összeg nem jelenthetett akadályt egy olyan jelölt számára, aki a választók bizalmára jogosan számot tarthat.¹¹⁰

A „képviselőjelölti adó” – így nevezte el a biztosítékot szellemesen Meizler Károly –, több képviselőből is heves reakciót váltott ki.¹¹¹ Nem véletlen, hogy a novella országgyűlési vitáján felmerülő társadalmi problémák nagy része ezzel a kérdéssel kapcsolatban került terítékre. Buchinger Manó úgy érezte, hogy a kormány a munkásság parlamenti képviseletét veszi célkeresztbe, amikor arra hivatkozik, hogy van kaució Angliában is, illetve, hogy azt a szélsőségek és a demagógia elleni védekezés miatt szükséges bevezetni. A javaslat igazi célja azonban az – mondta –, hogy a választáson való indulás lehetőségétől a munkások és proletárok jelöltjeit megfossza, így a szociáldemokratákat, azaz a munkásság érdekeinek szószólóit ne csak a falvakból, hanem a választási harcból is kiszorítsa.¹¹²

Meizler Károly szerint pedig ezután a földmunkások, kisiparosok és kispolgárok közül sem fog senki bekerülni. Szellemes példaként Nagyatádi Szabó Istvánt hozta fel, aki – ha a választási biztosítékot huszonöt évvel korábban már bevezették volna – valószínűleg csak a későbbi szobrának helyéről bámulta volna a képviselőházat, mert lehetséges, hogy nem lett volna kétezer pengője.¹¹³ Vérlázító igazságtalanságnak tartotta, hogy egy gazdasági cseléd, egy kubikos, egy kisgazda vagy egy kisiparos tagja lehet a magyar felsőháznak, a képviselőháznak viszont nem, mert nincsen kétezer pengője a jelölési eljárásra.¹¹⁴ Úgy vélte, hogy a bevezetni tervezett ajánlási rendszer nem más, mint a már bent lévő képviselők merő pozícióvédelme. Azok a képviselők ugyanis, akik negyedévenként majdnem kétezer pengőt kapnak, félre tudnak tenni maguknak kaucióra, nem úgy, mint azok, akik a képviselőházból kimaradtak. Nem engedhető tehát meg, hogy maga az ajánlás is korrektívum, előzetes szelekció eszköze legyen.¹¹⁵

¹⁰⁹ 1937. évi VIII. tc. 4. § (1).

¹¹⁰ „Különben egészen komolytalan és gyökértelen emberek jelentkeznének tisztán azért, hogy egyrészt zavart keltsenek, másrészt, hogy talán saját magukat előtérbe helyezték...” – magyarázta Darányi miniszterelnök a rendelkezést. Darányi, 191/557. Az ilyen jelölteket Petrovác Gyula „link-jelölteknek” hívta. Petrovác, 190/538.

¹¹¹ Meizler, 187/449. Közbeszólás Rajniss Ferenc beszédébe.

¹¹² Buchinger, 185/372–374. „Nálunk ugyan a helyzet eddig az volt, hogy csak a kávéházi főpincértől követeltek kauciót, nehogy megszökjenek a lózunggal” – mondta.

¹¹³ Meizler, 191/567.

¹¹⁴ *Uő*, 186/421.

¹¹⁵ *Uő*, 186/422.

Volt azonban a kritikának egy másik szempontja is, nevezetesen az, hogy ha a javaslat valóban a szélsőségek és a demagógia visszaszorítását célozza, akkor épp az ellenkező hatást váltja majd ki. Szintén Meizler mutatott rá arra, hogy a biztosíték bevezetése a parlamentarizmus-ellenes szélsőségek malmára hajtja a vizet. Ha ugyanis egy párt száz jelölttel akar indulni – érvelt –, csak a kaució kétszázezer pengőbe fog kerülni, a további választási költségekkel együtt pedig összesen hat-nyolcszázezer pengő jön ki. Tehát mindenki arra fog gondolni, hogy ez a pénz a gazdasági élet szereplőitől származik.¹¹⁶ Itt kapcsolódott össze a novella vitája az országgyűlési képviselők függetlenségének (összeférhetetlenségének) kérdésével, amelynek rendezését várta Darányitól az ellenzék.¹¹⁷

A parlamentarizmust elsöpörni akaró, nyilas hatalomátvétel veszélyére is felhívták a figyelmet a képviselők a kérdés kapcsán.¹¹⁸ Buchinger Manó például úgy látta „[...]” hogy a választások alkalmával a nyilasok és minden más ilyen hasonló, szélsőjobboldali irányzat számára a pénzszekevények itt is meg fognak nyílni.”¹¹⁹ Szerinte a demagógia ellen hatékonyan csak a

¹¹⁶ *Uő*, 191/567.

¹¹⁷ „Nagyon szomorú, amikor azt látja az ember, hogy egy szál úszónadrágban jönnek ide be olyanok, akik arany palástban távoznak ebből a Házból.” – jelentette ki Rakovszky Tibor, majd így folytatta: „Hiányolom, hogy az igen t. [tisztelet] miniszterelnök úr nem jelentette be a negyedik közjogi javaslatnak, hogy az összeférhetlenségi [korabeli szóhasználat! – H. G.] törvényjavaslatot fogja ide a Ház elé hozni, mert a korrektívumokat elsősorban nem a választókkal, hanem a megválasztottakkal szemben kell megalkotni”. Hangsúlyozta, hogy a közvélemény csak akkor fog megnyugodni, ha a képviselők a közérdeket fogják előtérbe helyezni, ezért az igazgatósági és más tagságaikat meg kell szüntetni. Rakovszky, 189/489.

¹¹⁸ Tildy Zoltán a novella vitáján egy nyilas kiadványból olvasott fel olyan szöveget, amely alig tűrte a nyomdafestéket: „»Törekvésünk az« – írja ez a füzet –, »1. hogy az ellenséges pártok minél többször legyenek kénytelenek összepaklizni egymással, 2. hogy minden irigy, alattomos zsidópuli szociáldemokrata maradjon továbbra is. [...] 3. hogy minden értéket jelentő egyén otthagyja, ellenben minden félmunkába belenyugvó, rátarti, gyáva, önzetlenség csak színlelő, de alaptermészetében osztálygögs félemler továbbra is maradjon meg a Független Kisgazdapártban. [...] Arra kell törekednünk, hogy a kormánypárt együtt szavaztassa le a kartellhősöket, a pénzéheseket, a talpnyalókat, bankzsidókat és cigányokat, a megvesztegethető és megfélemlíthető senkiháziakat, egyszóval azokat, akiknek szívük nincs s bölcsességüket egyedül a húsosfazék körüli nyalakodásban látják. Arra kell törekednünk, hogy minden ellenséges párt a saját tehetetlenségébe, gyávaságába vagy erkölcstelenségébe fulladjon bele. [...] Valamennyi párt és a parlament fel lesz oszlatva. A nemzeti szocialista párt azonban, mely a hosszú és sokszor oly keserves harc alatt magába szedte a nemzeti lélek színe javát, mint egyedüli párt marad.«” – Tildy, 188/472. Az 1938. évi XIX. törvénycikkkel a választójogosultak aránya kétségkívül nem emelkedett, sőt 3–5%-kal csökkent, e tény megítélésekor azonban mindenképpen érdemes figyelemmel lennünk a fentiekre. A pontos adatokat lásd *Püski Levente: A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Bp. 2006. 103. Összefüggésben van ezzel az 1938. évi választójogi törvénynek az a rendelkezése is, mely szerint olyan programmal, amely a nemzeti állam és társadalom törvényes rendjének felforgatására vagy megsemmisítésére irányul, senkit sem lehet jelölni. Lásd 75. § (2).

¹¹⁹ Buchinger, 191/571.

szociális helyzet javításával, valódi reformprogrammal lehetne védekezni.¹²⁰ Ennek azonban komoly akadálya, hogy a parlamentből hiányoznak a paraszttömegek és a szabadfoglalkozásúak képviselői. Ennek orvoslására – hasonlóan Tildy Zoltánhoz – a titkos választójog bevezetését tartotta csak alkalmasnak.¹²¹ Abban mindenki egyetértett, hogy annak megvalósítása esetén korrektívumokat kellene alkalmazni, hogy a szélsőségek a politikai életben ne tehessenek szert túlzott szerepre – más kérdés, hogy ezzel a népkararat továbbra is torzult volna.

A biztosítékot a jelöltnek nemcsak megválasztása esetén adták vissza, hanem már akkor is, ha az összes leadott szavazat egynegyed részét megkapta.¹²² Ez szigorúbb volt a brit szabályozásnál is, mivel ott már a szavazatok egy nyolcadának megszerzése esetén is visszajárt a letett összeg.¹²³ (Ezzel szemben Írorszáiban a biztosíték visszaadásához egyharmados arányt kellett elérni.¹²⁴) Vázsonyi János azért is igazságtalannak érezte a javaslatot, mert ha egy egyéni kerületben négy-öt jelölt is elindul, akkor az alapválasztáson a szavazatok egynegyedét jó eséllyel egyikük sem szerzi meg, de ketten pótválasztásra kerülnek. Ők, akik ugyan csak néhány szavazattal kaptak többet, mint az alulmaradók, megmentik kauciójukat, míg a többiek elbukják.¹²⁵

Csoór Lajos – nem alaptalanul – attól tartott, hogy az általános választásokról szóló törvény is követel majd biztosítékot, és annak összege is csak emelkedni fog: „Nagyon jól tudjuk, hogy ha már egyszer egy bizonyos törvényt megalkotunk, az bizonyos mértékig prejudikál a jövőre nézve is, és attól félek, hogy ha az a titkos választójogi javaslat ide fog kerülni – föltéve, hogy egyáltalában ide fog kerülni – ezt a 2000 pengős óvadékot majd 5000-re fogják akarni felemelni azok az emberek, akiknek az az érdeke, hogy mentől több embert kizárjanak a választás lehetőségéből, vagy pedig hoznak egy olyan javaslatot, amely szerint a mostani képviselők ne legyenek kötelesek óvadékot adni, ami által megint egy kaszt-rendszert hoznánk be. Ha már egyszer bevezettük ezt

¹²⁰ *Uő*, 185/375. Kun Béla is egyetértett azzal, hogy a szociális reformok a legjobb ellenszerei a szélsőséges mozgalmaknak: az állás nélküli diplomások elhelyezése, a gyermekétkeztetés, a kórházi ápolási költségek szegényekre tekintettel való meghatározása, a progresszív adó, a kartellek adóztatása és a jövedelemhalmozás megakadályozása. Továbbá hangsúlyozta, hogy nemcsak „senkiháziak”, hanem igen sok elkeseredett is van a nyilaskeresztes mozgalomban. Kun, 191/553–554. Olyan gazdasági és szociális korrektívumokat sürgetett Rakovszky Tibor is, amelyek mellett a szélsőségek már nem tudnának érvényesülni. Kun Béla felsorolásán túl Rakovszky megemlítette a telepítés, a mezőgazdasági napszámberék becsületes megállapításának és az aggkori biztosítás bevezetésének szükségességét is, továbbá, hogy a közvetett adórendszerrel közvetlenül kellene áttérni, s a jövedelmet kellene adóztatni. Rakovszky, 189/491–492.

¹²¹ *Uő*, 185/371–372.; Tildy, 188/474.

¹²² 1937. évi VIII. tc. 4. § (3) a) és b).

¹²³ Vázsonyi, 191/566. és 187/437.; Buchinger, 185/373.

¹²⁴ Meizler, 191/566.

¹²⁵ Vázsonyi, 187/437. és 191/566.

az óvadékrendszert választási rendszerünkbe, attól félek, hogy kiküszöbölni már nem fogjuk.”¹²⁶

A többszörös ajánlás tilalma

A novella a több ajánlási ív aláírását, illetve aláíratását is vétségnek minősítette, és két évig terjedhető fogházzal büntette.¹²⁷ Emellett a többes ajánlásnak volt nem büntetőjogi jellegű következménye is: a többször szereplő aláírást minden ajánlási íven érvénytelennek kellett tekinteni.¹²⁸ Erre vonatkozóan egy 1931-es belügyminiszteri rendelet még más szabályt állapított meg: az aláírás érvényben maradt azon az ajánlási íven, amelyiken először bírálták el.¹²⁹ „Magam látam felsőbb hatóságok bizalmas utasítását a bíróságokhoz, amelyekben elrendelték, hogy azon az ajánlási íven kell elfogadni az ajánlást eredetinek, amelyiket a választási biztos először a kezébe vesz. Én pedig olyan választási biztossal még nem találkoztam, aki az ellenzéki ajánlásívet vette volna először kezébe.” – mondta Soltész János a novella vitáján elhangzott beszédében.¹³⁰

Magát a büntetőrendelkezést is számos kritika érte. Egyrészt, hogy csak a kettős ajánlást torolta meg, de büntetlenül hagyta a kötelességüket megszegő választási tisztviselőket. Nem rendelkezett például olyan esetre, ha a választási biztos az ajánlási ívről neveket törölt, de a pótlás szükségességéről a jelöltet nem értesítette, vagy ha a választási elnök az ajánlási ívről törölt választók névsorát a községi előjárósággal nem közölte, vagy ha a községi előjáróság ezeket a választókat nem tájékoztatta arról, hogy megnyílt számukra a szavazás lehetősége.¹³¹ Sőt, a novella nem minősítette büntetendő cselekménnyé azt sem, ha az ajánlókat kényszerítették vagy éppen meggátolták abban, hogy aláírják az ajánlási ívet, vagy ha megakadályozták az aláírások hitelesítését.

Az ipolyszalkai választások esete, amit Soltész János idézett fel, nyilvánvaló példa volt a kényszerítésre: „Az ajánlási íveket úgy a községi főjegyzők, mint az adóügyi jegyzők hónapok alatt fogták, és szépen járták sorról-sorra a választókat éppúgy, mint 1935-ben, ígértek és fenyegettek és kettős ajánlások aláírására felbujtottak [...]. Amikor a választó azt mondta, hogy én már aláírtam az ellenzéki jelölt ajánlóívet, akkor az egyik főjegyző ráerőszakolta az aláírást, mondván, hogy: fogja meg a tollat néni – és így a jegyző maga írta oda a választó nevét.”¹³²

¹²⁶ Csoór, 186/429.

¹²⁷ 1937. évi VIII. tc. 7. §.

¹²⁸ 1937. évi VIII. tc. 3. § (2).

¹²⁹ Mojzes, 188/462.

¹³⁰ Soltész, 184/354.

¹³¹ *Uő*, 192/584.

¹³² *Uő*, 184/357.

Jogos volt az aggodalom a tekintetben is, hogy az ajánlókat esetleg az ajánlási ív aláírásában fogják megakadályozni. Ez leginkább egy Kun Béla által előadott esetből érthető meg, amelyben igaz, nem egy ajánlási, hanem egy szavazáson történt visszásságra hívja fel a figyelmet: „Magam voltam ott egy katolikus községben [Mezőkeresztesen], ahol a plébános vezetése mellett a választók mind a református papra, Tildy Zoltánra, a független kisgazdapárt jelöltjére akartak szavazni. A szavazóhelyiségtől körülbelül 200 lépésnyi távolságban lévő kis közben, amely derékszögben hajlott a szavazóhelyiséghez vezető útra, zárták el a mi választóinkat. Kijött a választási elnök és kérdezte, hol vannak a szavazók. Mondottuk, ott vannak, száznál többen szavazni akarnak jönni. Azt mondotta a választási elnök: nem látom őket, jöjjenek. Rendelkezést adott, hogy jöjjenek, de titokban ugyanez a választási elnök úr rendelkezést adott a csendőröknek, a karhatalomnak, hogy a mi választóinkat ne engedjék ki a közből, hogy ne láthassa meg őket, amint az útvonalon végignéz. Akkor azután azt mondotta, hogy mivel a Tildy-párti szavazók csak a t. képviselő úrnak – mármint nekem – a fantazmagóriájában élnek, de nem jelentkeznek, a szavazást le fogjuk zárni.”¹³³

Több képviselő is azt javasolta, hogy az ajánlások gyűjtésénél a köztisztviselők korteskedését el kellett volna tiltani. Rassay Károly elszomorítónak tartotta, hogy tanítók, jegyzők, szolgabírák, rendőrségi közegek ajánlási íveket hordoznak magukkal azért, hogy összegyűjtsék az ellenzéki jelölt elől az aláírásokat.¹³⁴ Fábián Béla is hangsúlyozta, hogy helytelenek tartja, hogy a szülőknak a pártgyűlésekre szóló meghívókat az elemi iskolás gyermekekkel küldik haza. Felháborította, hogy a köztisztviselők a kormánypárt jelvényével járnak a hivatalba. Megemlítette, hogy már valódi ázsiója volt a kormánypárti jelvénynek a Gömbös-kormány utolsó idejében: ha valaki az adóhivatalba vagy a minisztériumba ment, kölcsönkérte a szomszédjától – aki tagja volt a kormánypártnak – a kormánypárti jelvényt, és a hivatalban úgy jelent meg.¹³⁵

A törvény kodifikátorai azonban a felhozott érvek ellenére sem változtattak a bűncselekmények és az elkövetők körén. Arra hivatkoztak, hogy ha valaki közreműködik abban, hogy a választás vagy a szavazás eredménye törvénytelenesen álljon elő, annak tettét már az 1925-ös választójogi törvény is bűncselekménynek nyilvánította.¹³⁶ Nem lenne értelme tehát a kettős szabályozásnak. Soltész János viszont attól tartott, hogy az említett törvényhely alkalmazása az ajánlásokhoz kötődő visszaélésekre nem lesz nyilvánvaló. „Nem lesz olyan bíróság ebben az országban, amely [...] az ajánlás körül felmerült visszásságokat

¹³³ Kun, 191/552.

¹³⁴ Rassay, 188/480.

¹³⁵ Fábián, 190/522.

¹³⁶ 1925. évi XXVI. tc. 158. §. Lásd *Hollósi Gábor*: A választói jog védelme és kapcsolata a büntetőjoggal a két háború közötti években. *Iustum, Aequum, Salutare* 11. (2015: 4. sz.) 49–64.

és bűncselekményeket meg fogja torolni, mert azt fogják mondani a bíróságok, hogy ez kizárólag a választásra és a szavazásra vonatkozik, nem pedig az ajánlási cselekményekre.”¹³⁷

A büntetendő cselekmények és a lehetséges elkövetők túl szűkre szabott köre azonban csak az egyik hibája volt a novella megtorló rendelkezésének. A kiszabható büntetésnek kétévi fogház volt a maximuma, de ennek Meizler szerint valójában nem lesz visszatartó ereje: „Ez a kétévi fogházbüntetés csak olyan embert ijeszthet meg, aki nem ismeri a gyakorlatot. Ez csak elmélet, hogy kétévi fogházbüntetést kap, mert a gyakorlatban a korrekcionalizálás elvénél fogva, amelyet a büntetőtörvény lehetővé tesz, [ez] nem több mint 20 pengő pénzbüntetés.”¹³⁸ Nincsen megszabva az alsó határ, s a bíró azt mondja – nagyon helyesen teszi a bíró a jelen esetben –, hogy ha 100 választójogi bűncselekmény fordul elő, miért alkalmazsak egyetlen egy esetben ilyen súlyos büntetést, amikor tudom, hogy 99 bűnös pedig megmenekül.”¹³⁹ Mikecz Ödön belügyi államtitkár annyival intézte el a kérdést, hogy „T. Képviselőtársam [Meizler Károly – H. G.], ha ítélet nincs, az nyilván azt mutatja, hogy nem történt feljelentés, vagy a bíróság nem állapította meg, hogy bűncselekmény történt.”¹⁴⁰

Mindazonáltal a kívánt cél akkor sem biztos, hogy elérhető lett volna, ha az új törvény börtönbüntetést alkalmaz. Meizler ugyanis egy választójogon kívüli szempontra is felhívta a figyelmet, nevezetesen arra, hogy Magyarországon az általános választásokat – szinte már rendszerré válva – nyomon követte az a gyakorlat, hogy a választási bűncselekményeket elkövetők általános kegyelmet kaptak. Ezért csak a „kis bűnösök” bűnhődtek, akik éljenezni merték az ellenzéki jelöltet, vagy aki letakarta a kormánypárt plakátjának a szélét, mert a saját plakátját ferdén ragasztotta fel. Az ő tetteiket ugyanis nem a bíróság, hanem a szolgabíró bírálta el. Ezek az 1–4 napos büntetésüket már rég leülték – melybe talán pont a választás napja is beleesett –, mire a „nagy bűnösök” számára a főtárgyalást a törvényszéken egyáltalán kitűzték. Az ország azonban

¹³⁷ Soltész, 192/585.

¹³⁸ „Ha az enyhítő körülmények annyira nyomatékosak vagy olyan nagy számmal forognak fenn, hogy a cselekményekre meghatározott büntetésnek legkisebb mértéke is aránytalanul súlyos lenne: ez esetben ugyanazon büntetési nem a legkisebb mértékig leszállítható, és ha ez is túl szigorú volna: határozott időtartamhoz kötött fegyház helyett börtön, börtön helyett fogház, fogház helyett pénzbüntetés – ezen büntetési nemek legkisebb mértékéig állapítható meg.” 1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről. („Csemegi kódex”) 92. §. (<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5799>, letöltés 2016. aug. 5.)

¹³⁹ Meizler, 192/585. és 186/423. A bírák helyzete valóban reménytelen volt. Erről így írt Borsos Endre közigazgatási bíró: „Budapesten a választópolgárok száma jóval meghaladja a 300 000-et. Ha a kettős ajánlással kapcsolatos hamisítások kiterjednek a választók nagyobb részére, kérдем, lehetséges és érdemes-e a kihágási eljárások százezreit folyamatba tenni és lefolytatni? A kihágások ilyen tömege ugyanis úgy elárasztaná a bíróságokat, hogy más, komolyabb ügyek elintézése fennakadást szenvedne.” Idézi Berecz S.: A tökéletes i. m. 104.

¹⁴⁰ Mikecz, 192/587.

hiába várta, hogy egy-egy nagybűnös a méltó büntetését megkapja, mert ekkor megjelent az általános amnesztia.¹⁴¹ A kritikák ellenére Mikecz Ödön államtitkár kizártnak tartotta, hogy választójogi büntető ügyekben korlátozzák az igazságügyi miniszter általános amnesztia előterjesztésére vonatkozó jogát. Ha az igazságügyi miniszter az államfőnek előterjesztést nem tehetne, „[...] ez alkotmányjogunk egész rendszerével ellentétes” lenne – hangsúlyozta.¹⁴²

Az 1937. évi választójogi novella jelentősége

Visszatérve a tanulmány mottójában felvetett gondolatra: valóban akkora jelentősége volt a választójogi novellának, mint ahogy azt Antal István állította, vagy inkább – miként Buchinger Manó fogalmazott –, a kormány csak „egy fél- vagy egynegyed grammos politikai aszpirinnel áll az ország elé ennek a javaslatnak a formájában?”¹⁴³ A novella történeti helyét mindenekelőtt az határozza meg, hogy a kormány beváltotta a titkos választójogra vonatkozó ígétét az 1938. évi választójogi törvénnyel – más kérdés, hogy azt már Imrédy Béla miniszterelnöksége idején fogadták el. E tekintetben tehát az ellenzék aggodalma alaptalan volt, a novella valóban csak néhány időközi választásra vonatkozott, általános választáson való alkalmazására – az eredeti elképzelésnek megfelelően – nem került sor. Így az 1937. évi VIII. törvénycikk – Drobní Lajos szavaival élve – „a titkos választójog előszele” és „kétségtelenül kellemes apéritif” volt,¹⁴⁴ különösebb jogtörténeti értéke azonban megítélésünk szerint nincs.

A képviselőházi vitaanyagot tanulmányozva még az avatatlan szemlélőnek is nyomban feltűnik az, hogy kilenc ülésen (nyomtatásban 175 oldalon) át folyt ennek a mindössze nyolc szakaszból álló törvényjavaslatnak a tárgyalása.¹⁴⁵ Harmincan szóltak hozzá, ami világosan jelzi, hogy igencsak érzékeny kérdéshez nyúlt hozzá a kormány.

A novella kapcsán mindenekelőtt a jelöltajánlásnak a korszak választójogában való kiemelt szerepére kívántunk rámutatni. Újabb szakirodalmunk ugyanis nem fektet megfelelő súlyt erre a kérdésre, pedig láthattuk, hogy az ajánlás sokszor már választást is jelentett egyben. Nem véletlen tehát, hogy ez volt a kor választójogának az egyik legfontosabb, reformra szoruló területe. A novella mélyen beágyazódik az 1930-as évek második felének alkotmányjogi kérdései, így a kormányzói- és a felsőházi jogkör kiterjesztésének, a titkos választójog bevezetésének, valamint a képviselői összeférhetlenség problémáinak sorába,

¹⁴¹ Meizler, 192/585. és 186/423.

¹⁴² Mikecz, 192/587.

¹⁴³ Buchinger, 185/371.

¹⁴⁴ Drobní, 187/451.

¹⁴⁵ A tizedik, 193. számú ülésen (1937. március 3.) már a törvényjavaslat harmadszori olvasása következett, vitának ekkor már nem volt helye.

története ezekkel szorosan összeforr, ezektől elválaszthatatlan. Politikai jelentősége abban van, hogy az utolsó előtti állomása a korszakban az 1938. évi választójogi törvénnyel csak lezáruló, de valójában véget nem érő választójogi harcnak. A törvényjavaslatról folytatott képviselőházi vita nem is annyira a terjedelme miatt figyelemre méltó, hanem mindenek előtt azért, mert megjelenik benne szinte minden társadalmi probléma: a diplomás munkanélküliség, a földkérdés (telepítés), az adóteher-viselés, a nyilas veszély és a zsidókérdés is. A vita tehát az első revíziós sikert – a felvidék déli részének visszatérését – közvetlenül megelőző év társadalmi problémáinak hiteles lenyomata. Mindezt észlelte Darányi Kálmán is: „Iparkodtam az egyéb politikai kérdésektől távol tartani ezt a törvényjavaslatot, a vita azonban széles keretben hömpölygött és számos olyan politikai kérdés merült fel, amely ezzel a törvényjavaslattal szoros összefüggésben nincs.”¹⁴⁶

Azért is hasznos az 1937. évi VIII. törvénycikk vitaanyagának tanulmányozása, mert számos új irányt jelölhet ki a kutatás számára. Felhívja a figyelmet a választójogi korrektívumokra, amelyeknek a mai napig hiányzik a pontos katalógusa, sőt a fogalmi meghatározása is. Ezzel szemben a szavazás nyíltságának vagy titkosságának kérdése túl nagy szerepet kap a szakirodalomban.¹⁴⁷ Pedig a nyílt szavazás csak egy volt a korrektívumok közül, s az ajánlási rendszer miatt sokszor egyáltalán nem is került sor szavazásra.¹⁴⁸ A választási visszaélések története ugyan már kutatottabb terület, de a visszaélések okai nincsenek mélységükben feltárva. A végrehajtás és a bírászkodás, mint a törvényhozás melletti másik két hatalmi ág, nagyon mélyen ágyazódott a korabeli választójogba, gondoljunk csak arra, hogy a bírák közül kellett kikerülnie a választási biztosoknak. A bíró az előtte tárgyaló ügyvédet ismerte, ám mint választási biztos képviselőjelöltként már nem ismerte meg.¹⁴⁹ Ebből következik, hogy magát a választás intézményrendszerét is vizsgálat alá kell vetni, mégpedig úgy, hogy a más hatalmi ágakkal átfedésben lévő pontjait – amelyek tálcán kínáltak a visszaélés lehetőségeit – tételesen ki lehessen mutatni. Fel kell hívnunk továbbá a figyelmet egy büntetőjog alkalmazásával kapcsolatos meglehetősen sajátos jelenségre is, nevezetesen, hogy a választójog kapcsán bizonyos területeken egyszerűen nem alkalmazták a büntetőtörvénykönyv rendelkezéseit. Fel kellene tárni azt is, hogy voltak-e más ilyen területek is, és lehet-e a büntetőtörvénykönyv alkalmazásának mellőzésére bármiféle egységes magyarázatot

¹⁴⁶ Darányi, 191/556.

¹⁴⁷ Lásd *Romsics Ignác*: Nyíltan vagy titkosan? A Horthy-rendszer választójoga. *Rubicon* (1990: 2. sz.) A titkos szavazás teljes körű bevezetését követően a választójogosultak aránya nem növekedett, sőt 3–5%-kal csökkent, nyilvánvalóan a korrektívumok következtében. A pontos adatokat lásd *Püski L.*: A Horthy-rendszer i. m. 103.

¹⁴⁸ A szavazás ugyanis elmaradt akkor, ha csak egyetlen jelölt volt. A választási elnök ilyenkor kijelentette, hogy a jelölt megválasztott országgyűlési képviselő lett. Lásd 2.200/1922. M. E. sz. rendelet 64. §, 1925. évi XXVI. tc. 65. § (2) és 1938. évi XIX. tc. 89. § (1), (2).

¹⁴⁹ Lásd a Nánássy- esetet a 101. jegyzetben.

adni? Ez a korszak büntetőjogi gyakorlatának új szempontból való vizsgálatát feltételezi.

Az országgyűlési vitán elhangzott ellenzéki javaslatokból a törvénytörvénybe kevés épült be, bár a miniszterelnök például hajlandó volt elfogadni, hogy aki az ajánlást szabályszerűen aláírta, annak az aláírását visszavonni már nem lehet, illetve azt is, hogy a pótlás címén benyújtott aláírások száma is maximálva legyen.¹⁵⁰ Figyelemreméltó azonban, hogy mindkét javaslatot kormánypárti képviselő is támogatta (Vay Miklós, Árvátfalvi Nagy István). Előfordult az is, hogy az ellenzék által megfogalmazott javaslatot a miniszterelnök a törvény végrehajtási utasításába kívánta beiktatni arra hivatkozva, hogy az nem törvényi szabályozás keretébe tartozik. Így például azt, hogy az előjáróságnak a hivatalos órák alatt rendelkezésre kell állnia, illetve, hogy mikor kell rendelkezésre állniuk a más hitelesítő fórumoknak.¹⁵¹ A kormánypárt elképzeléseinek megfelelő fő rendelkezések azonban változatlanul maradtak a felsőház elé terjesztett törvényjavaslatban.

Az 1938. évi választójogi törvényben az ajánlók számának maximálása, az ajánlók korosztály szerinti megosztása, az aláírások hitelesítése és a biztosíték intézménye mind-mind az 1937. évi novella jogi öröksége. Nem változott a választójogi kérdés korabeli megközelítése sem: „[...] t. képviselőtársaim, az a helyzet, hogy nekünk már egészen csavarosan kell gondolkoznunk” – hangzott el a novella vitáján Dulin Jenő megjegyzése.¹⁵² Valóban igaz: a mai kutatóknak sem elég az egykorú jogszabályok ismerete, a kor észjárásnak megfelelő, „csavaros” gondolkodást is meg kell tanulnia ahhoz, hogy a rendelkezéseket helyesen tudja értelmezni.

¹⁵⁰ Darányi, 191/557.

¹⁵¹ Darányi, 191/563.

¹⁵² Dulin, 187/455.

Függelék
Az 1937. évi választójogi novella vitáján felszólaló
*országgyűlési képviselők*¹⁵³

<i>A felszólaló neve</i>	<i>Pártállása vagy tisztsége</i>	<i>Választókerülete vagy beküldője</i>	<i>Az ülés száma</i>	<i>A felszólalás időpontja</i>
Antal István, dr.	Nemzeti Egység Pártja	Jászberény	K 184 Á	1937. február 16.
Árvátfalvi Nagy István, vitéz dr.	Nemzeti Egység Pártja	Zalaegerszeg	K 188 Á	1937. február 23.
Balogh Elemér, dr.	Felsőházi tag	A kormányzó által élethossziglan kinevezve	F 40 Á	1937. március 16.
Buchinger Manó	Szociáldemokrata Párt	Budapest, III. választókerület	K 185 Á K 191 R K 192 R	1937. február 17. 1937. február 26. 1937. március 2.
Cseh-Szombathy László, dr.	Független Kisgazdapárt	Nagyigmánd	K 188 Á	1937. február 23.
Csik József	Nemzeti Egység Pártja	Budapest-környék	K 187 Á	1937. február 19.
Csoór Lajos	Népakarát Párt	Tura	K 186 Á K 192 R	1937. február 18. 1937. március 2.
Darányi Kálmán, dr.	Nemzeti Egység Pártja, A Belügy- minisztérium vezetésével megbízott miniszterelnök	Balatonfüred	K 184 Á K 191 Á K 191 R K 192 R F 40 Á	1937. február 16. 1937. február 26. 1937. február 26. 1937. március 2. 1937. március 16.
Drobní Lajos, dr.	Reformprogram	Győr	K 187 Á	1937. február 19.
Dulin Jenő, dr.	Független Kisgazdapárt	Szekszárd	K 187 Á	1937. február 19.
Farkas Elemér, dr.	Nemzeti Egység Pártja	Hercegfalva	K 186 Á	1937. február 18.
Farkas István	Szociáldemokrata Párt	Budapest, III. választókerület	K 191 R	1937. február 26.
Fábián Béla, dr.	Független Nemzeti Demokrata Párt	Budapest-környék	K 190 Á	1937. február 25.
Hegedüs Loránt, dr.	Felsőházi tag	A kormányzó által kinevezve	F 40 Á	1937. március 16.

¹⁵³ A táblázatot az 1935-ben összehívott országgyűlés naplója és almanachja alapján állítottuk össze. Néhány – köztük a tanulmányunkban többször idézett – képviselő esetében azonban a választókerületre és a pártállásra vonatkozó adatokat más, itt terjedelmi okokból külön nem jelölt forrásokban kutattuk fel, mivel azok, akik petíció (a mandátum bíróság előtti megtámadása), vagy időközi választás miatt csak később foglalták el helyüket az országgyűlésben, azokat az almanachba már nem vehették fel. Lásd Országgyűlési almanach az 1935–40. évi országgyűlésről. Szerk. Haefler István. Bp. 1935.

<i>A felszólaló neve</i>	<i>Pártállása vagy tisztsége</i>	<i>Választókerülete vagy beküldője</i>	<i>Az ülés száma</i>	<i>A felszólalás időpontja</i>
Kertész Miklós	Szociáldemokrata Párt	Budapest, II. választókerület	K 190 Á	1937. február 25.
Kun Béla	Pártonkívüli agrárellenzék	Hódmezővásárhely	K 191 Á	1937. február 26.
Lányi Márton, dr.	Nemzeti Egység Pártja	Tótkomlós	K 184 Á K 191 R	1937. február 16. 1937. február 26.
Martsekényi Imre, vitéz	Nemzeti Egység Pártja	Mezőkeresztes	K 186 Á	1937. február 18.
Meizler Károly, dr.	Keresztény Gazdasági Párt	Keszthely	K 186 Á K 191 R K 192 R	1937. február 18. 1937. február 26. 1937. március 2.
Mikecz Ödön	Nemzeti Egység Pártja, belügyi államtitkár	–	K 192 R	1937. március 2.
Mojzes János, dr.	Független Kisgazdapárt	Regőce?	K 188 Á K 192 R	1937. február 23. 1937. március 2.
Petrovác Gyula	Keresztény Gazdasági Párt	Budapest, III. választókerület	K 190 Á	1937. február 25.
Propper Sándor	Szociáldemokrata Párt	Budapest-környék	K 192 R	1937. március 2.
Rajniss Ferenc, dr.	Pártonkívüli	Dombóvár	K 187 Á	1937. február 19.
Rakovszky Tibor, dr.	Független Kisgazdapárt	Kapuvár	K 189 Á	1937. február 24.
Rassay Károly, dr.	Nemzeti Szabadelvű Párt	Szeged	K 188 Á	1937. február 23.
Rupert Rezső, dr.	Nemzeti Radikális és Független (Kossuth) Párt	Budapest, II. választókerület	K 190 Á K 191 R K 192 R	1937. február 25. 1937. február 26. 1937. március 2.
Soltész János, dr.	Független Kisgazdapárt	Kápolna	K 184 Á K 191 R K 192 R	1937. február 16. 1937. február 26. 1937. március 2.
Tauffer Gábor	Keresztény Ellenzék	Budapest, II. választókerület	K 190 Á	1937. február 25.
Tildy Zoltán	Független Kisgazdapárt	Szeghalom	K 188 Á	1937. február 23.
Tomcsányi Móric, dr.	Előadó, felsőház	Pázmány Péter Tudományegyetem	F 40 Á	1937. március 16.
Vay Miklós, báró	Nemzeti Egység Pártja	Tiszalók	K 190 Á	1937. február 25.
Vázsonyi János, dr.	Nemzeti Demokrata Párt	Budapest, II. választókerület	K 187 Á K 191 R K 192 R	1937. február 19. 1937. február 26. 1937. március 2.

Rövidítések: K = képviselőház, F = felsőház, Á = általános vita, R = részletes tárgyalás

THE 1937 ELECTORAL NOVELLA

by Gábor Hollósi
Summary

The paper explores act no. VIII. of 1937 and its parliamentary debate, with the aim of measuring its historical importance from the perspective of the mutual expectations of the contemporary governing party and its opposition. Accordingly, it is primarily based on contemporary sources, starting from an analysis of parliamentary speeches recorded in the 1937 minutes of the House of Representatives, and the attached documents (bills and committee reports) which have survived in other documents of the House. The paper at first surveys the development of the system of designating parliamentary candidates from 1919, and then examines the constitutional context of the act, that is, its place among contemporary constitutional reforms (the extension of the authority of the governor and the Upper Chamber, and the introduction of general secret ballot). Next, it analyses the chief dispositions of the act in the mirror of opposition speeches, summarising the problems that arose with regard to the individual sections, as well as the potential (or actual) abuses. It also deals with the social problems that surfaced during the parliamentary debate of the act, and draws attention to the necessity of exploring not only the problem of contemporary secret ballot but also the so-called electoral correctives (precautions) in their entirety.

S. Kosztricz Anna

A SZOVJETÖSZTÖNDÍJASOK KÉPZÉSÉNEK FINANSZÍROZÁSA

*Az ösztöndíjasok szovjetunióbeli képzésére fordított magyar
állami kiadások 1945-től az ötvenes évek elejéig*

Előzmények

A Szovjetunió Minisztertanácsa 1946. március 17-i határozatával engedélyezte a Felsőoktatási Minisztériumnak, hogy külföldi egyetemistákat fogadhasson a szovjet felsőoktatási intézményekben.¹ A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottsága folyamatosan foglalkozott az ösztöndíjasok fogadásának és képzésének kérdéseivel.² A 2. világháború után szovjet függésbe került közép- és délkelet-európai országok diákjain kívül koreaiak, kínaiak, vietnámiak és mongolok kezdhették meg ekkor tanulmányaikat, az első tanévben (1946–47) mintegy ötszázan. Ebből a keretszámból mindössze 15 lehetett magyar fiatal.³ Az ösztöndíjasok száma 1952-re megközelítőleg 7500-ra (vagy egy másik, ugyanebben az őrzési egységben található dokumentum szerint 9760-ra) nőtt, akik közül már nagyjából másfélezer volt a magyar. A számok azt mutatják, hogy a „népi demokráciákban” bevett gyakorlattá vált évről évre bizonyos számú ösztöndíjas hallgató kiküldése a Szovjetunióba.

A 2. világháború után nagyhatalommá vált Szovjetunió a saját felsőoktatási intézményeiben biztosította a tőle kisebb vagy nagyobb mértékben függő országok ifjúságának egy válogatott fiatalokból álló csoportja számára a magasan képzett értelmiségivé válás lehetőségét, ezzel alapozva meg a maga számára

¹ Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszijszkaj Federacii (AVP RF) – Orosz Állami Külpolitikai Levéltár f. 077. opisz 27. papka 124. gyélo 45. l. 39.

² Rosszijszkij Goszudarsztvennünj Arhiv Szovremennoj Polityiceszkaj Isztorii (RGASZPI) – Orosz Állami Újkori Politikatörténeti Levéltár f. 17. opisz 133. gyélo 240. 56. Az SzK (b)P KB 1947. április 25-i határozata „A külföldi ösztöndíjasokkal végzett munkáról”, az SzK(b)P PB 1947. július 14-i határozata a „A külföldi egyetemistákkal kapcsolatos munka szervezésének formáiról”.

³ RGASZPI f. 17. opisz 133. gyélo 240. l. 56.

a gazdasági és politikai behatolás, a saját céljainak megfelelő finom irányítás lehetőségét.⁴ Az ország ugyanis a világháború befejezése után hozzálátott befolyási övezetének megszervezéséhez, az érdekei szerint működő, egységes gazdasági övezet kialakításához, továbbá az ennek működtetéséhez elengedhetetlen, a szovjethoz hasonló politikai rendszerek kiépítéséhez.

Az érintett országok politikai vezetésének szemszögéből nézve a Szovjetunió iránti bizalom, feltétlen hűség és a szovjet tudomány és technika magasabbrendűségének elismerése ilyen módon is kifejezésre juttatható volt. Magyarország, amely a Szovjetunió ellen, Németország oldalán vett részt a 2. világháborúban, 1952-ben 12 szocialista ország között 1381 fővel a harmadik helyen állt a küldött ösztöndíjasok számát tekintve. Ennél csak a lengyel és a román csoport volt nagyobb.⁵

Az ifjú, állami ösztöndíjas kutatók szovjet tudományos intézményekbe való küldésének gondolata már 1945 nyarán felvetődött Magyarországon, amikor Ács Tivadar, a Magyarok Világszövetségének ügyvezető alelnöke levelet intézett Dr. Gyöngyösi János külügyminiszterhez egy moszkvai Collegium Hungaricum szükségessége tárgyában.⁶

A javaslat alapját az az 1927-ben született, ösztöndíjak alapításáról szóló törvény képezte, amely lehetővé tette, hogy fiatal magyar kutatók állami ösztöndíjat kapjanak Európa valamely tudományos központjába.⁷ Ács Tivadar egy olyan moszkvai intézmény megalapítását szorgalmazta tehát, ahová fél-egy évre fiatal, már diplomával rendelkező magyar tudósok utazhatnának ki, hogy szovjet kutatóintézetekben, egyetemeken neves szovjet tudósok irányításával végezzenek kutatásokat.

Az az elképzelés, hogy egy másik állam kulturális intézetet tartson fenn a Szovjetunió valamely jelentős tudományos vagy ipari központjában, ahová az illető országból változó számban érkeznek (előzetesen nem ellenőrizhető) tudósok, kutatók és diákok, a szovjet Felsőoktatási Minisztérium számára teljesen

⁴ Magyar szerző tollából nem született feldolgozás a magyar szovjetösztöndíjasok képzésének kezdeti időszakára vonatkozóan. Orosz szerzők is csak elvétve foglalkoztak ezzel a kérdéssel. A szovjet ösztöndíjasok képzéséről eddig csupán egy monográfia és egy disszertáció született. Lásd *B. A. Белов: Подготовка кадров для зарубежных стран в советских вузах. Калининград 2003.; Андросова Дарья Николаевна: Обучение иностранных студентов в СССР в середине 1950–1960-х гг. Диссертация. Москва 2012.*

⁵ RGASZPI f. 17. opisz 133. gyélo 240. l. 55. Az összesítés szerint a három legnagyobb létszámú diákcsoport a lengyel, a román és a magyar volt. 1952-ben 1426 lengyel, 2436 román és 1381 magyar diák tanult a Szovjetunióban.

⁶ Collegium Hungaricum – magyar kulturális intézetek Európában (Berlin, Róma, Bécs), amelyek szállást is biztosítottak az odaérkező magyar ösztöndíjas kutatóiknak. A Collegium Hungaricumokról lásd *Ujváry Gábor: „A magyar kultúra külföldi őrszemei.”* In: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk” társadalomban. Szerk. Ujváry Gábor. Bp. 2010. 101–174.

⁷ 1927. évi XIII. tc. A külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról. (<http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7697>, letöltés 2016. máj. 10.)

elfogadhatatlannak bizonyult. Az ebben az időben érvényes koncepció szerint ugyanis egyetemekre és főiskolákra, a *képzés teljes idejére* várták a külföldi fiatalokat. Ezért a magyar Külügyminisztérium, és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (továbbiakban VKM) illetékes munkatársainak többéves erőfeszítései nem hozhatták meg a kívánt eredményt, s nem sikerült Collegium Hungaricumot alapítani Moszkvában. Folytak ugyan még tárgyalások egy olyan oktatási szerződés megkötéséről, amely megengedte volna a magyar félnek egy magyar kulturális intézet vagy egyetemi magyar történelmi és nyelvi-irodalmi tanszék létrehozását, de ezek sem vezettek eredményre. A VKM vezetői ugyanis tévesen gondolták, hogy az Európa más országaiban jól bevált gyakorlatnak megfelelően a szovjet féllel is kiépíthetőek az egyenrangúságon, a másik tiszteletén alapuló kulturális kapcsolatok. Az ösztöndíjasok szovjetunióbeli képzése csupán a szovjet fél határozott terveinek megfelelően vehette kezdetét. Sőt, a képzés maga is a szovjet érdekeket szolgálta, amennyiben a szovjet gazdasági-politikai rendszer kiépítését támogatta a Szovjetunióban végzett szakemberek révén.

Az 1946–47-es tanévben az első kiküldött magyar egyetemistacsoport esetében a szovjet kulturális vezetés komoly gesztust gyakorolt: az addigra már kikristályosodott szovjet gyakorlattal ellentétben többségében diplomásokat fogadott. Szó sem esett a magyar fél költségviseléséről: a diákok ingyen tanultak az egyetemeken, és ugyanazt az ösztöndíjat kapták, mint a belföldi egyetemisták. A kezdeti időszakban a diákokat a Szovjetunió nagy ipari központjai között osztották szét.⁸

A szovjet-magyar ösztöndíjas egyezmény tandíjjal kapcsolatos része

1948. október 28-án szovjet részről Valentin Alekszandrovcics Zorin külügyminiszter-helyettes, magyar részről pedig Molnár Erik rendkívüli és meghatalmazott nagykövet aláírta a szovjet–magyar ösztöndíjas egyezményt. Az egyezmény szövegét még 1947-ben a szovjet fél fogalmazta meg, de a két országban a szerződéstervezet elkészülte óta lejáratult átalakulások miatt 1948-ban változtatásokat kellett eszközölni rajta. Ennek egyik oka az volt, hogy a moszkvai Magyar Követség neve Magyar Nagykövetségre változott, így az aláíró magyar részről a nagykövet lett, míg az 1947-ben megfogalmazott szövegben még csak a „követ” szó szerepelt. A másik ok háttérben az állt, hogy a Szovjetunóban az aláírás időpontjára megszűnt a jegyrendszer. A Szekfű Gyula követnek átadott

⁸ Odessza, Ivanovo, Novocserkasszk, Taskent, Dnyepropetrovszk, Rosztov, Harkov, Micsurinszk, Kijev, Leningrád, Szverdlovszk, Szaratov, Kazany, Moszkva és elvéve néhány más város (pl. Alma-Ata stb.).

korábbi tervezethez képest⁹ az egyezmény 4. §-a a következőképpen változott meg: „A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Kormánya a magyar állampolgárok egész tanulmányi idejére magára vállalja azoknak ösztöndíjjal való ellátását fejenként havi ötszáz rubel összegben, valamint lakással való ellátását a szovjet állampolgár hallgatókkal egyenlő feltételek mellett.”¹⁰

A magyar Minisztertanács 1947. december 19-i ülésén fogadta el az egyezménytervezet szövegét. A minisztertanácsi előterjesztés megfogalmazója így indokolta a gyors döntés szükségességét: „A szerződés mielőbbi aláírásához nagy érdekünk fűződik, mivel annak aláírása előtt ösztöndíjasaink nem utazhatnak ki a Szovjetunióba.”¹¹ Azzal a ténnyel, hogy a szovjet fél *tandíj fizetése ellenében* (és nem valamiféle kölcsönösségi alapon, ahogy azt a VKM vezetői több, a szovjet Külügyminisztériumhoz intézett levelükben javasolták¹²) fogja a magyar ösztöndíjasokat felsőoktatási intézményeiben képezni, a Külügyminisztérium és a VKM vezetői csak a szerződéstervezet kézhezvétele után szembesültek.¹³ Különösen azért lehetett számukra meglepő ez a fejlemény, mert az 1946–47-es tanévre az ösztöndíjasok eltartását a szovjet fél teljes egészében magára vállalta. (Igaz, a követség által folyósított ösztöndíj-kiegészítésre a diákoknak megérkezésüktől fogva szükségük volt, mert a szovjet egyetemi ösztöndíj nem fedezte megélhetési költségeiket.) Az 1947–48-as tanévben az ösztöndíjasoknak eddig is folyósított ösztöndíj-kiegészítés (400 rubel) és a szovjet fél által átnyújtott szerződéstervezetben szereplő tandíj (fejenként évente 15 000 rubel egyetemisták és 25 000 rubel aspiránsok esetében) együtt mellbevágóan magas összegre kerekedett ki, amelyről előrelátható volt, hogy jelentős terheket ró majd a magyar oktatási kormányzat költségvetésére.

Egy ilyenfajta, a másik államban történő felsőfokú képzés fejében a magyar állam által fizetendő tandíj a kulturális kormányzat addigi gyakorlatában még soha sem fordult elő. Az „1927. évi XIII. törvénycikk a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség céljait szolgáló ösztöndíjakról” pénzügyi alapot teremtett ugyan arra, hogy évente több fiatal szakember folytathasson külföldi

⁹ Az 1947-es tervezet 4. §-a: „Az SzSzK Szövetségének kormánya magára vállalja a magyar állampolgárok egész tanulmányi idejére ösztöndíjjal való ellátását, havonta és személyenként 500 rubel erejéig, háromszori étkezését, valamint élelmiszerekkel és ipari árukkal való ellátását, valamint lakóhely biztosítását az SzSzKSz állampolgárságú tanulókkal egyenlő feltételek mellett.” – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) Külügyminisztérium XIX-J-1-k Szovjet admin. 1945–62. 22. d. 148/c t.

¹⁰ Uo.

¹¹ MNL OL Minisztertanács XIX-A-83-a 217/96. jkv. A Minisztertanács 1947. december 19-i ülése.

¹² „Kívánatos volna, hogy szovjet ösztöndíjas diákok konkrét meghívása rövidesen megtörténhessenek.” – MNL OL XIX-J-1-k Szovjet admin. 1945–62. 22. d. 148/c t. 61.973/6.

¹³ Perény József követségi titkár szerint: „Teljesen új az egyezménytervezetnek a költségekkel kapcsolatos része, amennyiben tudomásom szerint az eddigi tárgyalásokon nem merült fel a magyar kormány hozzájárulásának kérdése.” – MNL OL XIX-J-1-k Szovjet admin. 1945–62. 22. d. 148/c t.

vagy magyarországi kutatásokat magyar állami támogatással, de a törvényben körvonalazott „szakemberek magasabb kiképzése” nem a középfokú képzést befejezett fiatalok felsőfokú tanulmányainak támogatását szolgálta, hanem a már egyetemet végzett diplomával rendelkező, vagy legalábbis az egyetem befejezéséhez közeledő, tehetséges diákok további pályáját kívánta támogatni.¹⁴

A szovjet szerződéstervezetben megfogalmazottakkal kapcsolatban Berényi József, a moszkvai Magyar Követség munkatársa 1947. november 1-jei feljegyzésében a következőképpen igyekezett megvilágítani a Szovjetunió által felajánlott „ösztöndíjak” pontos mibenlétét: „Itt tehát bizonyos eltérések mutatkoznak az »ösztöndíjas« szó magyar és szovjet értelmezése között. Ösztöndíjas alatt a Szovjetunióban olyan hallgatókat kell érteni, kik tanulmányaikat államköltségen végzik, s nem olyan végzett hallgatókat, akik államköltségen tanulmányaik befejezése után 1–2 évre külföldre utaznak tanulmányaik kiegészítése végett. A Felsőoktatási Minisztériumban többször kifejtették, hogy amikor ők magyaroknak ösztöndíjat adnak, akkor arra gondolnak, hogy az illetők itt kezdik és itt fejezik be főiskolai tanulmányaikat és az ösztöndíj a teljes tanulmányi időre vonatkozik.”¹⁵

A minisztérium hivatalnokai számára a problémát (az anyagi terhek mellett) jelentős részben az jelentette, hogy az ösztöndíjasok megfelelő előkészítő, megalapozó tanulmányok nélkül indulnak majd útnak a Szovjetunióba. Dr. Szentmihályi János főosztályvezető-helyettes meg is fogalmazta aggályait ezzel kapcsolatban: „Tudománypolitikai és egyéb szempontból nem tartom helyesnek, hogy olyanok részesüljenek ösztöndíjban, akik szakismeretek hiánya miatt nem nyújtanak reményt arra, hogy külföldi tapasztalataikat az ország javára fogják gyümölcösöztetni.”¹⁶

A két világháború között az ösztöndíjak fél évre voltak adományozhatóak, de többszöri meghosszabbításuk is lehetséges volt. Az ösztöndíjasok, akik pályázat útján nyerték el a támogatást, ebből az összegből fedezték az általuk kiválasztott külföldi vagy magyarországi egyetemen, tudományos intézetben folytatott tanulmányaik költségeit. Az 1947-es szerződéstervezetben ezzel szemben arról volt szó, hogy középfokú tanulmányokat befejezett ifjak, akiket a magyar *állami szerv(ek) választottak ki*, öt évre, felsőfokú tanulmányok végzésére érkeznek a Szovjetunióba, és onnan azután diplomával érkeznek haza, a teljes képzés költségeit pedig a *magyar állam* állja, méghozzá az oktatásért felelős minisztérium költségvetéséből. Hogy milyen szakot végezhetnek, a kezdeti időszakban (1947–50) csak hozzávetőlegesen dőlt el Magyarországon, mert az, hogy melyik városba, és felsőfokú tanintézetbe kerültek, gyakran csak Moszkvába érkezésük

¹⁴ 1927. évi XIII. tc. a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról 1. § (5) a), b), c) és d) pontjai.

¹⁵ MNL OL VKM XIX-I-1-e (Külföldi kulturális kapcsolatok osztálya) 1946–47. 45. d. 152.2 t. 184.523/1947.

¹⁶ MNL OL XIX-J-1-k Szovjet admin. 1945–62. 22. d. 148/c t. 140.085/1947.

után, az ösztöndíjasok „elosztáskor” derült ki. A végleges szakelosztás a szovjet fél monopóliuma maradt.

Az egyezménytervezetben a költségekre a következő mondat vonatkozott: „Magyarország kormánya megtéríti az SzSzK Szövetsége kormányának a tényleges tanulmányi költségek 50%-át, beleértve az ösztöndíjat is.” Ehhez azonban nem csatolták a felmerülő költségek részletes felsorolását tartalmazó listát.¹⁷ Tehát, az 1947 végén megfogalmazott egyezménytervezetben egy olyan összeg szerepelt, amelynek ellenőrzésére a magyar félnek semmilyen lehetősége nem volt, s az adott politikai helyzetben csak egyet tehetett: ellenjavaslat nélkül elfogadta.¹⁸

Egy 1947. december 1-jén keletkezett, szignálatlan, a Külügyminisztérium egyik tisztviselője által megfogalmazott feljegyzés egyértelművé teszi, hogy „Az egyezményt szovjet részről szövegezték meg [...]”.¹⁹ A tervezet tehát nem kétoldalú tárgyalások eredményeként készült. Egyúttal rávilágít arra is, hogy a magyar félnek nem volt mozgástere: „Egyébként moszkvai követségünk legutóbb érkezett távirata szerint az egyezmény ügyében [...] a választ szovjet részről már megsürgették.” Egyértelmű volt tehát, hogy szovjet részről fontosnak tartják az egyezmény aláírását és magyar diákok szovjetunióbeli képzését. A magyar illetékeseknek nem volt más választásuk, alá kellett írniuk az egyezményt, és pontosan a Moszkvában megszövegezett formában.

A Minisztertanács döntése után a szovjet fél az egyezmény formális aláírását már nem is tartotta szükségesnek ahhoz, hogy a következő tanévben a kijelölt diákok útnak indulhassanak Magyarországról.²⁰ A tanév az akkori elsőévesek számára 1948 januárjában kezdődött.

A képzés költségei, és kísérletek ezek csökkentésére

Mivel a „[...] magyar államköltségen a képzés teljes idején külföldön tanuló ösztöndíjas egyetemista” kategóriája teljesen új tapasztalatot jelentett az oktatási kormányzat számára, a minisztériumoknak és a követségeknek nem volt bevett

¹⁷ A levéltári dokumentumok áttanulmányozása után sem lelhető fel az ötévnyi szovjetunióbeli képzés során felmerült, kalkulált költségekről készült szovjet kimutatás. Ilyet csak a 60-s évek elején többedszerre megújított szerződéshez csatoltak. (A valóságos költségkimutatást az sem tartalmazza, csak a felmerülő költségek bőségesebb részletezését.)

¹⁸ Nem világos, hogy a fizetendő költség-hozzájárulás előterjesztésben, és a véglegesen elfogadott egyezményben szereplő összeg (egyetemisták után fejenként évi 7.500, aspiránsok után 12.300 rubel) miért jóval alacsonyabb annál, amit Horváth Imre követségi tanácsos 1947. november 1-jén jelzett a Külügyminisztérium felé, az egyezménytervezetbe csatolt levelében. (Évi 15.000 illetve 25.000 rubel.) MNL OL XIX-J-1-k Szovjet admin. 1945–62. 22. d. 148/c t. 63.401/6/1947.

¹⁹ MNL OL XIX-J-1-k Szovjet admin. 1945–62. 22. d. 148/c t. 63.706/6/1947.

²⁰ „Az egyezménytervezet minisztertanácsi elfogadása után közöltem ezt a Felsőoktatási Minisztériummal, mely szerint további aláírás nem szükséges, várják mielőbb az ösztöndíjasokat.” – MNL OL XIX-J-1-k Szovjet admin. 1945–62. 22. doboz 148/c t. 64.004/6/1947.

gyakorlatuk az ezzel kapcsolatos ügyek intézésére, sőt olyan munkatársaik sem voltak, akiknek tapasztalatuk lett volna az ilyen jellegű feladatok végzéséről. Nem szerepeltek az intézmények költségvetésében az ösztöndíjasok képzésével kapcsolatban felmerülő költségek, s a Magyar Nemzeti Banknak sem volt bejáratott gyakorlata a Szovjetunió egyes szerveinek, bankjainak való fizetést, pénzáttalást illetően. A napi ügyek intézésének egyszerűen nem volt meg a jogszabályi háttere, megszokott ügymenete.

Szekfű Gyula a követség költségvetéséből rendszeresen fizetett akkor még „segélynek” nevezett havi támogatást az ösztöndíjasoknak, kérésükre kezdve. Végül 1947 őszén létrehoztak a követség költségvetésében egy elkülönített „ösztöndíjas alapot” amelyből ezeket a kiadásokat fedezték.²¹ Ha az alap kimerült, Szekfű a Külügyminisztériumhoz és a VKM-hez címzett levelekben kérte a kifizetett összegek megtérítését. Mivel a tapasztalat alapján nyilvánvaló volt, hogy az ösztöndíjasok megélhetéséhez ezekre a segélyekre folyamatosan igény lesz, ezért szükségessé vált, hogy az összeg *tervezve* szerepeljen a követség és a VKM költségvetésben.

Az 1947-es csoport kiutazásának idejében a VKM munkatársai a felmerülő költségeket a hivatalos ügymenet keretei közé terelték, azaz ezekre a költségvetésbe nem beépített kiadásokra rendszeresen póthitelekért fordultak a Gazdasági Főtanácshoz²². A szerződésben foglaltak szerint a magyar fél fizette az oktatás költségeinek felét. Emellett a VKM először „segély”-ként, majd „ösztöndíj”-ként felcímkezett rendszeres havi támogatásban (400, majd 800 rubel) részesítette a hallgatókat. Ezen a két nagyobb tételen túl még számtalan egyéb, kisebb költség is jelentkezett (a kiutazás költségei, a szovjetunióbeli tanuláshoz szükséges ruházat megvásárlása, a családfenntartó diákok itthon maradt hozzátartozóinak támogatása stb.), amelyek szintén az oktatási kormányzat költségvetését terhelték.

Rákosi Máttyás 1948. februári moszkvai útján felvetette M. A. Szuszlovnak, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Vezetősége másodtitkárának, hogy a diákok szovjetunióbeli oktatásáért a magyar kormánynak ne kelljen fizetnie, cserébe a magyar állam vállalta volna ugyanannyi szovjet diák magyarországi képzését.²³ A feljegyzés szerint Szuszlov minden, Rákosi által akkor felvetett kérdésre válaszolt, ezt az egyet kivéve. Az 1940-es évek végén és az 1950-s évek elején erre nem is került sor, a kölcsönösség tehát nem adott lehetőséget a kiadások csökkentésére.

Dr. Szentmihályi János főosztályvezető-helyettes szovjet külügyminiszternek címzett levelében az ösztöndíjasokra vonatkozó egyezmény végleges aláírása előtt megkísérelt a többi népi demokráciákkal kötött egyezményekkel

²¹ MNL OL XIX-I-1-e 22. d. 148/c t. 7299/1947.

²² Gazdasági Főtanács: Magyarországon a gazdaság irányítására és az újjáépítés összehangolására létrehozott 1945. november 24. és 1949. november 2. között működő kormány szerv.

²³ RGASZPI 17. f. 128. opisz 1090. gyélo.

kapcsolatban tudakozódní: „[...] szíveskedjék tájékoztatni arról, hogy az említett egyezménytervezet tudomása szerint mennyiben különbözik a Szovjetuniónak a népi demokráciák többi országával kötött hasonló egyezményeitől, más szóval: vajjon a Szovjetunió a népi demokráciák többi országaival hasonló, vagy eltérő feltételekkel kötött-e ösztöndíjegyvezményeket s ha eltérőek a feltételek, részleteikben mik az eltérések?”²⁴ A válasz Moszkvából Rózsa György követségi tanácsostól 1948. szeptember 12-én érkezett: „A román és a csehszlovák egyezmény konstrukciója azonos a magyar egyezménytervezettel és információim szerint az összes népi demokráciákkal megkötött hasonló egyezmény konstrukciója azonos.”²⁵ Rózsa egyben arról is tájékoztatta a Külügyminisztériumot, hogy a szovjet külügyminisztérium Balkáni osztályán járt, ahol ismét megsürgették a végleges ösztöndíjas-szerződés aláírását.²⁶

A szerződés hivatalos aláírására végül 1948. október 28-án került sor, Szekfű Gyula nagykövet visszahívását és Molnár Erik kinevezését követően.

A költségek átutalása a szovjet félnek

Miközben a kifizetendő összegek előteremtése miatt főtt a minisztériumi tisztviselők feje, a kifizetés *mikéntjével* kapcsolatban is nehézségek merültek fel. Ortutay Gyula vallás- és közoktatási miniszter a külügyminiszterhez intézett levelében a következőképpen vázolta az első részlet átutalásával kapcsolatban történeteket: „[...] a Szovjetunió által nyújtott ösztöndíj 50%-át a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Külkereskedelmi Bankja folyószámlájának javára kellene befizetnem. A Magyar Nemzeti Banknak ösztöndíj-hozzájárulásként átutalt első összeget az átiratommal egyidejűleg kénytelen voltam visszafizettetni csekkszámom javára [...] a Nagykövetségnek folyó évi június hó 17-n közvetlenül hozzám intézett 2.797/1948. számú értesítése arra enged következtetni, hogy a Nagykövetség az ügyet elintéztetnek, az ösztöndíjrészletek befizetését ezek szerint lehetőnek tartja. Minthogy itt nyilván tévedésről vagy félreértésről van szó, a tisztázásra vonatkozó kérelmemet megismétlem.”²⁷

Az első részletet tehát nem sikerült a Szovjetunió Külkereskedelmi Bankja folyószámlájára befizetni. Ennek az volt az oka, hogy az 1948. október 28-án aláírt „Egyezmény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Kormánya között magyar állampolgároknak a Szovjetunió polgári jellegű főiskoláiban való tanulásáról és azok eltartásáról” 7. cikkelye rögzíti, hogy a Magyar Köztársaság Kormánya mi módon tegyen

²⁴ MNL OL XIX-J-1-k Szovjet admin. 1945–62. 22. d. 250.791/1948. X.

²⁵ Uo.

²⁶ A Szovjetunió külügyminisztériumában a magyar ügyekkel a Balkáni osztály foglalkozott.

²⁷ MNL OL XIX-J-1-k 1946–48. 11. d. 31. t. 245.456/1948.

eleget a szerződésben rögzített oktatási költségekkel kapcsolatos fizetési kötelezettségének: „a folyó tanévre szóló összeg évi két egyenlő részletben, szeptember 1-én és február 1-én fizetendő. A Magyar Köztársaság Kormánya minden jelen Egyezményben előírt fizetést magyar valutában teljesít, a megfelelő összegeknek a Szovjetunió Külkereskedelmi Bankjának a Magyar Nemzeti Bankban lévő folyószámlájára történő befizetés útján.”²⁸ Emellett a szerződés azt is rögzítette, hogy milyen bankokon keresztül kell lezajlania a pénzügyi tranzakciónak. „A szovjet külügyminisztériumnak 1948. december 22-n kelt átirata szerint »az összeg a szovjet Pénzügyminisztériumnak a Szovjet Külkereskedelmi Bankban lévő 342.165 sz. számlájára fizetendő«. [...] Mikor be akartuk fizetni, kiderült, hogy a jelzett szám egy moszkvai bank csekkszámlasszáma, ahová közvetlenül forintban pénzt utalni nem lehet.”²⁹ A szovjet pénzügyminisztériumnak a Szovjet Külkereskedelmi Bankban vezetett számlájára ugyanis csak dollárban lehetett volna pénzt átutalni, viszont a VKM nem rendelkezett dollárral, így nem is teljesíthette fizetési kötelezettségét. Ezt csak a Magyar Nemzeti Bank tehette volna meg, a Gazdasági Főtanácstól kapott felhatalmazás alapján.³⁰ „Az átutalás a Szovjetunió és Magyarország közötti fizetési forgalom tárgyában létrejött megállapodás értelmében az USA \$-ban vezetett »nem-kereskedelmi fizetések«³¹ elnevezésű számlán keresztül történhetik, az átutalásra kerülő dollárösszeg megfelelő forintellenértékének lefizetése mellett.”³²

Itt tehát egy 1947. július 15-én megkötött szerződésről van szó, amely lehetőséget teremtett egy, a Szovjetunió Állami Bankjánál nyitott, USA-dollárban kifejezett „nem-kereskedelmi fizetések számla” használatára.³³ Az egyezményben a felsőoktatási intézmények hallgatóinak oktatásáért járó térítés ugyan nem szerepel, azonban erre a térítésre is értelmezhető lehetett volna az egyezmény 2. §-a, amely felsorolja, mi számít „nem-kereskedelmi” kifizetésnek: diplomáciai és konzuli képviseltek, hivatalos delegációk ellátása, személyi átutalások, nyugdíjak, turisták kiadásai stb. A 6. § tartalmazta a dollár rubelre és dollár forintra történő átszámításának rendjét. Az egyezmény 7. §-ában az szerepel, hogy a felek „együttesen fogják megállapítani a jelen Egyezményből folyó kölcsönös elszámolások technikai rendjét.”

²⁸ MNL OL Külügyminisztérium XIX-J-1-f (Lejárt nemzetközi szerződések) A-sorozat 343. d. 12. sz. „Nem kereskedelmi fizetésekre vonatkozó egyezmény a Magyar Köztársaság és a Szocialista Szovjetköztársaságok Szövetsége között”.

²⁹ MNL OL VKM XIX-I-1-r (VKM Kollégiuma) 1. d.

³⁰ „A Magyar Nemzeti Bank a bankosztály állítása szerint már az ösztöndíj-egyezmény megkötésekor figyelmeztette a G. F.-et [Gazdasági Főtanács – S. K. A.], hogy az egyezményt pénzügyi szempontból nem szakszerűen kötötték, aminek az lehet a következménye, hogy a térítést végül is valutában vagy elsődrendű áruban kell megfizetni.” – Uo.

³¹ MNL OL XIX-J-1-f A-sorozat 343. d. 12. sz.

³² MNL OL XIX-I-1-r 1. d. 1949. június 21-i ülés.

³³ MNL OL XIX-J-1-f A-sorozat 343. d. 12. sz.

A „nem-kereskedelmi fizetésekre vonatkozó egyezmény” tulajdonképpen csak kísérő-egyezménye volt a vele egy időpontban aláírt szovjet–magyar árucse-re-forgalmi és fizetési egyezménynek, amely 4. cikkében leszögezi, hogy a megelőző cikkelyekben „[...] hivatkozott ügyletek szerinti áruk árai USA dollárban fognak megállapítást nyerni.”³⁴ A Szovjetunió és Magyarország közötti fizetések dollárban vezetett számlák használatával zajlottak.

A szovjet és a magyar fél kötött tehát egy szerződést, amely szerint a diákok oktatásáért járó térítést forintban kellett kifizetni, viszont az érvényes árucse-re-forgalmi egyezmény, valamint a nem-kereskedelmi kifizetésekre vonatkozó egyezmény USA dollárban vezetett számlák használatát írta elő. 1949 májusáig a probléma megoldhatatlannak bizonyult, amint ezt a Magyar Nemzeti Bank Magyar Külügyminisztériumnak küldött feljegyzéséből is mutatja.³⁵ „A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a fenti egyezmény alapján adott legelső átutalási megbízásának kézhezvétele után r. u. [rendes úton – S. K. A.] közöltük az illetékes X. főosztállyal, hogy a megbízás végrehajthatatlan, minthogy a Szovjetunió Külkereskedelmi Bankjának a Magyar Nemzeti Banknál nincs folyószámlája.”³⁶

Ha valóban dollárban kellett volna kifizetni az oktatás költségeinek 50%-át, akkor természetesen felmerült volna a dollár árfolyamának kérdése: 1947. július 15-én a szovjet és a magyar fél között létrejött, már említett, nem-kereskedelmi kifizetésekre vonatkozó egyezmény bizonyos esetekre kedvezményes dollár-árfolyamot léptetett életbe (1 \$ = 8 rubel, a hivatalos árfolyam akkor 1\$ = 5.30 rubel volt). A tandíjak kifizetése esetében természetesen ez a magyar fél számára elfogadhatóbb lett volna, a kedvezményes árfolyam alkalmazhatóságának elbírálása azonban végső soron a Szovjetunió Állami Bankja hatáskörébe tartozott. A Szovjetunóban 1947 decemberében végrehajtott pénzreformot követően azonban a kedvezményes árfolyamot a Szovjetunió szigorúan csak a diplomáciai miszsiók és hivatalos küldöttségek költségeinek elszámolására alkalmazta.

1949. június 21-én dr. Szabolcsi Miklós a VKM ügyosztályvezetője levélben fordult dr. Darvay Kornélhoz, a Pénzügyminisztérium pénzügyi főtanácsosához. „A fent megírtakon kívül újabb adatokkal nem tudjuk kiegészíteni az ügyet, de így is világos hogy az egyezmény forintban szabja meg a fizetést, de egy olyan számlára kéri az összeg befizetését, ahová közvetlenül forintot utalni nem lehet. A dollár-kliringben való utalás pedig pénzügyi szempontból súlyos és nem vállalható teher.”³⁷

1949 júliusában a Szovjetunió Magyarországi Nagykövetsége levelet intézett Magyarországi Külügyminisztériumához. Ebben a levélben a megkötött

³⁴ Uo.

³⁵ MNL OL XIX-J-1-f A-sorozat 343. d. 12. sz.

³⁶ Pontosabban, a Szovjetunió Külkereskedelmi Bankjának a Magyar Nemzeti Banknál nyitott számlájára nem lehetett forintot utalni, csak dollárt, ezért nem sikerült az átutalási próbálkozás.

³⁷ MNL OL XIX-J-1-k 11. d. 131. t. 221.336/1949.

ösztöndíjas-szerződésre hivatkozva nyomatékosan kérték az ösztöndíjasok képzéséért kifizetendő összeg átutalását. Az összeg időközben 214 455 rubelre (471 433 forint) növekedett, továbbá a következő félévi oktatási költségek (129 800 rubel) megtérítésének ideje is közelgett. A nagykövetség levelében ismét a már sokszor emlegetett számlára kérték az összeg átutalását.³⁸ A Szovjetunió Budapesti Nagykövetségétől 1950. február 15-én érkezett újabb, a számlák elmaradt kiegyenlítését sürgető levelére válaszul a VKM végül 1950. április 13-án értesítette a Külügyminisztériumot arról, hogy a Magyar Nemzeti Bank két összeget (836 958 forint és 1 017 901 forint 80 fillér) írt jóvá a Szovjetunió Külkereskedelmi Bankjának az ösztöndíjasok szovjetunióbeli tanulmányi költségeinek fejében.

Mi történt közben, hogy végrehajthatóvá vált a pénz átutalása? A szovjet és a magyar állam képviselői 1950. március 1-jén „Kiegészítő jegyzőkönyv”-et írtak alá az 1947. július 15-i szovjet–magyar árucere-forgalmi és fizetési egyezményhez. Ennek első pontja pedig rögzítette, hogy a két ország közötti áruforgalomban „[...] elszámolási egységként a rubel vezetendő be.” A jegyzőkönyv szerint a Magyar Nemzeti Bank és a Szovjetunió Állami Bankja egymásnak rubelben vezetett kamatmentes számlákat nyitnak, és ezeken bonyolítják a két ország közötti kifizetéseket, vagyis a két ország közötti fizetések rendszerében *megszűnt a dollár-alapú elszámolás.*

Az 1950 áprilisában átutalt összeg – mint ez egy későbbi iratból kiderül – az 1947. szeptember 1-jétől 1948. december 31-ig, és 1949 januárjától az év nyaráig terjedő időszak oktatási költségeit fedezte. Változatlanul kifizetetlen maradt azonban az 1949. II. és az 1950. I. félévi térítés,³⁹ amint arról Olt Károly pénzügyminiszternek a VKM-hez címzett levele is tanúskodik: „Az 1949. év második felére és az 1950. év második felére járó hátralékok törlesztése Külügyminisztériumunk VKM részére megküldendő diszpozíciója alapján történik.”⁴⁰

Ugyanebben a levélben részletes kimutatás található az 1951. évben az ösztöndíjasok képzéséért a Szovjetunióknak fizetendő teljes összegről. Az ösztöndíjasok után 1951. évre járó térítés teljes összege 26,6 millió forint, ebből 10,6 millió forintot tett ki az oktatási hozzájárulás, a fennmaradó 16 millió forint a magyar állam által fizetett ösztöndíj-kiegészítés volt. Az 1951. évre esedékes oktatási hozzájárulás első részletét a Közoktatásügyi Minisztérium 1951. június elején utalta át a Szovjetunió Külkereskedelmi Bankjának számlájára. A felsorolt összegek meglehetősen nagy nagyságát az évről évre kiküldött ösztöndíjasok számának a kezdeti időszakhoz képest sokszorosára növekedése okozta.

Ettől az időponttól kezdve az átutalásokkal kapcsolatos technikai nehézségek megszűntek, a tandíjak Moszkvába juttatása rutinszerűen folyt.

³⁸ MNL OL XIX-J-1-k 11. d. 131. t. 7676/1949.

³⁹ MNL OL XIX-I-1-o 050/1951 052/10/Biz. Sz.

⁴⁰ MNL OL XIX-I-1-o 050/1951 052/19/Szig. biz. (áthúzva:0129/Biz.)

Ösztöndíj-kiegészítés

Az ösztöndíjasok kiegészítő segélyét kezdetben, 1946 októberétől–novemberétől Szekfű Gyula követ a követség költségvetéséből volt kénytelen kifizetni. Hogy szükség van az ösztöndíjasok rendszeres, a szovjet féltől kapott ösztöndíjon felüli pénzügyi támogatására, az pár héttel kiérkezésük után már nyilvánvalóvá vált. Szekfű több, a Külügyminisztériumhoz és a VKM-hez intézett levelében is ecsetelte az ösztöndíjasok helyzetét. A szovjet féltől kapott ösztöndíj ugyanis csak a kollégiumi költségeket és az étkezéseket fedezte, a diákoknak azonban semmi egyébre nem maradt pénzük. Ráadásul többen megbetegedtek a legyengült szervezetű fiatalok közül, akik nem voltak felkészülve a kemény orosz télre, s nem rendelkeztek elég meleg ruhával.⁴¹ Ezért a Pénzügyminisztérium már 1947 januárjában hozzájárult az "[...] előirányzat nélküli hiteltúllépéshez a Szovjetunióban lévő magyar ösztöndíjasok támogatásának biztosítására."⁴²

A VKM 1947 májusában arról értesítette a Külügyminisztériumot, hogy vállalja a tárca hitelének terhére a Szekfű Gyula követ által addig kifizetett segélyeket. Ez az összeg addigra már 24 000 rubelre rúgott, a kedveszményes, a külképviseltek által igénybe vehető rubel-árfolyamon. Ettől kezdve az ösztöndíjasok rendszeres, havi 400-rubeles kiegészítő támogatásban részesültek. Az ennek fedezetéül szolgáló póthitelt a Gazdasági Főtanács engedélyezte, a VKM pedig az összeget átutalta a Külügyminisztériumnak, amely a kedvezményes rubelárfolyamon a követség költségvetésének részeként Moszkvába juttatta. A Külügyminisztérium és a VKM illetékes ügyintézői számára azonban ez a feladat nagy kihívást jelentett, mert a pénz átutalása rendszeresen késett, és a követség más célra szánt pénzek átcsoportosításával tudta csak az ösztöndíjasok segélyét kifizetni.⁴³

1947 végén (december 16-tól 27-ig) a Szovjetunióban pénzreformot hajtottak végre. Ettől kezdve megszűnt az ösztöndíjak kedvező árfolyamon történő átutalásának lehetősége, s 1948-tól a 400-rubeles ösztöndíj-kiegészítést csak a kedvezőtlenebb (1:2,24) árfolyamon tudták forintról rubelre átváltani. Az 1948 januárjától a Szovjetunióban tanuló 28 ösztöndíjasnak átutalandó ösztöndíj-kiegészítés az új átváltási kurzus szerint januártól júliusig 175 096 forintot tett ki.⁴⁴ Az ösztöndíjasok kiegészítő segélye az új árfolyamon tehát több mint kétszeresébe került a költségvetésnek. 1948. január 31-ig 5800 rubel átutalása volt esedékes, amelyet csak dollárban lehetett átutalni: „[...] csak a szabályos, ill. rendes kurzus (1:2,24 arány, azaz 1 dollár=5,30 rubel) mellett utalhatjuk át az 5800 rubelt. Ennek megfelelő dollárt kell tehát igényelnünk, minthogy bankátutalási lehetőség jelenleg

⁴¹ „A fenti okokból az ösztöndíjasok egészségi állapota és kulturális szükségleteinek biztosítására szükséges 10.000 rubel havi összeg küldése [...]” – MNL OL XIX-I-1-e 45. d. 152.2 t. 20.627/1947.

⁴² Uo.

⁴³ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 8077/1947.

⁴⁴ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 244.697/1948.

még nincs. Az effektív dollárbankjegyeket befizethetnénk a külügyminisztérium házipénztárába, és a külügyminiszter futárával küldené ki Moszkvába.”⁴⁵ A kérdés végül úgy oldódott meg, hogy „Kibédi Albert dr. min. tanácsossal, a Külügyminisztérium költségvetési osztályának vezetőjével ma folytatott megbeszélés értelmében a KÜM hajlandó a Házipénztárba befizetett dollárt a moszkvai magyar követtel diplomata kurzus mellett kifizettetni. Az összeg ennek megfelelően 12.300 Ft-ról (nyilván elírás a kiadmánytervezetben, hiszen 13.000 Ft-nak kellene lennie), 8.600 Ft-ra csökken [...]”⁴⁶

Ezután megszilárdult az átutalások rendszere, amiről egy Szentmihályi János VKM főosztályvezető helyettes utasítására a Magyar Nemzeti Bank Bankosztályának küldött levél is tanúskodik: „Felkérem a Bankosztályt, hogy a Szovjetunióbeli magyar állami ösztöndíjasok 1948. évi február havi ösztöndíj-kiegészítése címén a Póstatakarékpénztár Nemzetközi Osztálya 85.880 sz. ptp. [posta-takarékpénztári – S. K. A.] csekkszámlájára átutalt 11.200 Ft-nak megfelelő rubel összeget a Moszkvai magyar követség címére átutalni szíveskedjék.”⁴⁷ A kiegészítő segély átutalásának rendszere tehát a következő volt: a VKM átutalta rubelben a Póstatakarékpénztár Nemzetközi Osztály számlájára a Moszkvába juttatandó összeget, az pedig megbízta a Magyar Nemzeti Bankot az összegnek megfelelő dollár-összeg Moszkvába, a magyar követség javára történő átutalásával.⁴⁸

Az átutalás technikai problémáját tehát sikerült megoldani. A rubel árfolyamának változásával azonban az átutalandó összeg több mint kétszeresére nőtt, ezért az 1947. évben készült költségvetés csak a szükséges pénz felét tartalmazta, nem is beszélve arról a további nehézségről, hogy az átutalás dollárban történt, és bár igaz, hogy a Gazdasági Főtanács engedélyezte póthitel felvételét a jóval nagyobb összeg kifizetésére, a szükséges „nemesvaluta-keretről” azonban nem gondoskodott.

Az iratokból úgy tűnik, hogy 1948 elején vita folyt a pénzügyi szakemberek és a kulturális kormányzat tisztviselői között arról, hogy szükséges-e egyáltalán külföldön taníttatni egyetemistákat államköltségen ilyen óriási összegekért, hisz ez túlzottan megterheli a költségvetés kiadási oldalát. Továbbá, hogy szükség van-e egyáltalán tanulmányi segélyre, hiszen az „[...] 1947. évi december hóban megkötött ösztöndíj-egyezmény [...] a múltban folyósított tanulmányi segélyt, mint ösztöndíj-kiegészítést feleslegessé tette, hiszen az egyezmény az ösztöndíjak összegét bizonyára úgy állapította meg, hogy az az ösztöndíjasok igényét minden tekintetben kielégíti.”⁴⁹ Végül a vitát a Gazdasági Főtanács döntötte el azzal, hogy 1948. évi március 4-én engedélyezte a tanulmányi segély

⁴⁵ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 243.154/1948. Mint az irat tanúsítja, a terv szerint a pénzt diplomáciai futár vitte volna ki táskában a nagykövetségre.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 244.699/1949.

⁴⁸ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 247.607/1948.

⁴⁹ Uo.

célját szolgáló póthitelt, s „[...] ezzel a tanulmányi segély további folyósítása mellett foglalt állást. [...] A póthitel engedélyezésekor azonban nem történt gondoskodás arról, hogy a tetemesen megnagyobbodott tanulmányi segély átutalásához szükséges nemesvaluta-keret (dollár) is biztosíttassék.”⁵⁰

Mivel azonban az átváltási kurzus változása miatt megemelkedett dollár-igényre nem volt megfelelő valutakeret, a VKM tisztviselői a januártól júliusig terjedő időszak ösztöndíj-kifizetéseire szükséges összegek előteremtése érdekében ismét kénytelenek voltak a Gazdasági Főtanácshoz fordulni. Ebben az esetben az ösztöndíjasok szovjetunióbeli tanulására szánt kétféle összeget együtt kezelték, tehát a tandíj 50%-ra és a tanulmányi segélyre összevontan kértek dollárt. „Az 1948. január 1-től július 31-ig terjedő időre kiszámított havi dollárszükséglet kerekén 7.000 dollár, melyből 1948. január 1-től április 30-ig tehát 28.000 dollár engedélyezésére volna szükség. Tekintettel arra, hogy az ösztöndíjak átutalása jelenleg még technikai akadályba⁵¹ ütközik, arra kérem a Gazdasági Főtanácsot, hogy a fent említett havi 7.000 dollárból a most átutalás alatt álló (1948. január 1-től május 31-ig szóló) tanulmányi segélyt, mintegy 6.300 dollárt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium valutakeretén felül engedélyezni szíveskedjék.”⁵²

A Gazdasági Főtanács végül 1948. május 20-án úgy határozott, hogy engedélyezi a pót-valutakeretet (1948. január elsejétől havi 1300 dollárt),⁵³ és május 29-én intézkedtek arról, hogy a Postatakarékpénztár Nemzetközi Osztálya „Külföldi befizetések” elnevezésű csekkszámlijára a közben 78.000 forintra kikerekedett összegnek megfelelő dollárt átutalják. Szekfű Gyula június 1-jén értesítette a Külügyminisztériumot arról, hogy az ösztöndíj-kiegészítésre szánt összeg rendben megérkezett, és már el is jutott az egyetemistákhoz.⁵⁴

1948. szeptember 1-jétől a Szovjetunióban tanuló ösztöndíjasok száma 30-ról 120-ra emelkedett. A moszkvai követségre kiutalandó tanulmányi segélyek összege a létszámnövekedés folytán annyira megnőtt, hogy végképp problematikussá vált a diplomata kurzuson való kiutalás.⁵⁵ Az ügy megoldása egészen decemberig váratott magára, amikor is a novemberi és decemberi tanulmányi segélyt a követség kedvezményes kerete terhére, a valóságnak nem megfelelően „állami ellátmánynak” címkézve utalta át Boronkay Antal miniszteri osztálytanácsos, a VKM X. (Külföldi Kulturális Kapcsolatok) főosztályának

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Itt a tandíj átutalásának akadályáról van szó, nem a 400 rubeles segélyéről.

⁵² MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 246.232/1948.

⁵³ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 247.616/1948.

⁵⁴ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 248.532/1948.

⁵⁵ „Megjegyzem, hogy amennyiben az ösztöndíjasok száma a tervezett nagyobb mértékben emelkedni fog, ez esetben a kedvezményes kurzuson való kifizetésre amúgy sem lesz lehetőség, miután a nagykövetség kerete ekkora megterhelést nem bír el.” – írta Páris László nagykövetségi tanácsos. MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 254.447/1948. Külügyminisztérium Kulturális osztály „Melléklet a 65.244/6/1948. számhoz”.

költségvetési előadója. Tisztában voltak azonban azzal, hogy csak a Gosz-Banktól függött,⁵⁶ hogy az összeget a kedvezőbb vagy a rosszabb kurzuson fogják-e kifizetni a Nagykövetségnek aszerint, hogy az hogyan ítéli meg az összeg rendeltetését.”⁵⁷ A kedvező kurzuson ugyanis elvileg csak a követség működését és munkatársai ellátását szolgáló célokra lehetett a pénzt átutalni. Az ösztöndíjasok egyévi támogatási kerete nagyjából 700 000–750 000 rubel volt, miközben a nagykövetség éves kedvezményesen átváltható kerete 7 millió forint volt. Az ösztöndíjasok pénze ebből elvileg elszámolhatónak tűnt. A kérdés csupán az volt, hogy az illetékes szovjet hatóságok nem emelnek-e kifogást ez ellen?⁵⁸

1948. október 2-án a Szovjetunió és Magyarország egy kiegészítő jegyzőkönyvet írt alá az 1947. július 15-én kötött Árucserre-forgalmi és Fizetési Egyezményhez, amelynek értelmében az áruforgalommal kapcsolatos fizetések a Magyar Nemzeti Bank és a Szovjetunió Állami Bankja útján történtek oly módon, hogy „[...] nevezett Bankok egymásnak USA dollárban kamatmentes számlákat nyitnak.”⁵⁹ Ettől kezdve lehetővé vált a tanulmányi segélyek kedvező átváltási kurzuson történő átutalása a nagykövetség kedvezményes valutakerete terhére. Ehhez azonban a Magyar Nemzeti Bank a Külügyminisztérium és a Kereskedelem- és Szövetkezetiügyi Minisztérium hozzájárulását is kikérte.⁶⁰ A Gazdasági Főtanács főtitkára, Vas Zoltán levélben értesítette Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy „A tanulmányi segélyeket a vallás- és közoktatásügyi tárca valutakerete terhére – az új szovjet–magyar árucserre-megállapodás keretében – kell átutalni.”⁶¹ Nem sokkal később a Gazdasági Főtanács 1948. december 9-i ülésén úgy döntött, hogy 1949. január 1-jétől az addigi 400-rubeles tanulmányi segély összegét 800 rubelre emeli.⁶²

A tanulmányi segélyek és a tandíjak kifizetésének végleges rendezését az 1950-ben aláírt Kiegészítő jegyzőkönyv hozta el, amely bevezette a rubel-alapú elszámolást a Szovjetunió és Magyarország között.

Egyéb költségek: kiutazás, ruházkodás, szülők támogatása

Az első ilyen jellegű kisebb póthitelkérelmet 1947. október 15-i keltezéssel nyújtották be a Gazdasági Főtanácshoz. A szovjetunióbeli ösztöndíjra kiválasztott ösztöndíjasoknak ugyanis el kellett jutniuk Moszkvába, ahonnan aztán már a szovjet Felsőoktatási Minisztérium szervezte továbbutazásukat jövőre

⁵⁶ Государственный Банк Советского Союза – a Szovjetunió Állami Bankja.

⁵⁷ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 285447/1948.

⁵⁸ Uo. Bo/A-4194/1948.

⁵⁹ MNL OL XIX-J-1-f A sorozat 343. d. 12. sz.

⁶⁰ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. Bo/A-419/1948. ad 285.447/48. X.

⁶¹ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 286.186/1948.

⁶² Gazdasági Főtanács 0.686–6.112–3.108/1948. sz. határozat.

felsőoktatási intézményük székhelyére: „A Szovjetunió által felajánlott ösztöndíjas helyek elfoglalására 25 (huszonöt) magyar ösztöndíjas utazik a Szovjetunióba. Az adományozó az ösztöndíjasok útiköltségeit nem fedezi. Az ösztöndíjasok saját erejükből képtelenek volnának kifizetni az útiköltséget, így segítségért hozzánk, a VKM X. főosztályához fordultak. A kiutazni szándékozók útiköltsége személynként 1.600, azaz egyezer-hatszáz forint. Ez a 25 személynél kereken 40.000, azaz negyvenezer forint, amelyre fedezet a VKM költségvetésének jelenlegi állása mellett, illetőleg annak hiányában nem áll rendelkezésre.”⁶³

Egy nappal később újabb nagyobb, a VKM költségvetésében szintén nem szereplő pénzösszeg kifizetése vált szükségessé: kiderült ugyanis, hogy nem számoltak az ösztöndíjasok poggyászának szállítási költségével: „A kiutazók repülőcsomagjainak kiszállításával járó költségek fedezésére 6.000 forint kifizetésére tett ígéretet Sótér Főosztályvezető Úr, de ezt az összeget már le fogjuk vonni az ösztöndíjasok ösztöndíj-kiegészítéséből, mert erre semmi módon nem bírunk később póthitelt szerezni.”⁶⁴ (Hogy az ösztöndíjasok ne egyetlen fillér nélkül érkezzenek ki Moszkvába, Szentmihályi főosztályvezető-helyettes utasítást adott egyhavi ösztöndíj-kiegészítés itthoni kifizetésére (fejenként 400 forint), ami további 6000 forint kiadással járt.⁶⁵

Az útiköltséget Moszkváig a vizsgált időszakban a magyar állam állta, míg a Szovjetunió belüli utaztatást (a jövőre egyetem székhelyére) a szovjet fél vállalta magára. A kiutazás megszervezését a VKM az Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Rt-től (IBUSZ) rendelte meg.⁶⁶ A VKM a legolcsóbb (harmadosztályú) hálókocsi-jegyeket rendelte meg, ami 1946-ban fejenként 620 forintba került. (Költségként merült fel továbbá az is, hogy a tárca támogatta a diákok nyári szünetben történő egyszeri hazautazását is.) A negyvenes évek végén az utazás Budapesttől Moszkváig öt napig tartott. Ez elég hosszú idő volt a pénz nélkül útnak indított diákok számára. Az Utasellátó Nemzeti Vállalat ezért nagyjából 80–100 forint értékben élelmiszersomagot állított össze részükre. Később ezt a problémát úgy oldották meg, hogy a szünidőről visszainduló diákoknak már Magyarországon folyósították a szovjetunióbeli ösztöndíj első részletét.

Az 1946 végén az ösztöndíjasok teljes ellátását a Szovjetunió vállalta magára. A gyakorlatban ez a következőket jelentette: a diákok 550, az aspiránsok 900 rubel ösztöndíjat kaptak. Ebből a pénzből kellett kifizetniük nagyjából 400 és 600 rubel közötti összeget a kollégiumi étkezésért. Pénzük tehát semmi egyébre nem maradt. A kollégiumi étkezés nem lehetett nagyon tápláló, mert rövid időn belül mindannyian több kilót fogytak. Emellett az orosz tél keménysége jelentette az egyik legnagyobb problémát. A világháború befejeződése után egy évvel a diákok nem voltak megfelelően felruházva, nem volt elegendő meleg

⁶³ MNL OL XIX-I-1-e 1946–47 45. d. 152.2 t. 151.441/1947.

⁶⁴ MNL OL XIX-I-1-e 1946–47 45. d. 152.2 t. 152.292/1947.

⁶⁵ MNL OL XIX-I-1-e 1946–47. 45. d. 152.2 t. 171.304/1947.

⁶⁶ MNL OL XIX-I-1-e 1948–49. 45. d. 152.2 t. 136.342/1948.

ruhadarabjuk, lábbelijük, kabátjuk. Minthogy az egyetemeken kapott ösztöndíjakon kívül egyéb pénzbevételük nem volt, hiányzó ruhadarabjaikat nem tudták pótolni. Súlyos gondná vált az is, hogy a világháború alatt legyengült fiatalok szervezete a hirtelen éghajlatváltozásra megbetegedéssel válaszolt, s a gyógyszerek beszerzése is pénzbe került volna.

A követség számára az ösztöndíjasok táplálkozásának és a ruházkodásának problémája kárkezesük után röviddel jogilag és pénzügyileg is megoldásra váró súlyos gondná vált. Szekfű Gyula 1946. december 20-án hosszú levelet intézett a Külügyminisztérium kulturális osztályához, amelyben a fent vázolt helyzetet részletesen ecsetelte.⁶⁷ Kérte, hogy hivatalosan is bízzák meg őt az ösztöndíjasok ügyeinek intézésével, s azt javasolta, hogy a követség költségvetéséhez havi 10 000 rubelnyi összeget toldjanak hozzá, amelyből az ösztöndíjasokat támogatni lehet.

Az ettől kezdve folyósított havi rendszeres, kezdetben „segély”-nek titulált ösztöndíj-kiegészítés elég volt a tűzoltáshoz az 1946-os csoport számára, azonban az már ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy megfelelő ruházat nélkül a további csoportokat nem szabad kiengedni a Szovjetunióba. Szekfű 1947. augusztus 5-én tárgyalta a szovjet Felsőoktatási Minisztérium munkatársaival az 1947/48-as tanévre a Szovjetunióba küldendő ösztöndíjasok elosztásáról, s a beszélgetés folyamán a szovjet tisztviselők szükségesnek látták megemlíteni, hogy „[...] csak erős szervezettel bíró diákokat küldjünk ki. Megemlítették azt is, hogy meleg ruhával legyenek felszerelve, tekintettel az itteni kemény időjárásra.”⁶⁸

Ez is egy olyan probléma volt, amelynek megoldása olyan magas költségekkel járt, amit – tekintve a kiválogatott ösztöndíjasok szociális összetételét – a diákok (vagy szüleik) nem tudtak magukra vállalni. A Gazdasági Főtanács ezért 2520/1948. számú döntésében a Szovjetunióba induló 100 magyar ösztöndíjas részére személyenként 2000 forint beszerzési segílyt engedélyezett a VKM költségvetéséből.⁶⁹ A pénzt a minisztérium két részletben utalta át közvetlenül az „Állami Áruházak Rt. Budapest”-nek. A diákok névre szóló utalványokat kaptak, s az adott összeg erejéig a budapesti Kossuth Lajos utca 9. szám alatti Állami Áruházban vásárolhattak ruhaneműket. Emellett a VKM levelet intézett azokhoz a vállalatokhoz, amelyek dolgozói közül több ösztöndíjas is indult a Szovjetunióba, hogy az ösztöndíjasok felruházásához további 1000–1000 forinttal maguk is járuljanak hozzá.⁷⁰

Tekintettel a télen a Szovjetunióban uralkodó erős hidegekre, a beszerzendő ruhatár egyik legfontosabb darabja a télikabát volt. A magyarországi telemek átvészeléséhez a bélelt szövetkabát is elegendő volt, de a több hónapon át tartó, kemény szovjet télben az ösztöndíjasok egészségét az irhabunda védhette meg igazán. Az ösztöndíjasok közül sokan szerették volna a ruházkodásra

⁶⁷ MNL OL XIX-J-1-k 24. d. 62.150/6 1946.

⁶⁸ MNL OL XIX-J-1-k 24. d. 62.549/6 1947.

⁶⁹ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 152.2 t. 254.751/1948.

⁷⁰ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 152.2 t. 254.794/1948.

fordítható összeg egy részét irhabunda vásárlására felhasználni. A Gazdasági Főtanács imént idézett döntésében viszont kikötötte, hogy a 2000 forintos keretet csak az Állami Áruházakban lehet felhasználni. Az Állami Áruházak azonban nem tartottak „népbundát” (irhabunda), azt csak a „Szűcsmunkások Szövetkezetétől” lehetett beszerezni, amely „[...] 838 forintos egységárban megfelelő mennyiségben tud népbundát szállítani az ösztöndíjasok részére. A szövetkezet a szűcsiparban élenjáró szövetkezetnek számít, mert tagjai kizárólag dolgozók”.⁷¹ Az ügy sürgősségére való tekintettel az iraton kézírással a „Soron kívül” feljegyzés látható, nem véletlenül. Az egyetemi oktatás ugyanis a Szovjetunióban már rég elkezdődött október 28-án, a minisztérium pedig még csak a leendő ösztöndíjasok számára szükséges ruhadarabok beszerzésével foglalkozott. A Gazdasági Főtanács válasza ezért példás gyorsasággal érkezett meg (október 30-án), s engedélyezte a vásárlási utalványok egy részének felhasználását a Szűcsmunkások Szövetkezeténél.⁷² Ugyanezen a napon elküldték a megrendelést is. Az utalványok eljuttatása az ösztöndíjasokhoz ekkortól kezdve már szintén gyorsan haladt, november 5-ére – nyolc kivétellel – mindenki átvette a neki járó.⁷³

A meleg kabát mellett a téli ruházat másik fontos darabja a csizma volt. November 3-án kelt az a levél, amelyben a minisztérium ügyintézője a Wolfner Gyula és Társa Rt.-hez fordult azzal a kéréssel, hogy „[...] a névjegyzéken szereplő ösztöndíjasok részére – amennyiben Címhez ilyen kéréssel fordulnak – csizmákat kiszolgáltatni szíveskedjék.”⁷⁴ A kiutazni készülő ösztöndíjas-jelöltek egy részének azonban cipőre is szüksége volt, amit azonban az Állami Áruházak Nemzeti Vállalattól szereztek be.⁷⁵

Egy évvel később, 1949 nyarán a VKM orvosolni kívánt egy mulasztást, nevezetesen, hogy a korábban kiutazottak nem kaptak segítséget a felruházkodáshoz. Egy nagy tételű megrendelést adott le ezért a Ruházati Nagykereskedelmi Nemzeti Vállalat Közveti Konfekciós Osztályának.⁷⁶ Mivel a ruhákat az ösztöndíjasoknak valamiben szállítaniuk is kellett, a VKM bőröndöket is rendelt a kiutazó ösztöndíjasoknak.⁷⁷

Ettől kezdve rutinszerűvé vált a szovjetösztöndíjasok felruházása és alapvető szükségleti cikkekkel való ellátása. 1954-ben már 200 kiutazó (2000–2000 Ft) és 600 külföldről végleg hazatért (1000–1000 Ft) ösztöndíjas kapott automatikusan „névre szóló és sorszámmal ellátott” vásárlási utalványt.⁷⁸

⁷¹ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 152.2 t. 254.921/1948.

⁷² MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 152.2 t. 255.008/1948.

⁷³ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 152.2 t. 255.221/1948.

⁷⁴ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 152.2 t. 255.121/1948.

⁷⁵ MNL OL VKM XIX-I-1-h (Felsőoktatási és Tudományos Főosztály) 1945–64. Szovjet Adminisztratív Iratok. 246. d. 1064/Szovjet 180/1949.

⁷⁶ MNL OL XIX-I-1-h 1945–64. Szovjet Adminisztratív Iratok 246. d. 1064/szovjet 85/1949.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ MNL OL Oktatásügyi Minisztérium XIX-I-2-g (Tük iratok) 13. d. 33/206/titk. 1954.

Ugyanakkor a később keletkezett iratok arról is tanúskodnak, hogy megjelen-tek az ebben az időben komoly összegnek számító támogatással való visszaélések is. A Belkereskedelmi Minisztérium emiatt igyekezett szigorúan szabályozni az egyetemisták számára kiállított utalványok felhasználásának rendjét. Az utalványokat ezért csak az utalványon megjelölt személy használhatta fel, csak saját maga számára vásárolhatott ruházati cikkeket (nők női, férfiak férfi holmit), s csak meghatározott időben (vagyis: az ösztöndíjasok itthon tartózkodásának idején).

1948-tól kezdve a szovjetunióbeli képzésre kiválogatott fiatalok többsége rossz anyagi körülmények között élő munkás- vagy parasztcsaládokból érkezett, sokan közülük mélyszegénységből. Többen elvesztették a háborúban apjukat, nemritkán mindkét szülőjüket. Néhányan családfenntartók is voltak, és mint egyedüli keresők, testvéreiket nevelték, megözvegyült édesanyjuk, nagyszüleik megélhetését biztosították. Távozásukkal hozzátartozóik a családfenntartót veszítették volna el. Az Oktatásügyi Minisztérium 1954. évi iratanyagában fennmaradtak olyan listák, amelyek közel 300 nevet tartalmaznak az ösztöndíjasok azon hozzátartozóiról, akik havi 150 és 300 forint közötti állami támogatásban részesültek.⁷⁹ A listán szereplő nevek többsége asszonynev, nagy részük előtt pedig az „özvegy” megjelölés áll. A második világháború előtt a férjes asszonyok többségének nem volt munkahelye, a családot a férj tartotta el. A háború után az elesett vagy eltűnt családfenntartó helyébe a legidősebb fiú lépett akkor is, ha még szinte gyermek volt. Gyakran ezeket a fiatalon munkába állt gyerekeket válogatták ki szovjet ösztöndíjra a munkahelyi vezetők és az ifjúsági- és pártszervezetek vezetői. A listán szereplő támogatott apák vagy idősebb fiútestvérek esetében pedig gyakorta ugyancsak a háború következtében rokkanttá vagy munkaképtelenné vált, eltartott személyekről van szó.

Az egyhavi, eltartott hozzátartozóknak kifizetett állami támogatás a minisztérium költségvetésében nagyjából 100 000 forintot tett ki 1954-ben. 1954-től kezdve csökkent a tanulni kiküldött diákok száma, tehát az ilyen jellegű támogatásra fordított összeg is egyre kisebb lett.

Összegzés

A dokumentumokból egyértelműen rekonstruálható, hogy a diákok szovjet kezdeményezésre kerültek ki a Szovjetunióba. A szovjet állam legfelső párt- és állami szerveinek döntése alapján indult meg a külföldi ösztöndíjasok szovjetunióbeli képzése. A szovjet fél döntötte el, hogy milyen szakokon és milyen egyetemeken tanulhatnak a magyar egyetemisták. A szovjet oktatásügyi szervek

⁷⁹ MNL OL XIX-I-2-g 13. d. 0133/204 titk.

többségében egyértelműen ipari és mezőgazdasági szakembereket vártak, nem pedig bölcsészeket és tudósjelölteket.

1955. július 15-i dátummal készült egy jelentés a szovjet Külügyminisztérium számára arról, hogyan hasznosítják Magyarországon a fiatal szakemberek szovjet felsőoktatási intézményekben megszerezett tudását.⁸⁰ A jelentéshez csatolt statisztika szerint 1954-ben nagyjából 1500 magyar fiatal tanult a Szovjetunió különböző egyetemén. Közülük 786 mérnök (56%), 247 (17,7%) pedig agrónómushallgató volt. Ennek hátterében az állt, hogy minden tavasszal vagy nyár elején a Szovjet Felsőoktatási Minisztérium ilyen szakelosztást és ennyi felsőoktatási helyet ajánlott fel a VKM-nek a szovjet egyetemeken. Az arányokat tehát szovjet részről szabták meg. A Szovjetunióba hívott fiatalok szakelosztása világosan mutatja a Szovjetunió szándékait: kiolvasható belőle, hogy a „szocialista tábor” vezető hatalma milyen gazdaságfejlődési irányt tartott szükségesnek Magyarországon, és a gazdaság mely részére szerette volna a legnagyobb befolyást gyakorolni.

Ugyanakkor a szovjet kulturális költségvetésben a fedezetet is meg kellett teremteni a külföldi (a szocialista táborból és egyéb csatlós országokból származó) fiatalok szovjetunióbeli képzésére. Ezt a fiatalok hazája fizette ki, tandíj formájában. A megkötött szerződés értelmében ez az összeg a Szovjetunió tényleges költségeinek 50%-a volt. Mint láttuk, arra vonatkozóan, hogy a képzés költségei *valójában* milyen összegeket tettek ki, a magyar kormány semmiféle reális kalkulációt nem kapott.

A szakemberek első Szovjetunióban végzett csoportjai 1951–52-ben tértek haza. Ezek a legkorábban (1948–49-ben) kikerült fiatalok a Szovjetunióban szerzett diplomájuk birtokában itthon kezdőként a lehető legmagasabb pozíciókba kerültek.⁸¹ Az ekkortájt alapított ipari, technikai és technológiai, mezőgazdasági kutatóintézetek mindegyikébe kerültek szovjet-ösztöndíjasok, kutatói vagy vezetői státuszba. Magyarországon ekkoriban fogtak hozzá néhány, a Szovjetunió számára stratégiai jelentőséggel bíró ásványkincsnek nagyobb ütemű kitermeléséhez (bauxit, kőolaj, urán). Az akkortájt újonnan megnyitott kitermelőhelyek és bányák mindegyikébe elhelyeztek egy-egy fiatal, Szovjetunióból frissen hazaérkezett szakembert. Ebben az időszakban alakultak meg a nagy állami gazdaságok, amelyek igazgatóinak és vezető agrónómusainak rendre a szovjet egyetemeken végzett ösztöndíjasokat neveztek ki. A szovjet-ösztöndíjasokból többen is a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége osztályain, vagy megyei pártbizottságokon, jó néhányan pedig a Belügyminisztériumban kezdtek el dolgozni. Sokan pedig egy-két évvel az egyetem befejezése után Magyarországot követségeire kerültek.

⁸⁰ AVP RF f. 077 op. 36. papka 186. gyélo 51.

⁸¹ Az itt következő információk a szovjet-ösztöndíjasokról az 1950-s évek végén készült, és máig az oktatással foglalkozó mindenkori Minisztérium irattárában őrzött törzslapokról származnak.

Ezek a kezdeti időszakban (1952–54) magas pozícióba került volt szovjet-ösztöndíjasok nagyon fiatalon, gyakran 16-17 évesen kerültek ki a Szovjetunióba. A gyakran kis falvakból, szegényparaszti háttérrel rendelkező, vagy frissen az iparba került, képzetlen gyári munkás-fiatalok öt-hatévi szovjetunióbeli tanulás után érkeztek vissza Magyarországra. Saját szakterületükön nem ismerték az itthoni viszonyokat, nem voltak tapasztalataik a magyar mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, államigazgatás, külgazdaság, politika működésével kapcsolatban. Hazaérkezve nagyon kevesen tértek vissza szülőfalujukba vagy városukba, többségük az ország nagyvárosaiban, ipari és tudományos központjaiban igyekezett álláshoz jutni.⁸² Az őket munkába állító állami és pártszervek törekvése szerint szinte kivétel nélkül kiemelt gazdasági, politikai vagy tudományos szempontból fontosnak ítélt munkahelyekre kerültek.

FINANCING HUNGARIAN SCHOLARSHIP HOLDERS IN THE SOVIET UNION

by Anna S. Kosztricz

Summary

The study explores the financial burdens the Hungarian government was compelled to assume in order to support the studies of Hungarian scholarship holders in the Soviet Union from 1945 to the early 1950s. It also examines the channels through which the money intended to cover these costs reached the Soviet partners. Alongside some minor additional costs, expenditure connected to studies in the Soviet Union can be divided to two major groups: the fees to be paid for studies in the Soviet Union, based on a Soviet-Hungarian agreement, and the financial assistance provided to the students. The amount of the study fee was fixed by the agreement that was signed by the two partners on 28 October 1948. The transfer of the financial assistance (later scholarship supplement), paid by the Ministry of Religion and Public Education and its successors, was hindered for years by the use by the Soviet union of two different currency rates for the rubel for transfers and commercial businesses meant for the provision of the diplomatic corps. After the introduction in 1950 of rubel-based account between the two countries, the payment of fees and scholarships became continuous.

⁸² A minisztériumban őrzött törzslapok alapján az ötvenes években (1948–60) a szovjet felsőoktatásban végzett, majd itthon munkába állt fiatalok száma nagyjából 2500-ra tehető.

Somogyvári Lajos

ISKOLAI HITOKTATÁS 1957-BEN*

Jelen tanulmány egy iskolatörténeti kutatáson alapul, amely a Somogy megyei, 1953-ban alapított Tabi Állami Általános Gimnázium első néhány évének intézményi gyakorlatait tárta fel, történeti-antropológiai módszerekkel. Az iskola dokumentumai között fennmaradt az 1957–58-as tanév „hittanbeíratásának” teljes anyaga: névsorok, valamennyi szülői kérvény, a hitoktatás beosztását és rendjét szabályozó iratok. Korábban nem volt a középiskolában hitoktatás, a következő tanévben jóval kevesebben jelentkeztek, utoljára az 1964–1965-ös tanévből maradt fenn egy jelentkezés. Az állampárt számára az iskolai hitoktatás az 1950-es években váltakozó erősségű és dinamikájú törekvések harci terepének számított: a hittanra járók számát olyan oktatáspolitikai mutatóvá emelték, „[...] amellyel a vezetés a marxizmus–leninizmus befolyásának mértékét vélte megragadhatni”.¹ Ennek a harcnak egy rövid időszakát mutatja be a tanulmány.

Az egész országban rendkívül sokan jelentkeztek hittanra 1957-ben. Ez a jelenség egyszerre értelmezhető az 1956-os forradalom utóhatásaként, a civil társadalom politikai kiállásaként, illetve a meggyengülő államhatalom ellentmondásos intézkedéseit kihasználó vallásos családok érdekérvényesítéseként. Az 1957-es év azonban nem emiatt számít fordulópontnak az iskolai hitoktatás történetében, hanem azért, mert ebben az évben született meg az a jogi háttér, ami a rendszerváltásig szabályozta az iskolai hitoktatást. Tanulmányomban számba veszem az előzményeket, a fő hangsúlyt a forradalom utáni hónapokra helyezve. A felhasznált forrásanyagot a minisztériumi határozatok, tervezetek, rendeletek és utasítások szövevényes halmaza alkotja, amelyet kiegészítenek a pártirányítás különböző szerveinek iratai, a kormányülések anyagai és a

* A tanulmány megírásában nyújtott segítségért köszönetet mondok a Kaposvári Egyházmegyének, dr. Takács Lajos volt és Sifter Gergő jelenlegi tabi plébánosnak; továbbá Hammer Károlynak, dr. Garabon Károlynak és dr. Csepinszky Bélának, akik a Tabi Állami Gimnázium tanulói voltak a vizsgált időszakban. A kutatás megindításában nagy segítséget jelentett Donáth Péter tanulmányának [Donáth Péter: Az 1957/1958. tanév megpróbáltatásaiból: Juhász Béla Kecskeméten. Neveléstörténet 5. (2008: 3–4. sz.) 35–79.] jegyzetanyaga.

¹ *Knausz Imre*: A közoktatás Magyarországon. 1945–1956. Kandidátusi disszertáció. 1994. 49. (<http://mek.oszk.hu/10000/10080/10080.pdf>, letöltés 2016. jan. 19.)

korabeli újságcikkek. Az elemzés végén egy esettanulmány mutatja be a hittanra jelentkezés és hitoktatás helyi gyakorlatát a tabi gimnázium példáján, a plébánia hitéleti jelentéseire, az iskolai iratanyagra, a megyei oktatásirányítás, a pártvezetés dokumentumaira és személyes visszaemlékezésekre alapozva.

Hitoktatás az iskolákban 1956 előtt és 1956-ban

1956 fordulatot hozott a magyarországi hitoktatásban. Az Oktatásügyi Minisztérium Kollégiumának készült, 1956. július 25-ére keltezett szigorúan titkos jelentés² az előző évek „helytelen adminisztratív módszerei” helyett a párt és az állami szervek „tervszerűbb, tudatosabb és türelmesebb meggyőző munkájáról” számolt be a „hittanbeírások előkészítése” kapcsán.³ Ennek okát a XX. kongresszus hatásában látta az előterjesztés, az enyhülő légkör azonban távolról sem hozott még kiugró eredményeket a jelentkezésekben: az 1956–57-es tanévben az általános iskolások 30,18%-a, a középiskolásoknak pedig mindössze 0,35%-a jelentkezett hittanra az országban. Ez utóbbi kategória összesen 267 tanulót jelentett, Borsod, Hajdú, Heves és Somogy megyéből viszont egyetlen középiskolás sem szerepelt a statisztikában. Az előző években nagyobb számokat lehetett olvasni mind az általános- mind a középiskolások esetében. Utóbbi korcsoport mindig is töredékét alkotta a hitoktatásban hivatalosan részt vevők létszámának, aminek több oka is lehetett: a továbbtanulás szempontjai, a középiskolák túlnyomórészt városias környezete (itt kevésbé volt jellemző az aktív hitélet), illetve az a tény, hogy a vallásos családok gyermekei a gimnáziumba való jelentkezéskor már túl voltak az elsősádozás, bérmálás vagy konfirmáció szertartásain.

A korábbi évek gyakorlatához hasonlóan a hittanra történő jelentkezést a beíratással szemben indított egyéni és csoportos agitáció előzte meg: a pedagógusok családokat látogattak, az üzemekben folyt az ideológiai meggyőző munka, a megyei pártszervek már 1956 májusában megkezdték a falusi pártszervezetek felkészítését, akik természettudományos, antiklerikális előadásokat tartottak a szülőknek. A szabadabb, mérsékeltebb légkör kilátásba helyezése egyértelműen hatalompolitikai célokat szolgált, a gyakorlatban azonban továbbra is jelentkeztek a problémák. A bizalmas jelentés szerint a pedagógusok többsége nem megfelelően viselkedett a hittanra jelentkezők regisztrálásánál (hozzászoktak a rideg, bürokrata módszerekhez), az igazgatók nyomást gyakoroltak a szülőkre (jellemzően sokszor azzal érveltek, hogy a szülő a „beíratással” azt fejezi ki, hogy nagyobb bizalommal van a pap, mint az

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) XIX-I-2-K Az 1956/57. évi hittanbeírások előkészítése és lebonyolítása. Informatív jelentés az Oktatásügyi Minisztérium Kollégiumához. 1956. július 25.

³ A Szabad Népből 1956. július 23-án jelent meg az a párthatározat, mely szerint az ideológiai „[...] vitákban csak türelmes, meggyőző érvelésnek s eszmei harcnak van helye.” A Központi Vezetőség határozata: Pártegység a szocialista demokráciáért. 1956. július 18–21. In: A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. Szerk. Izsák Lajos. Bp. 1998. 450.

iskola vezetése iránt), s formai kifogásokkal is megpróbálták a jelentkezők létszámát csökkenteni. A szellemet azonban már nem lehetett visszazárni a palackba: a papok a szószekről 1956 tavaszán és kora nyarán azt hirdették, hogy „enyhült a helyzet, szabadság van, most már senkinek nem lehet bántódása” a jelentkezés miatt.⁴

1956. október 23-a után ugrásszerűen megnőtt a hittanra járók száma. Arányukat csak megbecsülni lehet, de volt, ahol az általános iskolások 80–85%-a jelentkezett hitoktatásra.⁵ Az iskolák (főleg vidéken) eltekintettek a korábbi kötöttségektől, a szülők szabadon érvényesítették jogaikat a hitoktatásban való részvételre, visszakérültek a keresztek a tantermek falára, sok helyen pedig még a pedagógusok is szerepet vállaltak a hitoktatásban.⁶ Az Oktatásügyi Minisztérium forradalmi bizottsága engedélyezte a hittanórák látogatását azok számára is, akik korábban nem jelentkeztek. A Kádár-kormány ugyan november 28-án még megerősítette ezt a rendelkezést, de valódi szándékáról már ennek ellentmondó hírek is szárnyra kelttek.⁷ Az Állami Egyházügyi Hivatal ugyanis november végén bejelentette, hogy a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány az október 23-a előtti állapotokat tekinti status quonak az egyházi életben, ami valójában azt jelentette, hogy a vezetés érvényteleníteni kívánja az új jelentkezéseket.⁸ A zavar tovább fokozódott 1957 elejére: a minisztérium egymásnak ellentmondó rendelkezései és a sajtó által is gerjesztett, a hittanoktatás körül kialakuló hisztérikus hangulat szintén ezt jelezte. Mindennek hátterében a lassan konszolidálódó hatalom gyengesége, illetve a fokozatosan kialakuló kádári irányvonal bizonytalansága húzódott meg.

Zűrzavar a hitoktatásban 1957 elején

Az új év egyik első rendelkezése a hitoktatás teljes liberalizálását hozta magával, ami csak megerősítette a forradalom idején kialakult gyakorlatot. 1957. január 1-jén jelent meg Kónya Albert oktatásügyi kormánybiztos utasítása, Kiss Gyula miniszterhelyettes aláírásával a hitoktatásról, mely szerint a fakultatív hitoktatásban a diákok „külön beiratkozás nélkül – kizárólag szüleik szabad elhatározása alapján – vehetnek részt.”⁹ A szabályozás előírja, hogy a hitoktatókat az egyházi hatóságok

⁴ MNL OL XIX-I-2-K Az 1956/57. évi hittanbeiratások előkészítése és lebonyolítása i. m. 2.

⁵ *Balogh Margit – Gergely Jenő*: Állam, egyház, vallásgyakorlás Magyarországon. 1790–2005. II. Bp. 2005. 977.

⁶ MNL OL XIX-A-83-a-14/8/a-1957. Jelentés a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány számára a hitoktatás helyzetéről és problémáiról. Jegyzőkönyv az 1957. január 24-i kormányülésről.

⁷ *Nagy Péter Tibor*: Hittanoktatás és világnézeti nevelés 1956 után. *Iskolakultúra* 10. (2000: 6–7. sz.) 121.

⁸ *Balogh Margit*: Lojalitás vagy szembenállás? A magyar katolikus egyház és a kádári szövetségi politika. *Korunk* 24. (2013: 10. sz.) 55., *Gergely Jenő*: A katolikus egyház Magyarországon. 1944–1971. Bp. 1985. 155. Az Állami Egyházügyi Hivatalt hamarosan beolvasztották a Művelődésügyi Minisztériumba.

⁹ MNL OL XIX-A-83-a-14/1957. Az oktatásügyi kormánybiztos 5/1957./O.K. 1. számú utasítása a hitoktatással kapcsolatos kérdésekről. 1957. január 1. Ugyanezzel a dátummal jött

bízzák meg, hittanórát szükség esetén tanrendi órák közben is lehet tartani (de lehetőleg tanítási órák után, vagy a délutáni órák előtt, ha váltásban működő iskoláról van szó), az igazgató biztosítja ehhez a helyiséget. (Később sok vitát generál majd, hogy a templom vagy az iskola falai között van-e jobb helyen a hitoktatás.) A Népszabadságban január 6-án jelent meg a kormány nyilatkozata a legfontosabb feladatokról, s ennek VIII. pontja az állam és egyház viszonyával foglalkozott.¹⁰ A dokumentum az alkotmány szellemében megerősítette a lelkiismereti szabadságot, biztosította a fakultatív hitoktatást (amely a „részvétel vagy rész nem vétel” teljes szabadságát jelentette) és a vallási kérdésekben való állásfoglalást az állampolgárok magánügyévé nyilvánította. Burkolt fenyegetést is tartalmazott azonban: a kormány ugyanis elvárta az egyházaktól a társadalmi feszültség enyhítését és a törvények tiszteletben tartását. A VIII. pont utolsó mondatai leszögezik: a kormány nem tűri, hogy bármely felekezet a Magyar Népköztársaság törvényes rendje elleni politikai reakció szolgálatába álljon, illetve, hogy az egyházak tagjai hátrányosan megkülönböztessék a haladó politikai nézetekkel rendelkezőket.¹¹ Ezek a kitételek már előre jelezték az ezt követő, a rendteremtést követelő pártapparátus jelentős része által is támogatott (félelem- és gyűlöletkeltő) sajtókampány fő tendenciáit.

Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1957. január 12-i ülésén már „tarthatatlan iskolai helyzetről” számoltak be a résztvevők: „A gyerekeket terrorizálják, hogy iratkozzanak be hittanra. [...] Sok szülő elmondja, hogy engedélye nélkül íratják be gyermekét hittanra.” A bizottsági tagok ezeket az eseményeket az 1956-os „ellenforradalom” hatásának tudták be. A kormánynyilatkozat

létre a Művelődésügyi Minisztérium, az Oktatásügyi és Népművelési Minisztérium összevonásával. A tárca élére a tudományos életből érkezett Kónya Albert került. 1956. július 30. és október 31. között oktatásügyi miniszter volt (vagyis részt vett a Nagy Imre-kormány munkájában), 1956. november 12. és 1957. március 1. (más források szerint április 12.) között pedig oktatásügyi kormánybiztos. Ezt követően Kállai Gyula váltja fel a tárca élén. Lásd *Böölöny József*: Magyarország kormányai, 1848–1975. Bp. 1978. 189–190.; *Pedagógiai Lexikon II.* Szerk. Báthory Zoltán – Falus Iván. Bp. 1997. 277. Kónya felmentését 1957. április 2-án kezdeményezték „ingadozására és bizonytalanságára” hivatkozva – ezzel az 1956-os kormányban betöltött szerepére és az utána hozott intézkedéseire is utaltak a döntés előterjesztői. MNL OL M–KS 288. f. 5/20. ő. e. Javaslat az Intéző Bizottsághoz a Művelődésügyi Minisztérium vezető funkcióinak betöltésére. 1957. április 2.

Kiss Gyula 1953 és 1957 között volt az Oktatásügyi-, majd Művelődésügyi Minisztérium miniszterhelyettese, felügyeleti jogkört kapott az Óvodai Osztály, az Általános Iskolai Főosztály, a Dolgozók Iskolai Osztálya, a Gyógypedagógiai Osztály, a Gyermekek- és Ifjúságvédelmi Osztály, a Testnevelési és Sport Osztály, valamint a Központi Pedagógiai Továbbképző Intézet felett. Tagja volt a döntéshozó testületként működő Kollégiumnak. 1957. április 13-i dátummal mentette fel tisztségéből az újjászervezett minisztérium vezetése. (<https://lnyr.eleveltar.hu/MNLQuery/detail.aspx?ID=10152>, letöltés 2016. jan. 02.) 1957-től általános iskolai igazgatóként dolgozott. *Pedagógiai Lexikon II.* Szerk. Nagy Sándor. Bp. 1977. 385.

¹⁰ A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány nyilatkozata a legfontosabb feladatokról. 1957. január 5. Népszabadság, 1957. január 6. 1–4.

¹¹ A hitoktatással kapcsolatos kettős beszéd figyelhető itt meg, amely kifelé a jogok biztosítását hangoztatja, ugyanakkor az emberek között vallásellenes agitációt folytat és diszkriminál. Lásd *Mészáros István*: Ateista nevelés iskoláinkban. 1950–1990. Bp. 1996. 9.

megjelentetését is kritizálták, mivel azt előzőleg nem tárgyalta meg a KB.¹² A minisztérium felelősségét már ekkor felvetette Cservenka Ferencné, az MSZMP IKB Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője.¹³ Az oktatásügy irányításával szembeni kritikus hangvétel a későbbiekben tovább erősödött – az ennek háttérében lévő, minisztériumon belüli ellentétekre, pozícióharcra lentebb még kitérünk. A Népszabadság ezt követően egyre több „támadásról” és „visszaélésről” számolt be: a XIII. kerületi Kilián György utcai általános fiúiskolában például a diákok állítólag megverték azokat a társaikat, akik nem iratkoztak be hittanra, a tanárok pedig a szülők megkérdezése nélkül, „hivatalból íratnak be” gyereket, miután rábeszéltek őket a jelentkezésre.¹⁴ A propaganda hatására a kemény kéz politikáját követelő szélső baloldalon tovább erősödött a pedagógusellenes hangulat, s ennek egyik lecsapódásaként Somogy és Szolnok megyében a diákokat rölapokon uszították ismeretlenek tanáraik ellen.¹⁵

A felmerülő problémák módosították az alig néhány hete érvényben lévő szabályozást. Az újabb utasítás 1957. január 19-én jelent meg Jóború Magda miniszterhelyettes aláírásával.¹⁶ A szülők „szabad döntésének biztosítására” (ismét

¹² Jegyzőkönyv a Szervező Bizottság 1957. január 12-ei üléséről. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. V. 1956. november 14. – 1957. június 26. Szerk. Baráth Magdolna – Feitl István – Némethné Vágyi Karola – Ripp Zoltán. Bp. 1998. 72.

¹³ Cservenka Ferencné az MDP, majd az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője 1954 és 1957 között, 1957. február 26-tól 1988-ig az MSZMP IKB, majd KB tagja, 1958-tól országgyűlési képviselő. (<http://www.neb.hu/hu/mszmp-kb-19561962>, letöltés 2016. jan. 2.)

¹⁴ Döntse el a szülő! Népszabadság, 1957. január 16. 2., Biztosítani kell a hitoktatás fakultatív jellegét. Népszabadság, 1957. január 17. 7.

¹⁵ Övezze tisztelet a becsületes magyar pedagógusokat. Népszabadság, 1957. február 2. 6.; A falragaszok és rölapok először 1956. december 14-én jelentek meg Kaposvár utcáin, aláírás nélkül. Minden pedagógust „fasiszta ellenforradalmárként” bélyegeztek meg és egyes iskolákat, tanárokat külön is megvádoltak. A jelenségtől mind a megyei pártirányítás, mind a pedagógus szakszervezet elhatárolódott. Az MSZMP megyei Intézőbizottsága nem azonosítja magát a pedagógusokat gyalázó rölapokkal. Nyilatkozat. Vonják felelősségre a pedagógusellenes rölapok készítőit. Somogyország, 1956. december 23. 1. Később Jóború Magda így jellemezte az 1957 eleji helyzetet: „[...] az a téves nézet vált uralkodóvá a helyi szerveknél, hogy a pedagógusok nagy többsége ellenforradalmár, a pedagógusokat különös felelősség terheli az ellenforradalomért, s ennek megfelelő gyakorlati intézkedések is történtek a helyi karhatalmi és tanácsszervek részéről.” – Szocialista közoktatásunk helyzetéről. Köznevelés, 13. (1957: 13. sz.) 278.

¹⁶ MNL OL XIX-A-83-a-14/1957. 852/853-2/1957. V. főosztály. A hittantanulásra jelentkezés rendje. 1957. január 19. Jóború Magda a Zrínyi Ilona Népi Kollégium igazgatója (1946–1947), a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének főtájkára (1948–1950), 1948 és 1954 között az MDP KV tagja, 1950 és 1958 között oktatás-, majd művelődésügyi miniszterhelyettes, 1954-től haláláig az UNESCO Magyar Bizottságának vezetője. 1956-tól a Pedagógiai Szemle és a Köznevelés szerkesztője, a Petőfi-kör pedagógusvitájának egyik vezetője. 1958 után az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója, 1961-ben védte meg kandidátusi értekezését neveléstudományból, 1981-től egy évig a Magyar Pedagógiai Társaság elnöke. *Ferenczy Endréné: Jóború Magda, 1918–1982.* In: Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1981. Felelős szerk. Németh Mária. Bp. 1983. 7–11., *Géczy János: A pedagógiai sajtó.* 1956. *Educatio* 15. (2006) 511–538.

a jogra hivatkozott tehát a pártvezetés) és az előző rendelkezés „félreértelmezésére”, valamint a visszaélésekre hivatkozva (itt a pedagógusokat vádolták meg azzal, hogy sok helyen indokolatlanul is tanórák között tartották a hitoktatást) a szülőknek ezután szóban vagy írásban be kellett jelenteniük, hogy gyermekük részvételét kívánják a hitoktatásban. Az írásban való bejelentést a vidéken lakó, vagy megjelenni nem tudó szülőknek írták elő, az írásbeli megkeresés tehát nem volt mindenkire nézve kötelező. Ezen kívül az igazgatónak kimutatást kellett vezetniük a jelentkezésekről, ami a korábbi utasításban nem szerepelt. A kimutatások készítése természetesen az oktatásügyi szervezés érveivel indokolható volt, de a listázás félelmet is keltett a jelentkező szülők egy részében. A nyilatkozatot a rendelet kiadásától számított egy héten belül kellett bekérni a szülőktől, akadályoztatás esetén azonban még március 1-ig pótolni lehetett a bejelentést.

A január 19-i rendelkezést indokló háttéranyag aláírás nélküli, és készítői minden bizonnyal a minisztérium toleránsabb irányvonalához tartoztak a szabályozás tekintetében. Az irat a főbb problémák felsorolásával kezdődik, melyek közt első helyen a tanteremhiány és a személyi feltételek elégtelen volta szerepelt. A tanügy irányítóinak nyilvánvalóan nem tetszett, hogy nemritkán volt apácák, szerzetesek, sőt az „állami tanszemélyzet tagjai” is megbízást kaptak hitoktatásra. Az is problémaként merült fel, hogy a hittanoktatás iránti igény olyan helyeken is fellépett, ahol az addig nem volt jelen: a tanító- és óvónőképzőkben, valamint a technikumokban. A dokumentum jelezte az oktatásügyi irányításnak a hittanórákon részt vevő diákok számának ugrásszerű növekedését, az ebből levont következtetés azonban különbözött Jóború Magda aznap megjelent utasításától. A háttéranyag készítői kivonták volna a hitoktatást a tanügyigazgatás ellenőrzése alól és tárgyalásokat kezdeményeztek volna az egyházakkal arról, hogy a különböző felekezetek saját helyiségekben tartsák a hittanórákat.

Kálmán György, az általános iskolai főosztály vezetője¹⁷ két feljegyzést is készített január 22-én, melyek ehhez az álláshoz álltak közel.¹⁸ Szerinte a ténylegesen fakultatív hitoktatás megvalósítása a szülők félelem alól való felszabadulásával járna együtt, épp ezért a kialakult helyzetet úgy lehetne legjobban megoldani, ha a teljes hitoktatást az egyházakra bíznák, az iskolákat mentesítve így a tanterem biztosításától és a nyilvántartás vezetésétől. Kálmán biztos volt

¹⁷ Kálmán György 1953-tól a Minisztertanács Hivatalának főelőadója, közoktatásügyi összekötője. 1954-ben szakmai szempontból bírálta a tanárképzés átalakítását. *Donáth Péter: A tanítóképzés a legfelsőbb fórumok előtt: 1954. In: Filozófia – Művelődés – Történet. Szerk. Donáth Péter – Farkas Mária. Bp. 2001. 87–88. 1956-tól az OM főosztályvezetője, ugyanebben az évben részt vett és felszólalt (Kónya Alberttel együtt) az oktatási reformokat szorgalmazó balatonfüredi konferencián. Balatonfüredi pedagógus konferencia. 1956. október 1–6. Rövidített jegyzőkönyv. Pedagógiai Tudományos Intézet. Kézirat. 1957. l. (<http://mek.oszk.hu/04200/04283/04283.pdf>, letöltés 2016. jan. 24.) A főbb életrajzi adatokhoz lásd Pedagógiai Lexikon. Szerk. Nagy S. i. m. 305., Pedagógiai Lexikon. Szerk. Báthory Z. – Falus I. i. m. 161.*

¹⁸ MNL OL XIX-I-2-j 4. d. 273/1957. Általános Iskolai Főosztály. Feljegyzés a hitoktatás helyzetéről. 1957. január 22.

abban, hogy véleményét a pedagógusok egy része is osztja. A főosztályvezető megengedő álláspontot képviselt más kérdésekben is: nem mindenhol akarta például eltávolítani a keresztek a tanteremből (ahol ez felzúdulást okozna, ott várni kell és folytatni a felvilágosító munkát).¹⁹ Egy fontos kérdésben a múltbéli szemlélethez képest alapvetően más álláspontot képviselt. Szerinte ugyanis „A pedagógus *mint magánember* [Kiemelés az eredetiben – S. L.] lehet vallásos is, illetve nem materialista meggyőződésű”. Ezzel Kálmán felülvizsgálta a korábbi időszak hivatalos álláspontját, amely szerint a pártfunkcionáriusok, vezetők és pedagógusok számára a vallás nem magánügy. A főosztályvezető véleménye összhangban volt a január 5-i kormánynyilatkozattal, amely hasonló szellemben fogalmazott. Természetesen a vallásos érzelmű tanároknál óhatatlanul összeütközésbe került a tanterv „materialista szemlélete” és a pedagógus idealizmusa – ezt az ellentmondást Kálmán György is jelezte, de ő sem oldotta fel. A pártvezetés és a hivatalos propaganda továbbra is azt az álláspontot képviselte, hogy a tanárok, pártemberek számára nem megengedhető a vallásgyakorlás, a cselekvő hitélet, még a magánéletben sem (ez alól kivételt képeztek az olyan társadalmi alkalmak, mint az egyházi esküvőn és a temetésen való részvétel).

A rendelkezésre álló iratokból tehát úgy tűnik, hogy az egyházaknak nagyobb önállóságot biztosítani kívánó (más szemszögből nézve pragmatikus) kezdeményezések Kónya Albert oktatásügyi kormánybiztoshoz és Kálmán György főosztályvezetőhöz kötődtek, míg Jóború Magda miniszterhelyettes az állami oktatási felügyelet újbóli megerősítéséhez ragaszkodott a hitoktatás területén. Az első álláspont a párt és állami vezetés szempontjából azzal a veszéllyel járt volna, hogy az (ideológiai) kontroll egy fontos területe elvész számára, az egyházak pedig visszanyerik elveszített pozícióik egy részét. Jóborúnak a kérdéshez való hozzáállása ugyanakkor összetettebb, mint amit hivatalos álláspontja sugall: több megnyilvánulásából is kiderül ugyanis, hogy igyekezett megvédeni a pedagógus társadalmat a helyi szervek és a pártapparátus hitoktatással, hitélettel kapcsolatos támadásaitól.

Kálmán György 1957. január 23-án újabb feljegyzést készített Kónya Albertnek, a fővárosi általános iskolákban a hittanoktatással kapcsolatban felmerülő rendellenességekről.²⁰ A feljegyzés szerint a pedagógusok egy része a hitoktatás mellett agitált, másik része az ellenőrzőbe íratta be a jelentkezést, amit egyébként egyetlen rendelkezés, utasítás sem írt elő. A kerületi karhatalmi szervek beavatkoztak az iskolák belső életébe, mikor felelősségre vontak egy igazgatót a hittan órarendbe iktatása miatt, a XII. kerületi Márvány utcai általános leányiskolában

¹⁹ Még 1957. augusztus 13-án is körlevelet küldött ki az iskoláknak a Somogy Megyei VB Művelődésügyi Osztálya az egyházi szimbólumok eltávolítása ügyében, ami jelezte, hogy a keresztek az egész 1956–57-es tanévben kinn voltak bizonyos intézményekben. Tabi Állami Általános Gimnázium Irattára (továbbiakban: TGI) 264/1957. Egyházi szimbólumoknak az iskolákból való eltávolítása. 1957. augusztus 13.

²⁰ MNL OL XIX-I-2-j 4. d. 273/1957. Feljegyzés dr. Kónya Albert miniszter elvtárs részére a fővárosi ált. iskolákban folyó hitoktatás néhány rendellenessége tárgyában. 1957. január 23.

pedig verekedés tört ki a hittanra járók és nem járók között, s a VI. osztályosok állítólag az utcán tüntettek. A három iskolát és két kerületet érintő esetekről Kálmán bejelentés révén értesült. Ugyanezen a napon tartott ülést az MSZMP Budapesti Ideiglenes Intéző Bizottsága, ahol Lakos Sándor, a fővárosi Agitációs és Propaganda Osztály vezetője tartott tájékoztatót a budapesti iskolák helyzetéről.²¹ Lakos állította, hogy az általános iskolások 95 (!) százaléka iratkozott be hittanra, s hogy a be nem iratkozottakkal szemben „retorziót alkalmaznak”, 8-12 éves gyerekeket lázítanak (ismét csak nem tudni, hogy kik), és az „OM-ben nem lépnek fel ezek ellen.”²² (Az Oktatási Minisztérium ekkor már nem is létezett, hiszen 1957. január 1-től a Művelődésügyi Minisztérium feladatkörébe tartozott az oktatásügy.) A minisztérium két rendeletével (a január 1-i és 19-i utasításokra utalt Lakos) az „[...] agit. prop. nem értett egyet [...] partizán módon dolgozni” a tárcánál – szögezte le. Javasolta, hogy a minisztérium előterjesztéseinek Minisztertanács elé való kerülése előtt Biszku Béla beszélje át a tapasztalatokat az „illetékesekkel”. Az ülés a rendezavarásokért felelős igazgatók, pedagógusok leváltásáról és a többi igazgató figyelmeztetéséről is intézkedést hozott. A határozatok nyilvánvalóvá tették, hogy a hitoktatás szabályozása körül zajló vita egyáltalán nincs még lezárva.

Kormányülés 1957. január 24-én

A hitoktatás kérdése nemcsak a minisztériumon belül, hanem a művelődésügyi tárca és a különböző pártszervek között is konfliktusok forrásává vált. A vita során az ideológia csak mázként szolgált, a valódi tét a hatalomgyakorlás és ellenőrzés módja, valamint a pozíciók elosztásának, és hatókörének kérdése volt. 1957. január 24-én, a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány ülésén döntötte el a vezetés a vitát, ami visszalépést jelentett a korábbi rendelkezésekhez képest, hiszen az idegen nyelv és a hitoktatás területén az 1956. október 23-a előtti állapotot

²¹ Budapest Főváros Levéltára XXXV.1.a.1. 7. ő. e. 9. Az MSZMP Budapesti Ideiglenes Intéző Bizottságának ülései, 1957. január 23. A budapesti iskolák egy részében tüntetés volt ezen a napon (Olyan légkört kell teremteni az iskoláinkban, mely biztosítja az ifjúság szocialista nevelését. Köznevelés, 1957. január 30. 7. Az október 23-i forradalomra emlékező hónapfordulón az V. kerületi Kossuth Zsuzsa leánygimnáziumban például „[...] egy tanári klikk és néhány tanulóból álló csoport [...] tüntető némaságban sétálgatott óráközi szünetben a folyosókon.” – Jelentés a Fővárosi Tanácsnak az oktatás helyzetéről. 1957. november 5. (http://www.archivnet.hu/pp_hir_nyomtat.php?hir_id=177, letöltés 2015. dec. 21.)

²² Az Agitációs és Propaganda Osztály később is a minisztérium vezetését tette felelőssé a hitoktatásban kialakult helyzetért: „Az OM. vezetőit, az oktatásügy egész igazgatási apparátusát komoly felelősség terheli azért, hogy november 4-e után sokáig úsztak az árral, nem léptek fel kellő eréllyel az ellenséges tendenciák ellen iskoláinkban, sőt még maguk is fokozták a zavart homályos és ellentmondásos rendelkezéseikkel. /Pl. a hittan tanításával, az iskolai nyelvoktatással kapcsolatban, nem távolították el az iskolákból az ellenséges aknamunkát végző pedagógusokat./” – MNL OL M-KS 288-22. 1957. 1. ő. e. 37. Jelentés a pedagógusok közt végzett politikai és szakszervezeti munkáról. MSZMP KB APO. 1957. március 21.

állították vissza.²³ Ennek egyik következményeként csak azok vehettek részt hittanórán, akik még a tanév megkezdése előtt jelentkeztek arra. Kónya Albert javaslatát az egyházakkal való tárgyalás felvételéről, az egyházi helyiségek igénybevételéről elutasították.²⁴ A kormány nyilatkozatában a fakultatív hitoktatás teljes mértékű biztosításával – a részvétel és rész nem vétel szabadságával – indokolta a döntést, álláspontja szerint ugyanis az iskolákban az elmúlt hetekben a „politikai reakció tevékenysége következtében olyan helyzet alakult ki, amelyben nincs biztosítva a vallásoktatásban való részt nem vétel szabadsága.”²⁵ A nyakatekert megfogalmazás azt sugallta, hogy az 1957 eleji helyzet a hittanra nem járók jogait sértette, így az ő érdekében kellett visszavonni az előző utasításokat. Az érvek közt szerepelt még, hogy olyan helyzet alakult ki, amely az iskolai élet rendjét, fegyelmét súlyosan megzavarta, s az ifjúság nevelését negatívan befolyásolta, valamint hogy „a megrövidült tanév” eredményes befejezéséhez is szükség volt az újabb módosításra.

A Minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve egyértelműen Kónya Albertet nevezte meg a történetek felelőseként, s a kormánybiztos tudtával és vele egyetértésben kiadott január 1-jei utasítást a „kormány ellen elkövetett legsúlyosabb ellenforradalmi cselekedetnek” nevezte.²⁶ Kádár január 29-én, az MSZMP IKB Ideiglenes Intéző Bizottságának ülésén ugyanezt a rendeletet az „ellenséges erők” iskolák frontján végrehajtott támadásaként értékelte.²⁷ A kormány véleményének előzetes kikérése nélkül meghozott utasítás kiadásával a minisztertanács szerint durva hibát követett el a minisztérium, s ez lehetőséget nyújtott visszasságok elkövetésére Budapesten. A döntésről fennmaradt dokumentumon található név nélküli, feltehetőleg Kónya Alberttől származó, ceruzával készült megjegyzések ugyanakkor a döntéshozók közti nézetkülönbségekről is tanúskodnak, illetve újabb problémák megjelenését prognosztizálják.²⁸ Eszerint többek között fennáll a régi módszerek visszatérésének veszélye, valószínűsíthető a minisztérium tekintélyvesztése, s hogy muszáj lesz a sajtóban magyarázatot adni arra, hogy a visszalépés miért nem tekinthető erkölcstelennek.

Kálmán György másnap tiltakozott az öt rendkívüli aggodalommal eltöltő döntés ellen, amely szerinte beláthatatlan következményekkel járhat, mivel

²³ MNL OL XIX-I-2-j 4. d. 273/1957. A hittan és az idegennyelv-oktatás kérdése a későbbiekben is többször egymás mellé került, hiszen a forradalom után nagyon sok iskolában újra elkezdték a nyugati nyelvek (német, angol, francia) tanítását és csak kevés helyen döntöttek az orosz mellett, ami szintén zavarta az oktatásügy irányítóit.

²⁴ Jelentés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány számára a hitoktatás helyzetéről és problémáiról. 1957. január 24. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. i. m. 339.

²⁵ Uo.

²⁶ Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei. 1956. november 7. – 1958. január 25. Szerk. Baráth Magdolna. Bp. 2009. 188–189., 194–196.

²⁷ Uo. 189.

²⁸ A döntésről készült pizkozati példány – amin a bejegyzések találhatóak – Kónya Albert személyi anyagában található. MNL OL XIX-I-2-j 4. d. 273/1957.

elkeseredést okoz a kibontakozást remélő lakosság körében és eltér a kormány eddigi politikájától. A szülők és a tanulók hangulata és „politikai légköre” miatt ez a döntés „teljes kivihetetlen” – zárta összefoglalóját.²⁹ Kónya Albert január 29-én küldött ki körlevelet amely szerint szakközépiskolákban nem tartható hittan (a fizikai munkások és a műszaki értelmiség utánpótlását biztosító intézményektől mindenképpen távol szerették volna tartani a hitoktatást), a gimnáziumi igazgatóknak pedig fel kell venniük azokkal a szülőkkel a kapcsolatot, akiknek a gyerekei csak 1956. október 23. óta jártak hitoktatásra.³⁰ Az érintett szülőkkel szóban vagy az ellenőrző könyvben, írásban kellett közölniük, hogy gyermekeik az 1956–57-es tanévben nem járhatnak hittanra, s majd csak a következő tanévre való beiratkozáskor jelentkezhetnek újra. Hittanórát ezután csak a tanítási órák után lehetett tartani, a pedagógusoknak pedig kötelezővé tették a „politikai reakció” elleni fellépést, valamint segíteniük kellett igazgatóik munkáját a helytelen nézetek leszerelésében. Mint a fentiekből látható, Kónya ekkor már a korábban kiadott utasításokkal ellentétes álláspontot közvetített az iskolák felé, ami egyértelműen a január 24-i kormányülésnek köszönhető.

Rendteremtés az iskolákban

A hitoktatás elleni sajtókampány folytatódott. A Népszabadság például külön cikkben számolt be egy ötödik osztályos kislányról, aki társai gúnyolódására válaszul kiállt az egész osztály elé, és azt mondta: „Én akarok oroszra járni, és én nem megyek hittanórára. Az én szüleim kommunisták és én is az akarok lenni...”³¹ Hamarosan már lincselésekről számolt be az újság. Eszerint egy tíz éves fiút a lábánál fogva akartak felakasztani társai („ahogy októberben látták”), mert nem jelentkezett hittanra és pogány. Az incidenst – így a lap – a helyi plébános látogatása előzte meg. A cikk egyértelműen ok-okozati kapcsolatot sugallt a két esemény között és a Minisztérium korábbi rendelkezéseit okolta a „hasonló eseményekért”, a papok hangulatkeltéséért.³² Rendőrségi hírek szerint vidéken is terjedt a hitoktatás körüli hisztérikus hangulat: Sátoraljaújhelyen egy fogásra felakasztott általános iskolás fiút eszméletlen állapotban vágta le (korábban a fiú megtagadta a hittanórán való részvételt), Mosonszentjánoson pedig 10-13 éves lányokat fojtogattak és szekrénybe zártak addig, amíg meg nem fogadták, hogy hittanra fognak járni. A beszámoló szerint ezek az atrocitások „az ellenforradalmárok bujtogatásának” voltak köszönhetőek, és tanulságként

²⁹ Uo. Feljegyzés Kónya elvtárs részére. 1957. január 25.

³⁰ A szakközépiskolát, mint új intézménytípust az 1961. évi III. törvény hozza majd létre, 1957-ben még csak kísérleti szakközépiskolák léteztek az országban.

³¹ Ez olyan kényes kérdés... Egy pedagógus naplójából. Népszabadság, 1957. január 26. 7. Figyelemre méltó, hogy az idegennyelv-oktatás és a hittan kérdése itt is összekapcsolódik.

³² P. I.: Tízestendős „keresztvesztékek” Népszabadság, 1957. január 27. 7.

azt a következtetést vonta le, hogy a „számonkérés alól egyetlen magyar szülő, egyetlen pedagógus sem menthető fel.”³³

A minisztérium felelőssége szintén szóba került. A Népakarat például a Kiss Gyula miniszterhelyettes által aláírt 1957. január 1-jei rendelkezést hibáztatja a törvénytértékekért és a „vallási türelemmel való visszaélésért.” A lap két budapesti esetet említ ennek alátámasztására: az újpesti Viola utcai általános iskolában a nevelők szerinte rábeszéltek a munkásszülőket és gyermekeiket a hittanra, s bojkottálták, aki ezt nem tette meg. A XV. kerületi Bocskai úti általános iskolában pedig a tanórák közé iktatták be a hittant (kihasználva a törvényes rendelkezés nyújtotta lehetőséget), ezzel kizárva a „jéghideg folyosóra” a hittant nem tanuló gyerekeket.³⁴ Volt olyan cikk is, amely egyenesen az antiszemita pogromokhoz hasonlította az október 23-a utáni hittanra jelentkezést, melynek során „[...] a vallásoktatás egyes fanatikus hívei [...] lelkiismereti diktatúrára törnek”, akadályozzák a szülők szabad választását, és megbélyegzik (jelen esetben zsidóként) a hittanra nem jelentkező gyerekeket.³⁵ De felemlgették a középkori inkvizíciót is: a berettyóújfalui forradalmi bizottmány ítéleteit, az ateista pedagógusok elbocsátását jellemezte így a megyei napilap, amely arról is beszámolt, hogy a tanítókat sok helyen kántori teendőkre kényszerítették október 23-a után, „másutt megkövetelték, hogy a tanítás megkezdésekor és befejezésekor imát mondjanak.”³⁶

Egyértelmű volt a fentiekhez hasonló cikkek logikája: az 1956-os forradalom közvetlen következménye az egyházi „reakció” újjáéledése, amely megzavarja az iskolák nyugalmit és bűncselekményekhez vezet – mindezt a hitoktatás ürügyén. A lelkiismereti szabadságot az ismeretlen újságírók mindig negatív formában, a „részt nem vétel szabadságában” értelmezték, az agresszor szerepének kiosztása pedig (mindig a hittanon részt vevő tanulókhöz köthető az agresszió, a nem hittanosok pedig az áldozat szerepkörében tűnnek fel) ugyanazt a hangulatkeltést szolgálta, mint amit a különböző írások a papok tevékenységéhez kapcsoltak. A párt és sajtó értelmezése szerint többek között a minisztérium ellentmondásos intézkedéseinek és engedékenységének köszönhetően

³³ Az iskolásgyerekek lincseléséért a felnőttek felelősek. Népszabadság, 1957. február 5. 7. A BM Országos Rendőrkapitánysága minisztériumi üzenetet is küldött a hasonló esetekről 1957 februárjában: Hegykőn az általános iskolások a vallásos jelképek visszahelyezését követelték, Baranyajenőn volt pártvezetők gyermekeit lógatták fel diáktársaik az udvaron, a Vas megyei Peresznyén pedig a helyi plébános uszított a hittanra nem járók és a kommunisták gyermekei ellen. (MNL OL XIX-I-2-j 4. d. 273/1957. BM Országos Rendőrkapitányság minisztériumi üzenet. 1957. február 26.)

³⁴ Akik megsértik a vallásoktatás önkéntességét. Népakarat, 1957. január 26. 5. Különösen aggasztónak tartották, hogy az újpesti iskola esetében, a Láng Gépgyárban, az Óbudai Hajógyárban és az Egyesült Izzóban dolgozó szülőkről és gyerekeikről volt szó, márpedig ezek az üzemek különösen fontosak voltak a lassan konszolidálódó hatalom számára.

³⁵ A lelkiismereti szabadság védelmében. Szegedi Néplap, 1957. február 3. 7.

³⁶ A világnézeti szabadság nevében. Hajdú-Bihari Napló, 1957. február 26. 3.

alakult ki ez a helyzet. A cikkek hangvétele ugyanakkor fenyegető volt, követel-
te és kilátásba is helyezte a felelősök megbüntetését.

A hitoktatás körüli indulatok felkorbácsolásának háttérében számos kül- és
belpolitikai ok játszott közre, melyek közül kettő különösen lényeges. A forrada-
lom idején Mindszenty több békepapot (köztük országgyűlési képviselőt) is felfüg-
gesztett tisztségéből. A Szentszék ezeket a döntéseket dekrétumokban erősítette
meg 1957 elején, ami ellen a Kádár-kormány erőlyesen tiltakozott. A Vatikán és a
magyar vezetés közötti vitában utóbbi az iskolai hitoktatás kérdését a nyomásgya-
korlás eszközeként használta fel.³⁷ A másik lehetséges ok az az 1957 első félévében
kialakított ellenforradalmi koncepció, mely szerint a fiatalságot többek között az
egyházi reakció tévesztette meg és vezette a szocialista rend ellen.³⁸ A reakció
könnyen azonosítható ellenségképe így lett újra felhasználható a forradalomra
adott magyarázatok gyártásában. A hittanoktatás elleni támadással párhuzamo-
san haladt a közoktatás újjászervezése, s a rendteremtés az iskola világában.

A Művelődésügyi Minisztériumban 1957. január 29-én értekezletet tartottak
a megyei osztályvezetőknek, iskolai csoportvezetőknek és középiskolai előadók-
nak. Jóború Magda volt az első a nevelésügyben tevékenykedő vezetők közül, aki
az összefüvetelen az 1956-os eseményeket ellenforradalomnak nevezte, s az okok
feltárására is vállalkozott.³⁹ Előadásában a rend helyreállítását szorgalmazta,
mind a hitoktatás, mind az idegen nyelvek tanítása esetében, határozott admi-
nisztratív intézkedések bevezetésével és az ifjúság következetesen szocialista ne-
velésével. A miniszterhelyettes szerint a hitoktatás területén a „politikai reakció”
elvetette a „rész-nem vétel szabadságát”, ráadásul a minisztérium és egyes peda-
gógusok is helytelenül értelmezték a lelkiismereti szabadság valódi jelentését.⁴⁰

Ugyanakkor azonban védelmébe is vette a pedagógus-társadalmat azokkal a
helyi tanácsokkal szemben, amelyek szerint a tanárokat komoly felelősség terheli
„az ellenforradalomért”, s ezért bizalmatlansággal tekintettek rájuk. A differenciált
értékelés szükségességének hangsúlyozása mellett (a kisebbség vett részt az októ-
beri eseményekben, a többség távol maradt ezektől) Jóború elfogadta tényként, hogy
lehetnek vallásos pedagógusok a rendszerben – ez eltért a korábbi gyakorlattól –,
természetesen annak a reménynek a hangoztatásával, hogy ők is megnyerhetőek

³⁷ Nagy Péter Tibor egyik fontos tétele, hogy az MSZMP és a Vatikán közötti konfliktus „át-
gyűrűzött a hitoktatásra”. *Nagy Péter Tibor: Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatás-
politika erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon.* Bp. 2000. 205. A békepapok felfüg-
gesztéséről és az ezt követő kormányzati intézkedésekről lásd *Pál József: Békepapok.* Bp.
1995. 115–123., *A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságainak jegyzőkönyvei.*
1957. július 2. – december 28. Szerk. Baráth Magdolna – Feitl István. Bp. 2006. 330–332.

³⁸ Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának határozata az ifjúság nevelésének néhány
kérdéséről és a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség megalakításáról. 1957. március 11.
In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962.* Szerk.
Vass Henrik – Ságvári Ágnes. Bp. 1973. 45–51.

³⁹ *Géczi János: Az 1956-os balatonfüredi pedagógus-konferencia elő- és utóélete a pedagógiai
sajtóban.* *Magyar Pedagógia* 105. (2005: 3. sz.) 247.

⁴⁰ *Jóború Magda: Az oktatásügy időszerű kérdései.* *Köznevelés,* 1957. február 15. 1–5.

lesznek a „tudományos materializmus igazságainak”. Kónya a hitoktatás kérdésében csatlakozott a miniszterhelyettes kritikus álláspontjához, amikor az „ellenség” által kezdeményezett politikai akcióról, iskolai nyugtalanságról és rendelleneségekről beszélt, továbbá közölte, hogy már hatályon kívül helyeztek minden „félreérthető intézkedést.”⁴¹ Kónyát minden bizonnyal a minisztertanács ülésen vele szemben megfogalmazott bírálatok indították az önkritikával is felérő beszédre.

A párt vezetői január végétől kezdve az egész országot bejárták, hogy hallgatóságukat meggyőzzék a kormány politikájának helyességéről és az októberi „események” általuk helyesnek tartott értékeléséről. Beszédeikből csupán a hitoktatást érintő részleteket emelem ki. Kádár 1957. január 27-én, a csepeli pártaktíván indította meg az eszmei offenzívát: „[...] az ellenforradalom [...] ma már a gyermekekre fanyalodik, [...] lelki terrorral kényszerítik őket, hogy jelentkezzenek hittanra, a szülők megkérdezése nélkül.” Újra feltűntek az „egykori szerzetesek, levitézlett oktatók”, s üldözik azokat, akik nem jelentkeztek. Kádár rendcsinálást hirdetett, amiben a helyi pártszerveknek is részt kell majd venniük.⁴² Ugyanezen a napon Pécsen, a Nemzeti Színházban tartott „népgyűlést” Marosán György államminiszter, aki az egyetemi autonómiát és az iskolai hitoktatást is negatív kontextusban említette meg beszédében. Kijelentette, hogy a kormány a rendet és a fegyelmet minden körülmények között fenn fogja tartani, „Az iskolák és az egyetemek nem lesznek semmiféle reakciós izgatásnak, lázadásnak színhelyei.”⁴³ Február 2-i, salgótarjáni beszédében Kádár a csepeli gondolatmenetet követte: „Az ellenforradalom itt (ti. az iskolában) bizony támadásban van” – jelentette ki –, s „[...] amit a hitoktatással művelt, az egyszerűen lélektiprás.” Az ellenforradalom, mint testetlen, mindenütt jelenlévő alany mérgezi gyermekek százezreinek lelkét, új fegyverekkel harcol, ezért a nyugalom helyreállítása érdekében vissza kellett állítani a szeptember elsejei helyzetet – érvelt. Végül feltette a demagóg kérdést: „Hogy lehet egy 7 éves gyereket azzal gyötörni, hogy akar-e vallásoktatásra járni, vagy nem?”⁴⁴

⁴¹ Olyan légkört kell teremteni iskoláinkban, amely biztosítja az ifjúság szocialista nevelését. Népszabadság, 1957. január 30. 7.; Az oktató és nevelőmunka csak a marxizmus-leninizmus, a tudományos világnézet szellemében képzelhető el. Szegedi Néplap, 1957. január 30. 2.

⁴² Rajtunk múlik, hogy úrrá legyünk a nehézségeken. Kádár János beszéde az MSZMP aktívaértekeztletén, Csepelen. Hajdú-Bihari Napló, 1957. január 31. 2.

⁴³ A közszükségleti iparcikkek importját ötszörösére emeljük. Marosán György államminiszter beszéde a pécsi népgyűlésen. Hajdú-Bihari Napló, 1957. január 29. 1–2. Marosán feljegyzést is készített korábban Kónya Alberthez a „hittan beíratási kampány” ügyében. Kiss Gyula már említett intézkedésével kapcsolatban (Az oktatásügyi kormánybiztos 5/1957./O.K. 1./számú utasítása a hitoktatással kapcsolatos kérdésekről) így írt: ha „Kiss elvtárs magán-szorgalomból túlteljesíti az ellenforradalmi terveket, javaslatot kell tenni azonnal leváltására.” Mohácson pedig Marosán így beszélt: „Az én gyermekem nem fog hittanra járni, de ha ezért üldözni fogják, kitaposom a belét annak a tanárnak.” (MNL OL XIX-I-2-J. 103/1957. 4. d. Feljegyzés. 1957. január 17.)

⁴⁴ *Kádár János*: A mi rendszerünk életereje abban van, hogy a munkás-paraszt- és értelmiségi tömegekre támaszkodunk. Népszabadság, 1957. február 5. 1–3.

A beszédek jeladásnak bizonyultak, s 1957. február–márciusban megkezdődtek a felelősségre vonások a forradalomban részt vett pedagógusok és diákok ellen. A pedagógusoknak felrótt bűnök közé tartozott a hitoktatás melletti agitáció, a forradalmi bizottságokban való részvétel, a „nacionalista megnyilvánulás” és a kommunista vezetők leváltása. A belügyminisztérium által irányított megtorlás során a hivatalos év végi összefoglalás szerint összesen 695 pedagógust bocsátottak el, 650 igazgatóhelyettest váltottak le és 600-an részesültek fegyelmi büntetésben.⁴⁵ A valódi számok ennél jóval magasabbak lehettek, hiszen az áthelyezések, igazgatói leváltások többsége fegyelmi nélkül történt – ahogyan azt a Jóború Magda számára készített összegzés is jelzi –, s így nem feltétlenül maradt írásos nyoma más hasonló intézkedéseknek.⁴⁶ A minisztérium vezetését március–áprilisban váltották le, Kónya Albert kormánybiztost, a tárca vezetőjét és Kiss Gyula miniszterhelyettest is felmentették tisztségéből. Az új művelődésügyi miniszter az a Kállai Gyula lett, aki az 1956-os események ellenforradalomként való értékelését is elvégezte 1957-ben.⁴⁷ A minisztériumból összesen 150 „megingott, kompromittált, alkalmatlan” embert távolítottak el 1956 után.⁴⁸ Kálmán György és Kónya Albert kis idő múlva ismét az oktatásügyben, de már középvezetői pozícióiban helyezkedett el.

A fegyelmi és felülvizsgálati eljárásokkal párhuzamosan lassan elcsendesedett a sajtókampány is.⁴⁹ Az októberi forradalomban újjáalakult és a KISZ megalkotásával ismét felszámolt Magyar Diákok Nemzeti Szövetsége⁵⁰ február 7-én még kiadott egy nyilatkozatot, amelyben a hitoktatás kapcsán „fasiszta zavaroktól” és „ellenforradalmi aknamunkáról” számolt be.⁵¹ Ezt követően azonban inkább már a mérséklő hangok érvényesültek – főleg a pedagógus szakma részéről. A Köznevelésben Gábor István február 15-én már elítélően írt egy Zala megyei kabaréről („Fő az önkéntesség”), ami a hittanra jelentkezés kapcsán minden tanárt „korlátolt és terrorista” emberként jellemezett, akik pofonokkal terelik az ifjúságot az iskolai hitoktatás felé. A cikkíró hangsúlyozta, hogy az ilyen

⁴⁵ MNL OL XIX-I-2-n. 8. d. 1341/1957. Jelentés. 1957. december 27.

⁴⁶ A Somogy megyei Tabi Állami Általános Gimnázium igazgatóját, dr. Almásy Györgyöt például a megyei Oktatásügyi Osztály előadójának telefonon érkezett személyes utasítása alapján váltották le, azonnali hatállyal. TGI, iktatás nélkül. Ideiglenes átadás-átvételi jegyzőkönyv. 1957. szeptember 30.

⁴⁷ *Kállai Gyula*: A magyarországi ellenforradalom a marxizmus-leninizmus fényében. Bp. 1957.

⁴⁸ MNL OL M-KS 288 – 33. 1958. 3. ő. e. Tájékoztató a Politikai Bizottság számára, a Tudományos és Kulturális Osztályhoz tartozó szervek káderhelyzetéről és személyzeti osztályaik munkájáról. MSZMP KB TKO. 1959. február 18.

⁴⁹ Ez alól voltak kivételek, hiszen például a Somogyország című megyei napilap márciusban, áprilisban és májusban is közölt még kemény hangú, antiklerikális cikkeket. Lásd *Bertalan Péter*: Egyház és politika: a Kádár-rendszer egyházpolitikája a dél-dunántúli régióban. 1957–1968. Kaposvár 2000. 34.

⁵⁰ *Gergely Ferenc*: A magyar ifjúság a 20. században. Új Pedagógiai Szemle 62. (2012: 11–12. sz.) 152–187.

⁵¹ Ne tőrjünk a lelkiismereti szabadság lábbal tiprását. A Magyar Diákok Nemzeti Szövetségének nyilatkozata. Népszabadság, 1957. február 7. 5.

általánosító tréfák csak lejáratták a pedagógusokat.⁵² Ugyanebben a lapszám-ban Lukács Sándor, a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének főtájkára a rossz „OM rendeletek” számlájára írta a „[...] hittanbeíratások hírhedté váló ügyét.” Szerinte a pedagógusok többsége nem is befolyásolta a gyerekeket, ezért az általánosítás nem tekinthető jogosnak.⁵³

A tanárokat ostorozó cikkek kezdtek elmaradozni, a „kultúrharc” lezárása-ként pedig az MSZMP IKB 1957. február 26-án kiadott egy határozatot, amely már múlt időben számolt be az iskolai hitoktatás körül az év elején kialakult kaotikus helyzetről.⁵⁴ „Az ellenforradalom erői ugyanis, amelyeket a nyugati imperialista körök anyagi eszközökkel és uszító propagandahadjárat-tal támogattak és támogatnak, nem adták fel a harcot. [...] Januárban pl. a klerikális reakció a hitoktatás ürügyén politikai támadást szervezett az iskolákban a népi demokratikus rendszer ellen.”⁵⁵ Február 28-án országos középiskolai igazgatói értekezletet tartott a minisztérium, ahol az előző időszak hibáiról és a további teendőkről tárgyaltak.⁵⁶ A pedagógustársadalom lecsendesítése után a hitokta-tás végleges szabályozása volt már csak hátra.

Az iskolai hitoktatás helyzetének végleges rendezése

A kötelező iskolai vallásoktatást 1949-ben szüntették meg, a helyébe lépő fa-kultatív hitoktatást azonban olyannyira szűkszávuán szabályozta az ekkor életbe lépő, 5. számú törvényerejű rendelet, hogy az számos visszaéléshez, az „adminisztratív módszerek” elburjánzásához vezetett.⁵⁷ Nem szabályozták részletekbe menően a kérdést, s ez kaotikus helyzetet eredményezett a kö-vetkező években. (Elképzelhető, hogy ez is volt a jogalkotó egyik szándéka, hiszen így nem volt jogi garancia a fakultatív hitoktatás tényleges megvaló-sítására.) 1949 és 1957 között több részletkérdést tartalmazó minisztériumi

⁵² Gábor István: Fő a szellemesség? Köznevelés, 1957. február 15. 7.

⁵³ Lukács Sándor: Teljes szívvel és lélekkel szolgáljuk a magyar népet. Köznevelés, 1957. február 15. 6–7. A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete ezt a nevet 1956. november 20-án vette fel, s önmagát az 1956-os forradalom és a demokratikus nemzeti követelések folytatójának tekintette eleinte. 1957 végén a Magyar és a Szabad szó is kikopott belőle, ezt követően lett Pedagógusok Szakszervezete. (http://www.mek.oszk.hu/04000/04056/html/roplap/pdf/roplap1956_0462.pdf, letöltés 2016. jan. 03.)

⁵⁴ Az állam és az egyház közötti „kultúrharcról” számol be egy visszatekintő pártdokumen-tum, mely a küzdelem csúcspontjaként 1957. január végét jelöli meg. MNL OL M-KS 288 – 22. 1958. 4. ő. e. Jelentés az egyházpolitikai helyzetről és javaslatok a helyzet javítására. MSZMP KB APO, 1958. május 5.

⁵⁵ Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1957. februári határozata az időszerű kér-désekről és feladatokról. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai i. m. 37–38.

⁵⁶ Az értekezletről lásd Köznevelés, 1957. március 15.

⁵⁷ MNL OL XIX-A-83-a-14/8/a-1957. Jelentés a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány szá-mára a hitoktatás helyzetéről és problémáiról. i. m.

leirat is keletkezett ugyan, de a joganyag valójában átláthatatlan volt”.⁵⁸ 1957 tavaszán jelentek csak meg a végrehajtási jogszabályok és ezek a rendszerváltásig érvényben is maradtak.

Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága Ideiglenes Intéző Bizottsága (IKB IIB) 1957. március 5-én tárgyalta az egyházpolitika aktuális kérdéseit. Az előterjesztést az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke, Horváth János ismertette az ülésen. A végső állásfoglalás szerint differenciálni kell a megtorlás során: „az intézkedések arra irányuljanak, hogy a katolikus egyházat, mint az egyházi reakció magyarországi fő képviselőjét elszigeteljük a hozzánk lojalisabb egyházaktól.” Kállai Gyula, az MSZMP KB ideológiai titkára, a művelődésügyet 1957 tavaszától irányító kormánytag pedig a többi egyházzal való megegyezésnek és a katolikus egyházzal való szembeállításuknak a programját vázolta fel.⁵⁹ A restauráció érdekében négy megoldandó feladatot tűzött ki az IIB a kormány elé: megbízható személyeket kell az egyházi állásokba helyezni, félre kell állítani „az ellenforradalom támogatásával hatalomra jutott” egyházi vezetőket, meg kell reformálni a békepapi mozgalmat és ki kell elégíteni a közvetlen politikai érdekeket nem sértő egyházi igényeket.⁶⁰ Az aktuális helyzethez alkalmazkodó, hatalomtechnikai szempontokat előtérbe helyező kádári politika terméke lett a hitoktatás helyzetét végleg rendező, 21/1957. (III. 24) Korm. számú rendelet a vallásoktatásról és annak végrehajtási utasítása.⁶¹

A rendelet sajátos kompromisszumnak tekinthető: egyrészt rögzítette a szabad vallásgyakorlás elvét, s azt az állampolgárok magánügyének nyilvánította. Számukra „Biztosítani kell, hogy az általános iskolákban és általános gimnáziumokban tanuló kiskorú gyermekük a vallásoktatásban részt vehessen, vagy részt ne vehessen.” Tehát a vallásoktatásból középfokon kimaradtak a szakképzést folytató intézmények vagy a tanító- és óvónőképzők, mely intézmények tanulóit és szülőit így kiemelték a jogalanyok köréből. A kormányzat ezzel kimondatlanul is korlátozta a szabad vallásgyakorlás elvét. Nyilvánvalóan azért döntött így, mert a munkásosztály, illetve a nevelői réteg utánpótlását biztosító iskolákat kiemelten fontos, a „klerikális reakciótól” védendő területnek tekintette a pártvezetés. Az így már mindenkire egyaránt vonatkozóan nem is

⁵⁸ *Köbel Szilvia*: „Oszd meg és uralkodj!” A pártállam és az egyházak. Bp. 2005. 46–47.

⁵⁹ *Soós Viktor Attila*: A megtorlás éve. Az Állami Egyházügyi Hivatal és a Belügyminisztérium fellépése a „klerikális reakció” ellen. In: Amikor „fellazult tételben fogalmazódott meg a világ.” Magyarország a hatvanas években. Szerk. Ólmosi Zoltán – Szabó Csaba. Bp. 2013. 86–87.

⁶⁰ *Balogh M.*: Lojalitás i. m. 56–57. A közvetlen politikai érdekeket nem sértő egyházi igények közé tartozott a fakultatív vallásoktatás biztosítása, az egyházi irodalom és vallásos félóra engedélyezése a rádióban a katolikus egyház számára. *Köbel Sz.*: „Oszd meg és uralkodj!” i. m. 129–130.

⁶¹ 21/1957. (III. 24.) Korm. számú rendelet a vallásoktatásról. In: Hatályos jogszabályok gyűjteménye, 1945–1958. II. Szerk. Dr. Nezvál Ferenc – Dr. Szénási Géza – Dr. Gál Tivadar. Bp. 1960. 514.

tekinthető garanciát burkolt fenyegetés követi a szövegben (hasonlóan az 1957. január 5-i kormány-nyilatkozathoz): a törvény szigorával kell fellépni azokkal szemben, akik a hittant „[...] a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi, vagy gazdasági rendje ellen használják fel”, erőszakkal vagy fenyegetéssel segítik elő, illetve akadályozzák a vallásoktatást (itt balra is csap egyet a rendelet szövege). A hittan heti két óra lehet, a rendes tanítási időn kívül (előtte vagy utána), s egyházi helyiségben is engedélyezhető (!), ha nincsen elegendő iskolai terem. A vallásoktatásra való beiratkozást a normál beiratkozás után, legkésőbb egy héttel kell megtartani – ennek pontos időpontjáról a sajtó, a rádió és az igazgatók kötelesek tájékoztatást adni. A hittan beiratkozása a szülő vagy a gyám beleegyezésének igazolásával lehetséges (ennek formáját a végrehajtási utasítás konkretizálja), s csak olyan hitoktatók vehetnek részt ebben, akiknek személyéhez a megyei tanács v. b. művelődési osztálya is hozzájárult.

A 39/1957. MM sz. utasítás a vallásoktatásról részletekbe menően tárgyalta az iskolák feladatait a jelentkezés kapcsán.⁶² Az iskolának kellett a beiratkozáshoz helyiséget, megfelelő számú pedagógust biztosítania, és az igazgatókat kötelezték az időpont kihirdetésére. Csak az a beiratkozott gyerek járhatott hittanra, akinek szülője vagy gyámja az igazgató, illetve a beíratást végző pedagógus előtt szóban, meg nem jelenés esetén írásban közölte szándékát az iskolával. A vallásoktatásra beírt tanulókat jegyzékbe kellett venni, aminek tartalma a következő volt: „sorszám, név, anyja neve, felekezete”. Ez a lista újdonságnak számított a rendelethez képest: funkcióját tekintve egyszerre jelenthetett az iskolavezetés számára technikai segítséget és az ellenőrzés, nyilvántartás egy olyan módját, ami erősítette az igazgató és a megyei oktatásügyi apparátus hatalmát és megfélemlíthetett egyes szülőket. A vallásoktatásra beírt tanulók számát másnap jelentenie kellett az igazgatónak az illetékes művelődési osztály felé – ez utóbbi szervekhez tartozott az esetleges panaszok kivizsgálása is. Az igazgató feladata lett a vallásórák ellenőrzése, akár az iskolában, akár egyházi helyiségben tartották azokat.

A rendelet és az utasítás által meghatározott rendszer szerint az 1957–58-as tanévben rekordszámú diák jelentkezett hitoktatásra Magyarországon. Nem volt ez másként Somogy megyében és a Tabi Állami Általános Gimnáziumban sem.

Hitoktatás Somogyban

1960-ban az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztálya többször is foglalkozott a hitéleti helyzettel. A megbeszélésekre 15 megyére kiterjedő átfogó szakértői jelentések készültek, többek között a vallásoktatás alakulásáról.⁶³ Az 1957–58-as

⁶² Balogh M. – Gergely J.: Állam i. m. 978–980. A rendeletet és utasítást részletesen tárgyalja: Nagy P. T.: Járszalag i. m. 205–208.

⁶³ MNL OL M-KS 288 – 22. 1960. 6. ó. e. Jelentések a megyék egyházpolitikai helyzetéről. MSZMP KB APO. Dátum nélkül.

tanévben megfigyelhető „hullámhegy” és az ezt követő, egyre gyorsuló csökkenés valamennyi dokumentumban jól kirajzolódik.

Somogy megyére vonatkozóan csak későbből, 1964-ből maradt fenn hasonló jelentés.⁶⁴ Az ebben közölt, hivatalos adatok alapján készült táblázat szemléletesen mutatja be a hittanra jelentkezők arányának alakulását. A számok értékelésénél ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy sokan beiratkozás nélkül jártak hittanra, illetve volt „illegális” hitoktatás is.

1. táblázat

A hittanra jelentkezők százalékos aránya Somogy megyében, 1953–1965

1953–54	1956–57	1957–58	1958–59	1959–60	1960–61	1961–62	1962–63	1963–64	1964–65
39,4%	40,0%	56,0%	54,4%	44,2%	36,1%	26,2%	20,8%	19,3%	16,6%

Forrás: MNL SML XXXV. 1.c. 1964. 40. ő. e. 186.

A megyében korábban nagyon erős volt az egyház befolyása, a pártirányítás is tradicionálisan vallásos vidéknek tartotta, amit szemében csak tovább erősített, hogy a helyi katolikus papság az egyházkormányzattal gyakran szembekerült a történelem folyamán.⁶⁵ Az 1956–57-es tanévben azonban a hivatalos kimutatások szerint a megyében regisztrált 597 középiskolásból egyetlen tanuló sem jelentkezett hittanra. Országosan hasonló volt a helyzet, hiszen a megyei jogú városokkal együtt is csak 267 tanuló – az összes középiskolás 0,36%-a – iratkozott be vallásoktatásra a gimnáziumokban, szemben a 354414 általános iskolással, ami valamivel több, mint 30%-a volt a teljes általános iskolai diáklétszámnak.⁶⁶

A nullához képest az 1956-os forradalom és az 1957. januári rendeletek közötti időszakban a somogyi középiskolások körében az 50-60%-ot is elérte a vallásoktatásra jelentkezők száma. A forradalom leverése után újjászerveződő párt megyei Intéző Bizottságának jelentése szerint nem a belső meggyőződés és lelki szükséglet vezetett ehhez, „[...] hanem inkább politikai jellegű állásfoglalás volt tanulóknak és szülők részéről egyaránt.” A dokumentum a radikális növekedés mögött a Művelődésügyi Minisztérium liberális rendelkezéseit, a hitoktatók „csendes agitációját” és a pedagógusok magatartását sejtette, akik nem helyezkedtek

⁶⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (továbbiakban MNL SML) XXXV. 1. c. 1964. 40. ő. e. Tájékoztató jelentés az 1964-65. tanévi hittanbeiratások alakulásáról. MSZMP Somogy Megyei Végrehajtó Bizottságának ülései. Kaposvár, 1964. augusztus 4.

⁶⁵ MNL SML XXXV. 1. b. 1968. 17. ő. e. Jelentés az egyházpolitikai kérdésekről a Politikai Bizottság 1968. március 4-i határozata alapján. MSZMP Somogy Megyei Végrehajtó Bizottságának ülései. Kaposvár, 1968. november 2. Ekkoriban a katolikus egyházmegye Somogy, Veszprém és Zala megyékre terjedt ki és a veszprémi püspök irányítása alatt állt. Badalik Bertalant 1957 nyarán mozdította el a hatalom tisztségéből.

⁶⁶ MNL OL XIX-I-2-k. Az 1956/57. évi hittanbeiratások előkészítése és lebonyolítása. 1956. július 25. 4–5.

határozottan szembe a vallásoktatással a politikai-világnézeti semlegességre hivatkozva, s mert az társadalmilag „kényelmetlen” lett volna számukra.⁶⁷

Bertalan Péter több írásában is foglalkozott a hitélet, hitoktatás és egyházpolitika regionális kérdéseivel. Véleménye szerint az 1956-os forradalom „tehetlenségi nyomatéka”, közgondolkodást befolyásoló hatása még sokáig érvényesült és az egyházak is igyekeztek ezt a légkört befolyásuk növelésére kihasználni. Az iskolai hitoktatás így vált első számú kérdéssé, hiszen ezek az adatok tényszerűen jelezték az egyházak lakosságra gyakorolt hatását.⁶⁸

Az állami beavatkozás döntő mértékben az ifjúság vallásos nevelésének kérdésére koncentrált, mivel azt remélte, hogy így idővel elérheti az egyházak befolyásának teljes visszaszorulását. Legalább ilyen fontos szempont volt, hogy legkönnyebben az iskolai hitoktatás formális világát tudta a pártállam ellenőrizni, mivel a hitélet többi megnyilvánulása (szertartások és az azokon való részvétel) a magánélet szférájába tartozott.⁶⁹ A túlnyomórészt katolikus Somogy megyében számos módszerrel igyekeztek csökkenteni 1956 után a hittanra jelentkezők számát: a szülők megfélemlítése, a pedagógusok megfegyelmezése éppúgy ide tartozott, mint az, hogy egyházi vezetőket kényszerítettek arra, hogy túl aktív papjaikkal szemben fegyelmi eljárást indítsanak. Gyakran előfordult az is, hogy az oktatásügyi szervek a falunapot, sportrendezvényeket és az úttörőünnepélyeket szándékosan a fontosabb egyházi szertartások (elsőáldozás, konfirmáció, bérálás) időpontjára szervezték, hogy így is csökkentsék a résztvevők számát.⁷⁰ Ezt a módszert alkalmazták a hittanórák időpontjainak meghatározásánál, sőt a beiratkozásnál is.

Hittanra jelentkezés az 1957–58-as tanévben az országban és Somogy megyében

A vonatkozó tanévben a hitoktatásra 1957. július 4-én, 14 órától 18 óráig és július 5-én 8 órától 13 óráig lehetett jelentkezni az általános iskolákban és gimnáziumokban.⁷¹ Az időpont kiválasztása tudatosnak tekinthető, hiszen a tradicionálisan vallásos falusi környezetben a mezőgazdasági munkák szempontjából nagyon zsúfolt periódusban remélhető volt, hogy az időhiány miatt nagyobb számban nem íratják majd be a gyerekeket. Jóború Magda miniszterhelyettes levélben fordult a pártbizottságokhoz a jelentkezés időpontja előtt négy héttel: „Fontos volna, hogy a

⁶⁷ MNL SML XXXV. 1. c. 1957. 1. ő. e. Jelentés a megye közoktatási és nevelési munkájáról. MSZMP Somogy Megyei Végrehajtó Bizottságának ülései. Kaposvár, 1957. május 21.

⁶⁸ Bertalan Péter: A Kádár-rendszer egyházpolitikája Somogy megyében a levéltári források tükrében (1957–1959). In: Somogy megye múltjából: levéltári évkönyv. 29. évf. 29. sz. Szerk. Bósze Sándor. Kaposvár 1998. 234–235.

⁶⁹ Bertalan P.: Egyház i. m. 70.

⁷⁰ Bertalan Péter: Hit és politika Somogyban. 1957–1968. In: Somogyi Kalendárium. Kaposvár 2002. 76–77.

⁷¹ TGI 36978/1957. Vallásoktatással kapcsolatos intézkedések. 1957. június 26.

pártbizottságok, a pedagógus pártszervezetek, a párttag pedagógusok megfelelő politikai agitációt végeznének: érzék el, hogy a kommunista szülők, volt MDP tag s más, párthoz közelálló szülők ne írassák be gyerekeiket hittanra.”⁷² Emellett figyelmeztetett a fentebb ismertetett utasítás betartására is. A géppel írt tisztázat mellett megőrzött kézzel írt piszkozatban egy áthúzott mondat tanúskodik a helyi szervek nyugtalanságáról: „Gyengébb megyei műv. osztályok a mellékelt utasításon kívül további intézkedéseket kérnek, mert félnek.”⁷³

A pártirányítás hátsó szándékát az egyház igyekezett ellensúlyozni: a Veszprém egyházmegyei hatóság például, amelyhez Somogy is tartozott, köriratot adott ki a hittanbeíratásról, amelyben a híveket a törvényerejű rendelet által biztosított szabadság kihasználására biztatta – „éljetez velem”. Nyomatékosan felhívta a hívek figyelmét arra, hogy szóban és írásban is bejelenthetik gyermekeiket hittanra.⁷⁴ Más egyházmegyékben is hasonló tartalmú iratokat olvastak fel a plébánosok a miséken. Egyebek mellett a jelentkezés lehetőségének törvényi garanciája és az egyházi aktivitás is közrejátszott abban, hogy az 1949–1989 közötti időszakot tekintve ebben a tanévben jelentkezett a legtöbb tanuló hitoktatásra.

Az 1957–58-as tanév hittanbeíratási tapasztalatairól készült pártjelentés nem tartalmazott részletes számokkal ellátott mellékletet, miközben az előző, és az egy évvel későbbi tanévre vonatkozó összefoglalókban létezett ilyen kimutatás.⁷⁵ Ez a tény mindenképpen elgondolkodtató. A tendenciákat természetesen így is ki lehet olvasni az anyagból, de a túl magas számokat még a szigorúan bizalmas iratban sem ismertették. Az általános iskolások körében ugyanis több mint 16 százalékkal magasabb volt a jelentkezők száma, mint az 1956–57-es tanév előtt (az arány 30,18%-ról 46,76%-ra nőtt). A középiskolásoknál ugyanez az arány 10,36% volt – ez esetben majdnem 10 százalékos növekedésről beszélhetünk. A jelentkezők többsége paraszti származású volt, de a munkásrétegek se maradtak el nagyon mögöttük, a nagyvárosokban pedig az alkalmazottak és az egyéb kategóriába tartozó gyerekek aránya ugrott meg.⁷⁶ Sőt, még a párttagok, gazdasági és közigazgatási vezetők és pedagógusok közül is többen beíratták gyermekeiket hittanra.

Az okok között első helyen az előkészítés hiányosságait említette az előterjesztés, mivel több helyen elmaradt a felvilágosító munka (például Somogy, Békés, Hajdú és Szabolcs megyékben, valamint egyes fővárosi kerületekben). Sok pedagógus úgy vélte ugyanis, hogy „[...] nem ajánlatos kivinni a kérdést a szülők közé.” A dokumentum összeállítói szerint az SZKP XX. kongresszusának „[...] ellenséges és revizionista

⁷² MNL OL XIX-I-2-n. 8. d. 1341/1957. Jóború Magda levele. 1957. június 3.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Utolsó Vacsora Római Katolikus Plébánia Irattára, Tab (továbbiakban: UVPI) 5401-94/1957. Veszprém egyházmegyei hatóság körirata a hittanbeíratásról. Dátum nélkül.

⁷⁵ MNL OL M-KS 288 – 33. 1958. 3. ő. e. Tájékoztató jelentés az 1957/58 évi hittanbeíratások tapasztalatairól. MSZMP KB TKO. 1957. július 23.

⁷⁶ A származási kategóriák középiskolai gyakorlatához lásd *Somogyvári Lajos: Származási kategóriák és lemorzsolódás a középiskolában (1953–1962). Neveléstudomány 3. (2015: 3. sz.) 56–68.*

értelmezése” is hozzájárult a számok emelkedéséhez. A lakosság körében ugyanis elterjedt az a vélemény, hogy „[...] most már be lehet bátran íratni a gyermekeket, mert a Szovjetunióban bomlik az egység.” Emellett a szülők jelentős része úgy vélte, hogy a valláserkölcsei nevelés becsületes, tisztelettudó embereket nevel a gyerekekből, ami szintén motiváló tényező lehetett a jelentkezésnél. Ráadásul elég volt egy szülő aláírása, így több édesanya a férje tudta nélkül, esetleg annak akarata ellenére írta fel a gyermeket a listára. Érdekes érveléssel merült fel az 1956-os forradalom kérdése az okok között: a papok az ifjúság „[...] októberi tiszteletlen magatartását a vallásos nevelés hiányaként [...]” állították be, így készítetve a híveket a megfelelő döntésre, ami az egyház szempontjából a hittanra való jelentkezés volt. Kádár egy évvel később már egyszerűen csak „politikai hisztériaként” értékelte a középiskolások jelentkezését, mivel szerinte a diákok „[...] tüntetésszerűen iratkoztak be.”⁷⁷

Somogy megyében, a jelentkezés napján tartott intézőbizottsági ülésen Takács István, a kaposvári járási pártbizottság első titkára arra az álláspontra helyezkedett, hogy „[...] a hittanbeiratás nagy %-ot fog kitenni a megyében.” Ezt inkább politikai, mint vallási kérdésnek tartotta, mivel szerinte „[...] az emberek demonstrálni akarják az állásfoglalásukat.”⁷⁸ Az összesített adatok szerint végül az országos átlagnál magasabb lett a hitoktatásra felírtak aránya a megyében: az általános iskolásoknál a beiratkozott tanulók 57,6%-át, a középiskolásoknál pedig 16,8%-át íratták be a szülők.⁷⁹

Hittanra jelentkezés a Tabi Állami Általános Gimnáziumban

A Tabi Állami Általános Gimnáziumban még a fentieknél is nagyobb arányban jelentkeztek hittanra. A beiratkozottak számának és körének rekonstruálásához az igazgató által összeállított listát kiegészítettem egyéb releváns adatokkal.⁸⁰

⁷⁷ Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1958. július 25-én megtartott üléséről. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei. Szerk.: Soós László. Bp. 1997. 423.

⁷⁸ MNL SML XXXV. 1. c. 1957. 1. ő. e. A falusi agitációs munka állása és az ezzel kapcsolatos feladatok. MSZMP Somogy Megyei Ideiglenes Intéző Bizottságának/Végrehajtó Bizottságának ülései. 1957. július 5. 269.

⁷⁹ MNL OL M-KS 288 – 33. 1958. 3. ő. e. Tájékoztató jelentés az 1958/59. tanévi hittanbeiratások tapasztalatairól. MSZMP KB TKO. 1958. július 7. 1., 2. számú melléklet.

⁸⁰ A táblázat összeállításához a következő dokumentumokat használtam fel a Tabi Állami Általános Gimnázium irattárából: Hittanbeiratás, 1957–58. tanév; Áll. Általános Gimnázium Tab I. osztályának anyakönyve az 1956/57 iskolai évben; Áll. Általános Gimnázium Tab II. osztályának anyakönyve az 1956/57 iskolai évben; Áll. Általános Gimnázium Tab reál IV. osztályának osztályozónaplója az 1957/58-ik iskolai évben; Áll. Általános Gimnázium Tab reál II. osztályának osztályozónaplója az 1958/59-ik iskolai évben.

2. táblázat

Hittanra jelentkezők listája a Tabi Állami Általános Gimnáziumban (1957–58)

Tanuló sorszáma	Nem	Kategória	Gondviselő foglalkozása	Osztály
1.	fiú	Alk	Párthivatal, postafőellenőr	IV.
2.	lány	Dp	földműves	II.
3.	lány	Dp	földműves	IV.
4.	lány	NA	NA	I.
5.	fiú	Dp	paraszt	III.
6.	lány	É	Járásbíróság	IV.
7.	lány	É	Járásbíróság	I.
8.	fiú	É	nyugdíjas gazdatiszt	III.
9.	lány	Dp	dolgozó paraszt	III.
10.	fiú	Alk	Járási Tanács, tisztviselő	II.
11.	lány	É	Járási Tanács	I.
12.	fiú	M	Műszaki Ktsz.	I.
13.	fiú	E	cipész mester	III.
14.	fiú	Dp	földműves	IV.
15.	fiú	É	NA	I.
16.	lány	E	nyugdíjas tisztviselő	III.
17.	lány	E	nyugdíjas	I.
18.	lány	Alk	Községi Tanács, hivatalsegéd	II.
19.	lány	Alk	Községi Tanács	I.
20.	lány	E	népbolti alkalmazott	II.
21.	fiú	É	gyógyszerész	III.
22.	fiú	E	Ktsz, szabó	II.
23.	lány	Alk	NA	I.
24.	lány	Dp	földműves	II.
25.	lány	Alk	földműves, 1945 előtt kereskedő	II.
26.	lány	E	kovács, 1945 előtt csendőr	II.
27.	fiú	Dp	földműves	II.
28.	lány	É	gyógyszerész	II.
29.	fiú	Dp	földműves	II.
30.	fiú	Dp	háztartásbeli	II.
31.	fiú	E	földműves, 1945 előtt csendőr	II.
32.	fiú	E	asztalos	III.
33.	fiú	E	asztalos	II.
34.	lány	M	állami útőr	I.
35.	fiú	E	ÁG, kertész, 1945 előtt tulajdonos	II.
36.	lány	M	Ktsz.	I.
37.	fiú	Dp	földműves	II.
38.	lány	M	NA	I.
39.	lány	E	népbolti eladó	IV.
40.	lány	E	földműves, 1945 előtt asztalos	IV.
41.	lány	É	Nemzeti Bank	I.
42.	fiú	É	tanácsitkár, 1945 előtt jegyző	IV.

A rövidítések feloldása: Alk=alkalmazott, Dp=dolgozó paraszt, E=egyéb, É=értelmiségi, Ktsz=kisipari termelészövetkezet, M=munkás, NA=nincs adat
Forrásokat lásd a 80. lábjegyzetben

A gimnázium teljes létszáma ebben a tanévben 136 fő volt a hivatalos beiratkozásokon alapuló dokumentumok szerint.⁸¹ Közülük 42-en jelentkeztek hittanra, ami a teljes létszám 30,89%-a. A helyi plébánia által készített, fél évvel későbbi hitéleti jelentés már kisebb számokkal dolgozik.⁸² Eszerint 120 diákból 36 katolikus diák járt hittanra, ami szintén nagyjából 30%-os arányt jelent. Az iskolai és egyházhivatali iratok közti eltérésnek több oka is lehet: tanév közben kimaradhattak néhányan, vagy átjelentkezettek más oktatási intézménybe, s a hittanórákra sem feltétlenül járt mindenki folyamatosan. (A képet tovább árnyalja, hogy a hittanórára nem járó tanulók sem maradtak ki feltétlenül a vallásoktatásból.) Ezek a szempontok arra figyelmeztetnek, hogy a jelentésekben előforduló, hittanra járó tanulók számáról szóló adatokat fenntartással kell kezelni.

A Tabi Állami Általános Gimnáziumban hittanra jelentkezők motivációit, társadalmi háttérét a táblázat adatai alapján közelítem meg első körben, majd ezt követően a plébániai iratok és személyes visszaemlékezések segítségével igyekszem árnyalni a képet. Vallásoktatásra nagyjából egyenlő számban jelentkeztek lányok és fiúk 23, illetve 19 fő, ami megfelelt az iskolán belüli arányoknak. Többségük első (12 fő) vagy második osztályba járt (16 fő), a harmadik és negyedik osztály pedig 7-7 fővel képviseltette magát. A felsőbb évfolyamokra jellemző alacsonyabb részvétel egyik oka az lehetett, hogy a főiskolai és egyetemi felvételnél nem számított jó pontnak a hittanóra látogatása a középiskolai ajánlás elkészítésekor. Ráadásul 17-18 éves korra már a hittanlátogatás egyik fő oka, a bérmálásra és konfirmációra való felkészülés is általában lezajlott, még a felkészülést viszonylag későn kezdők esetében is. Emellett a diákoknak több dolguk is volt az utolsó két évben, s erre a korosztályra már kisebb befolyása volt a kisebbségnél még meghatározó családi véleményeknek. Az iskolai hitoktatást automatikusan a római katolikus egyházhoz köti a közemlékezet, de a 42 jelentkezőből kettő evangélikus, egy pedig református hittanra jelentkezett – az ő hittanórájuk a kis létszám miatt nem az iskolában, hanem a gyülekezeti-istentiszteleti helyen történt. Vizsgálatom az ő vallásoktatásukra nem terjed ki.

A származási kategóriák vizsgálata több érdekes következtetésre nyújt lehetőséget: a középiskolában nemcsak a továbbtanulás szempontjából számított fontosnak a társadalmi hovatartozás kérdése, hanem a fegyelmelési-jutalmazási ügyekben is nagy szerepet játszott. Az anyakönyvekben és beírási naplókban a nevek mellett feltüntetett kategóriák rendszere a hatalom szempontjából mutatta az iskolába járók társadalmi háttérét. Kiválasztott, pozitív irányban diszkriminált kategóriának számított a munkás (M) és a termelészövetkezetekben dolgozó paraszt (Dp) gyermeke, míg az egyéb (E), az értelmiségi (É) és az alkalmazott (Alk) megjelölés inkább a negatív/továbbtanulás szempontjából nem támogatott jelentéstartományba tartozott.

⁸¹ TGI *Irányi Károly*: A gimnázium és szakközépiskola alapításának és működésének körülményei. Kézirat. 29.

⁸² UVPI Hitéleti jelentés az 1957. évről. 1958. január 30.

A minisztériumi és iskolai iratok alapján rekonstruálható a kategorizálás rendszere és gyakorlata.⁸³ A hittanra járók társadalmi összetételéről így kirajzoló kép összevethető a népszámlálási adatokból kinyerhető foglalkozási szerkezettel. A tabi járás falvaiban az 1960-as felmérés szerint a mezőgazdaság dominált a kereső lakosság körében (60–80% között), ezzel szemben Tabon mindössze 30,2% helyezkedett el az agrár-szektorban, az egyéb népgazdasági ágakban 28,5%, az iparban 19,3%, a kereskedelemben pedig 10,2% dolgozott.⁸⁴ Figyelemre méltó az „egyéb” kategória – az 1960-as népszámlálás idején jellemzően a közlekedés, szolgáltatás és közszolgálat szakmáit sorolták ide – kimagasló aránya.

A helyi társadalom foglalkozási statisztikai mutatóihoz némileg hasonlóan hittanra is kimagasló arányban jelentkeztek az „egyéb” kategóriába tartozó tanulók a helyi gimnáziumban (12-en, ami az összes jelentkezés 28,6%-a), kisiparosok (cipész, szabó, kovács, asztalos), nyugdíjasok és népbolti eladók gyermekei.⁸⁵ Három olyan szülő (és gyermeke) is ide tartozott, akinek a foglalkozása ugyan 1957-ben földműves és állami szektorban dolgozó paraszt volt, 1945 előtti foglalkozását tekintve azonban reakciónak (csendőr), illetve korábban önállónak (asztalosmester, bolttulajdonos) tekintették, s ez hátrányosan hatott a besorolásra. (Hivatalosan az 1938. évi állapotot tekintették mérvadónak a foglalkozást tekintve, ami természetesen erre az időre már egyre anakronisztikusabbá vált). A második legnagyobb hittanra járó csoportot a dolgozó parasztok gyermekei alkották – 10 fő, 23,8% – ami sokkal homogénebb kategória volt az előzőnél. A helyi társadalomban vezető tisztséget betöltő, a tabi közvéleményt vélhetően legerőteljesebben befolyásoló értelmiségi rétegek alkották a jelentkezők következő csoportját (9 fő, 21,4%). A Nemzeti Bankban, Járásbíróságon, Járási Tanácson dolgozók éppúgy ide tartoztak, mint az egyik közeli falu tanácsitkára (ő volt az egyedüli, aki írógéppel elkészített szülői nyilatkozatot küldött be az iskolába), a gyógyszerész, vagy a nyugdíjas gazdatiszt. Az egyetlen tanuló, akinél üresen maradt a gondviselő foglalkozásának rubrikája és az értelmiségi kategóriában szerepelt, a helyi evangélikus lelkész fia volt. Ebben az esetben a naplót kitöltő pedagógus a gyermek védelmét tarthatta szem előtt, hiszen az egyházi állás esetében az osztályidegeneknek járó X kategória is opció volt, ami viszont a gyermek középiskolába való felvételét megakadályozhatta még ebben az időben.⁸⁶

⁸³ TGI 48/1954. Egyetemi és főiskolai tanulásra jelentkező tanulók származásának megállapítása. Oktatásügyi Minisztérium, 1954. március 25., TGI 33/1956. Oktatásügyi Minisztérium 847/853-68/1954. VIII. sz. rendelete, MNL OL M-KS 288 – 22. 1957. 4. ő. e. MSZMP KB APO. 1957. március 14. Az egyetemi és főiskolai iskoláztatás problémái.

⁸⁴ Az adatok forrása: 1960. évi népszámlálás. 3. I. Somogy megye személyi és családi adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1962. 42., 46–47., 77., 106–107.

⁸⁵ A származás szerinti kategorizálás gyakorlatában a kereskedelemben dolgozók gyermekeit általában az egyéb kategóriába sorolták az osztályfőnökök, de ez személyenként, helyzettől függően változhatott.

⁸⁶ A tabi evangélikus lelkészről lásd *Jáni János: A Somogy-Zalai Evangélikus Egyházmegye és gyülekezeteinek története.* Kaposvár 2004. 55., 257., 277. Lehetséges, hogy a többi hiány-

Az alkalmazottak gyermekei (6 fő, 14,3%) szintén a helyi elitbe tartoztak, hiszen szülei a Párthivatalban, a Járási vagy Községi Tanácson dolgoztak, beosztotti státuszban.⁸⁷ Ide is bekerült egy 1957-ben már földművesként dolgozó szülő, aki 1945 előtt még kereskedő volt. Munkás kategóriába négy személyt soroltak (9,5%): egy állami útórt, két Ktsz-ben dolgozó kisiparost, továbbá egy önálló villanyszerelőt, akinél ismeretlen okból – valószínűleg, mert a gyermeknek hátrányt jelentett volna édesapja foglalkozásának pontos meghatározása – nem tüntették fel a foglalkozást.⁸⁸

A népszámlálási adatok által tükrözött foglalkozási szerkezet belső arányainak szinte teljesen megfeleltek a hittanra járók származási kategóriái, szignifikáns eltérés csak az agrár szektor esetében mutatkozott, de ez a különbség az 1945 előtti foglalkozást beszámító iskolai gyakorlat torzító hatásának tudható be. Az értelmiségi csoport esetében nem rendelkezünk népszámlálási adattal, így feltételezhető, hogy ebben az esetben is megvan ez a korreláció. Összefoglalva tehát megállapítható, hogy a vallásoktatásban résztvevő diákok társadalmi összetétele a helyi közösség tekintetében reprezentatívnak tekinthető. Emellett feltűnő, hogy a vezető pozíciót betöltő és elismert szülők jelentős hányada beíratta gyermekét hittanra – a pedagógusok kivételével.

A plébániai jelentések alapján kijelenthető, hogy Tab és környéke vallásos vidék volt az ötvenes évek közepén. 1956-ban például a 404 beiratkozott általános iskolából 349 jelentkezett hitoktatásra. Ebben az évben a középiskolában erre nem volt lehetőség. A lakosság vallás szerinti megoszlása 1956-ban és 1957-ben is ugyanolyan volt: 2827 katolikus mellett 370 reformátust, 748 evangélikust, 3 izraelitát és 28 „szektást” tartottak nyilván a községben.⁸⁹ Az 1957–58-as tanévre való beiratkozáskor 277 általános iskolából 225 jelentkezett hittanra a tabi járásban, a középiskolások esetében pedig 120 gimnazistából 36 szerepelt a plébánia nyilvántartásában. Az Erdélyből elszármazott tabi plébános, dr. Buzás Gerő tartotta a hitoktatást a tabi és zalai általános iskolában, míg Puskás Lajos káplán a gimnáziumban és a környező falvakban, a Somogy megyei oktatási osztály engedélyével.⁹⁰

zó adatnál hasonló megfontolások játszhattak közre, mint itt.

⁸⁷ Látszólag ellentmondás van abban, hogy az alkalmazottak gyerekeinek továbbtanulását hivatalosan nem támogatták. A származási kategorizálást szabályozó utasításokban azonban mindig hangsúlyozták a kivételeket, s az iskolaigazgatók mozgásterét nagy volt. (Pl. ajánló leveleket küldhettek az egyetemnek, főiskolának.) Az általános szabályok tehát annyira „rugalmasak” voltak, hogy a járási pártbizottság, vagy az igazgató sok mindent megtehetett a fiataloknak az érdekében.

⁸⁸ Hammer Károly szóbeli közlése. Tab, 2015. július 7.

⁸⁹ UVPI Hitéleti jelentés az 1955. évről. 1956. február 13., Hitéleti jelentés az 1956. évről. 1957. február 12., Hitéleti jelentés az 1957. évről. 1958. január 30. Számos kisegyház működött és működik ma is Tab térségében (főként nazarénusok és szombatisták), a pejoratív „szektás” megjelölés rájuk utal.

⁹⁰ UVPI 200-1957. Jelentés a hitoktatásról az egyházmegyei hatóságnak. 1957. szeptember 7.

A plébániák házi krónikái (*Historia Domusai*) olyan forrásokat jelentenek a történeti irodalom számára, melyeket még nem használnak kellően a kutatók. A plébánosok által naplózott események az egyház helyi képviselőinek szempontjait és álláspontját tükrözik, s ez az aspektus máshonnan nem igazán ismerhető meg. A tabi egyházközség *Historia Domusában* például a következők állnak a vizsgált időszakról: „Az 1957–58 iskolai tanévre Tabon 220 gyereket írtattak be a szülők, de kb. 300-an jártak hittanra, ami 85%-nak felel meg.”⁹¹ Az összlétszámba a plébános a környező falvak általános iskolásait is beleszámolta, hiszen ennyi gyerek nem volt Tabon. A pártjelentések állandó hiányosságként említették az ellenőrzés hiányát, ami lehetővé tette, hogy olyanok is járjanak hittanra, akik nem iratkoztak fel. Csak egy katolikus gyerek nem járt hittanra ekkor. Az egyház szemében pozitív számok mögött a negatív tendenciákat sem hallgatta el dr. Buzás Gerő: „A régi, első elemi iskolai gyerekek templomban, az első hittanórán általában félnek, meglepettek, gyámoltalanok, de egyben tekintély tisztelőbbek voltak. Pár év óta ez változáson ment át. Döntő többségük «bolszevista» bátor, hangos, jóval fegyelmezetlenebb, szinte született nem tekintélytisztezők sem templomban, sem hittanóra alatt. Kb. fél év kell hozzá, hogy a vallásos nevelés alatt e téren javulás álljon be [...] Az ateista iskola romboló hatása [...] határozottan érzik a VII. és VIII. általános iskolásokon.”⁹²

A világháború után született gyermekeknél tehát már érződött az iskola világnézeti átnevelése, ezzel párhuzamosan csökkent a család és a szűkebb környezet hatása, legalábbis a plébános sommás összegzésében, amely figyelmen kívül hagyta például a szekularizáció jelenségét, a hitélet visszaszorulását. Érdekes, hogy a középiskolai hittan (jóllehet az előző években nem volt ilyen) csak egy rövid félmondatban van megemlítve: „[...] a tabi gimnáziumban a káplán úr végezte a hitoktatást.”

Három volt diák, Hammer Károly, dr. Garabon Károly és dr. Csepinszky Béla szóbeli visszaemlékezése lehetővé teszi számunkra, hogy bepillantassunk a száraz adatok mögé, és megismerhessük az akkori szereplők által át- és megélt történelem egy szeletét.⁹³ Hammer Károly emlékei szerint a délelőtti tanítás után, 13 és 14 óra körül volt hittanóra a gimnáziumban. Úgy emlékezett, hogy Puskás Lajos káplán színvonalas órákat tartott. A vallásoktatásban részt vevők számának megugrását a forradalom utóhatásának tudja be Hammer. Akik itt jártak hittanra, valószínűleg már általános iskolában is részt vettek a vallásoktatásban. Az elsőáldozás a hittan keretében történt, a bérmálkozáshoz azonban már külön be kellett járni a templomba. Az akkori plébános, dr. Buzás Gerő aktívan politizált (ezt az állítást a *Historia Domus* is alátámasztja, 1956-ban például visszakövetelte az egyházi birtokokat, 1958-ban pedig egy papi békegyűlésen mondott kemény hangú beszédet

⁹¹ *Historia Domus*. A tabi plébánia története. XI. század – 2011. Összeáll.: dr. Takács Lajos. Tab 2014. Kézirat. 49.

⁹² Uo.

⁹³ A beszélgetések időpontja: Hammer Károly: Tab, 2015. július 7.; dr. Garabon Károly: Kápolny, 2016. január 8.; dr. Csepinszky Béla: Keszthely, 2016. január 8.

Kaposváron, ami után még azon a nyáron távoznia kellett a tabi plébánia éléről. A gimnáziumban egy volt szerzetes is tanított, dr. Varga László, aki dr. Garabon Károly szerint az iskolai órák előtt latint tanított az érdeklődőknek – ez utóbbira járt dr. Csepinszky Béla is, akinek az apja kántor volt, így ő is sokat járt templomba. Szóbeli közlése szerint dr. Varga László példamutató, sok nyelven beszélő, művelt ember volt (magyar–oroszlatin–francia szakos végzettséggel), aki sokat segített az érdeklődő diákoknak. Az igazgató személye külön érdekes ebben a történetben, mivel az ő személyes példamutatása is hozzájárult ahhoz, hogy kedvező légkör alakuljon ki az iskolában a hitoktatás számára. Dr. Almásy György 1951 és 1955 között az egri tanárképző tanszékvezetője, főállású oktatója volt. Őt a visszaemlékezések szerint úgy helyezték át Tabra gimnáziumigazgatónak. Ennek minden bizonnyal politikai okai lehettek, hiszen 1956 után a pedagógiai vezetés kritizálása miatt ismétellen távoznia kellett – ezúttal azonban már a gimnáziumi igazgatói székből.⁹⁴ Még folytak a harcok, mikor Hammer Károly családjánál húzta meg magát, mert féltette feleségét és gyermekeit, majd a fővárosi Pedagógiai Szeminárium Munkaoktatási Tanszékére, később pedig a nyíregyházi főiskolára került.⁹⁵

Az emlékek összegzése azt mutatja, hogy a gimnáziumban rendkívül művelt tanári gárda dolgozott, magas színvonalon, s egy részüknek 1957-ben, majd az ezt követő években távoznia kellett az iskolából. A római katolikus közösség élén álló plébános is határozott, tevékeny szereplője volt a helyi nyilvánosságnak. A tanárok és az egyházi személyiségek szerepe, a diákok hagyományosan vallásos családi háttere, valamint a politikai körülmények egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy az 1957–58-as tanévben a tabi gimnazisták majdnem egyharmada hittanra járt.

Kitekintés

Az 1958–59-es tanévben már csak 14-en jelentkeztek hittanra a tabi gimnáziumban.⁹⁶ Ezt követően már csak egy adat áll rendelkezésre a helyi középiskolai hitoktatásról: az 1964–65-ös tanévben egész Somogy megyében egyetlen középiskolai tanuló iratkozott be hittanra, mégpedig Tabon. Ez is jelzi a településen lakók vallásosságát és az egyház tovább élő befolyását a helyi társadalomra. Ugyanebben az évben 14 párttag íratta be hittanra gyermekét a tabi járás általános iskoláiban. „Több elvtárs úgy nyilatkozott, hogy az első áldozás vagy a bérmálkozás után nem járhatja a gyermekét hittanra.”⁹⁷ A hagyományos szertartások, a közös-

⁹⁴ Ezt valószínűsíti, hogy a Somogy Megyei Oktatási Osztályról 1957 szeptemberében, telefonon érkezett a leváltásról az utasítás. TGI, iktatás nélkül. Ideiglenes átadás-átvételi jegyzőkönyv. 1957. szeptember 30.

⁹⁵ Ötvenéves a pedagógusképzés a nyíregyházi főiskolán. Szerk. Brezsnaynszky László – Vince Tamás. Nyíregyháza 2013. 44.

⁹⁶ TGI, iktatás nélkül. Hittanbeiratás. 1958–59. tanév.

⁹⁷ MNL SML XXXV. 1. c. 1964. 40. ő. e. Tájékoztató jelentés az 1964–65. tanévi hittanbeiratások alakulásáról. MSZMP Somogy Megyei Végrehajtó Bizottságának ülései. 1964. augusztus 4.

ségbe való beavatás rítusai tehát még továbbéltek, jóllehet egyre erőteljesebben jelentkezett az a szekularizációs tendencia (összefüggésben a városiasodással), amely a hitoktatásban résztvevők egyre csökkenő számának egyik, bár kétség kívül nem kizárólagos indoka volt a hatvanas évektől kezdődően.⁹⁸

1958. július 22-én az MSZMP határozatot hozott a vallásos világnézet elleni eszmei harcról, a tömegek között végzendő felvilágosító és nevelő munkáról.⁹⁹ Ebben a dokumentumban a párt már az egyházak hosszú távú fennállásával számolt, s a velük való együttműködés lehetőségét sem zárta ki a „klerikális reakció elleni harc” érdekében. A némiképp ellentmondásos megfogalmazás a békepapi mozgalom felhasználását jelentette a „reakciós papok” esetleges társadalmi befolyása ellen. Az állam által használt eszközök között a titkosszolgálati módszerek éppúgy megtalálhatók voltak, mint az agitáció, a propaganda vagy az iskolákban végzett világnézetű nevelés – nyilvánosságot ugyanakkor természetesen csak az utóbbi két tevékenység kaphatott. A határozat fontos üzenete az egyházak közötti és az egyházakon belüli megosztás és szembeállítás szándéka volt, miközben már azt is jelezte, hogy megindult a rendszer konszolidációja.

BIBLE LESSONS IN THE HUNGARIAN SCHOOLS IN 1957

by Lajos Somogyvári
Summary

This study aims to describe the chaotic situation of the Hungarian education in a special context, after the 1956 revolution. In the academic years of 1956-1957 and 1957-1958 many parents wanted their children to participate in religious education, for different reasons. First of all, the revolution unveiled the deeply rooted beliefs and traditions of the population, while the Ministry of Education reinforced this tendency with its controversial decrees and regulations – indeed, it seemed that there was no accepted, direct handling of that question for several months. Another main factor was the passive resistance against the new Kádár-government and the Soviet oppression: religion and religious activities were expressions of the general climate, related to the restauration and consolidation of the Communist Party. According to the announcements of the Party-leaders and the articles published in central and regional journals, several outrageous incidents accompanied the issue of the Bible lessons all around the country. Parallel to the slow consolidation of the communist regime, the number of participants decreased each year after 1957, and the issue gradually slipped from the focus of the public opinion. The paper is finished with a case study: the social background and motivations of parents and students, who took part in religious education, are examined on the basis of evidence from a secondary school in Tab, Somogy County.

⁹⁸ Nagy Péter Tibor: Az iskolai hittanoktatás visszaszorulása. Hipotézisek a hatvanas, hetvenes évekről. *Iskolakultúra* 11. (2001: 1. sz.) 36–45.

⁹⁹ Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a vallásos világnézet elleni eszmei harcról, a vallásos tömegek közötti felvilágosító és nevelőmunka feladatairól. 1958. július 22. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai* i. m. 239–243.

FIGYELŐ

Peter Pastor

TÖRTÉNELMI MÍTOSZOK ÚJRAGYÁRTÁSA*

Deborah S. Cornelius: Kutyaszorítóban. Magyarország és a II. világháború. (Rubicon-könyvek). Bp. 2015. könyvének eredeti amerikai kiadása 2011-ben jelent meg.¹ A mű komoly kritikát kapott két vezető amerikai történelmi folyóiratban is. Berend T. Iván recenzióját azzal zárja, hogy „Cornelius megpróbál mentséget találni a Horthy rezsím számára, ez a célja átértékelésének.”² A másik recenzius, Deák István is hiányolja a Horthy-rezsím kiegyensúlyozott mérlegelését: „[...] az olvasó élvezettel olvasná akár még a szomorú eseményeket is, ha a szövevényes egyoldalúságok nem gyengítenék oly gyakran az érvelését.”³

E sorok írója egy e-folyóiratban 29 oldalas kritikát írt Cornelius angol nyelven megjelent monográfiájáról. A bevezetőben előrebocsátottam, hogy a könyv „[...] sajnos teli van pontatlansággal, hibákkal és kihagyásokkal.”⁴ Tanulmányom végén pedig összegzően megállapítottam, hogy a szerző célja az volt, hogy „[...] rehabilitálja a magyar történelem egy sötét fejezetét.”⁵

A könyv elolvasása után erősen gyanítottam, hogy a kiadvány meg fog jelenni magyarul is, és ebben nem csalódtam. A magyar kiadó azonban – valószínűleg az amerikai kritikáknak köszönhetően – úgy döntött, hogy egy futballcsapatnyi

* A dolgozat angolul írt részeit fordította: Csepeli György.

¹ *Deborah S. Cornelius*: Hungary in World War II: Caught in the Cauldron. New York 2011.

² *Ivan T. Berend*: Hungary in World War II: Caught in the Cauldron. By Deborah S. Cornelius. *Slavic Review* 71. (2012) 679.

³ *István Deák*: Hungary in World War II: Caught in the Cauldron. Deborah S. Cornelius. *Holocaust and Genocide Studies* 27. (2013) 500–501.

⁴ *Peter Pastor*: Review Article: Inventing Historical Myths – Deborah S. Cornelius. Hungary in World War II. Caught in the Cauldron. *Hungarian Cultural Studies* 5. (2012) 1.

⁵ Uo. 29.

lektor segítségével átcsiszolja a magyarra fordított könyv tartalmát – anélkül azonban, hogy feltüntette volna, hogy a magyar változat végeredményben egy átdolgozott kiadás. Csak az utal arra, hogy a könyv nem egyezik meg az eredeti angol monográfiával, hogy a kiadó tulajdonosa, Rácz Árpád a címlap versóján mint a kötet szerkesztője jelenik meg. Az angol nyelvű eredetihez képest a szerkesztő 160 korabeli fényképet is beválogatott a kötetbe, beleértve Horthy Miklós szakrálisnak tűnő fotóját is, amelyen a többi képpel ellentétben, sem a név, sem a dátum nincs feltüntetve.⁶ A könyv két fő lektora hadtörténész: Szabó Péter, a Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa, valamint Szakály Sándor, a Veritas Történetkutató Intézet főigazgatója.

A legtöbb 20. századdal foglalkozó történész egyetért azzal az állítással, miszerint a második világháború gyökerei az első világháborúba nyúlnak vissza. Raymond Aron úgy fogalmazott, hogy ez a két konfliktus a huszadik század „harmincéves háborúja” (1914–1945) volt.⁷ Deborah Cornelius tehát jó úton jár, amikor könyvét az 1918–1919-es forradalmakkal kezdi, hiszen ezeket a forradalmakat a nagy háború elvesztése váltotta ki. Helyesen látja Magyarország második világháborúba sodródásának okát is, ami valóban összefügg a trianoni békeszerződéssel és az annak revíziójára vonatkozó magyar igénnyel. (21.) A tézis nem új, bírálatom azért éri a szerzőt, mert a szöveg jórészt kritikátlanul viszonyul a Horthy-rendszerhez.

A bevezetőben Cornelius azzal érvel könyve megírásának szükségessége és időszerűsége mellett, hogy „[...] a kommunista uralom negyven éve alatt a történelmet szovjet szempontok szerint mutatták be”. (11.) A továbbiakban kifejti, hogy „[...] negyvenévi ideológiai kontroll után a legtöbb ember a történelemnek csak azt a változatát ismerte, melyet az iskolában tanult” és emiatt feladatának tartja, hogy bemutassa „Magyarország történetét a második világháborúban.” (14.) A szerző azonban ezzel elkésett, hiszen a magyar történetírás már a késő 1960-as évektől kezdve törekedett az ország második világháborús történetének ideologikus prekonceptióktól mentes bemutatására. Helyesen írja Gyáni Gábor, hogy „[...] a szabadabb Kádár-kori politikai és szellemi légkör, amely megengedte a tudósok nyugati utazásait, zöld utat adott a »burzsoá« társadalom- és humán tudományok egyes fogalmainak és felfedezéseinek. Ehhez még hozzátartozott egy lazább ideologikus követelmény”. Gyáni sem tagadja, hogy 1989 előtt megmaradtak bizonyos tabuk, melyek sorában ott volt Trianon és „[...] egy sor kritikus második világháborús esemény, különösen a Szovjetunió szerepe az ország náci uralom alóli felszabadításában és a zsidó múlt (különösen a Holokauszt). [...] De egyes esetekben olyan munkák is születhettek, amelyek

⁶ A fotó 1927-ben készült és megtekinthető a keszthelyi Balatoni Múzeum online képeslap és fotótárában (<http://mandadb.hu/tart/mcitem/239493>, letöltés 2015. okt. 15.).

⁷ *Raymond Aron: Peace and War. A Theory of International Relations.* New York 1966. 297.

1989 utáni követelményeknek is megfelelnek.”⁸ Romsics Ignác pedig leszögezte: „Az 1970-es és 1980-as években tovább folytatódott a történetírás szakszerűbbé válása. Ennek köszönhető, hogy az évek során Horthy és a Horthy-korszak is egyre reálisabb és sokoldalúbb megvilágításba került.”⁹

A pontatlanságok tehát már a bevezetőben is észlelhetőek. Megkérdőjelezhető annak a (szintén a bevezetőben) megfogalmazott álláspontnak a realitása is, amellyel a szerző megindokolja, hogy miért is döntött a könyv megírása mellett. Azt állítja ugyanis, hogy e művét azért kellett megalkotnia, mert „A szovjet munkatáborokból hazatérő hadifoglyoknak hallgatást kellett fogadniuk, őket másodrangú állampolgárként kezelték, és megakadályozták, hogy tapasztalataikról beszélhessenek.” (12.) Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy Örkény István könyvbe foglalta hadifogoly élményeit, amely először 1947-ben, majd 1973-ban és 1984-ben jelent meg.¹⁰ S ha már Cornelius mondanivalója bizonyítása érdekében könyvében személyes élményeket, visszaemlékezéseket is idéz, engedtessek megjegyezmem, hogy apám és öccse, akik Cseljabinszkba kerültek, mint hadifoglyok, nyíltan meséltek élményeikről és hazatértük után egyáltalán nem kezelték őket másodrangú állampolgárokként. Sőt, nagybátyám nemzetközi meccseket vezető futballbíró lett az ötvenes években.

A könyv első fejezete „Az első világháború öröksége” címet viseli. A szerző ebben a forradalmakat és a békekötést ismerteti, miközben a jobboldali emlékezet beidegződött szokása szerint félremagyarázza Linder Béla nevezetes kijelentését és azt állítja, hogy a Károlyi kormány hadügyminisztere „szélnek eresztette a hadsereget.” (22.) Kár, hogy nem ismeri a kortárs író, Menczer Béla visszaemlékezését: „A politikai nyilatkozatokban gyakorlatlan, de a katonai dolgokhoz értő Linder ezredes mondott egy önmagában nem helytelen beszédet. Fűltanúja vagyok annak, hogy a régi és az új katona ideáljának különbségét próbálta kifejtetni az Országház téren a katonák előtt. Azt mondotta, hogy ha a katona valóban az értelmetlen engedelmesség vak eszköze és nem tudatos állampolgár, aki népét szolgálja, *ilyen* katonát nem akar látni, mert neki öntudatos, hazájukért helytálló, fegyveres állampolgárok kellene. Az egész sajtó másnap headline-ként közölte, hogy Linder hadügyminiszter »nem akar katonát látni«, holott a felhívás lényege az volt, hogy szellemében új, fegyelmében öntudatosabb hadseregbe van szükség.”¹¹

A valós helyzetet – többek mellett – igen jól idézi fel öt esztendővel később Fényes László, aki 1918-ban a karhatalmi nemzetőrség kormánybiztosa volt. „További szolgálatra lehetetlen volt őket megkapni, ekkor lefegyverezni pedig éppen elkeseredett hangulatuk miatt kellett őket. Hány jegyző,

⁸ Gábor Gyáni: Trends in Contemporary Hungarian Historical Scholarship. Social History 34. (2009) 250–251.

⁹ Romsics Ignác: Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek 2002–2008. Bp. 2008. 242.

¹⁰ Örkény István: Lágerek népe. Bp. 1984.

¹¹ Menczer Béla: Válasz a Károlyi-körkérdésre. Világosság 36. (1995: 11. sz.) 51.

szolgabíró, tisztartó, bérlő és szatócs köszöni ennek az intézkedésnek az életét! Természetes, hogy most ők lármáznak legjobban. [...] A lehetetlent kíséreltük meg, kevés eredménnyel, feltartóztatni – a forradalom rombolását.”¹²

Cornelius szerint a Tanácsköztársaságot kommunista-szocialista koalíciós kormány vezette. (30.) Valójában a két marxista párt egyesült és így került hatalomra. Érdekes azonban, hogy két oldallal később az április 2-i választásokkal kapcsolatban a szerző az „egyesülesből létrejött Magyarországi Szocialista Párt”-ról beszél (32.), holott az eredeti angol mondatban a párt neve nem is szerepelt. (19.) Talán a lektorok itt belejavítottak a szövegbe, de nem vették észre, hogy két lappal korábban Cornelius az ellenkezőjét állítja?

Cornelius a Tanácsköztársaság vezetőiről azt írja, hogy „[...] elsősorban magyar bolsevikok voltak, többségükben zsidó származásúak, akik forradalmi hévvel eltelve tértek haza az orosz hadifogolytáborokból.” (32.) Mivel a Tanácsköztársaság zsidó származású vezetői önmagukat nem tartották zsidónak, felmerül a kérdés, hogy miért is kellett ezen a ponton a szerzőnek a „zsidó származást” hangsúlyoznia. Ugyanezt megismétli a fejezet vége felé (38.) és a második fejezetben (46.), amelynek címe „Magyarország a két világháború között.” A „zsidó származás” sulykolása a régi, ellenforradalmi séma szerint azt sugallja, hogy a zsidók voltak a felelősök a két világháború közötti Magyarországon kialakult antiszemitizmusért. A tézis szerint az „antiszemita hullámot” a két forradalomban vezető szerepet betöltő zsidó származású vezetők generálták. (38.)

A szerző állításával szemben az antiszemitizmus már a Tanácsköztársaság előtt is bizonyíthatóan erős volt Magyarországon. Ez volt az oka annak, hogy 1918. augusztus 7-én a volt miniszterelnök, Tisza István a Parlamentben a lehető legerélyesebb formában ítélte el az antiszemitizmus terjedését, és azt az inszINUÁCIÓT, miszerint a zsidóság felekezatként lett volna a háború haszonélvezője. Emellett példákat hozott fel a zsidó tisztek bátorságára is.¹³ 1918 késő őszen vidéken több térségben is parasztlázadások törtek ki, amelyeket időről időre antiszemita pogromok kísérték.¹⁴ A zsidó szervezetek által gyűjtött statisztikák szerint pár hónap alatt 6206 zsidót vertek meg, és/vagy raboltak ki.¹⁵

¹² *Fényes László*: A háború elvesztése és a forradalom. In: *Öt év múltán. A Károlyi korszak előzményei és céljai*. Szerk. Nagy Vince. Bp. 1923. 133.; Linder 1918. október 31-től november 9-ig volt hadügyminiszter.

¹³ Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 44. köt. Bp. 1918. 172. (http://www2.arcanum.hu/pdfview/pdfview.html?dir=http%3A%2F%2Farchivportal.arcanum.hu%2Fpdf%2Fonap%2F&file=KN-1910_41.pdf&pg=180&zoom=v&l=s, letöltés 2012. dec. 27.). A beszédet összefoglalja, *Gábor Vermes*: István Tisza. The Liberal Vision and Conservative Statecraft of a Magyar Nationalist. East European Monographs. New York 1985. 430.

¹⁴ *L. Nagy Zsuzsa*: Magyarország története 1918–1945. Történelmi Figyelő Könyvek. Debrecen 1995. 17.

¹⁵ *Kádár Gábor – Vági Zoltán*: Pogromok és rendszerváltások. Népszabadság, 2008. június. 20.; *Kádár Gábor – Vági Zoltán*: Hosszú évszázad: antiszemita erőszak Magyarországon

Cornelius angol nyelvű könyvében kommentár nélkül említi meg, hogy a radikális egyetemisták a „trianoni békeszerződésért Kun Béla kommunista kormányát és annak kirívóan zsidó jellegét hibáztatták”, s ez egy antiszemita hullámhoz vezetett. (31.) A magyar kiadásban már csak az áll, hogy a „[...] radikális diákok [...] a többségben zsidókból álló Kun Béla-féle kommunista kormányzat működésének következményeiként élték meg problémáikat.” (46.) Hogy miért kellett – feltehetően a lektorok javaslatára – a trianoni békeszerződést, mint az „antiszemita hullám” specifikus okát „diák problémákra” változtatni, magyarázat után kiált.

A szerző sem az angol, sem a magyar változatban nem mutat rá arra, hogy a felkorbácsolt antiszemita hullámnak nem lehetett igazi okozója az „ország megcsonkítása” (38.), hiszen a békekonferencia területi bizottságaiban csehszlovák és román vonatkozásban az új határ lényegében már a Tanácsköztársaság előtt kialakult. Mint Csepeli György írja: „Tudjuk, hogy a magát kereszténynek és nemzetinek nevező „csonka-magyarországi” ellenforradalmi rendszer kezdettől fogva antiszemita alapokon legitímálta saját létét, a zsidókat hibáztatva Nagy-Magyarország elvesztéséért.”¹⁶

Cornelius figyelmen kívül hagyja azt a tényt is, hogy a „társadalmi” attitűdök magas rangú egyházi személyiségek is formáltak.¹⁷ Prohászka Ottokár cikkei és beszédei például akaratlanul is hozzájárulhattak a korszak „antiszemita kilengéseéhez.”¹⁸ Ugyanez a megállapítás igaz az irodalom és tudomány néhány jeles képviselőjére is: Szabó Dezső „Az elsodort falu” című regényével, Szekfű Gyula a máig hatásos „Három nemzedék” című történetpolitikai esszéjével szította a társadalom antiszemita hangulatát.¹⁹

A szerző helyesen szól a revízió társadalmi támogatottságáról, ám azt meg sem említi, hogy annak rendszer-legitimáló szerepe is volt, és hozzájárult Horthy kormányzó kultuszához.²⁰

A húszas és harmincas évek Magyarországáról adott leírásban sehol nem jelenik meg az „ellenforradalmi” jelző, jöllehet a Horthy-rendszer büszkén vallotta magát ellenforradalminak, hisz erre hivatkozva valósította meg a keresztény nemzeti kurzust. A „keresztény” komponens az úgynevezett történelmi osztályokat hozta kiváltságos helyzetbe, különös hangsúlyt fektetve az úgynevezett keresztény úri középosztályra. A numerus clausus törvény nem egyszerűen egy amorftársadalmi nyomás eredménye,

1848–1956. In: A Holokauszt Magyarországon hetven év múltán: történelem és emlékezet. Szerk. Randolph L. Braham – Kovács András. Bp. 2015. 92.

¹⁶ Csepeli György: A meg nem gondolt gondolat. A zsidóelleneségtől a népirtásig. Bp. 2016. 211.

¹⁷ Fazekas Csaba: Prohászka Ottokár zsidóellenességéről. Egyháztörténeti Szemle 9. (2008: 4. sz.) 18. (<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/fazekas-prohaszka.htm>, letöltés 2012. ápr. 12.)

¹⁸ Gergely Jenő: Prohászka Ottokár. „A Napbaöltözött ember.” Bp. 1994. 191.

¹⁹ Karsai László: Holokauszt. Bp. 2001. 215.; Szekfű Gyula: Három nemzedék. Bp. 1989. 328–344.

²⁰ Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz 1919–1944. Bp. 2015. 66., 294–295.

hanem egy jól átgondolt ideológia és politikai törekvés következménye volt. A törvény nem egyszerűen Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter meg pár radikális politikus szellemi gyermeke volt, mint ahogyan azt a szerző beállítja, hanem a Nemzetgyűlés többsége által elfogadott jogfosztás. A vita során Prohászka Ottokár püspök világosan meghatározta a törvény célját, kijelentve, hogy a javasolt törvény „[...] faji önvédelem. Miután a kereszténység lépten-nyomon érzi, hogy leszorulóban van támadások által, az egész nép-psziché megrontása által, miután mi egy olyan folyamatban vagyunk, amelyet határozottan dekrisztianizációnak kell nevezni, t. zsidó polgártársaim ne vegyék ezt gyűlölködésnek, ne vegyék ezt faji üldözésnek.”²¹

A szerző szerint a numerus clausus törvény „hátrányosan megkülönböztető” volt. (46.) Ez a megállapítás más szakértők megállapításaival összevetve meglehetősen enyhe minősítésnek tűnik. Fejtő Ferenc például azt hangsúlyozta, hogy a numerus clausus törvény a háború utáni Európában az első faji alapú antiszemita törvény volt.²² Karsai László szerint pedig a törvény az antiszemitizmus első intézményesülése volt a magyar állami politikában, melyet 1938-ban az első zsidótörvény követett.²³ Kovács M. Mária 2012-ben egyenesen azt állította, hogy az első zsidótörvény a numerus clausus volt, mely 1928-ig volt érvényben, annak ellenére, hogy 1925-től világossá vált, hogy a „keresztény kvóták” nem tölthetők fel.²⁴

Cornelius hangsúlyozza, hogy Teleki Pál bár „[...] védelembé vette a törvényt, ugyanakkor elítélte a zsidókkal kapcsolatos általánosításokat. Különbséget tett az integrálódott zsidóság – amely azonosult a nemzeti célokkal – és az újonnan bevándorolt, nem asszimilálódott *galíciaiak* között, úgy vélte, az utóbbiak felelősek a forradalomért, és ez igazolja a hátrányos megkülönböztetést.” (46.) Jó lett volna, ha a szerző tisztázza, hogy a Tanácsköztársaság vezetői és a zsidó értelmiség tagjai között eleve nem voltak galíciai zsidók.²⁵ A szerző által említett időszakban pedig nem is volt Magyarországra érkező zsidó migrációs hullám.²⁶ Fontos adalék a kérdéshez, hogy Teleki 1928. március 13-án tiltakozott a Felsőházban a numerus clausus törvény enyhítése ellen, mivel ahogy fogalmazott „faji harcról van szó.”²⁷

²¹ Kirekesztők. Antiszemita írások 1881–1992. Szerk. Karsai László. Bp. 1992. 45.

²² *Fejtő Ferenc*: Magyarság, zsidóság. Bp. 2000. 200.

²³ *Karsai L.*: Holokauszt i. m. 217.

²⁴ *Kovács M. Mária*: Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945. Bp. 2012. 11, 27.; *Czene Gábor*: A holokauszt nem 1944-ben kezdődött. Népszabadság Online, 2012. április 17. (http://nol.hu/belfold/20120417-nem_1944-ben_kezdodott, 2012. április 18.)

²⁵ *Hajdu Tibor*: A diplomások létszámnövekedésének szerepe az antiszemitizmus alakulásában. In: A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Szerk. Molnár Judit. Bp. 2005. 61.

²⁶ Uo. 58. Hajdu tanulmányában idézi a „filoszemitizmussal nem vádolható” statisztikust: „[...] azt a meglepő és szinte a köztudattal ellenkező megállapítást kell tennünk, hogy 1869 óta zsidó bevándorlás nincs, illetőleg azóta a zsidók kivándorlása állandóan felülmúlja bevándorlásukat.” *Kovács Alajos*: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp. 1922. 13.

²⁷ Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója. 2. köt. Bp. 1928. 107–110. (http://www2.arcanum.hu/pdfview/pdfview.html?dir=http%3A%2F%2Farchivportal.arcanum.hu%2Fpdf%2Fonap%2F&file=FN-1927_2.pdf&pg=118&zoom=v&l=s, letöltés 2012. dec. 29.)

A könyv érdekes része, melyben a szerző az „elszakított területeken” élő magyar kisebbségek politikai és kulturális életét vizsgálja. Álláspontja szerint a magyar kisebbségek általában véve elégedetlenek voltak helyzetükkel. Ebben igaza van, de egyáltalán nem szerencsés, hogy miközben sorra veszi a különböző magyar politikai pártokat Csehszlovákiában, szót sem ejt a magyarok jelenlétéről a Csehszlovák Kommunista Pártban, s ennek sem okait, sem következményeit nem vizsgálja.

A harmadik fejezet címe „Az Európai béke utolsó éve.” A szerző itt mutatja be az Anschluss magyarországi következményeit. Megjegyzi, hogy jelentősen megnőtt a legsikeresebb magyar szélsőjobboldali párt, a Nyilaskeresztes Párt tagjainak létszáma. A szélsőjobboldal vesszőparipája az antiszemitizmus volt, s ennek megfelelően Cornelius számos rendőri jelentést idéz, melyek szerint a szélsőjobboldali pártok közös témája a zsidók gazdasági uralma. A Magyar Nemzeti Szocialista Párt egyik gyűlésén a szónok például földreformot követelt, amelynek hatálya a nagybirtokokra, ezen belül a zsidók által birtokolt három és fél millió holdra kellett volna kiterjednie. (90). Nem szerencsés, hogy a szerző nem mutat rá arra a tényre, hogy ez a szám nagyon eltúlzott volt, s tisztán propaganda célokat szolgált. 1938-ban ugyanis a zsidók által birtokolt föld és erdő összesen 830 000 holdra terjedt ki, ami a teljes birtokállomány 5,2 %-ának felelt meg.²⁸ A katolikus egyháznak ugyanakkor 860 000 hold földbirtoka volt, amit a szerző az angol változatban meg is említ a falukutató mozgalom kapcsán. (56.) Ugyanabban a bekezdésben bírálja is az egyházakat amiért „kevés érdeklődést mutattak a társadalmi problémák iránt.” A lektorált magyar változatból a szerző érthetetlen módon mind az információt, mind a kritikát kihagyta. (72.)

Cornelius az első zsidótörvény 1938-as parlamenti elfogadását a jobboldal nyomásának tulajdonítja, valamint annak, hogy a kormány le akarta törni a szélsőjobbot. Megállapítása szerint a törvény: „[...] a maga korában viszonylag mérsékeltnek számított, de durva szakítást jelentett az 1867-es emancipációs törvény alkotmányos hagyományával és azzal az 1848-óta rögzített elvvel is, amely az összes állampolgár egyenlőségét hirdette.” (92.) Ugyanezt azonban elmondhatta volna az 1920-as numerus clausus kapcsán is. Sőt, amikor a numerus clausus törvényből 1928-ben kivették a faji klauzulát, az nem járt együtt azzal, hogy a zsidókat ne diszkriminálták volna a továbbiakban az egyetemi felvételen. A módosítás eredménye mindössze az volt, hogy a diszkrimináció finomabb formában élt tovább.²⁹ Valójában az 1938-as törvény az 1920-as logikáját vitte tovább, hisz a kvótákat immár nemcsak az egyetemistákra, hanem az értelmiségi foglalkozásúakra is alkalmazta.

²⁸ Csősz László: Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In: A holokauszt i. m. 178.

²⁹ Kovács M. Mária: A numerus clausus és a zsidótörvények összefüggéséről. In: A holokauszt i. m. 136.

Corneliusnak el kellett volna mondania, hogy a zsidóság népességbeli aránya szerinti kvótákat manipulált statisztikai adatok alapján állapították meg. A keresztény és a zsidó állampolgárokat homogén csoportoknak tekintették, nem véve figyelembe azt, hogy a két populáció gyökeresen eltért egymástól urbanizáltság és mezőgazdasági foglalkoztatás szempontjából. Budapest lakosságának például 23%-a zsidó volt, tehát a szabadfoglalkozásúakra megállapított 20%-nak a fővárosban 23%-nak kellett volna lennie. Mindamellet úgy tűnik, a zsidóellenes kvóta sok helyen már az 1938-as törvény előtt is működött. Ormos Mária történész megállapítása szerint például „[...] a Rádió előbb vezette be gyakorlatilag a zsidótörvényt, mintsem az egyáltalán megszületett volna.”³⁰

A szerző a keresztény egyházakat a zsidók védelmezőiként állítja be, s azt írja, hogy az első zsidótörvény felsőházi vitájában az „egyházi vezetők”, köztük Serédi bíboros és Glattfelder püspök „bírálatokkal éltek”. (92.) Ehhez képest Randolph Braham a kérdés kapcsán teljesen más álláspontot képvisel: „A keresztény egyházi vezetők az ellenforradalmi rendszer legfőbb védelmezői közé tartoztak. Lelkesen helyeselték, hogy a kormány elhatározta a zsidókérdés »megoldását«. Hivatalból tagjai lévén a felsőháznak, erőteljesen síkra szálltak a zsidóellenes törvény elfogadásáért, mindössze kisebb kiigazításokat követeltek a kikeresztelkedettek javára. [...] Hasonló hangvétellel támogatta a törvényt Serédi Jusztinián bíboros, Magyarország hercegprímása is.”³¹

Cornelius természetesen helyesen teszi, hogy memoárokat is használ, ám azokat (kiváltképpen Barcza György és Horthy Mikós kormányzó emlékiratainak esetében) gyakran forráskritika nélkül alkalmazza.³² A történészek többsége nem veszi komolyan Horthy emlékiratait, amelyeket a kormányzó a második világháborút követő portugáliai száműzetésének éve alatt írt.³³ A szerző sajnos tendenciózusan idézi Horthy titkos iratait is, pedig azok mély bepillantást engednek gondolkodásába és politikájába.³⁴ Leírja például, Horthy emlékirataiból merítve, hogy „[...] 1938 végén és 1939-ben Imrédy nem vitatta meg Horthyval a politikai kérdéseket, így a második zsidótörvényt sem.” (115.) A szerző az amerikai történész Thomas Sakmyster könyvéből átvett Horthy-Imrédy né beszélgetés összefoglalásával folytatja: „Amikor Horthy megismerte

³⁰ Ormos Mária: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. 2. köt. Bp. 2000. 575.

³¹ Randolph L. Braham: Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt. In: Tanulmányok a holokausztról. Szerk. Randolph L. Braham. Bp. 2001. 12.

³² Lásd Pritz Pál: Emlékirat és a történelmi valóság – Barcza György emlékiratai fényében. In: Az objektivitás mítosza? Bp. 2011. 149–248.; Pritz Pál: A bukás után: Barcza György hazai életének kezdete és annak előtörténete. Századok 145. (2011) 1325–1357. Barcza emlékiratát szintén kritizálja Czettler Antal: Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. Bp. 1997. 167.

³³ Horthy emlékiratát Thomas Sakmyster megbízhatatlannak véli. Lásd Thomas Sakmyster: Hungary's Admiral on Horseback: Miklós Horthy, 1918–1944. East European Monographs. New York 1994. viii. Hasonló a véleménye Turbucz Dávidnak is. Lásd Turbucz Dávid: Horthy Miklós. Bp. 2011. 221.

³⁴ Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. Szinai Miklós – Szűcs László. Bp. 1972.

a törvénytervezetet, kijelentette, hogy azt abban a formában nem tudja támogatni. A tervezetet »embertelennek« és ártalmasnak ítélte az országban régóta élő hazafias zsidókra nézve, akiket legalább annyira tartott, mint önmagát.” (115.) Horthy visszaemlékezésében azonban szó szerint ez áll: „Mikor aztán decemberben az én előzetes hozzájárulásom nélkül új zsidótörvényt terjesztett elő, amely nemcsak a numerus clausust szállította 20-ról 6%-ra, hanem már a faji elvet is alapul vette, tekintettel az erős ellenzékre, én már csak a megfelelő alkalmat vártam, hogy Imrédyt felváltsam.”³⁵ Horthy saját írásából tehát az tűnik ki, hogy inkább az ellenzék várható tiltakozása miatt ellenezte a törvényt.

Ugyanabban a hónapban a német követ, Otto von Erdmansdorff közölte amerikai kollegájával, John F. Montgomeryvel, hogy ő már a második zsidó törvénytervezet előterjesztése előtt többször beszélt a kormányzóval és figyelmeztette, hogy ezt csak fokozatosan lehet csinálni, mert „Máskép káosz lenne.”³⁶

Horthy nyilvánvalóan megszívlelte Erdmannsdorff tanácsát, vagy talán egyet is értett vele, hiszen Cornelius bizonyítékként használja fel Horthy 1940. október 14-én Teleki Pál miniszterelnökhöz intézett levelének töredékét, amely szerint a kormányzó gazdasági okokból is ellenezte a második zsidótörvényt. Horthy ekkor azt írta: „[...] minthogy a kormányzat egyik legfontosabb feladatának az életstandard emelését tartom [...] lehetetlen a zsidókat, kiknek minden a kezükben volt, egy-két év leforgása alatt kikapcsolni, és hozzá nem értő, leginkább értéktelen, nagyszájú elemekkel helyettesíteni, mert tönkre megyünk.” (127.)

A teljes képhez azonban bizonyosan hozzátartozna a levélben található másik két szövegrész is: „Én hirdettem talán először hangosan az antiszemitizmust, azonban nem nézhetek nyugodtan embertelenségeket, szadista, oktalan magyarázatokat, amikor még szükségünk van rájuk.” Vagy: „Ami a zsidókérdést illeti, én egész életemben antiszemita voltam. Zsidókkal sohasem érintkeztem. Tűrhetetlennek tartottam, hogy itt Magyarországon minden-minden gyár, bank, vagyon, üzlet, színház, újság, kereskedelem stb. zsidókezekben legyen, és hogy a magyar tükörképe – kivált külföldön – a zsidó.”³⁷

Cornelius – hasonlóan ahhoz, ahogy azt a numerus clausus esetében is tette – Teleki Pál második zsidótörvény megalkotásában játszott szerepét is kisebbiti. A szerző szerint Teleki „[...] úgy hitte, hogy ezzel a törvénnyel a zsidókérdés, legalábbis Magyarország számára, egyszer s mindenkorra lezárult.” (106.) Ezzel szemben Teleki 1939. április 15-én tartott felsőházi beszédében kijelentette, „[...] hogy ha [...] egy saját magam által szerkesztett törvényjavaslatot

³⁵ *Horthy Miklós*: Emlékirataim. Bp. 1990. 230. Jegyzetében Cornelius az emlékirat angol fordítására hivatkozik.

³⁶ *Tibor Frank*: *Discussing Hitler. Advisers of U:S: Diplomacy in Central Europe 1934–1941*. Bp. 2003. 217.

³⁷ *Horthy Miklós* titkos iratai i. m. 262.

hoztam volna, az ennél a törvényjavaslatnál szigorúbb lett volna.”³⁸ Ezért nem kizárt, hogy a kormányzót az motiválta a Telekinek címzett levél megírására, hogy miniszterelnökét a zsidótörvények szigorításával kapcsolatban jobb belátásra bírja.

Míg a két világháború közötti magyar–német kapcsolatokkal a szerző megfelelő terjedelemben foglalkozik, addig ugyanez nem mondható el a magyar–olasz kapcsolatokról.³⁹ Még inkább érvényes ez a szovjet–magyar viszonyra, amely bemutatása szinte teljes egészében hiányzik, jöllehet Magyarország 1941. június 27-én megtámadta a Szovjetuniót és négy éven át háborút viselt ellene. Igaz, hogy a kommunista korszakban a szovjet–magyar kapcsolatokra vonatkozó tanulmányok csak szórványosan jelentek meg, de 1992 óta ezt az űrt betöltötték már a közzé tett elsődleges források, köztük az Orosz Föderáció Külügyminisztériuma által publikált szovjet dokumentumok vaskos kötetei, valamint az újonnan megjelent monográfiák és tanulmányok.⁴⁰

A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatokról Cornelius mindössze annyit jegyez meg, hogy „1939. szeptember 23-án Magyarország felújította a korábban, még az év februárjában szovjet részről megszakított kapcsolatot a Szovjetunióval és Kristóffy József lett a moszkvai követ.” (136.) Be kellett volna azonban legalább röviden mutatni a kapcsolatok felvételének, majd megszakításának történetét is. A szovjet reakciót az idézte elő, hogy Magyarország csatlakozott az antikomintern paktumhoz, ami az országot a hitleri Németország szövetségesévé tette.⁴¹ Következésképpen nem helytálló a szerző azon állítása, mely miszerint Teleki semlegességi politikájának vége akkor következett be, amikor Magyarország 1940. november 20-án csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez. (153–154.)

Több mint problematikus, hogy a könyv, amely Magyarország második világháborús szerepvállalásával foglalkozik, az előzmények sorában nem tárgyalja részletesen Magyarország szövetségi rendszerének alakulását. Míg Szlovákia és

³⁸ Lásd Teleki beszédét: Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója. 4. köt. Bp. 1939. 143. (http://www2.arcanum.hu/pdfview/pdfview.html?dir=http%3A%2F%2Farchivportal.arcanum.hu%2Fpdf%2Fonap%2F&file=FN-1935_4.pdf&pg=152&zoom=f&l=s, letöltés 2012. dec. 26.), *Karsai L.*: Holokauszt i. m. 218.

³⁹ Az olasz külpolitika szerepe a magyar revizionizmus történetében többé-kevésbé elkerüli Cornelius figyelmét, holott az erre vonatkozó olasz dokumentáció jórészt magyar nyelven is elérhető. Lásd Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról. Szerk. Réti György. I. 1932–1936. Bp. 2003., II. 1936–1941. Bp. 2007.

⁴⁰ *Kolontári Attila*: Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941. Politikai történeti füzetek 31. Bp. 2009.; *Seres Attila*: Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok, 1920–1941. Bp. 2010.; *Jungerth Arnóthy Mihály*, moszkvai napló. Szerk. Sipos Mihály – Szűcs László. Bp. 1989.; A moszkvai Magyar követség jelentései 1935–1941. Szerk. Peter Pastor. Bp. 1992.; és *Uő*: Magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok 1935–1941: meghíusult újbóli közeledés. Századok 140. (2006) 199–218. Lásd továbbá a különböző dokumentumköteteket, amelyeket 1992 óta az Orosz Föderáció Külügyminisztériuma publikál.

⁴¹ A hivatalos dátum: 1938. február 24.

Románia esetében Cornelius elmagyarazza a Háromhatalmi Egyezményhez való csatlakozás okát, ugyanezt nem teszi meg Magyarország esetében. Ugyanakkor azt írja, hogy Teleki „[...] csökkenteni akarta a németek melletti elkötelezettséget”. (154.) Ez a megállapítás azonban figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az egyezménnyel a Teleki-kormány lépett katonai szövetségbe, többek között Németországgal, és ezáltal Magyarország formálisan is elkötelezte magát Berlin mellett. Az egyezmény ünnepélyes aláírásakor Teleki és Hitler is Bécsben tartózkodott, és a szerződés aláírása után Hitler és Ribbentrop megbeszélést folytatott a kormányfővel és Csáky István külügyminiszterrel. Sőt mi több, amikor a Führer és Teleki a sikeres katonai helyzetről tárgyaltak, a magyar miniszterelnök „[...] felvetette a zsidókérdést, és kifejtette, hogy a zsidókat békekötéskor el kell távolítani Európából.”⁴² Teleki javaslata tehát egy közös jövőbeli akció lehetőségét helyezte magyar részről kilátásba. A miniszterelnök bécsi fellépése valójában tehát teljesen ellentmond annak a képnek, amit a szerző Telekiről sugall.

Cornelius azt is írja, hogy annak ellenére, hogy 1939 szeptemberében a Szovjetunió felújította diplomáciai kapcsolatait Budapestről, „[...] a magyar külpolitika szovjetellenes természeté végeig nem változott”. Bizonyítékkal megemlíti, hogy „[...] amikor 1939 novemberében a Szovjetunió megtámadta Finnországot, magyar önkéntesek csatlakoztak a finnekhez”. (136.) Ennek a kategorikus megállapításnak ellentmond, hogy 1941 januárjában a Szovjetunió meghívást kapott a Budapesti Nemzetközi Kereskedelmi Vásárra, amit Moszkva el is fogadott. A vásár májusban nyílt meg, s a legnagyobb kiállítócsarnokkal a Szovjetunió képviseltette magát. Sőt, a pavilont a kormányzó is meglátogatta.⁴³ Ez azt mutatja, hogy Magyarország politikája a Szovjetunióval szemben nem volt olyan differenciálatlan, ahogy ezt Cornelius állítja.

A szerző szóhasználata a szovjet–finn háborúval kapcsolatban azt sugallja, hogy a magyar önkéntesek együtt harcoltak a finnekkel a Vörös Hadsereg ellen. A leközlött fotók is ugyanezt a benyomást kívánják kelteni. (136–138.) A magyar segítség azonban csak szimbolikus volt: az összetoborzott 341 magyar önkéntes 1940. február 7-én hagyta el Budapestet és csak március 2-án érkezett Finnországba. A finnek által március 5-én kért tűzszünetet március 12-én írták alá, a békeszerződést pedig rögtön másnap. A magyar önkéntes zászlóalj tehát valójában nem is vett részt a finnek honvédő, szovjetek ellen vívott háborújában.⁴⁴

Hasznos lett volna, ha a szerző arról is informálja az olvasókat, hogy 1940. november elején Molotov, Sztálin instrukcióját követve, Berlinben Magyarország

⁴² Hitler hatvannyalc tárgyalása 1939–1944. I. Szerk. Ránki György. Bp. 1983. 165. A háromhatalmi szerződés és a magyar csatlakozás szövegét lásd Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Szerk. Ádám Magda – Juhász Gyula – Kerekes Lajos. Bp. 1959. 308–310.

⁴³ Seres A.: Magyar–szovjet i. m. 132–136.

⁴⁴ Niina Ala-Fossi – Gábor Richly – Ferenc Vilisics: Hungarian Volunteers in Finland during the Winter War. Helsinki–Bp. 2014. 25., 27., 29. (<http://www.helsinki.balassintezet.hu/attachments/article/1142/hungarianvolunteersbook.pdf>, letöltés 2016. szept. 11.)

szovjet érdekszférába való sorolásának kérdését is felvetette Ribbentropmal folytatott tárgyalásán. Cornelius csak másodlagos forrásra támaszkodva említi meg a találkozót, és írásából nem derül ki az a fontos tény, hogy Sztálin már Magyarország hadba lépése előtt szemet vetett az országra.⁴⁵

Magyarország Szovjetunió elleni hadba lépése kapcsán Cornelius azt sem említi meg, hogy a német támadás napján Hitler levélben tájékoztatta Horthyt a támadásról. A levelet Erdmannsdorff, német követ adta át a kormányzónak. A követ szerint Horthy az örömtől repesve azt mondta, hogy „[...] 22 éve sóvárogva várta ezt a napot, és most boldognak érzi magát. Évszázadok múlva is hálás lesz az emberiség a Führernek ezért a tettéért. 180 millió orosz szabadul fel 2 millió bolsevista által ráerőszakolt iga alól. A Führernek ez a döntése meghozza majd a békét, mert Anglia és az Egyesült Államok kénytelenek lesznek felismerni, hogy Németország katonailag immár legyőzhetetlen, élelmezése és hadigazdálkodása pedig, az oroszországi gazdag nyersanyagforrások és mezőgazdasági területek birtokában, biztosítva van.”⁴⁶ A forrás azért jelentős, mert jól mutatja, hogy a magyar kormányzó is meg volt győződve a német lépés jövőbeni sikeréről.

A kassai bombázásról a szerző helyesen állapítja meg, hogy az „[...] nem volt casus belli.” (174.) A 475. oldalon található 13. jegyzetben párhuzamként Schaffhausen amerikai bombázását említi, amely nem vezetett hadi állapothoz. Történetibb lett volna azonban, ha Szeged, Pécs és Siklós 1941 áprilisában történt bombázását említi, amit jugoszláv repülőgépek hajtottak végre. Bárdossy ekkor – tartva magát a még Teleki által kimunkált forgatókönyvhöz – rezzenéstelen arccal várta meg a zágrábi függetlenségi proklamációt, s csak utána indultak el a magyar honvédek a Délvidék elfoglalására.⁴⁷

A szerző tévesen testálja Bárdossy Lászlóra a Szovjetunió elleni hadba lépésért a fő felelősséget. (172–173.) Valójában – ahogy az a szakirodalomban olvasható –, „[...] a főszerep az államfőé volt, Horthy Miklósé. Aki aztán ezt a szerepet eltagadta [...] Elhibázott döntéséért nem vállalta a felelősséget.”⁴⁸

Cornelius nem foglalkozik a magyar csapatok szovjet földön folytatott megszálló tevékenységével sem. Ungváry Krisztián mutatott rá először, hogy a magyar csapatok, a németekkel együtt részt vettek a szovjet hadifoglyok, civilek és zsidók tömeges lemészárlásában.⁴⁹ Cornelius ismeri ezt a munkát, de azt csak a

⁴⁵ *Pastor, P.*: Magyar–szovjet i. m. 212.

⁴⁶ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Szerk. Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Bp. 1968. 594.; Documents on German Foreign Policy. 1918–1945. Series D. Vol. 12. Washington 1962. 1077–1078.

⁴⁷ *A. Sajti Enikő*: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Bp. 2004. 156–157.

⁴⁸ *Pritz Pál*: A Bárdossy-per. Bp. 2001. 39–40.

⁴⁹ *Ungváry Krisztián*: A magyar honvédség a második világháborúban. Bp. 2005. 211–215.

magyar hadsereg háborús felkészületlensége kapcsán hasznosítja. (193. oldalon a 69–70. jegyzet, illetve 476.)

A szerző az újvidéki tömeggyilkosságot úgy mutatja be, mintha „partizánellenes” razziákra csak a Szerbiától visszanyert területeken került volna sor. Valójában a partizánellenes büntető intézkedések során ártatlan áldozatokat pusztítottak el Kárpátalja⁵⁰ és Észak–Erdély visszafoglalása során is. Utóbbi esetben 1940. augusztus 30. és november 1. között 919 román személy vált a kém- és gerillahisztéria áldozatává.⁵¹ A leghírhedtebb tömeggyilkosságokra Ördökgúton (Treznea) és Ippen (Ip) került sor.⁵²

Magyarországon a háború alatt a Horthy-rezsim erőszakszervezetei államellenes tevékenységért 250–300 személyt végeztek ki, s 15 000-et börtönöztek be.⁵³ Cornelius erről csupán annyit mond, hogy 1942 márciusától kezdve „[...] egy sor baloldal-ellenes razziát hajtottak végre, ez hónapokig tartott, és ezek kapcsán számos kommunistát és más baloldalt letartóztattak, köztük Schönherz Zoltánt és Rózsa Ferencet, az illegális Kommunisták Magyarországi Pártja vezetőit. Rózsa belehalt a vattatásba,⁵⁴ kínzásokba, Schönherzet kivégezték.” (230.)

Nem kielégítő Cornelius hozzáállása a magyar Holokauszt történetéhez sem. Annak ellenére, hogy angolul megjelent könyvének recenzensei bírálták a szerzőt azért, hogy kihagyta monográfiájából a magyar Holokauszt első mérföldkövét, a húszezres kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságot, a magyar változatban sem tesz említést erről a tragédiáról.

Cornelius Kállay Miklós szubjektív emlékiratára támaszkodva állítja, hogy a miniszterelnök a zsidók érdekében sajátította ki a zsidók földbirtokaikat.⁵⁵ „Azt remélte, hogy az új zsidóellenes rendelkezéseket megtarthatja a gazdaság területén, így nem sérti a zsidók többségét, és a háború után majd mindent felül lehet vizsgálni.” (227–228.) Az angol változatban a szerző megemlíti, hogy a kisajátított földbirtokokért kárpótlást fizettek (201.), a magyar változatból azonban ezt a körülményt már kihagyták. Talán azért, mert akkor meg kellett volna említeni, amit egyébként az angol eredetiben sem szerepel, hogy a kárpótlást cinikusan olyan kötvényekkel fizették ki, amelyek lejáratú ideje 30 év volt, s évente 1,5%-ot kamatoztak befagyasztott számlákon. Az államkincstárnak

⁵⁰ *Pintér István*: A Horthy-rendszer II. világháború alatti antifasiszta meghurcoltjai és áldozatai. Múltunk 53. (2008: 1. sz.) 61–62.

⁵¹ *Ablonczy Balázs*: A visszatért Erdély 1940–1942. Bp. 2011. 60.

⁵² Uo. 61–63., és lásd még *Ungváry K.*: A Magyar honvédség i. m. 79.

⁵³ *Pintér I.*: A Horthy-rendszer i. m. 78.

⁵⁴ Az eredeti, angol nyelvű szövegben nem szerepel az „illegális” szó. Vajon mi volt a lektorok szándéka ennek betoldásával? Talán, hogy a letartóztatás ténye elfogadhatóbb legyen? Emellett az angol változatban a „belehalt a kínzásba” [died from torture] kifejezés szerepel, nem pedig a „belehalt a vattatásba”. (204.) A mondat eredeti értelmét a lektori beavatkozás ez esetben is megváltoztatta.

⁵⁵ *Kállay Miklós*: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944. I. Bp. 1991. 97.

tehát egy fillért sem kellett fizetnie az ügylet kapcsán. Később pedig a kötvények tulajdonosainak többsége a Holokauszt áldozatává lett. Kállay megoldása tehát a zsidó vagyon elrablásának folytatását jelentette, s emiatt az aktust gyakran negyedik zsidótörvényként emlegették. A törvény egyúttal megtiltotta zsidók számára a földvásárlást.⁵⁶ Cornelius azonban bagatellizálja ezt, elmesélve egy „apokrif történetet”, amely azt sugallja, hogy Kállay valójában nem akart „újabb radikális rendszabályokat” megfogalmazni. (228). Nem hangsúlyozza azt a tényt sem, hogy az általa említett 1942. július 31-én kelt törvényt a munkaszolgálatról Kállay miniszterelnöksége alatt fogadták el. (243.) A törvény szerint „[...] zsidó a honvédségben fegyveres szolgálatot nem teljesíthet.” Zsidókat csak a hadsereg munkaszolgálatos egységeibe lehetett besorozni, ahol „[...] testi fegyelmezésük és erkölcsi nevelésük is – remélhetőleg – a közre nézve nem kedvezőtlen eredménnyel elvégezhető.”⁵⁷ A történeti emlékezetben élénken él az a kegyetlenség, amellyel sok parancsnok és keretlegény bánt az orosz fronton a fegyvertelen, civil ruhás zsidó munkaszolgálatosokkal.⁵⁸

1942-ben a Magyar Második Hadsereg frontja a Donnál volt. Cornelius érzéketlenül írja le, hogy milyen körülmények között harcoltak a nem zsidó csapatok, amelyek felfegyverzése, öltözködése és ellátása nem volt megfelelő. Ezt a 207 000 főből álló hadsereget küldték az orosz frontra 1942 tavaszán. A hadsereg a teljes magyar haderő 1/3-át tette ki. A szerző szerint a 69 000 munkaszolgálatos közül 17–18 000 került ki a frontra. (28. jegyzet, 477.) Más munkák szerint ez a szám 37 275 vagy 45 000.⁵⁹ A magyar csapatok életét pokollá tették a szovjet partizánok, a tüzérségi támadások, a téli időjárás és hogy időről időre leszakadtak a hadtesttől. Cornelius egy túlélő tiszt emlékirataiból idézve érzékelteti a nehéz körülményeket. A katonák „Vágyakozva nézték még a munkaszolgálatosokat is, mert azok a front mögött dolgoztak és nem voltak kitéve az oroszok tüzeinek.” (243.) Bizonyára volt ebben részigazság, ám ez a nem kellően árnyalt kijelentés elfedi a munkaszolgálatosok borzalmas sorsát. A szerző választhatott volna olyan visszaemlékezéseket, amelyek alapján senki sem gondolná, hogy a munkaszolgálatosok sorsa irigylésre méltó volt a katonákéhoz képest. Félrevezető az a szerkesztő által beválogatott fénykép is, amelyen üldögélő és étkező civil ruhás munkaszolgálatosok láthatók egy mezőn, és úgy néznek ki, mintha piknikező turisták lennének egy kiránduláson. A kép alatti szöveg: „A 262. számú munkásszázad munkaszolgálatosai pihenőben az otthonról kapott csomagokkal, 1944.” (341.)

⁵⁶ *Christian Gerlach – Götz Aly: Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944–1945.* Bp. 2005. 71.

⁵⁷ *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945.* Szerk. Vértés Róbert. Bp. 1997. 161.

⁵⁸ *A magyarországi háborús munkaszolgálat.* Szerk. Randolph L. Braham. Bp. 1996. 7.

⁵⁹ *Rákos Imre – Verő Gábor: Munkaszolgálat a Don-kanyarban.* Bp. 2008. 15.; Hitler hatvan-nyolc i. m. 428. 28. jegyzet.

A szerző arról a jól ismert tényről sem vesz tudomást, hogy a zsidó munkaszolgálatosokat gyakran kivezényelték az aknamezőkre, ahol pusztá kézzel kellett felszedniük az aknákat.⁶⁰ Hanák Péter, a kiváló történész és egykori munkaszolgálatos a következőket írja: „Zsidó munkaszolgálatos pusztításának kedvelt formája volt az aknaszedés, amihez nemcsak képzettség, de a felszerelés is hiányzott. Joggal adta Karsai Elek kétkötetes okmánygyűjteménye címéül: »Fegyvertelen álltak az aknamezőkön«.”⁶¹

Cornelius Horthyt a munkaszolgálatosokkal kapcsolatban is jó színben akarja feltüntetni, azt írva róla, hogy „[...] amikor jelentéseket kapott a keleti hadszínterről a zsidó munkaszolgálatosokkal való kegyetlen, szadista bánásmódról, egy sor felmentési kérvény elbírálásánál kedvező döntést hozott, ennél fogva több orvost és tudóst is visszahívtak a munkaszolgálatból.” (243. Horthy nagylelkűségére való hivatkozás megismételve a 279. oldalon.) Ez azonban nem mentesíti Horthyt a történész ítéletétől, mert nem egy „sor” emberről, hanem tízezrek életéről volt szó. Ezzel a körülménnyel maga Horthy is tisztában volt, hiszen 1943. április 16-án, amikor Hitlerrel tárgyalt, s a Führer követelte a magyar zsidók koncentrációs táborba küldését, a követelést a kormányzó elutasította, mert mint mondta: „A magyar közgazdaságban nincs elegendő pótlás a zsidók helyére.” Ugyanakkor a maga mentségére megjegyezte, hogy „[...] pirulva kell bevallania, hogy harmincötezer zsidót küldött munkaszolgálatos zászlóaljokban a frontra, s ezek legtöbbször alighanem elpusztult az orosz előnyomulás során.”⁶² Ungváry Krisztián azt is kimutatta, hogy az orvosok frontról való visszahívása mögött az a tény húzódott meg, hogy Magyarországon orvoshiány lépett fel, amit egyértelműen a zsidó orvosok munkaszolgálatba hívása okozott.⁶³ 1942 júliusában pedig Horthy Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter előtt azt fejtegette, hogy nem ért egyet azzal, hogy a szegény kis-zsidók munkás alakulatokban Ukrajnába kerüljenek, mert Magyarország ezzel munkaerőt veszít.⁶⁴ Úgy látszik tehát, hogy Horthy csak addig tudott nagylelkű is lenni a zsidókkal, ameddig úgy látszott, hogy szükség van rájuk.

A könyv nyilvánvalóan fő célja, hogy a lehető legpozitívabb képet fesse Magyarországon a második világháborús szerepéről. Ez azonban csak a tények önkényes csoportosításával, fontos tények és adatok elhallgatásával lehetséges. Cornelius valótlanul állítja például, hogy „A közvélemény csak nemrégiben ismerhette meg a történetek teljes krónikáját. [...] A legutolsó tabuk egyike volt a háborúról való szólás tilalma, mely megszűnt. Hosszú időn át a

⁶⁰ Uo. 82–8.; Ungváry K.: A Magyar honvédség i. m. 116. és Gerlach, C. – Aly, G.: Az utolsó i. m. 76.

⁶¹ Hanák Péter: Zsidó munkaszolgálat a Holocaust éveiben. *História* 16. (1994: 4. sz.) 25.

⁶² Hitler hatvannal i. m. 83–84.

⁶³ Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon. Bp. 2012. 550.

⁶⁴ A Wilhelmstrasse i. m. 682.; Ungváry K.: A Horthy-rendszer i. m. 552.

közönség csak azt az egyetlen történetet ismerhette, mely szerint német nyomásra egy harcolni nem akaró hadsereget küldtek ki ágyútölteléknek, mely nem állt helyt.” (247–248.) A szerző helyesen állapítja meg, hogy a magyar katonák számos alkalommal hősiiesen helyt álltak, ám az általuk elkövetett kegyetlenkedésekről nem ejt egy szót sem. Csak azokat a borzalmakat ecseteli részletesen, amelyeket a szovjet katonák követtek el, amikor elfoglalták Magyarországot. (418–429.)

Ezt nyomatékosítja az a fotó is, amely a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak gyakoriságát hivatott az olvasóban rögzíteni. (421.) A képen két nő utcán fekvő holtestét láthatja az olvasó és alatta a magyarázatot: „Szovjet katonai erőszak áldozatai Pesten, 1945 elején.” Ez a képszöveg több mint problematikus, sőt felveti a hamisítás gyanúját is, mivel a könyv képjegyzékében az oldalszám nincs feltüntetve, és azt sem tudható, mint más esetben, hogy a fényképet ki készítette és melyik gyűjteményben található. Az igazság pedig az, hogy a fényképet Jevgenij Khaldei szovjet hadifényképész készítette 1945. január 18-án a budapesti nagy gettóban, a felszabadítás hajnalán. A képre nézve lehetetlen megállapítani hogyan is halt meg a két nő, de hogy nem voltak a „szovjet katonai erőszak áldozatai” az biztos. Khaldei évekkel a kép elkészülte után az alábbi szavakkal emlékezett vissza arra, hogyan is készült a később híressé vált fotó: „Pont a német visszavonulás előtt láttam ezt a látványt a gettóban reggel öt órakor. Ők ölték meg ágyukban az anyát és lányát, akiket hálóingjeikben találtak”⁶⁵ (A képek kiválasztása egyébként is tendenciózus, a könyvben ugyanis egy kép sincs, amely a magyar megszállók Szovjetunióbeli brutalitásait jelenítené meg, jóllehet több hasonló tartalmú fotót is publikáltak már.⁶⁶)

A magyar béketapogatózások kapcsán Cornelius helyesen írja, hogy a német elhárítás kezdettől fogva tudott ezekről a puhatolózásokról, melyek célja a háborúból való kiugrás volt. A német megszállás kapcsán helyesen emeli ki azt is, hogy a leginkább vitatott kérdések egyike Horthy megszállás alatti szerepe, állást azonban nem foglal a kérdésben. Csupán azt állapítja meg, hogy „Sajnálatos módon, éppen mert megőrizte kormányzói rangját, a szövetséges

⁶⁵ Musée d'art et d'histoire du Judaïsme, Inv. 2006.43.003 Photographie. Evgueni Khaldei, “Une mère et sa fille abattues par les Allemands. Ghetto de Budapest, fin 1944,” (<http://catalogue.mahj.org/collec.php?q=col&o=0I73v6072PDd4T86>, letöltés 2015. nov. 25.). A szemtanú Lévai Jenő az alábbi írta a „gettó felszabadulásának pillanatáról”: „Bent a gettóban rémes a kép: mindenfelé, lakásokban, pincékben, utcákon, tereken halottak százai fekszenek. Nyilasok, németek áldozatai [...]”. *Lévai Jenő: „A pesti gettó csodálatos megmenekülésének története.”* Bp. 2014. (1946), 162.

⁶⁶ Don–kanyarok. Az elhallgatás és torzítás sok évtizedes hagyományának jegyében máig is dobozban van az a dokumentumfilm, ami a 70 éve az orosz frontra küldött katonák viselt dolgait mutatja be – az egykori ellenség szemszögéből. HVG, 2012. július 14. A film címe, a Doni tükör. A HVG-ben leközölt fotó úgyszintén megtalálható: *Ungváry Krisztián: Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944.* Bp. 2015. 291. Hasonló fotók találhatóak a 247., 272., 277., 305., 314. oldalon.

hatalmak náci csatlós államnak tekintették Magyarországot, és nem megszállt országnak.” (325.) A szövetségesek helyesen ítélték meg a helyzetet.

A német megszállásnak a szerző egy egész fejezet szentel. A megszállás egyik következménye Magyarország teljes mozgósítása lett a szovjetekkel szemben. A könyv felsorolja azokat a gazdasági és pénzügyi problémákat, amelyeket a háború és a német megszállás eredményezett. Helyesen állapítja meg, hogy „[...] felgyorsult a zsidó javak elkobzása, csak ezzel magyarázható, hogy a magyar gazdaság mégsem omlott össze.” (330.) Azt azonban már nem teszi hozzá, hogy a vagyont olyanoktól vették el, akik hamarosan a „végső megoldás” áldozataivá váltak. Azt sem fejt ki, hogy a zsidóktól elvett vagyont, beleértve a lakásokat is, szétosztották a lakosság között. Két magyar történész ezt a folyamatot sírbrablásnak nevezi, miközben emlékeztetik az olvasót arra, hogy az áldozatok vagyonát előbb vették el, s csak utána küldték őket a halálba.⁶⁷ Ungváry Krisztián a magyar hadsereg második világháborús szerepével foglalkozó monográfiájában ezt így összegzi: „Csak Magyarország megszállásával kezdődhetett meg a már évek óta propagált teljes vagyontalanítási és újraosztási akció. Meg kell jegyeznünk, hogy ez egyáltalán nem ártott a megszállók népszerűségének. Ellenkezőleg: a zsidóság kifosztása stabilizálóan hatott a közállapotokra. A deportálások által lehetővé tett vagyonosztogatás sokak számára értelmessé tette a tengely oldalán történő kitartást. Az államosított zsidó vagyonnal az államháztartás hiányát is bizonyos mértékig fedezni lehetett, [...] hivatalnokok százezrei vállalkoztak honfitársaik kiválogatására, gettósítására és kifosztására. További százezrek, ha nem milliók kerültek különféle igénylések kapcsán érintkezésbe zsidó vagyontárgyakkal.”⁶⁸ Erőteljes szavak, a hasonlóak többnyire hiányzanak Cornelius könyvéből.

A szerző a deportálás gyorsaságát a magyar hatóságok „teljes együttműködésének” tulajdonítja, amit azzal magyaráz, hogy a németek eltűntették a hagyományos magyar politikai vezetést. (332.) A tény ezzel szemben az, hogy a németek jóváhagyását bíró Sztójay-kormány tíz tagjából négyen az előző kormánynak is tagjai voltak.⁶⁹ Horthy változatlanul az állam élén állt, s mint Cornelius az angol eredetiben írja, az államfő „[...] egyetértett azzal, hogy a zsidókat deportálják keleten s voltaképpen mindenhol, kivéve Budapestet, és a lakosság többsége támogatta a lépéseket, hogy a zsidókat elszállítsák. Még az egyházak is alig reagáltak a rendeletek ellen.” (298.) Ez a két súlyosan elmarasztaló mondat a könyv angol változatának „Establishment of the Ghettos” (Gettók felállítása) című alfejezetében található, a magyar változathoz azonban már hiányzik. (340.)

⁶⁷ Kádár Gábor – Vági Zoltán: Hullarablás. (<http://gyorjewish.org/hullarab.htm>, letöltés 2012. jún. 30.)

⁶⁸ Ungváry K.: A Magyar honvédség i. m. 232.

⁶⁹ Bölöny József: Magyarország kormányai 1848–1987. Bp. 1987. 104–105.

A kormányzó tétlensége 435 000 vidéki magyar zsidó deportálásához és többségük meggyilkolásához vezetett. A belügyminisztérium zsidó ügyekkel foglalkozó államtitkára, Endre László tanácsolta Adolf Eichmannak, hogy négyszeresére emeljék fel a transzportok számát. Ha az eredeti terv valósult volna meg, fél millió helyett „csak” 170 000 – 180 000 magyar zsidó ért volna ki a végső állomáshelyre.⁷⁰

Cornelius láthatóan készpénznek veszi az Auschwitzból megszökött Rudolf Vrba későbbi állítását, aki szerint Eichmann azért tudta sikeresen kiszállíttatni a magyar zsidókat a megsemmisítő táborba, mert a Magyar Zsidó Tanács elmulasztotta a tájékoztatást Auschwitzról. (348). Vrba állításait azonban a holokausztal foglalkozó történészek megkérdőjelezték, ide értve a neves Holokauszt kutatót, Yehuda Bauert is.⁷¹

Míg Cornelius a magyar zsidó vezetőket is felelősé teszi a tragédia nagyságáért, egyidejűleg igyekszik mentégetni a kormányzót, amikor azt írja, hogy mihelyt a (nemzetközi tiltakozást kiváltó) Auschwitzi jegyzőkönyvből megtudta, hogy milyen kegyetlen sorsot szántak a zsidóknak, elrendelte a budapesti zsidók deportálásának leállítását. (352–353.) A szerző arra hivatkozik, hogy a „[...] végső megoldás [...] meghaladta a képzeletét.” (346.) Bizonyítékként egy levelet hoz fel, melyet Horthy 1944 júniusában írt Sztójay Döme miniszterelnöknek. A levélben a kormányzó tiltakozik a zsidókkal szemben alkalmazott bánásmód ellen. Cornelius azt írja, hogy a kormányzó „Szükségesnek tartotta azonnali intézkedések bevezetését, a kilengések megelőzését, a megkeresztelt és kivételes érdemeket szerzett zsidóknak, mérnököknek, gazdasági vezetőknek és különösen az orvosoknak a mentesítését, akiknek szolgálataira háborús időkben nagy szükség volt.” (347.) Cornelius nem megy utána annak, hogy pontosan mire is gondolt itt Horthy. Pedig ugyanebben a levélben a kormányzó nyilvánvalóvá teszi, hogy csupán a feltételezett gazdasági érdekek lebegtek a szeme előtt: „[...] ahol a zsidók munkája nem nélkülözhető, [...] az illető zsidók működésük helyéről ne távolítassanak el”⁷²

Horthyt jelentős mértékben a nemzetközi nyomás késztette arra, hogy leállítsa a deportálásokat. Cornelius ezt nem látja. Csak melleleg említi Rooseveltnél elnök üzenetét, „[...] aki fenyegető hangnemben tiltakozott.” (349.) Legyünk pontosak: Rooseveltnél kijelentette, hogy a zsidók deportálása Lengyelországba tömeggyilkossággal egyenlő, és felhívta a magyar kormány figyelmét 1944. március 24-én tett nyilatkozatára. Ebben az elnök büntetőeljárás helyezett kilátásba azon vezetőket és funkcionáriusokat ellen, akik a „[...] csatlós országokban tudatosan részt vettek a zsidók Lengyelországba történő deportálásában, ami a zsidók

⁷⁰ *Csepeli György – Vági Zoltán*: Adolf Eichman személytelen személyisége. *Mozgó Világ* 37. (2011: 6. sz.) 43.

⁷¹ *David Engel*: *Auschwitz Protocols*. (http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Auschwitz_Protocols, letöltés 2012. aug. 1.)

⁷² Horthy Miklós titkos iratai i. m. 452.

számára a halált jelenti.”⁷³ Horthy 1944. július 6-án leállította a deportálásokat. Döntésének motívumai mértékadó történészek szerint a következők voltak: Rooseveltnél fenyegetése és a nemzetközi nyomás, a Szövetséges Hatalmak nagy győzelmei, Budapest 1944. július 2-i szőnyegbombázása, melynek során a kormányt a zsidókkal szembeni embertelen bánásmód következményeire figyelmeztető rölapokat dobtak le, valamint a fegyverszüneti tárgyalások megindításának reménye.⁷⁴

A nyilas hatalomátvétel kapcsán a szerző azzal indokolja a magyar ellenállás kérdésének kiemelt tárgyalását, hogy az 1989 előtti „hivatalos változat” szerint „[...] a fasisztabarát nyilaskeresztes uralom elleni harcban kizárólag a kommunisták vettek részt”. (12.) Ez az állítás azonban nem igaz. Elég, ha a kommunista rendszer alatti ellenállókról elnevezett utcaneveket nézzük, mint például a Kálló esperes utca Budán, Stollár Béla utca Pesten stb. Ugyanakkor nem kérdés, hogy a kommunisták szerepét valóban túlhangsúlyozták. Az inga ezúttal azonban a túloldalra leng ki. Cornelius túlhangsúlyozza a nem kommunista ellenállók szerepét. A szélsőségek között vélhetőleg Randolph L. Braham szavai a pontosak: „[...] az országban sehol nem volt jelentős ellenállás, leszámítva a zsidók megvédésére irányuló szervezkedést [...] Elsősorban Budapesten voltak készek keresztények és különböző egyházi szervezetek arra, hogy menedéket kínáljanak a zsidóknak, ezeket megmentve a biztos haláltól.”⁷⁵

Aligha kérdéses, hogy Horthy Miklós felelősségre vonása indokolt lett volna. Ennek elmaradására Cornelius két magyarázatot hoz fel. Az egyik szerint „Horthyt is megkímélték, mert megmentette a budapesti zsidókat.” (444.) A másik – a valósághoz jóval közelebbi, de szintén pontatlan – magyarázat szerint Sztálin „megbocsátott” neki. Egy Moszkvába látogató magyar delegációnak azt mondta: „[...] öreg ember [...] nem szabad elfelejteni, hogy 1944 őszén fegyverszünetet kért.” (393.) A fegyverszüneti tárgyalások fontos vonatkozásait azonban mellőzi szerzőnk. Minden bizonnyal azért, mert nem vesz tudomást Korom Mihály 1981-ben megjelent alapvető könyvéről.⁷⁶ Pedig az már megjelenésének idején nagy feltűnést keltett, hiszen az olvasó ebből megtudhatta Horthyról, hogy a nyilas puccs előtt Sztálin még lehetségesnek tartotta, hogy változatlanul

⁷³ „FDR and the Holocaust” Document # 8, “Statement of the President Regarding Atrocities of War,” March 24, 1944. (<http://www.fdrlibrary.marist.edu/archives/pdfs/holocaust.pdf>, letöltés 2012. aug. 1.)

⁷⁴ Gerlach, C. – Aly, G.: Az utolsó i. m. 264–273.; Karsai László: Horthy Miklós (1868–1957). Legendák, mítoszok és a valóság. Beszélő 12. (2007: 3. sz.) 72–91.; Sebők János: A titkos alku. Zsidókat a függetlenségért. A Horthy-mítosz és a holokauszt. Bp. 2004. 208–213.

⁷⁵ The Nazis Last Victims. The Holocaust in Hungary. Ed. Randolph L. Braham. Detroit 1998. 39.

⁷⁶ Korom Mihály: Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet (1944–1945). Bp. 1981.

államfő maradjon.⁷⁷ Mindez Gerő Ernő a Politikatörténeti Intézet Levéltárában őrzött – ám Cornelius által nem kutatott – irataiból is tudható.

Az október 15-i kiugrási kísérlet sikertelensége természetesen megváltoztatta Sztálin korábbi álláspontját Horthyval kapcsolatban. Gerő feljegyzése szerint Sztálin kijelentette: „Horthy erkölcsileg hullá.”⁷⁸ Arra azonban továbbra is ügyelt, hogy az új magyar kormánynak ne okozzon problémákat. Ez volt az oka annak, mint Gerő írta, hogy a leendő új kormányban nem akart száműzetésből visszatért magyar kommunistákat látni.⁷⁹ Röviden szólva Horthy Miklós nem azért került el a felelősségre vonást, mert Sztálin „megbocsátott” neki, hanem azért, mert a szovjet diktátor tudatában volt a háborús idők Horthy-kultuszának, és nem akart mártírt csinálni belőle.⁸⁰

Cornelius szerint az élénk színekkel ecsetelt atrocitásokra azért került sor, mert a szovjetek Magyarországot ellenséges országnak tekintették, s a szovjet katonáknak azt mondták, hogy „minden magyar burzsoá.” (419.) Kenéz Péter történész ezzel szemben azt állítja, hogy a szovjeteket azok a kegyetlenségek motiválták, amelyeket a magyar, a román, és német katonák követtek el a Szovjetunióban élő népesség ellen a megszállás idején. Ugyanakkor elismeri, hogy a bosszú hevesebb volt azokon a helyeken, ahol a szovjet csapatoknak nehezebben ment a katonai ellenállás letörése.⁸¹ Azt is megemlíti azonban, hogy a szovjet katonák kivételt tettek a gyerekekkel, akikkel emberséggel bántak. Egy lábjegyzetben saját pozitív élményeiről is beszámol, melyeket egyes szovjet katonákkal való találkozásai alkalmával szerzett.⁸²

Márai, akinek emlékiratát Cornelius a szovjet katonák fosztogatásaival kapcsolatban idézi (421.), Kenézéhez hasonló benyomásokat is rögzített ugyanabban az emlékiratban: „A gyermekekhez csaknem mindje gyöngéd volt, emberséges. Valahogy itt, a gyermekekhez való indulatukban őrizték meg az emberség lelki készségét.”⁸³ Ezekre a figyelmet érdemlő mondatokra, amelyek árnyalják a szovjet hódítók brutalitásának kérdését, nem terjedt ki Cornelius figyelme. Egyoldalúan csak a rablásról és erőszakról számol be, s az általa idézett tanúvallomások is kizárólag erről szólnak.

⁷⁷ Uo. 333.

⁷⁸ Idézi *Uő* 326. Lásd még *Fülöp Mihály*: Churchill, Sztálin és Horthy. In: *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szerk. Péter Miklós. Szeged 2010. 291–303.

⁷⁹ *Korom M.*: Magyarország ideiglenes i. m. 329.

⁸⁰ Egy új írásában Turbucz Dávid így összegez: „Horthy vezérkultusza egy tágabb mítoszrendszer részét alkotta, a nemzeti nagyság mítoszától elválaszthatatlan volt.” *Turbucz, D.*: A Horthy-kultusz i. m. 295.

⁸¹ *Peter Kenéz*: Hungary from the Nazis to the Soviets. Cambridge 2006. 38–39.

⁸² Uo. 42–43.

⁸³ *Márai Sándor*: Föld, föld!... Emlékezések. Bp. 2006. 97–98. Cornelius jegyzetapparátusában azt jelzi, hogy a magyar változatban is Márai angolra lefordított könyvének sorait veti papírra, de a pontos magyar idézetet könyvében nyilvánvalóan a Föld, föld!-ből, tehát a magyar eredetiből idézi. Lásd a 38. és 57. oldalakat.

Márai állítását megerősíti anyám tanúvallomása is, amelyet, mint egy ostrom-sztorit időnként megismételt. A történet 1945 februárjában esett meg. Anyám észrevett egy orosz katonát, aki egy girhes lovat vezetett angyalföldi utcánkban. Arra kérte, hogy lője le a lovat, hogy legyen mit enni adnia két kis éhező fiának. A katona lelőtte a lovat, amelynek húsából nemcsak anyám, hanem a munkásház lakásaiban élő szomszédok is enni adhattak családtagjaiknak. Akkor három éves voltam, s sajnos nem emlékszem, ízlett-e a ló húsa, de arra igen, hogy orosz katonák bennünket, kisfiúkat elvittek a Winkler mozi melletti Suhajda cukrászdába. Arra is emlékszem, hogy mások, akik szintén szovjet katonai egyenruhát viseltek, felvittek magukkal az Angol Park (a későbbi Vidám Park) hullámvasútjára.

Cornelius arról is ír, hogy a szovjet hatóságok szisztematikusan kifosztották a közgyűjteményeket és a „[...] híres zsidó műgyűjtőktől is elhurcoltak műkincseket”. (421.) Ebben természetesen igaza van, de a szerző azt is tudja, hogy a zsidó gyűjteményeket és más tulajdonsárgyakat egy évvel korábban magyar közszolgák vették el jogos tulajdonosaiktól, akik többnyire nem sokkal később Auschwitz-Birkenau megsemmisítő táboraiban lelték halálukat. Ironikusnak tűnhet tehát, hogy ebben az esetben az oroszok a korábbi fosztogatókat fosztották ki.

Amit Cornelius a szovjet fogságba került hadifoglyokról ír, az azt a benyomást kelti, hogy ő is azok sorába tartozik, akik párhuzamot kívánnak vonni a zsidók és a hadifoglyok sorsa között. Ugyanannyira becsüli a szovjet fogságba esett magyarok számát, mint a náci megsemmisítő táborokba hurcolt magyar zsidókét (600 000). A szerző ugyanúgy deportálásnak nevezi a hadifogságba esett személyek elszállítását, mint [ahogyan] a zsidók haláltáborba való elhurcolását [szállítását]. (426.) Még egy általa kiválasztott szóbeli történeti forrás is azt sugallja, hogy a zsidók sorsa hasonló volt azokéhoz, akiket a szovjetek elhurcoltak. Beszámol egy esetről, amelynek során egy nyugalomba vonult, gyanútlan soproni tisztet jelentkezésre hívtak (pont úgy mint korábban a zsidókat) a hatóságokhoz, majd utána „[...] a többiekkel együtt feltették egy marhavagonba.” Később egy odesszai kórházban halt meg. (428.)

Cornelius megemlíti a háború utáni fantasztikus inflációt, de sajnos titok marad, hogy az miként ért véget. (450.) A könyv 1948-al anélkül fejeződik be, hogy terjedelmes munkájának következtetéseit összefoglalná. A színesen megírt munka olvasmányosságát fokozzák a beleszótt emberi történetek. Ezek egy részét a szerző maga gyűjtötte össze, más részét levéltári kutatásaira alapozza. Más, saját kutatásra épülő levéltári forrást ellenben nemigen talál az olvasó a műben, ami azért sajnálatos, mert a bevezetőben Cornelius tudományos munkát ígér olvasójának.

A hazai magyar történetírás – amint azt jelen írásunk jegyzetapparátusa is vélhetőleg jól mutatja – sokat tett azért, hogy a 20. századi magyar történetét, benne a második világháborús rossz döntéseket, a magyar zsidók tragédiájának okait, a 2. magyar hadsereg doni pusztulását a magyar közvélemény

hitelesen ismerje meg. Mégis, számos jel utal arra, hogy a széles közvéleményben ma is sok tévképzet él a korszakról. Sokan ma sem látják világosan a hitleri Németország melletti szerepvállalás, a magyar zsidóság pusztulásának valódi okait. Deborah Cornelius monográfiáját a recenzens azzal a reménnyel vette kézbe, hogy olyan munkát olvas, amely segíti e problémák megértését. A könyv azonban – részeredményei ellenére – sajnos nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

HALİL İNALCIK

(1916?–2016)

Egyik változat szerint éppen 100 évet és két hónapot, egy másik szerint 99 esztendő és majdnem 10 hónapot élt a 2016. július 25-én elhunyt Halil İnalçık, a 20. századi török történetírás legtekintélyesebb, nemzetközileg elismert, meghatározó személyisége. Egy olyan tudósról emlékezünk, aki hosszú élete során hazájában és külföldön egyaránt termékenyen vett részt az oszmanisztikai kutatásokban, jó néhány kiemelkedő kötetet és nagyszámú tanulmányt, enciklopédiacikket hagyva maga után.

Családja 1905-ben a Krímből menekült az oszmán fővárosba, Isztambulba. Halil İbrahim İnalçık saját maga vallotta be, hogy – mivel papírjai elvesztek –, születési dátuma bizonytalan, s azt ő tette 1916. május 26-ára. Ennek dacára másutt az 1916. szeptember 7-i időpont olvasható, s olyan képek is fellelhetők róla az interneten, amelyek magyarázó szövege szerint 99. születésnapját ez utóbbi napon ünnepelte. Valószínű azonban, hogy ennél mintegy két évvel később jött világra. Édesanyja emlékezete szerint ugyanis fia akkor született, amikor az angolok a Hajdarpasa (Haydarpaşa) pályaudvart bombázták, ez pedig 1918-ban történt.

A család hamarosan Ankarába költözött, így felsőfokú tanulmányait már ott kezdte 1936-ban, az akkor frissen alakult egyetem újkori történelem szakán. Amikor végzett, az alma materben maradt tanársegédként. Doktorátusát még 19. századi témából írta (Az oszmán reformkor és a bolgár kérdés), de érdeklődése fokozatosan a korábbi korszakok felé fordult. Fiatalon felismerte a kádi jegyzőkönyvek (szidzsilek) jelentőségét, ezek között is az első oszmán székváros, Bursa 15. századból fennmaradt köteteiben rejlő lehetőségeket. 1954-ben kiadta a legkorábbi, 1431–1432-ben készült szandzsákösszeírást, amely egykori albán területeket foglalt magában. II. Mehmed szultán egyébként is érdeklődése középpontjában állt, ezért ugyanebben az évben egy teljes kötetet is

publikált, amelyben vele kapcsolatos fontos iratok és tanulmányok kaptak helyet. Az értekezések közül később az egyik önállóan is megjelent, s a Balkánon nagy számban felbukkanó, a szakma számára azonban addig homályban maradt keresztény szpáhikra irányította a figyelmet. Még mindig ennél az esztendőnél maradva: ekkor hagyta el a nyomdát az oszmán hódítási politika jellemzőit taglaló dolgozata (*Ottoman Methods of Conquest*), amely nagy hatással volt a magyarországi történészekre, többek között Szakály Ferencre is.

Ínalcikot 1943-ban nevezték ki docenssé, 1952-ben pedig egyetemi tanárrá. A különleges török szabályozás értelmében, amely szerint a férfiak esetében ehhez elegendő volt 25 év állami alkalmazás, 1972-ben nyugdíjba vonult. Korábban is többször tartott előadásokat amerikai egyetemeken, így nem meglepő, hogy professzori megbízatást kapott Chicagóban. Nem sokkal ezután robbant be a nemzetközi köztudatba, az azóta több kiadást is megért és számos nyelvre lefordított angol nyelvű kötetével: *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*. Ebben a több szempontból is újszerű és komplex megközelítésű műben már világosan kirajzolódott a társadalmi-gazdasági kérdések iránti nyitottsága, s bár a megrajzolt kép az utókor ítélete szerint időnként kissé statikus, ez egyfelől a korabeli ismeretek szintjével, másfelől a terjedelmi korlátokkal magyarázható. Az először általa használt „klasszikus korszak” kifejezés azonban nemzedékekre beitta magát a szakzsargonba. Ma már egyértelmű, hogy ezzel a művel emelte be a történettudomány központi témái közé az oszmanisztikát. Az *Annales* folyóirat és iskola nyilvánvalóan nagy hatást gyakorolt rá (csakúgy, mint a 20. század másik nagy formátumú török történészére, Ömer Lütfi Barkanra), amint az a szerző egy hosszabb cikkéből kitűnik (*The Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings*). Ennek köszönhető sok úttörő tanulmány, amelyek témái az Oszmán Birodalom katonai és pénzügyi átalakulása 1600 és 1700 között, tőkefelhalmozás az Oszmán Birodalomban, az isztambuli bazár központi szerepe a város (és a birodalom) kereskedelmében, a lőfegyverek elterjedésének társadalmi-gazdasági vonatkozásai vagy Max Weber és a szultanizmus kérdése. Sokszor megvárta, hogy többen is megnyilatkozzanak egy-egy vitás kérdésről, majd maga is hozzátette saját gondolatait. Szintetizáló készsége csúcsára talán az *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914* című, Cambridge-ben megjelent összefoglalás 1600-ig tartó, bő 400 oldalas első részében jutott. Ez az opus már 1992-es hazatérése után hagyta el a sajtót (Chicagóban 1986-ban nyugdíjazták, majd pár évig a Harvardon és Princetonban tartott előadásokat). Ám Ankarába visszatérve sem pihent, és a Bilkent Egyetem felkérésére megalapította a történeti intézetet, ahol élete végéig aktívan tevékenykedett. Hatalmas könyvtárát is az intézménynek adományozta, s egyszer e sorok írójának is módjában állt az akkor még nem teljesen rendezett, rengeteg ritkaságot tartalmazó kiadványok között kutakodni, annak az Öksel Göçmennek a jóvoltából, aki Rásonyi László

tanítványa volt az Ankarai Egyetemen, s aki egy ideig a Bilkenten ténykedett könyvtárosként.

Az összefoglaló munkák írása mellett maradt ideje források közzétételére is. Mevlûd Oğuzsal jelentette meg a II. Murád hitharcait, így a várnai csatát is bemutatató úgynevezett gazavátnámét, illetve Rhoads Murphey-vel együttműködve Turszun bég II. Mehmed korát megvilágító krónikáját, mindkettőt 1978-as dátummal.

Egy időben nagyon foglalkoztatta a birodalom megalapításának korszaka. Kisebb kutatócsoporttal járta a korai krónikákban emlegetett térséget, próbálta azonosítani az egyes településeket, földrajzi neveket. *Hogyan olvasuk Ásikpasazádét?* címen adta közre erre vonatkozó, nagy port felverő írását. II. Mehmedig bezárólag hosszabban értekezett az első uralkodókról a 44 kötetes török iszlám enciklopédiában (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi), mely szócikkek aztán egy külön kötetben is hozzáférhetővé váltak.

İnalcık a tág értelemben vett kultúra és civilizáció területén is otthonosan mozgott. Amikor Günsel Rendával két kötetes, több szerzős, 2003-ban törökül és angolul is kiadott műben foglalták össze az oszmán civilizáció egyes szegmenseit, nem korábbi hasonló munkáit dolgozta át, hanem közel 250 oldalon új szintézisben elemezte a történeti hátteret.

Szólnunk kell még egyik utolsó kötetéről. Néhány évvel ezelőtt szenzációszám-
ba ment, amikor kiderült, hogy éppen két esztendővel Konstantinápoly elfoglalása után, tehát 1455-ben az oszmán hatóságok nekiláttak a város összeírásának. Nem deríthető ki a pontos célkitűzés, mert a fennmaradt anyag két részletben került elő, és bizonyos, hogy nem fedti le Isztambult a maga egészében. Az egyik töredéket, amely korabeli másolat, Bekir Sitkı Baykal bocsátotta İnalcık rendelkezésére, a másikat İdris Bostan találta meg véletlenszerűen, egy másik defterbe kötve, s jellemző İnalcık tekintélyére, hogy ez a néhány lap is hozzá jutott el. Ő aztán eredetiben, saját arab betűs átírásban és angol fordításban publikálta a forrást, hozzáillesztve – nem feltétlenül odaiáll – más dokumentumokat és krónikarészleteket. A mélyebb értékeléssel viszont ezúttal adós maradt. Pedig az anyag igen figyelemreméltó, hiszen feltünteti a ki- és beköltözéseket, elkülöníti az éppen lakott és az elfoglalás előtt, annak napján vagy azt követően elhagyott lakhelyeket, illetve említi a keresztény városnegyedek nevét, utal a templomokra és kolostorokra, ám mindezek ellenére a lakosságszám nem állapítható meg belőle.

İnalcık sokra tartotta a magyar oszmanisztikát. Káldy-Nagy Gyulát több alkalommal is invitálta konferenciákra. E sorok írójának 1985-ben az isztambuli francia kutatóintézetben azt mondta: „Jöjjön, sokat fogok tanulni öntől”. Tudom, ez csupán barátságos szófordulat volt egy nála 30 évvel fiatalabb kolléga iránt, de azért jólesett. S kitüntetésnek éreztem, hogy 1997-ben meghívott két előadás tartására a Bilkent Egyetemre.

Hazájában, főként az utóbbi 20 évben, Halil İnalcık olyan nagy népszerűségnek örvendett, hogy nehéz volna arra más országokban példát találni. Még

életében 600 oldalnál hosszabb (!) riportkötet készült vele, amely tíznél több kiadást ért meg. Természetesen ehhez az is hozzájárult, hogy a vallásosság előretörésével párhuzamosan a török társadalom egyre inkább érdeklődni kezdett az „örökké fennálló” Oszmán Birodalom története iránt.

Bár Halil İnalçık nem hangsúlyozta muszlimságát, egy fotó tanúsága szerint buzgón fohászkodott annál a dzsáminál, amelynek minaretjéről nagyapja naponta hívta imára a környék lakóit. S jóllehet a nacionalizmus alól nem tudta kivonni magát, az amerikai évek ebben mértékletességre szoktatták.

Nem lehet véletlen, hogy a „történészek legkiválóbbját” (ez az epitheton ornans szerepel a fent említett beszélgetéskötet címében is; a jól megválasztott *ku-tup* szó 'pólus', 'sarokpont' értelmet is hordoz) „kedvenc” szultánja, II. Mehmed dzsámija mellett temették el Isztambulban. A gyászszertartáson megjelent és beszédet mondott Ahmet Davutođlu korábbi miniszterelnök is.

Számunkra mindezek a külsőségek kevésbé fontosak. Mi és a következő nemzedékek alapvető forráspublikációit fogjuk forgatni és értelmezni, nagy műveit újra és újra kézbe venni, amelyek közül sok minden kétséget kizáróan időtálló.

Dávid Géza

TÖRTÉNETI IRODALOM

B. Müller Tamás

VÖRÖSTERROR AZ ORSZÁGHÁZBAN 1919

Országgyűlés Hivatala, H. n. [Bp.], 2016. 323 o.

B. Müller Tamás könyvéről már e rövid ismertetés legelején összefoglalóan kijelenthető, hogy témaválasztása nagyon érdekes, jó a bevezető tanulmány és érdemes elolvasni a közlésre kiválogatott forrásokat is. A kötet így nemcsak a magyar történelem egyik, különböző korszakokban olykor igencsak szélsőséges (negatív–pozitív) értékelésekkel ábrázolt időszaka: a Magyarországi Tanácsköztársaság, hanem, a benne működő testületek miatt az ország egyik legfontosabb, nagy szimbolikus értékkel is rendelkező épülete: az Országház történetének jobb megismeréséhez is hozzájárul – ugyanakkor pedig olvasmányként sem érdektelen.

Mindehhez a szerző-közreadó igen korrekten meghatározza munkájának céljait, kerekeit, már az *Előszó*ban: „Könyvem a diktatúra történetének egy ugyancsak jól lehatárolható szegmensére: a Belügyi Népbiztosság Politikai Nyomozó Osztályának közel három hónapos országházi működésére és az épületben raboskodó politikai foglyok, valamint a diktatúrát megdönteni szándékozó – az önmagukat is vállaltan ellenforradalmároknak nevező – letartóztatott személyek fogságára koncentrál. Az 1919-es vörösteror és az azt követő megtorlás különböző szintjei, illetve a diktatúra erőszakszervezeteinek részletes és átfogó bemutatása nem célja e munkának.” (9.) Ezzel összefüggésben pedig rendkívül érdekes és a Tanácsköztársaság története egészének ismeretéhez is hasznos a nyomozó osztály kialakulásának, működésének, az ezek során lezajló különféle konfliktusoknak a bemutatása B. Müller Tamás tanulmányában (itt igen jó a 39. oldalon látható ábra!); ezzel párhuzamosan pedig számos információt kap az olvasó a parlament épületének diktatúrabeli sorsáról is. Kár ugyanakkor, hogy *A tanácsköztársaság bukását követő büntető törvényszéki számonkérések* című fejezetben a szerző egyáltalán nem foglalkozik az Országház történetével az 1919. augusztus 1-jét követő hónapokban. Mert bár az ez iránt érdeklődők *A Nemzet Főtere* című 2014-es kiadvány *Egy láda töltény* című írásából megtudhatják, hogy „Az Országház és a [körülötte lévő] tér román megszállás alatti történetéről csak pár fotó tanúskodik, illetve a képviselőházi őrség parancsnokságának jelentése” (*Egy láda töltény*. In: *A Nemzet Főtere*. Az Országgyűlés Hivatalának kiadványa a Kossuth tér történetéről. Főszerk. Ablonczy Bálint. Bp. 2014. 67.), érdemes lett volna ezt megírni a könyvben is. Horthy Nemzeti Hadserege 1919. november 16-ai bevonulási ünnepségének a Parlamentnél sorra kerülő részéről, majd a következő időszakról már nyilvánvalóan jóval több dokumentum maradt fenn. A rendelkezésre álló források alapján nem lett volna érdektelen annak legalább rövid bemutatása, hogy az épülettel mi történt abban az időben, amikor a büntető törvényszéki számonkérések zajlottak.

Mivel B. Müller Tamás kötetének körülbelül kétharmada forrásközlés, a szerző-közreadó, igen helyesen, munkájában többször is foglalkozik e szövegei különféle problémáival. Így a számonkérések során keletkezett iratokról joggal állapítja meg, hogy egyes „kihallgatási körülmények figyelembevétele a források igazságtartalmának mérlegelése kapcsán mindenképpen elengedhetetlen”. (74.) A dokumentumanyag bevezetésében pedig jogosan mutat rá arra, hogy „egyes tanúvallomások esetén – például Szörtsey József vagy Pekár Gyula esetében – kiválóan vizsgálható az eskü alatt tett bírósági vallomások, illetve a későbbi években megírt szubjektív visszaemlékezések tartalmi különbözősége is”. (81.) Ugyancsak figyelemre méltóak a szerző-közreadó azon megállapításai, amelyek a Tanácsköztársaság idején letartóztatottak már a diktatúra bukása után keletkezett, fogságbeli élményeiket megörökítő visszaemlékezéseinek sorozata előtti bevezetésben olvashatók: szerinte e szövegek az „előző fejezetben közölt igazságszolgáltatási szervek szinte kizárólagosan »bűncselekmény-központú« vizsgálati aspektusai-val szemben [...] a proletárdiktatúra eseményeit – azon belül pedig a letartóztatottak Országházban való fogvatartási és kihallgatási viszonyait – sokkal tágabb megvilágításba [így!] helyezik. Hasonlóan azonban a rendőrségi jelentésekben, illetve a törvényszéki vallomásokban olvasható állításokhoz, e memoárrészleteket – a visszaemlékezők erős érzelmi kötődései miatt – megfelelő kritikával kell kezelnünk.” (225.)

A könyv visszaemlékezéseket tartalmazó részénél azonban az ismertetés szerzőjében egyfajta hiányérzet jelentkezett: míg ugyanis a korábban olvasható források között külön szakaszban kaptak helyet, *Válogatás a Politikai Nyomozó Osztály dokumentumai-ból* címmel, a diktatúra különféle rendű-rangú működtetői által készített, igencsak érdekes iratok (193–209.), a memoárok sorozatában nem található ilyen személyek anyagai. Megítélésem szerint azonban érdemes lett volna visszaemlékezéseket közölni tőlük is, közülük volt politikai nyomozóktól is. Így például *A proletárhatalom védelmében* című 1979-es kötet lapjain látott napvilágot Takács Sándor emlékezése, amelyben, egyebek mellett, ezek állnak: „1919 májusában áthelyeztek gépkocsivezetőnek a Parlamentben levő Belügyi Népbiztosság politikai nyomozó osztályára, Korvin Ottó elvtárshoz. Sulyok Istvánnal ketten voltunk állandóan szolgálatban gépkocsival. Már régebben ismertük egymást, Sulyok szintén szakmunkás volt. A gépkocsink állandóan menetkész állapotban volt és Korvin elvtárs rendelkezésére állt. Tőle vagy esetleg a helyettesétől kaphattunk csak rendelkeztetést. A Parlamentnek ezen a részlegén a kapuőröset szintén a Lenin-fiúk adták. Mi ketten a portás-szobában laktunk, a gépkocsink pedig az ott lévő garázsban volt elhelyezve menetkészben. A nyomozó osztályon több elvtárral találkoztam, akiket régebben ismertem, mivel nagyrészt régi szervezett munkások voltak. Komora elvtársat még 1914-ből, ifjúmunkás-koromból ismertem, mint a vasasszakszervezet vezetőségi tagját, ugyanúgy Guzi János elvtársat is, mint régi szakszervezeti funkcionáriust. Nyomozóként ott voltak még Keresztesi Ferenc, Papp Sándor, Müller Vilmos, Mészáros Sándor az Ellenbogen-fivérek, akik tudomásom szerint címfestők voltak, Irodenka József és Bobulka. A felsoroltak többsége a Lenin-fiúktól került oda. Voltak a korábbi rendőrségtől is, akiket átvettek és az osztályhoz osztottak be. Ezek egy része az összeomlás után mint detektívek tevékenykedtek, és több elvtársunkat buktatták le.

Az osztály a Kormányzótanácstól kapott megbízás alapján Korvin Ottó és Sallai elvtársak irányítása és szervezése alá tartozott. Azonkívül emlékszem Stein Ferenc és Guzi elvtársakra, akik helyettesek voltak. A nyomozó osztálynak mind politikai, mind ellenőrző és szervezeti munkáját Korvin Ottó elvtárs irányította. Nagy politikai és szervezési tudásával mindenkor, még nehéz esetekben is meggondoltan és nyugodt határozottsággal vezette a nyomozó osztály szerteágazó munkáját. Első feladatnak tekintette mindvégig harcolni a proletárhatalomért. Ugyanezt a magatartást megkövetelte a beosztottjaitól is. Szamuely elvtárral együtt az ő éberségük és az osztályon dolgozó elvtársak áldozatos

munkájának eredménye volt az ellenforradalmi megmozdulások felszámolása. Ezen feladatok végrehajtásában mindenkor részt vett az osztályhoz tartozó fegyveres alakulat, a Lenin-fiúknak Szamuely és Cserny által irányított csoportja. Ezek az alakulatok mindenkor a proletárdiktatúra erős támaszai voltak, igaz, becsületes, elszánt harcosok, akik sohasem ismertek megoldhatatlan feladatot. [...] A politikai nyomozó osztály vezetőinek és tagjainak áldozatos munkájára jellemző volt, hogy két-három napos folyamatos munka után, pár órát aludtak és folytatták munkájukat. Mi már az ottani elvtársak nagy részével 1918 novemberében megértettük, hogy forradalmunk új rendszerét megvalósítani és megvédeni csak kitartással, áldozatos harcok árán lehet. Tisztában voltunk azzal, hogy a proletariátus forradalmának megszilárdítása és célkitűzéseinek megvalósítása nem két napig tartó feladat. De mindezt vállaltuk, mert hittünk célunk elérésében.” (Lásd Takács Sándor visszaemlékezését. In: A proletárhatalom védelmében. Szerk. Szerényi Imre – T. Varga György. Bp. 1979. 94–95.) Figyelemre méltó, hogy visszaemlékezésében a volt politikai nyomozó azt érzékelteti: a proletárdiktatúrát védő csoport tagjai korábban különféle szakmákban dolgozó, jelentős részben „szervezett” munkások voltak – „a korábbi rendőrségtől” az osztályhoz átkerültek egy része viszont a rendszer bukása után együttműködött a Tanácsköztársaság híveinek üldözőivel. Ha csak hallgatólagosan is tehát, de szembeszállt azzal a még a Horthy-korszakban terjesztett váddal, mely szerint e szervezetben közönséges gonosztevők lettek volna. 1935-ös, *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920* című munkájában ugyanis Gratz Gusztáv így fogalmazott: „Cserny, akit Kun [Béla] már a proletárdiktatúra kikiáltása előtt is felhasznált és akire azóta is támaszkodott, mindenre kapható és mindenre elszánt, erkölcsi érzésből teljesen kivetkőzött gonosztevőkből állította össze a maga terrorcsapatát”, amelyik később „mint »a Belügyi Népbiztosság Politikai Osztályának Különítménye« szerepelt”. (Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*. Bp. 1935. 130–131.) Ugyancsak fontos az „elvtárs” szó rendszeres használata Takács szövegében, amivel a visszaemlékező hangsúlyozta eszmei-politikai összetartozását a tanácsköztársasági szervezet más tagjaival. Figyelemre méltóak a szövegben olvasható felsőfokos megfogalmazások is: szerinte a „nagy” tudású Korvin „mindenkor” megfontoltan és nyugodtan dolgozott, „Első feladatnak [!] tekintette mindvégig [!] harcolni a proletárhatalomért.” A Lenin-fiúk pedig „mindenkor” a Tanácsköztársaság védelmezői voltak, akik „sohasem ismertek megoldhatatlan feladatot” – mindezzel pedig kifejezésre juttatta e személyek tökéletes hűségét, elkötelezettségét a rendszer iránt. E felfogás különféle elemeiről pedig, a fentiek egyfajta indoklásaként is, a visszaemlékező részletesebben is beszámolt az idézet utolsó szakaszában.

Szintén nem érdektelen egy másik volt politikai nyomozó, Bárány Mihály visszaemlékezése, amely ugyancsak az 1979-es kötetben jelent meg. Ebben, többek között, az olvasható, hogy „A nagy létszámú nyomozócsoport részére a főkapitányság épületében alkalmas hely nem volt, így májusban átköltöztünk a Parlament épületébe. Ott a főrendiház traktusán kaptunk megfelelő helyet. Ide vittük a túszként összeszedett mágnásokat, volt háborús minisztereket, sőt főpapokat is, akik bennünket a legszívesebben megsemmisítettek volna. Kezdetben a Fásorbéli szanatóriumban őrzött Wekerle és Hazai Samu miniszterekre néhány napig én is vigyáztam, nehogy a forradalmi tömeg megölje őket. Kiváltképpen Hazai Samut, a hadügyminisztert gyűlölte az elkeseredett tömeg.” (Lásd Bárány Mihály visszaemlékezését. In: A proletárhatalom védelmében i. m. 105.) E szövegből az derül ki, hogy a túszoikként összegyűjtött személyek a legszívesebben elpusztították volna fogvatartóikat, illetve nyilvánvalóan, a diktatúra egészét is – ekként ábrázolt hozzáállásuk tehát legitimálhatta a nyomozócsoport tagjainak eljárását, a visszaemlékezést az események után évtizedekkel később olvasók számára is. Figyelemre méltó annak kétszeri említésével történt hangsúlyozása is, hogy egyes rabokat mennyire gyűlölt a „tömeg”: ez ugyanis alkalmas lehetett arra, hogy igazolja a leszámolást velük. Sőt, e leírás szerint a gyűlölt

személyeket voltaképpen őrzőik védték meg a tömegtől, amiből következhet az, hogy fogásban tartásuk semmiképpen sem ítéltető el – sem akkor, sem a visszaemlékezés publikálásának idején. Véleményem szerint különösen érdekes része még e memoárnak az, amely a Tanácsköztársaság bukásával foglalkozik. Ebben Bárány azt állítja, hogy „Mi a Parlament épületéből lejöttünk és az Erzsébet téren búcsúztunk el egymástól. Nagyon le voltunk törve, de azért mégis azt mondtuk, hogy majd egyszer visszajövünk és újra miénk lesz a Parlament.” (Uo. 108.) E kijelentés pedig 1979-ben, a Tanácsköztársaság fennállásának ekkor hivatalosan megünnepeelt 60. évfordulóján, az emlékezés végén olyan jövendölés-ként hathatott, amely ha csak évtizedekkel később is, de beteljesedett – ebből pedig levonható volt az a következtetés, hogy a diktatúra híveinek küzdelme, az 1919-es, „átmeneti” vereség ellenére sem volt hiábavaló: eszméik, törekvéseik „végül is” diadalmaskodtak a „szocialista” Magyarország létrejöttével. (Ugyanakkor a könyvből kiderül [38., 320.], hogy B. Müller Tamás ismeri az e visszaemlékezéseket is tartalmazó egyik kötetet. Ő azonban munkája során úgy döntött, hogy ezeket a szövegeket nem adja közre.)

E szövegek e kötetben közlése esetén a volt politikai nyomozók visszaemlékezéseiben alkalmazott sajátos nyelvi eljárások érdekes ellentétbe kerülhettek volna azokkal, amelyek az egykori fogvatartottak memoárjaiban figyelhetők meg. Például Balogh Gy. Ferenc tiszthelyettes 1922-es szövegében ekként fogalmazott: rabságakor a parlamenti nagyteremben volt „báró Perényi Zsigmond volt belügyminiszter kegyelmes úr is, azután Aczél József kőbányai hitoktató-plébános úr” (233.) – vagyis ő az „úr” megjelölés rendszeres használatát tartotta indokoltnak, nyilvánvalóan nem függetlenül a társadalom rendjéről meglévő saját felfogásától. Pekár Gyula 1920-as emlékezésében egyes fogvatartói több ízben „orosz zsidó”-kként, illetve „muzska zsidók”-kként említetnek (268., 270.), ami itt egyszerre hivatott jelezni az eszmevilágukból és a származásukból következő ellenség voltukat. A különféle világszemléletű történelmi szereplők: (volt) letartóztatottak és (volt) politikai nyomozók memoárjainak együttes közlése által így a kötet olvasói a konkrét eseteken túlmutatóan, általánosabb érvénnyel is, jól érzékelhették volna a különböző társadalom-felfogásokkal összefüggő nyelvhasználatok sajátosságait. (A könyv, illetve az abban közölt források számos érdekes adatot szolgáltatnak a tanácsköztársasági erőszakos szervezetek tagjainak szóhasználatáról is [lásd például: 48., 99., 147.], vö. ezekhez: *Zolnay Vilmos–Gedényi Mihály: A magyar fattyúnyelv szótára. I–XX. Gépírat, Bp. 1945–1962. passim.*)

A nem visszaemlékezés típusú források publikálásánál meglátásom az, hogy míg B. Müller Tamás az egyes alrészekben általában keletkezésük időrendjének megfelelően adja közre szövegeit, a Politikai Nyomozó Osztály tanácsköztársasági iratai a számonkérések 1919. augusztus 1-je után létrejött dokumentumai közé kerültek – amely eljárás indoklását nem találtam a kötetben. E sorrend azért sem szerencsés, mert megítélem szerint jó lett volna, ha *A Belügyi Népbiztosság Politikai Osztályának szervezete* címet viselő, 1919. április 8-ai irat (193–194.) kerül a források sorozatának legelejére: ez ugyanis pontosan rögzíti a szervezet feladatát, célját – ami jó alapismereteket adhatott volna az olvasóknak a testület működésének egészére vonatkozóan. Igen hasznosak viszont a lábjegyzetbeli utalások az egyik forrástól a másikhoz, ugyanis az érdeklődők számára megkönnyítik az egyes dokumentumok közötti összefüggések felismerését.

A kötetben számos, nagyon jó minőségű kép található az események, a szövegek szereplőiről, a helyszínekről, iratokról: e sorok írója különösen hasznosnak tartja a politikai nyomozók országházbeli elhelyezkedését bemutató alaprajzot a 34–35. oldalakon. Nem találja ugyanakkor szerencsésnek a „Fejlec- és pecsétmontázs”-t a 80. lapon: ez ugyanis, szerinte nem való egy szaktudományos munkába.

A könyv végén helyes az *Életrajzi gyűjtemény*, a *Levéltári források jegyzéke* és az *Irodalomjegyzék* közlése – a legutóbbi elősegítheti a téma, a korszak iránt érdeklődő olvasók tájékozódását a Magyarországi Tanácsköztársaság újabb szakirodalmában.

A *Vörösteror az Országházban 1919* gondosan elkészített, érdekes munka – e sorok írója pedig bizik abban, hogy B. Müller Tamás folytatni fogja az Országház történetére irányuló kutatásait, annak eredményeivel hozzájárulva nemcsak az épület, az abban működő testületek, hanem éppen ezeknek a magyar történelemben különösen nagy jelentősége miatt, az ország története egészének pontosabb ismeretéhez is.

Vörös Boldizsár

Bene Krisztián

A FRANCIA ANTIBOLSEVIK LÉGIÓ A KELETI HADSZÍNTÉREN

Magyar Hadtudományi Társaság, Bp.–Pécs, 2013. 320 o.

A könyv a Magyar Hadtudományi Társaság gondozásában megjelenő Fejezetek a hadtörténelemből kiadványsorozat második köteteként látott napvilágot 2013-ban. Témaválasztása már önmagában is érdekes, hiszen a második világháború különböző aspektusaival kapcsolatban ugyan könyvtárakat megtöltő irodalommal rendelkezünk, ám a francia kollaboráció szerepe ezekben a művekben kevésbé hangsúlyosan jelenik meg. A szövetségesek oldalán harcoló franciákkal valóban számos könyv és tanulmány foglalkozik, azonban a szövetségesek ellen harcoló franciákról érdemben alig emlékezik meg a francia történetírás, így kijelenthetjük, hogy a szerző mind külföldön, mind pedig idehaza hiánypótló munkát hozott létre, amikor céljául tűzte ki a német fegyveres erők kötelékében szolgálatot teljesítő francia önkéntesek történetének megismertetését.

A téma mélységét az is jól érzékelteti, hogy alapjául egy meglehetősen terjedelmes magyar nyelvű doktori értekezés (*Bene Krisztián: A francia fegyveres kollaboráció a második világháborúban. Pécs 2010.*), egy azt meghaladó hosszúságú francia nyelvű monográfia (*Krisztián Bene: La collaboration militaire française dans la Seconde Guerre mondiale. Talmont-Saint-Hilaire 2012.*), valamint több tucat idehaza és külföldön megjelent tanulmány szolgált. Joggal feltételezhetjük, hogy számos olyan – eddig főként ismeretlen – információ állt a szerző rendelkezésére, amit érdemesnek talált megosztani az olvasóközönseggel. A kötet szerzője Bene Krisztián, a Pécsi Tudományegyetem Francia Tanszékének vezetője, egyetemi adjunktus, aki 2010-ben summa cum laude minősítéssel védte meg a fenti speciális témának szentelt doktori értekezését.

Bevezetésében a szerző részletesen bemutatja kutatásának állomásait, valamint azokat a forrásokat, melyekre a munka során támaszkodott. Külön kiemeli, hogy a rendelkezésre álló könyvészeti források nagyobb része az érintettség okán elfogult személyektől származik, így bár használatuk nem elvetendő, de csak és kizárólag a levéltári forrásokkal való összevetés után elfogadható. Ennek jegyében a munka gerincét a különböző francia (Archives nationales françaises, Institut d'histoire du temps présent, Service historique de la défense) és német (Bundesarchiv-Militärarchiv) levéltárakban végzett kutatások adták, amelyeket a fent említett másodlagos források – elsősorban visszaemlékezések – alapos forráskritika után csupán kiegészítettek.

A mű öt részből áll, melyek kronologikus sorrendben tárgyalják a francia fegyveres együttműködés emblematikus szervezetével, az ún. Légion des volontaires français

contre le bolchevisme-mel, azaz a Francia Antibolsevik Légióval kapcsolatos érdemi eseményeket. Az első fejezetben a szerző fontosnak tartja bemutatni a jelenség előzményeit, melyek igen messzire nyúlnak vissza, hiszen az első világháború hatásai ugyanolyan fontosak, mint a két háború közötti nemzetközi nagypolitika vagy a francia belpolitikai paletta egyes szélsőséges csoportjainak körében végbemenő ideológiai változások. A szerző annyi engedményt tesz az olvasónak, hogy könyvében kevésbé részletesen tárgyalja a francia nagypolitika történéseit, ehelyett inkább a későbbi fegyveres együttműködésben központi szerepet játszó szélsőséges politikai mozgalmak tevékenységét járja körbe. Ennek köszönhetően a Franciaország történelme iránt érdeklődő magyar olvasó megismerheti a korszak európai nagyhatalmi politikai rendszerében betöltött francia helyzetet is, amely önmagában is érdekes lehet a korszakot jobban megismerni vágyók számára. Legalább ilyen fontos a második világháború alatti francia politikai-katonai viszonyok bemutatása, mely nélkül értelmezhetetlen lenne a németekkel való együttműködés is. Ugyanakkor nagyon fontos felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy a vizsgált időszak nagyobbik felében a francia kormányzat meghatározó erői elzárkóztak a kollaborációtól, ezért fog az jelentős ideig az állami kereteken kívül, a fent említett szélsőséges politikai erők „magánvállalkozásaként” megvalósulni.

A következő rész a már szűkebb értelemben vett fegyveres kollaborációval foglalkozik és a Francia Antibolsevik Légió történetét mutatja be részletesen. Ennek keretében először megismerhetjük a szervezet megalakulásának körülményeit, a tagság toborzását, a jelentkezők motivációját, lengyelországi kiképzését, majd pedig ezt követően azokat a körülményeket, amelyek a fegyveres alakulat katonai alkalmazásához vezettek. Érdemes kiemelni, hogy a politikai indíttatásból a párizsi kollaboráns pártok bábáskodása mellett létrehozott szervezet nem ért el átütő sikert a francia lakosság körében, mikor toborozni kezdett, hiszen a közel háromszor annyi jelentkezőből végül a keleti hadszíntéren csupán alig 5 800 fő teljesített tényleges szolgálatot.

A fentiekből következően fontos leszögezni, hogy a kezdetekkor a francia kormány nem vállalt aktív szerepet az alakulat működésében, később azonban – felismerve a benne rejlő politikai és katonai lehetőségeket – már megpróbálta befolyása alá venni, ez a kísérlet azonban kudarcot vallott a német fél ellenállása miatt. Ebből kifolyólag a Francia Antibolsevik Légió a francia szélsőséges erők kezdeti jelentős befolyása ellenére mindvégig német irányítás alatt maradt. Ez tette lehetővé azt is, hogy a katonai egység 1941 novemberétől a Moszkva elleni német támadó hadműveletben is részt vegyen, noha sem létszáma, sem kiképzettsége nem tette erre alkalmassá. Ennek megfelelően az első vonalban való jelenlét rövid életűnek bizonyult, néhány hetes, nagy veszteségekkel járó és dicstelen szolgálat után a Légiót a hátszágba irányították átszervezésre és újbóli kiképzésre. Eredményeként a francia alakulat a következő éveket közvetlen német alárendeltségben partizánvadászattal töltötte, amely jobban megfelelt tagjai felkészültségének.

A negyedik fejezet a francia kormány lépéseire koncentrál, melyekkel a vezető francia politikusok megpróbálták helyet követelni maguknak a fegyveres kollaboráción belül. A szerző szerint a francia vezetés túl későn eszmélt és nem volt képes kiaknázni a francia fegyveres potenciálban rejlő alkupozíciót, így az egymást követő engedmények mindig csupán a német érdekeket szolgálták anélkül, hogy hasznot hajtottak volna Franciaországnak. A francia kormány által létrehozott új szervezet, a Légion tricolore (Trikolór Légió) tevékenysége teljes mértékben alátámasztja ezt a megállapítást. A szervezetet 1942 tavaszán hozta létre a francia vezetés azzal a céllal, hogy a Francia Antibolsevik Légiót magába olvasztva egyrészt új alapra helyezze a francia–német katonai kapcsolatokat, másrészt pedig minimálisra csökkentse a kollaboráns pártok kezében összpontosuló katonai potenciált. A biztató kezdetek után azonban a kezdeményezés látványos kudarcot vallott, mikor 1942 őszén a német hatóságok a fegyverszüneti

feltételek megsértésének ürügyével elrendelték a szervezet feloszlását, további szolgálatot választó tagjait pedig átírányították a szovjet hátszországban feladatát ezalatt is zavartalanul folytató Légio kötelékébe.

Az ötödik fejezetből megtudjuk, hogy a partizánvadászattal megbízott francia alakulat folyamatosan a keleti hadszíntéren teljesített szolgálatot egészen 1944 júliusáig. Bár ez idő alatt az első vonalban csupán egy epizodikus felbukkanása volt (1944 nyarán, közvetlenül Németországba való visszairányítása előtt), az alakulat a Közép Hadseregcsoporthoz tartozó hátszországában számos partizánelhárító hadműveletben vett részt a német fél számára is meglepő hatékonysággal, melyeket vonakodva ugyan, de még a felettes német hatóságok is elismertek és jelentős számú kitüntetéssel jutalmaztak. Ennek ellenére a Légiót 1944 augusztusában feloszlatták, tagjait pedig kötelező érvényre – és gyakran akaratuk ellenére – átvezényelték a Waffen-SS kötelékébe, ahol a háború utolsó napjáig harcolniuk kellett.

A könyv összegző fejezetében a szerző arra a következtetésre jut, hogy a tisztán politikai indíttatásból létrehozott Francia Antibolsevik Légio harctéri tevékenységétől függetlenül nem volt képes megfelelni az alapítói által támasztott elvárásoknak. A szélsőjobb oldali mozgalmak képviselői ugyanis saját helyzetük látványos javulását remélték elérni a németek oldalán való katonai részvétellel, egyesek számára még Franciaország politikai vezetésének megszerzése sem tűnt elérhetetlennek, azonban a német katonai és politikai vezetés fellépése miatt ezen célok közül semmi sem valósult meg, így tehát az egyébként is jelentéktelen katonai erővel rendelkező alakulat tagjai teljesen feleslegesen áldozták életüket a keleti hadszíntér küzdelmeiben.

A kötet értékét nagyszámú térkép és fénykép emeli, melyek közelebb hozzák a témát az olvasóhoz. A képek egy része külön érdekességet jelenthet, hiszen korabeli magyar propagandaújságok kép- és szöveganyagának felhasználásával kerültek be a kötetbe. Elvárható módon a gazdag bibliográfia mellett számos levéltári dokumentum ismertetése található a könyv mellékletében, valamint a jelentősebb személyek betűrendes életrajzával is találkozunk egy külön fejezetben, így a tudományos igényű érdeklődők is eredménnyel forgathatják a terjedelmes monográfiát. Mindezek alapján elmondható, hogy az olvasó egy jó stílusú, olvasmányos és szakmailag megbízható összefoglalót vehet kézbe egy ezidáig kevésbé ismert, de nagyobb érdeklődésre számot tartó témáról, ha elolvassa Bene Krisztián könyvét.

Kult László

TUDÓS ÉS KATONA

Markó Árpád visszaemlékezései I–II.

Szerk. Kincses Katalin Mária – Mészáros Kálmán

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp., 2014. 488 o.

2015 áprilisában – Romsics Ignác akadémikus szavaival – egy „valódi reneszánsz személyiség” mintegy ezeroldalas, két kötetben megjelent visszaemlékezéseit mutatták be a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum dísztermében. Markó Árpád (1885–1966) ugyanis hivatásos katonatiszti pályája mellett nem csupán a történettudomány, de a hegedű szolgálatában is hosszú évtizedeket töltött el. A katona, hadtörténész, levéltáros, akadémikus tudományos munkássága, amely a 17–19. századi magyar hadtörténelem

számos korszakát felöleli, a hazai hadtörténetírás megkerülhetetlen, az utódok által gyakran méltatott és hivatkozott fejezete.

Teljes életútját, katonai és tudományos pályáját, társadalmi kapcsolatrendszerét és kamarazenei tevékenységét, illetve személyiségét és világlátását is bemutató részletes, alapos és érintetlenül fennmaradt visszaemlékezés-sorozatát Markó az 1960-as évek közepén személyesen adta át a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának, a szerző saját példányai pedig az ezredfordulón kerültek a Hadtörténelmi Levéltárba. Ezeket fűzte össze a szerzői szándéknak is megfelelő logikus rendben a szerkesztőpáros. A Kaleidoszkóp című, mozaikszerűen összefűzött, szintén kéziratos formában fennmaradt emlékkép-sorozat közlésétől azért tekintettek el, mert annak egyedül rendelkezésre álló akadémiai példánya a fejezetszámok alapján hiányosnak tűnik.

Az első nagyobb szakasz – *Hatvanöt esztendő muzsikája. A hegedű szolgálatában* címmel – a 12 éves korától hegedűművésznek, majd karmesternek készülő Markó zenei érdeklődéséről, képzéséről, műveltségéről és hatvanöt éven át tartó amatőr, de professzionális muzikusokra jellemzően intenzív, „a világ mindennapi színteréről szinte elszálló” kamarazenei pályafutásáról, „minden politikán felül álló és élő művészetéről” számol be, elsősorban a „maga szórakoztatására”, ugyanakkor egyfajta „művelődéstörténeti korrajz” szándékával is. A hegedülés és a koncertlátogatás az ő számára ugyanis nem csupán zenei műveltségéből fakadó napi szintű szükséglet, hanem egyben a társadalmi érintkezés, kapcsolatteremtés és kapcsolattartás legmeghatározóbb eszköze és módja is volt.

A szerző szeretettel emlékezik meg Boroviczényi Nándor, a „Főtisztelendő Tanár úr”, illetve „az erősen szemita jellegű” arcú zeneakadémiai növendék, Pécsi Károly rozsnyói hegedűóráiról, sőt elhivatott muzsikusként a hegedű keletkezéstörténetébe is beavatja az olvasót. Markó saját zenekarával a Radetzky Marschot játszotta kadétkorában, fellépett „bozontos művésziparókában”, kamarazenesz társa, Puky Endre, ismert kormánypárti politikus és többek között nemzetgyűlési, illetve országgyűlési alelnök mintájára zenei „anyakönyvben” jegyezte fel, mikor, hol, kikkel és mit játszott. 1945-ig mintegy kétszáz zenei esemény rögzítéséig jutott. (Sajnos, ez a feljegyzés elveszett a második háborús pusztulás alatt.) Számára „Lajos bácsi” – értsd Beethoven – maradt mindig a kamarazene-költők fejedelme, illetve Mozart és Haydn a kamarazene apostolai.

Markó Árpád 17 évesen, saját bevallása szerint „zenei élete tessedésében” – miután Pécsi nem tudta tovább vállalni az oktatását, illetve megszemlélte a császári és királyi VI. hadtest Rózsnyó környékén tartott hadgyakorlatát – döntött úgy, hogy hivatásos katona lesz. A Wiener Neustadt-i Mária Terézia Katonai Akadémia elvégzése után 1906-ban hadnagyként került a kassai béke-állomáshelyű, cs. és kir. 34. magyar, „hősi hagyományokban gazdag derék” gyalogezredhez, majd – miután a közös haderő vezérkari iskolájába nem vették fel – a cs. és kir. 13. komáromi utászszázalóalnál abszolválta műszaki kiképzés után ezrede utászosztagának parancsnoka lett főhadnagyi rangban. Hadtörténelmi pályafutása – erről szól a második, *Életem a történettudomány szolgálatában* címet viselő nagyobb fejezet – tulajdonképpen 1915 tavaszán kezdetét vette, amikor ezredsegédtisztként minden, az ezredét érintő eseményről és parancsról értesült, és azokat a harcok résztvevőjeként átélte harci cselekményekkel együtt, kiegészítve a betegsége miatti hosszabb távollétei alatt történetekkel, kötelességszerűen naplóban, majd később önálló hadtudományi monográfiában rögzítette is.

Markó 1921 júniusában – miután a Felvidéket el kellett hagynia és az újjászerveződő hadseregben, az ottani „erősen sovíniszta érzések”, „az új, politizáló honvédszellem” és a tisztek és a legénység közötti „rendkívül durva érintkezésmód” miatt, illetve a „rég, katonás, hagyománytisztelő szellem” eltűnése okán sem találta meg a számítását – lett a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum munkatársa. A latin és a görög nyelvismeret mellett németül is franciául is kiválóan beszélő Markó fél 9-től délután 2-ig tartó hivatalos

elfoglaltsága alatt, kezdetben – az akkor még befejezetlen Országos Levéltár két legfelsőbb emeletén – első világháborús iratok, térképek válogatásával, rendszerezésével foglalkozott, majd a főigazgatóság központi titkári teendőit látta el. Emellett önkéntes hallgatóként a Pázmány Péter Tudományegyetemre is beiratkozott, ahol egyebek között Szekfű Gyulától, Lukinich Imrétől és Domanovszky Sándortól sajátította el a hivatása műveléséhez szükséges történelmi ismereteket. Első megnyert pályadíjából egy bórszandált vásárolt. Az 1926-ban megalakult ún. Régi Levéltári Osztály vezetését a kezdetektől egészen 1940 májusában bekövetkezett nyugállományba helyezéséig látta el.

Kezdetben a levéltár létjogosultságát is igazolni kellett a felettesek előtt. Markó felidézi az egyik, meg nem nevezett honvédelmi miniszter kifakadását: „Hagyjatok nekem békét a levéltárral. A mai zavaros időben semmi szükség nincs erre az intézményre, a pénz nekünk fegyverekre kell, nem ócska papírokra.” Gyaníthatóan Gömbös Gyuláról van szó, akit később meg is nevez, mint aki nem csupán Markó működése iránt volt „teljesen közönyös”, de azt sem tartotta szükségesnek, hogy megtekintse a hadtörténelmi levéltárat. Ugyanakkor az anyaggyarapításban maga Markó is élen járt, amikor a Rádióban olvasta fel az intézmény kérését, amelyben felszólították az ország összes katonai parancsnokságát, a volt tényleges és tartalékos tiszteket, főleg pedig a magasabb rangban nagyobb kötelekeket vezető törzstiszteket és tábornokokat, illetve a vármegyei és városi hatóságokat, hogy juttassák el az elhalt tisztek hagyatékának katonai természetű iratait a levéltárba. Persze, ehhez az is kellett, hogy a szakemberek megállapítsák: hangja, orgánuma és előadómódja „teljesen alkalmas a rádió akkori felvevő készülékein való továbbításra”.

Az elismert tudományos műhellyé vált intézményben – bár azt nem sikerült elérni, hogy a minisztérium önként jelentkező tiszteket vezényeljen a tudományegyetem történelmi képzésének elvégzésére és biztosítsa előmenetelüket a levéltár tudományos beosztásában is – az 1930-as években egyidejűleg három hadtörténész akadémikus is tevékenykedett. Pilch Jenő ezredes a könyvtár élén állt, Gyalóky Jenő ezredes a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztőségének irányítója, Markó Árpádot pedig 1934-ben választotta levelező tagjainak sorába a Magyar Tudományos Akadémia (a Hadtudományi Bizottságnak már 1931-től meghívott tagja volt). Ettől függetlenül a lelkes levéltáros-hadtörténésznek meg kellett élnie azt a „komikusan fonák helyzetet”, hogy a Ludovika hadtörténet tanára, egy vezérkari őrnagy felkereste és azt a kérdést intézte hozzá, nem tudna-e valakit megnevezni, aki neki útbaigazítást tudna adni a Rákóczi-szabadságharc hadművelési részletkérdéseiről. Markó szerényen magára mutatott és elmesélte a meglepett kollégának, hogy az Akadémia épp a Rákóczi-kor háborúinak alapos, szakszerű feldolgozása miatt választotta őt levelező tagjává. Székfoglalóját 1935 áprilisában az 1709-es lipthói kuruc hadjáratról tartotta meg.

A tudós katona felidézi, hogy első, nyilvánosságra került munkájával tízéves korában megnyerte a fővárosi *Kis Lap* című ifjúsági hetilap pályázatának második díját. A nyári vakációjáról írott pályamunkáját a lapot Forgó Bácsi néven szerkesztő Ágai Adolf újságíró tíz kötettel jutalmazta. Utólag azt is „előremutató jelként” értelmezte, hogy érettségi vizsgáján történelmi kérdésként a 18. század világtörténelmi eseményeiről és azoknak a magyar nemzet történetére gyakorolt hatásáról, többek között a Rákóczi-szabadságharcról kellett beszámolnia, ráadásul magyar irodalomból Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér életéről kellett beszélnie. A kötetből megismerhetjük a 40 éves tudományos pályafutás minden fontos epizódját, a különböző kutatási témák, a belőlük megjelent publikációk, könyvek megalkotásától kezdve a tudományos életben való részvételének minden fontos állomásáig.

Markó saját bevallása szerint az 1935 utáni évtizedben „dolgozott a legtöbbet”, és ekkor jelent meg a legtöbb, történetírói pályáján határkőnek számító könyve és értekezése. Arra nyilván ekkor nem volt lehetősége, hogy a horatiusi mondásnak az általa is

vallott igazságát, hogy leghelyesebb, ha a könyv *nonum prematur in annum* – azaz legalább kilenc évig heverjen a polcon, mielőtt a nyilvánosságra kerül, hogy az írónak legyen ideje munkáját ismételten átolvasni, átgondolni – a gyakorlatban is érvényre juttassa. A Rákóczi-, Zrínyi- és Hadik-kutatásokon kívül kiemelendők a különböző tudományos (pl. az 1938. évi nemzetközi történetzkongresszuson, Zürichben) és tudományos ismeretterjesztő fórumokon (a Magyar Történelmi Társulatban, a Tiszti Kaszinóban, a Kisfaludy Társaságban és a Magyar Rádióban) tartott előadásai és felolvasásai. Az „igazi Rózsa Sándorról” szóló írását 1927-ben tizenöt folytatásban közölte Pethő Sándor szerkesztő javaslatára a *Magyarság* című napilap. A kézirat „lerántotta a glóriás nimbusz mondvacsinált hazafias palástját egy közönséges kapcabetyár válláról”. Ráadásul a kapott honoráriumából egy kéthetes tartózkodásra is futotta az olasz fennhatóság alatt lévő Abbáziában.

Markó leginkább azt fájlalta, hogy bár tudományos körökben munkásságát elismerték, a honvédség legfőbb vezetősége nem méltányolta erőfeszítéseit és ezért a „meg nem értés és csökönyös korlátoltság iszapos árjában” kellett úsznia. Somkuthy József altábornagy, honvédelmi miniszter 1936 őszén Rátz Jenő, a Vezérkar főnökének előterjesztésére ingerülten így reagált: „Hagyjatok már békét nekem Markóval. Ha annyira kitűnő tudós, akkor tegyétek meg őt kultuszminiszternek vagy az Akadémia elnökének, de a honvédségben ezredes nem lesz.” Habsburg József Ágost nyugállományú tábornagy, az MTA akkori elnöke erre azt válaszolta: „Rendben van. Száz év múlva senki sem fogja tudni, hogy hívják ma a honvédelmi minisztert, de ha valaki száz év múlva a Rákóczi-szabadságharcra fog foglalkozni, az akkor tudni fogja, ki volt Markó Árpád.” A tudós katona végül mégis ezredes lett, 1938. november elsején, „különös kormányzói kegyel”. Akkor már az őt jól ismerő Rátz volt a szakminiszter és Werth Henrik gyalogsági tábornok a Vezérkar főnöke.

Markó a múlt század harmincas éveiben Tolnai Vilmos egyetemi tanár biztatására a „szörnyű magyar »honvéd nyelv« megtisztítása mozgalmának” élére állt. 1940-ben, a *Magyar Katonai Szemle* szerkesztői értekezletén állt elő tervével, de akkor „kereken elutasították”, arra hivatkozva, hogy „ilyenre most nincs pénz”. Végül 1958 és 1961 között jelent meg hét folytatásban az Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez című munkája a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain. Véleménye szerint például „előbban komikusan hatott”, amikor egy feljebbvaló mondanivalóját befejezve így bocsátotta el a beosztottjait: „Köszönöm, uraim, lelépni.” „Hová lépünk le a szoba padlóján?” – gondolta magában és Rátz Jenő meggyőzésével sikerült is elérnie, hogy az „Abtreten” német műszó szolgál fordításával meghonosodott „lelépni” vezényszót a „Végeztem!” ki-fejezéssel pótolják.

Hosszú levéltári működése legnagyobb eredményének azt tartotta, hogy Hadik András három nagy ládában őrzött levéltárát a tábornagy közvetlen leszármazottjától, dr. gróf Hadik-Barkóczy Endrétől rendezett állapotban megszerezte. Markó beszámol még a külföldi kollégákkal, többek között Emile Pillias francia történésszel, II. Rákóczi Ferenc francia kapcsolatainak kutatójával létrejött személyes kapcsolatáról, a zürichi nemzetközi történetzkongresszusról, ahol Kosáry Domokos társaságában adott elő (A hagyomány és a forradalom hatása a Napóleon-kori hadügyre címmel). A Párizsban működő *Commission d'Historie Militaire Comparée* igazgatóságába is beválasztották.

A harmadik fejezet, *Katonaéletem 1905–1921* címmel, a képzés állomásainak bemutatásán túl mintegy 60 százalékban az első világháborús, a keleti hadszíntéren történt eseményekkel (különösen a Markó részvételével lezajlott harcokkal, utásztiszti feladatok bemutatásával) foglalkozik. Volt miről beszámolnia: a szerző harminc hónapot töltött a gyalogság első tűzvonalában. Célja az volt, hogy a Monarchia hadseregének „bemocskolt becsületét helyreállítsa”. A történéseket harcéri noteszei alapján „alul- és

felülnézetből”, azaz szubjektív megfigyelőként, értékelő, távolságtartó, a hadműveleteket átlátó és olykor kritikusan szemlélő katonatisztként és analitikus beállítottságú hadtörténészként is bemutatja. Érdekes részleteket olvashatunk a megszállt lakossággal való kapcsolattartásról (például arról, hogyan lett Markó egy rutén gyermek keresztapja), a német szövetségesekkel való együttműködésről, a tábori lelkesi szolgálatról, a hagyománytisztelet és a bajtársiasság megnyilvánulásairól. Plasztikus képet kapunk a frontesemények aprólékos és tárgyyszerű leírásán túl az ellátási és logisztikai problémákról, a kezdeti „kedélyes tüzelés” után a katonákat ért pszichikai nyomásról, a halál és a sebesülés élményéhez (előfordult, hogy egy sovány katonán egy lövés hét lyukat vágott) kapcsolódó mentális és pszichés reakciók változásairól is. Sőt, a több kitüntetéssel is jutalmazott, de „békés, szelíd természetű emberből gyilkossá lett” Markó hívó evangélikusként a más felekezetek iránt toleráns, az egyetemes keresztény értékek irányába mutató vallási elmélkedéseket is megfogalmaz. Katonai pályáját úgy összegez- te, hogy „békében, háborúban jól, eredményesen, kellemesen szolgált”.

A kötet végén *Hontalanságunk két éve* címmel terjedelmes memoár tudósít a második világháború utolsó napjairól, Markó és felesége meneküléséről az asszony birtokáról, a Győr vármegyei Rábapatona határában található Dénesháza pusztáról. Először a Sopron vármegyei Beleden, egy nyugalmazott evangélikus tanítónő házában (akivel a nyugállományú ezredes később is szoros barátságot ápolt), majd „a bizonytalan cigányélet”, mintegy egy hónapnyi vándorlás végén Ausztriában, az amerikai megszállási zónában, Altaussee barakktáborában leltek menedéket. E munkájának – amelyben immár nem aktív katonaként, tudósként vagy művészként, hanem a saját sorsának irányításából is kirekesztett, hontalanságra jutott bujdosóként írta le a belső vívódásait is – értékét növeli, hogy egykorú, 1945. március végétől vezetett vezérszavas, majd egyre részletesebb napló-bejegyzéseire és friss élményekre támaszkodva, csupán néhány évvel később, 1948–1949-ben rögzítette az eseményeket a napló és a memoár közötti átmeneti formában. A kétrészesre tervezett mű második fele nem készült el. Érdekes, más forrásból nem ismert epizód Lakatos Géza volt miniszterelnök és felesége látogatása a dénesházi birtokon, de régi barátja, Rátz Jenő volt honvédelmi miniszter és családja, továbbá Hóman Bálint vallás- és közoktatási miniszter sorsáról is említésre méltó adatokat közöl.

Markó felidéli, hogy az ausztriai Aschachban lévő tábor mellett egy magyar uszályon látta Fedák Sárít, aki egy fekvőszéken trónolva mulattatta a környezetét, és sajnálta, hogy nem volt idejük megtekinteni Ferenc József egykori nyári rezidenciáját Bad Ischlben. Többször panaszkodott a barátságtalan, nem a régi barátoknak, hanem a németek szövetségesének szóló fogadtatásra. A magyar menekültek, a tisztok és a legénység közötti vitákat, összetűzéseket, illetve az otthonról érkező hírek, a közép-európai térség átforgalmazását célzó szövetséges elképzelésekről szóló tudósítások, híresztelések fogadtatását is bemutatja. A barakktáborban – immár gyűjtőtábori, majd alkörzeti parancsnokként ismeretterjesztő és szórakoztató előadásokat szervezett, az ellátásról és a szálláskörülmények javításáról gondoskodott, és tartotta a kapcsolatot a szövetséges megszálló hatalmak helyi, „hihetetlenül pongyola” közigazgatást megszervező amerikai képviselőivel, és egy Ferenc József emlékére tartott misére is hivatalos volt. 1945 októberében tértek haza.

A háborút követő politikai és társadalmi változások, a súlyos anyagi és szellemi veszteségek (könyvtára és kéziratban lévő munkái nagy része megsemmisült) mellett személyes tragédiája (felesége elvesztése) további megpróbáltatások elé állították az idős tudóst. 1948 végén a megmaradt birtokát állami kézbe kellett adnia, 1949-ben akadémiai tagságát is visszaminősítették, a tanácskozó tagok testületébe sorolták, azaz „az Akadémia belső termeiből kitessekeltek az előszobába”. Előbb budapesti rokonaihoz költözött, majd 1951-től unokaöccse, Sztehlo Gábor biztosított számára egy szobát az általa vezetett evangélikus szeretetotthonok egyikében. Ezekben az években kezdte el

megírni visszaemlékezéseit és egy időre, amíg 1959-ben zenei hallását el nem veszítette, a muzsikáláshoz is visszatért. Utolsó éveiben egyik ismerőse szerint „intelligens közönnyel tudta nézni a világ folyását”. Ugyanakkor nem akart „letargikus beletörődésbe merülni” és „tétlen éveket csatolni életéhez”.

1948-ban még úgy gondolta, hogy történetírói pályája a háborút követő felfordulásban véget ért és az ezüstláncán függő Rákóczi-libertás is az íróasztalában egy skatulyában várta, hogy az ország visszanyerje a szabadságát. Kezdetben – a Rákóczi-kor történetírásában dolgozva, egyéb forrása nem lévén – „Isten kegyelméből és a Nagyságos Fejedelem jóvoltából” élt. Szerény keretek között, de saját meglátása szerint 1951 elejétől, amikor a neve ismét megjelent a szaksajtóban, és egy másik régi magyar főúr, gróf Zrínyi Miklós a kitelepítéstől is megmentette, „megszakítás nélkül eredményesen” tudta folytatni tudományos pályáját is. Kezdetben csupán tudományos segélyben részesült a Kultuszminisztériumtól, majd egy négyéves szünet után nyugellátását is folyósították. Levéltári kutatásokat végzett, megbízásokat kapott történeti munkák adatgyűjtésére (köztük Köpeczi Bélának a Rákóczi-szabadságharc francia diplomáciájára vonatkozó forrásfeltárásában, Benczédi László Thököly-anyaggyűjtésében és Klaniczay Tibor Zrínyi-kutatásaiban is részt vett), majd sorra jelentek meg a publikációi (a kapott „igen szép összegű tiszteletdíjakból” hegedűt vásárolt) és 1953-ban megítélték számára a történettudományok kandidátusa címet.

Az MTA Történettudományi Főbizottsága 1957-ben a hadtörténelmi albizottság, a Magyar Történelmi Társulat pedig 1962-ben az Igazgatóválasztmány tagjává választotta. Utolsó éveiben is aktívan dolgozott, 80. életévében korábbi kutatásaihoz csak kevéssé kapcsolható témáról, Kossuth Lajos törökországi emigrációban végzett hadtudományi munkásságáról írta és védte meg akadémiai nagydoktori értekezését. Az ötvenes-hatvanas években megjelent munkáiról úgy vélte, hogy azok „*standard jellegű források lehetnek mindenkor*” és azonos szöveggel akár Ferenc József, akár Horthy kormányzósága éveiben is megjelenhettek volna és soha senki nem kívánta tőle, hogy „átnyergeljen a politikai történetírás mezejére”.

A Magyar Tudományos Akadémia tanácskozó tagjainak teljes rehabilitációjára 1989-ben került sor, majd újabb tíz év elteltével Pilch és Gyalóky ezredesek mellett az ő neve is felkerült a Hadtörténeti Intézet és Múzeum akadémikusainak emléktáblájára. Kéziratban maradt visszaemlékezéseinek mostani közreadásától a szerkesztők azt remélik, hogy az hozzájárul a történelmi és hadtudósi életmű tudománytörténeti helyének kijelöléséhez is. A köteteket az teszi különösen érdekessé, hogy az átlagnál jóval nagyobb terjedelmű és sokkal izgalmasabb, jó tollal megírt visszaemlékezéseket nem egy történész (ez elég ritka eset), nem egy katona (ez már gyakrabban előfordul), hanem egy hadtörténész katona vetette papírra.

A forrásközlés a kéziratok keletkezési sorrendjét követi. Kincses Katalin Mária és Mészáros Kálmán tiszteletre méltó, gyakran nyomozói munkát végeztek, a kötetben csak monogrammal szereplő tisztról is kiderítették a személyazonosságát, zenei szak kifejezéseket tisztáztak, a gyógyvíz hatásáról értekeztek, amennyiben adatok pontosítására volt szükség, a memoár szereplőivel, azok leszármazottaival, illetve helytörténészekkel is felvették a kapcsolatot. A szerkesztés alaposságára jellemző, hogy a szűrős szemű recenzens hiányosságként csupán azt tudja felhozni, hogy olykor az Umlautról hiányzik a dupla ékezet.

A második kötet végén a teljességre törekedve közlik Markó Árpád teljes életmű-bibliográfiáját, mind a szerző által életében publikált, illetve posthumus műveket, reprinteket és újraközléseket, könyv- és folyóirat-ismertetéseket, továbbá a kéziratban maradt munkáit, mind a róla és munkásságról szóló irodalmat. Ezután következik a szerző által alkalmazott rövidítések feloldása, az idegen és régi (táj)szavak, katonai kifejezések

magyarázata, a számos kép, fotó és illusztráció lelőhelye, illetve a szerkesztői munka során felhasznált szakirodalom és internetes lelőhelyek jegyzéke. A kiadvány használatát terjedelmes földrajzinév- és személynévmutató könnyíti meg, ezáltal a jegyzetapparátus is áttekinthetőbbé vált és annak terjedelme logikus korlátok között maradt. A kötet címválasztását Ács Tibor részben a Markó Árpád nyomán (hasonló címen) Kiss Károlyról (1793–1866), a napóleoni háborúkban részt vett és az 1848–49-es szabadságharcban is fontos szerepet játszó későbbi hadtörténészről, az első magyar katona akadémikusról írott monográfiája inspirálta. Markó önmagát egy helyen „tollforgató magyar katonának”, másutt „író-katonának” nevezi.

A tudós katona remek hasonlaltal foglalta össze szakmai pályafutását. Eszerint rozsnói diák korában ült fel egy „helyiérdekű tudományos vonatra”, Wiener Neustadtban átszállhatott „egy gyorsabb személyvonatra” és megkedvelte a hadtörténetet. Ezen a vonaton „gurult tovább” Budapestre, a Hadilevéltárba, majd az Akadémia kapuján belépve átszállhatott „a tudományok gyorsvonatára”, amely „gyorsvonati sebességgel robogott a történetírás tájain”, de az a nagy kataklizma áradatában összetört, és ugyan a tespedés évei után „már csak egy gyengébb személyvonatra” szállhatott át, a tudományos pogygyászával a végállomáson kiszállva nem érzett semmi szomorúságot vagy csalódást.

Markó egy mezőgazdasági, növénytermesztésről szóló könyvben olvasott egy olyan meghatározást, mely véleménye szerint – *mutatis mutandis* – a történetkutatói és írói munkásságra is alkalmazható. „A föld felső rétegeiben, geológiai összetételében van egy bizonyos gazdagság. De ez magában nem elég ahhoz, hogy olyan terményeket hozzon létre, amelyek az ember testi táplálására alkalmasak. Ehhez az kell, hogy a talajt megfelelő módon elkészítsük, felszántsuk, fogatoljuk, tárcsázzuk, ásóval, kapával megdolgozzuk. Akkor nyugodtan vethetjük el gabonánkat, vagy ültethetünk bármit is a földbe, a benne rejlő *talajgazdagságot* ily eljárásokkal átváltoztathatjuk *talajerővé*. Ez ébreszti fel és fejleszti a növényeket és érleli meg őket. Történettudományos lelki táplálékainkkal is ez történik. A levéltárakban, könyvtárakban készen van a történetíráshoz szükséges adatgazdagság. Azt ható *erővé* a társadalom számára a lelkiismeretes történetkutató, bíráló és összeállító írói munka teszi.” (Kiemelések a szerzőtől.)

Az igen precíz szerző kéziratot csak akkor adott a nyomdába, ha azt legalább 8-10-szer már figyelmesen, a „helyes, szép és magyar írásra” figyelemmel átjavította. Büszke volt arra, hogy könyveiben „minden felesleges, görögtüzes honimádat nélkül, szakszerűen, tárgyilagosan, de nem szakembereknek is élvezhető módon” adta elő az eseményeket. Persze bizonyos szempontból ő is kora gyermeke volt, aki szerint „ellenségeink már régóta készítették elő” az első világháborút, többször utal negatív kontextusban valaki zsidó származására, például a csehszlovák hadsereg állományába belépő egyik ezredesről is megjegyzi, hogy félzsidó az illető. A második világhégest is sokáig csupán az „Istentagadó bolsevista irányzat elleni keresztes háborúként” értelmezte és német nyelvű hadtörténeti szintézisének előszavában is ő maga idézte Adolf Hitlernek a Reichstagban elmondott beszédéből a szövetségesnek tekintett magyar csapatoknak a Jugoszlávia elleni hadműveletekben tanúsított helytállását dicsérő mondatot. Ettől függetlenül az MTA máig utolsó katonatagjának, a két világháború között meginduló magyar szakmai történetírás vitathatatlanul nagy alakjának memoárja kötelező olvasmány a ma és a jövő hadtörténeti generációi számára, és a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is joggal tarthat számot.

Fiziker Róbert

Ungváry Krisztián
MAGYAR MEGSZÁLLÓ CSAPATOK
A SZOVJETUNIÓBAN, 1941–1944.

Esemény – elbeszélés – utóélet
Osiris Kiadó, Bp., 2015. 467 o.

Ungváry Krisztián egyike a legismertebb és legsokoldalúbb magyar történészeknek. Érdeklődési területe elsősorban a 20. század politika- és hadtörténete, de foglalkozik egyenruha-történettel, fotótörténettel, falerisztikával, továbbá Magyarország 1945 utáni állambiztonságának történetével is. Számos könyve közül a Budapest 1944–1945-ös ostromát feldolgozó nagysikerű monográfiának eddig hét magyar és több idegen nyelvű kiadása jelent meg. Művei közönségsikerét újszerű témaválasztásainak, tabukat döntögető friss szemléletmódjának és olvasmányos, közérthető stílusának köszönheti. Ráadásul azon tudósok közé tartozik, akik szívesen vállalják a szélesebb nyilvánosságot: publicisztikákban, interjúkban fejt ki nézeteit egy-egy időszzerű témáról, és nem riad vissza a közéleti-szakmai vitákban való részvételtől sem. A *Századok* olvasói bizonyára emlékeznek a Krausz Tamással e lap hasábjain 2013–2014-ben folytatott éles vitájára, amely a magyar megszálló csapatok szovjetunióbeli tevékenységéről szolt a Krausz Tamás és Varga Éva Mária által szerkesztett dokumentumkötet kapcsán. (A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947. Bp., 2013.)

Ungváry legújabb kötete is a fenti kérdést taglalja monografikus szinten. Témaválasztása ezúttal is találó, mivel a hazai történettudomány a legutóbbi évekig elhanyagolta, a nemzetközi szakirodalom pedig szinte meg sem említette a magyar megszálló csapatok tevékenységét. Már a kötet alcíme (*Esemény – Elbeszélés – Utóélet*) is jelzi, hogy a szerző nem a szó klasszikus értelmében vett hadtörténeti munkát írt. A könyv legfőbb célja az eseménytörténeti feltárás volt – hiszen ezt a munkát részleteiben eddig még senki nem végezte el –, a szerző azonban jóval meghaladta a hadműveleti jellegű megközelítéseket. Az olvasó áttekintést kap a Szovjetunió területén lezajlott háború társadalomtörténetéről, a megszállt területek lakosságának a mai tapasztalataink alapján szinte elképzelhetetlenül nehéz és nagyon sokak számára tragikus mindennapjairól („Alltagsgeschichte”), akárcsak az ottani holokausztról. A kép teljessége érdekében a kötet a német megszállási politikával, a partizánháború magyar aspektusaival, a korabeli hadbíróági ügyekkel, a munkaszolgálat történetével, továbbá az események utóéletével: az 1945 utáni felelősségre vonásokkal is részletesen foglalkozik.

A monográfia forrásbázisa széles, hiszen a szerző hosszú évek óta elmélyült és alapos kutatásokat végez németországi és magyarországi levéltárakban. Ungváry a felhasznált dokumentumokat – köztük orosz és ukrán iratokat is – szigorú forráskritikának veti alá, mivel jól tudja, hogy azok jelentős része, különösen az NKVD, illetve az ÁVH iratanyaga, kezdettől fogva manipulatív céllal íródott. A kötetben ezenkívül számos, többségében kéziratot visszaemlékezést, naplót, azaz személyekhez köthető forrást is felhasznált – erre utal az alcímben az „Elbeszélés” szó. Az ún. primer források hiányának pótlása mellett ezeknek az a szerepük, hogy ugyanarról az eseményről időben és perspektívában is különböző narrációkat jelenítsenek meg. A könyv végén olvasható Irodalomjegyzékben a legfrissebb magyar, német, angol és orosz szakmunkák is megtalálhatóak. Mindez együtt – valamint a szerző alapkoncepciója, amelyet a továbbiakban

igyekszünk felvázolni – azt eredményezi, hogy a monográfia szakszerűen megírt és elfogultságoktól mentes munka. Még akkor is, ha akad recenzens, aki ezt megkérdőjelezi, és „(pre)koncepcionálisan teljesen elhibázott”-nak, „neohorthysta szellemiségű”-nek minősíti azt. (*Krausz Tamás: „Úriember” megszállók és „jogtipró” partizánok? A magyar megszálló csapatok népirtó tevékenysége Ungváry értelmezésében.* <http://eszmelet.hu/krausz-tamas-uriember-megszallok-es-jogtipro-partizanak/>)

A könyv egyik legfőbb és elvitathatatlan erénye, hogy több mint 70 évvel a második világháború lezárását követően végre kíméletlenül szembenéz a múlttal, és nem hallgatja el, illetve nem szépítgeti a magyar megszállók által a Szovjetunióban a németekkel együtt elkövetett borzalmas bűncselekményeket. Szembesíti a társadalmat a saját felelősségével. Ungváry végkövetkeztetése ugyanis az, hogy a magyar csapatok partizánháborús tevékenysége jóval több áldozattal járt, mint ez a Wehrmacht „átlagos” alakulatai esetében tapasztalható. Ezzel megcáfolja azt a közkeletű magyar hiedelmet, miszerint „a Magyar Királyi Honvédség megszálló katonái a németekhez képest egyfajta enyhébb opciót képviseltek volna.” Ezt elsősorban azzal magyarázza, hogy „a rossz felszereltség, a kiképzési hiányosságok, túlteljesítéshez vezető kisebbségi komplexusok és a »vendégszereplésből« adódó felelőtlenség [tehát az, hogy nem létezett önálló magyar megszállási politika, és a honvédség megszálló alakulatai csak egyfajta »szolgáltatói« tevékenységet végeztek – L. B. B.] egyaránt radikalizálóan hatott a magyar parancsnokok viselkedésére.” (436.)

Magától adódik a kérdés: mit tudott a legfelsőbb magyar katonai és politikai vezetés az ártatlan lakossággal szemben a partizánvadászatok ürügye alatt elkövetett szörnyűségekről? Ungváry válasza egyértelmű: mindent. Mint ahogy arról is tudomása volt, hogy az *Einsatzgruppék* a magyar megszálló csapatok aktív segédletével módszeresen gyilkolják a zsidó lakosokat. Horthy Miklós vagy Szombathelyi Ferenc azonban – de ugyanígy a legutolsó szakaszvezető – nem aggódott amiatt, hogy a megszállás során elkövetett atrocitásoknak később súlyos politikai következményei lehetnek. „Az eddig feltárt dokumentumokból... nem sok olyan van, ami arra utalna, hogy a felső katonai vezetést különösebben aggasztotta volna alárendeltjeik átokfutása. Ez pedig felveti a felső katonai és politikai vezetés felelősségének kérdését is” – vonja le következtetését a szerző. (437.)

Krausztól eltérően – aki a már említett dokumentumkötetben „a Horthy-rendszer kettős népirtásának (a holokauszt és a Szovjetunióval szembeni népirtás)” „tényéről” írt (*Krausz Tamás: Az elhallgatott népirtás.* In: *A magyar megszálló i. m. 39.*) – Ungváry úgy véli, alaptalan a *minden szovjet lakost* érintő tudatos népirtás vádja. Anélkül, hogy az elkövetett bűncselekményeket kétségbe vonná, kifejti: a német politikai vezetés részéről csakugyan létezett népirtási intenció, ezt azonban már a legfelsőbb náci körökben sem övezte teljes konszenzus, végrehajtását pedig számos tényező akadályozta. A népirtás ugyanis nem öncél volt, hanem hatalompolitikai eszköz, amelyet hol alkalmaztak, hol pedig nem. Tudatos népirtásról szerinte három esetben lehet beszélni: Leningrád szisztematikus és tervszerű kiéheztetése, a szovjet hadifoglyok ellátása (pontosabban: éhhalálra ítéltése) és a zsidó származású lakosok legyilkolása kapcsán. Magyar csapatok az utolsó kettővel kerültek érintkezésbe: a másodikkal csupán áttételesen, míg a harmadikkal, tehát a holokauszttal, teljes mértékben. Ungváry tehát a megszállást – helyesen – nem „monolit egységként” látja, és meggyőzően bizonyítja, hogy annak következményei rendkívül eltértek egymástól, attól függően, hogy az adott térségben mennyire volt partizánveszély. „Nyugat-Ukrajnában – írja – alig fordult elő túszok kivégzése és falvak felperzselése. Sokkal inkább jellemző volt a lakosság és a megszállók közti viszonylag szimbiotikus állapot – leszámítva természetesen a zsidóüldözést, amelyben a magyar megszállók is részt vettek, és esetenként a zsidók vagyontárgyaival is növelték a helyi lakosság kollaborációs hajlandóságát.” (393.)

A könyv legmeggrázóbb fejezete az éppen itt, a Dnyepertől nyugatra fekvő ún. Ukrajna Birodalmi Komisszariátusban (RKU), a Nyugati Megszálló Csoport működési területén végrehajtott holokauszt leírása. Csak 1942-ben 362 ezer személyt gyilkoltak meg az RKU területén, ami az ott élő, a lakosság több mint 10%-át kitevő ukrán és lengyel zsidóság szinte teljes elpusztítását jelentette. A tömeges kivégzéseket a német SD-tagok hajtották végre saját kezűleg. A többnyire ukrán származású segédrendőröknek az áldozatok közvetlen megfélemlítése és ütlegetése, míg a magyar katonáknak a terep biztosítása, az áldozatok helyszínre kísérése volt a „feladata”. A fejezet egyik sokat használt kulcskifejezése a *referenciakeret*. Ez arra a szociális folyamatra utal, amely egy csoport tagjai számára meghatározza viselkedésük normáit. A háború, a helyi ukrán antiszemitizmus és a náci politika folyamatos brutalizálódása teljesen megváltoztatta a katonák addigi referenciakeretét, amennyiben a zsidók és partizánok lemészárlása már nem tűnt erkölcsileg elítélendő cselekedetnek, hanem teljesen helyénvaló dolognak számított. A tömeggyilkosságokban való – igaz, csupán közvetett – részvételt a legtöbb honvéd súlyos tehernek tartotta ugyan, és legszívesebben nem vett volna részt benne, de azzal nyugtatták magukat, hogy „csak” zsidókról van szó. Voltak köztük persze szadista beállítottságúak, de olyanok is, akik a kivégzések láttán elájultak. A kép árnyalása végett Ungváry mindehhez hozzáteszi: a helyi zsidóságnak pozitív élményei is lehettek a magyarokról. Akadt olyan túlélő, aki ötven évvel később úgy emlékezett vissza, hogy a „magyar katonák jól viselkedtek velünk, a maradékot odaadták, néhányan cukrot is adtak.” (210.)

A Keleti Magyar Megszálló Csoport területén elenyésző számban éltek zsidó származású lakosok, viszont az itt szolgáló honvédek rövid időn belül a partizánháború kelles közepén találták magukat. Szinte megoldhatatlan feladat elé kerültek: „igazi” partizánokkal nem vehették fel sikeresen a harcot, így az elrettentés és a megtorlás volt a legfontosabb eszköz. A korabeli magyar katonai jelentésekben szereplő megsemmisített „partizánok” az esetek jelentős részében ártatlan lakosok voltak. A tömeggyilkosságok áldozatain kívül százezres nagyságrendű lehet azon civilek száma, akiket nem gyilkoltak meg, „csak” – a németek, a magyarok vagy éppen a partizánok – elpusztították a vagyonukat, felégették falvaikat, házaikat. A honvédség vezetői – kevés kivételtől eltekintve – nem érezték felelősséget a lakosság sorsa iránt, leszámítva a lengyeleket, akikkel viszont a magyarok többsége szimpatizált. Mindehhez hozzá kell azonban tenni, hogy a partizánok akciói is inkább a lakosság terrorizálásában, és sokkal kevésbé a megszállók elleni harcban nyilvánultak meg. Joggal jegyzi meg a szerző, hogy a partizánmozgalom biztosította a „földalatti sztálinizmus” uralmát a lakosság felett, amely így csak a rossz és a még rosszabb között választhatott. „*Igaz, általában a német megszállás bizonyult rosszabbnak, de ez korántsem volt mindenütt egyértelmű.*” (10.)

Az események utóéletét, tehát az 1945 utáni felelősségre vonásokat vizsgálva, Ungváry arra a következtetésre jut, hogy abban a néhány ügyben, amely a megszállókkal volt kapcsolatos, sem a vádhatóság, sem a bíróság nem mutatott különösebb érdeklődést az események feltárására. A magyar hatóságoktól sokszor a szovjet belügyi szervek vették át az ügyeket. Bűn és büntelenség azonban nem sokat számított előttük, még ha nem is volt mindegyik eljárásuk teljesen alaptalan. Az általuk elítélt egyes személyek – sokszor már az 1960-as években lezajlott – rehabilitálása azonban ugyanolyan zavaros volt, mint a korábbi ítéletek. A magyar bíróságok által meghozott törvénytelen ítéletek 1989 utáni felülvizsgálata sem volt problémamentes. Olyan döntések is születtek (pl. Jány Gusztáv felmentése), „amelyek méltó folytatásai voltak a népbíróságok rendkívül problematikus ítélezési gyakorlatának.” (410.)

Összességében elmondható, hogy Ungváry adatgazdag és kiegyensúlyozott szemléletű monográfiája úttörő hozzájárulást jelent a téma kutatásához. Maximálisan eleget tesz annak a követelménynek is, amelyet egyik legfőbb kritikusa, a már idézett Krausz Tamás

így fogalmazott meg korábban: „Évtizedeket megkésve, a mi feladatunk sem lehet más, mint hogy éppen a nemzeti önbecsülésünk érdekében magunk is saját történetünk részeként tekintsünk a háború borzalmas eseményeire, úgy, ahogyan történt, részrehajlás nélkül.” (*Krausz Tamás: Az elhallgatott népiértés. In: A magyar megszálló csapatok i. m. 39.*)

L. Balogh Béni

Varga Krisztián

ELLENSÉG A BALOLDALON

A politikai rendőrség a Horthy-korszakban

Jaffa Kiadó, Bp., 2015. 252. o.

Nehéz fába vágja az a fejszét, aki a Horthy kori rendőrség baloldal elleni nyomozásait, illetve tevékenységét akarja feldolgozni. Egyrészt, körülbelül negyedszázad történetét és eseménysorát kell feldolgozni, s a „nagy” folyamatokban kell elhelyeznie a rendőrség munkáját. Másrészt pedig (még mindig) ott van az a korábban kialakított, kliséktől és túlzásoktól sem mentes kép a Horthy kori baloldarról, annak szerepéről és súlyáról, amellyel hébe-hóba még ma is találkozik az olvasó.

Varga Krisztiánnak nem ez az első publikációja a korabeli rendőrség baloldal elleni nyomozásairól – ezeket a korábbi írásait jól beépítette jelen munkájába –, de esetében az sem mellékes tényező, hogy bár dolgozott levéltárban is, jelenleg azonban aktív rendőrtiszt. Vagyis a forrásokat – ha úgy tetszik – kétféle szemmel is tudja olvasni. A könyv olvasmányos stílusán is érződik ez, ami ebben az esetben még inkább élvezetessé teszi a mű olvasását. Erénye a könyvnek, hogy a fényképek mellett szervezeti ábra segíti elhelyezni a politikai rendészeti osztályt a rendészeti hierarchiában, illetve bemutatja a felépítését is.

A szerző egyik visszatérő költői kérdése a könyvben, hogy vajon helyes volt-e, hogy a hatalom szinte csak egyfelé nézett, szinte csak az egyik irányba zárt. A válasz nyilvánvalóan nem, de ugyanakkor ne feledjük el azt sem, hogy amikor és amíg a politika engedte, a rendőrség határozottan fellépett a szélsőjobb ellen is. Talán emiatt kissé csalóka is a könyv alcíme.

A könyv három nagyobb fejezetben tárgyalja – lényegében kronologikus rendet követve – a korszak rendőrségének politikai nyomozásokkal foglalkozó szervezeti egységének a történetét, különös tekintettel a bekövetkezett szervezeti és személyi változásokra. Az egyes fejezetekben részletesen megismerhetjük a baloldal elleni nyomozásokat, valamint az igen gyakran agresszív fellépéseket. S bár a könyv „csak” a baloldal elleni nyomozásokkal foglalkozik, de tudjuk, hogy a rendőrség dolgozott a jobboldalra is.

A könyv első összefoglaló jellegű fejezete (A politikai rendvédelem megszervezése) az előzményeket veszi sorba, némileg visszautalva arra, hogy már az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában is folytak politikai jellegű nyomozások, illetve megjelent az államrendészet fogalma, szükségessége, valamint első feladatai is. A háború utáni zavaros időszakban a rendőrség, és a politikai rendőrség különösen fontos volt minden hatalomban lévőknek. A Horthy kori rendőrségi gondolkodás kialakulásában pedig meghatározó „élmény” volt a Tanácsköztársaság 133 napos regnálása. Egyrészt, 1919. augusztus 1-jétől kiemelt feladat volt a Tanácsköztársaság vezetőinek, másrészt a rendszer

fenntartóinak felderítése, letartóztatása és bíróság elé állítása. Másrészt – s erről később részletesen is ír Varga Krisztián – beleivódott több rendőri vezető zsigereibe az a gondolat, hogy a kommunisták az egyes számú és egyben legnagyobb ellenségei, veszélyforrásai a kialakuló, illetve fennálló rendszernek. A másik fontos kérdés, ami ekkor rendeződött el majd két évtizedre, hogy a politikai rendészeti munka alapvetően rendőri feladat, rendőrségi munka. Ne feledjük, 1919–1920-ban a tiszti különítmények, de még maga a Honvédelmi Minisztérium is úgy gondolta, hogy mindez az ő feladata.

A második összefoglaló jellegű fejezet (A konszolidált rendszer politikai rendőség) lényegében az 1920-as évek konszolidációjától a második világháború, illetve Magyarországnak abba való belépéséig tárgyalja az eseményeket. A korszakot meghatározta két „főrendőr” személye: Andréka Károly és Hetényi Imre. A két ember egyben két stílus és két világszemlélet is volt, amely rámutat a rendőség változására éppúgy, mint arra, hogy maga a „világ”, és ezen belül Magyarország és a várható kihívások is változtak. Míg Andréka, és a későbbiekben is sokan továbbra is a kommunistákban, és általában a baloldaliakban (így a szociáldemokratákban is!) látták Horthynak és rendszerének a legnagyobb ellenségeit. Bár a könyv több konkrét esetet is említ, amelyben nyomoztak a politikai osztály rendőrei, de talán érdemes lett volna kicsit mélyebben tárgyalni ezeket, illetve jobban belemenni a Bűnügyi osztállyal folytatott hivatali, avagy hatásköri és jogi küzdelmeibe. Ez már csak azért is érdekes lett volna, mert a szerző a csendőrség színre lépéséről a politikai ügyekbe igen részletesen értekezett.

A nagy fejezeten belül külön fejezet foglalkozik a szociáldemokraták és a kommunisták elleni nyomozásokkal, megfigyelésekkel – ám amint arra már utaltunk: a korban sokan őket tekintették a rendszer legnagyobb ellenségeinek, de külön fejezetet kaptak az anarchista merénylők is, igaz kérdőjellel a fejezet címének végén. Ennek okát a szerző részletesen is kifejti (ismételten) rávilágítva arra, hogy a milyen könnyen válhatunk rögeszmék rabjaivá, illetve hogy még Magyarországon is élhettek örült, magányos merényleteket tervező emberek.

A szerző ebben az összefoglaló fejezetben foglalkozik a nyomozások gyakorlati kivitelezésének, illetve a korabeli operatív munkának a leírásával. Szerkesztési szempontokból talán szerencsés(ebb) lett volna ezeket a fejezeteket korábbra tenni, vagy jobban elkülöníteni a klasszikus „történeti” részekről, hiszen amit ezekben leír, azok lényegében általános érvényűek az egész korszakra nézve, sőt, azon túl is. De miről is van szó? A szerző egy igen hosszas részben ír a – ma már úgy mondanánk – hálózati munkáról (Bizalmi egyének, fedett rendőrök, informátorok). Ha eleddig bárkinek is kételye lett volna, hogy a beszerzés vagy a beépülés valami nagyon modern rendőri módszer, avagy valami kommunista áfium, nos, az nagyon hamar rájön, hogy nem. A rendőség kezdetektől preferálta, hogy a különböző politikai mozgalmakról közvetlen forrásból szerezzenek információkat, s így adott túl a megszerzett tudáson, befolyásolták az adott pártot, szervezetet – ha akarták, vagy érdekeik úgy kívánták. A szerző hosszasan sorolja azoknak a konkrét személyeknek a neveit, akiket a rendőség így vagy úgy beszerzett a magyar kommunista mozgalom (párt) soraiból. S így már érthető, hogy a magyar rendőség hogyan tudott olyan eredményesen fellépni a kommunista mozgalom tagjaival szemben a Horthy-korszakban. Ennek egyik legismertebb, és sok szempontból szimbolikus momentuma volt Rákosi Mátyás és Vas Zoltán elfogása 1925-ben. Ezek mellett pedig nem szorul immár különösebb magyarázatra, hogy a szovjet pártvezetés miért nem bízott a magyar fiókpártban. A másik rendőri munkáról szóló fejezet (Detektívek „nyers” munkában) hosszan értekezik a verés szerepéről és alkalmazásáról, amely a korban meglehetősen bevett és természetes szokása volt, nem csak a magyar rendőségnek. A szerző leír egy érdekes esetet, miszerint Hain Péterék betörték az akkor éppen Berlinben székelő magyar kommunista központba, s ellopták a magyarországi mozgalom terveiről szóló dokumentumokat,

illetve tagok és szimpatizánsok neveit tartalmazó listákat. Bár a szerző rosszállólag ír erről – a rendőrségi szempontból amúgy hasznos akcióról –, de ne feledjük el, hogy a ma hatályos magyar nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló törvény is igencsak tág teret ad a szolgálatoknak a titkos információk begyűjtésére.

A harmadik, nagy összefoglaló fejezet (A Politikai Rendészeti Osztály szerepe a második világháború alatti nyomozásokban) talán a legszerteágazóbb a három közül, s a recenszens talán itt is más sorrendbe rendezte volna a fejezeteket. Ennek eredője a második világháborúban keresendő, illetve bizonyos fogalmi változásokban. Bár a szerző többször is utal rá, talán lehetett volna ezt erőteljesebben tenni. Ebben az időszakban már messze nem a kommunista mozgalom volt a legveszélyesebb a regnáló államrendre, hanem a különböző szélsőjobboldali – nyilas pártok és mozgalmak. Ezzel szemben számos rendőri vezető, illetve a nyomozásokba bekapcsolódó csendőrség és vezérkari szervek továbbra is mindenhol kommunista-bolsevik akciót, összeesküvést, szervezkedést láttak. Nem volt mellékes szál az sem, hogy Hetényi Imrét megbuktatták, más interpretáció szerint nyugdíjazták 1938-ban. De helyettese, dr. Sombor-Schweinitzer József sem maradhatott a „politikai” osztályon, áthelyezték az örök rivális bűnügyi osztályra. Hetényi utódja azonban nem tudott felnőni a feladatához, amelyhez nagyban hozzájárult, hogy a rendőrségen belüli hivatali konkurenciaharcát a rutinos Sombor-Schweinitzerrel kellett megvívnia.

A szerző ügyesen járja körül azt a problémát, hogy a csendőrök, a rendőrök és a vezérkari szervek emberei elméletileg „egy csónakban eveztek”, de a más szervezeti kultúra, szocializációs háttér, és nem egy esetben a mégiscsak különböző célrendszerek csakhamar kiderültek. Így rövid időn belül feszültségek is keletkeztek a szervek között. De ezzel együtt (vagy mindezek ellenére?) mégis csak együttműködtek, avagy együtt kellett működniük. Ehhez a közös nevező a kémelhárítás lett. Mit is jelentett ez a gyakorlatban? Azt, hogy az új rezsim értelmében minden egyes kommunista személy egyben és ugyanakkor a Szovjetunió hírszerzője is. Ez az alapállás természetesen ilyen egyszerű formában messze nem volt igaz, de ez keveseket zavart. Így 1940-től kezdődően számos, nagy nyílt nyomozást hajtottak végre a rendőri, csendőri és katonai szervek. A nyomozások nagyságrendje, vélt és valós eredményei imponálóan hathattak. A kommunista mozgalom lényegében megszűnt létezni Magyarországon: 1943-ban hivatalosan is feloszlatták – az amúgy illegálisan működő – Kommunisták Magyarországi Pártját, de a helyette létrejött Béképárt sem vált tömegmozgalommá. Ugyanakkor a csendőrség és a vezérkar „vérszemet kapott”, s immár a szociáldemokrata mozgalmat is fel akarták számolni. Voltak, akik komolyan elhitték, hogy újabb forradalom lehet Magyarországon, amelyet meg kell akadályozni, bármi áron.

Azonban a felszíni sikerek sem tudták elkendőzni a szervek és szervezetek közti különbségeket és nézeteltéréseket. Ugyanakkor a szerző jó érzékkel, és pontosan fogalmazva kíséreltetnek írja le az Államvédelmi Központot, amelynek hírnevéhez és legendájához leginkább vezetőjének személye (Ujszász István vezérőrnagy) járult hozzá a legjobban.

A német megszállás azonban megint mindent felülírt. A német rendészeti és biztonsági szervek azonnal letartóztatták a németellenes rendőröket és csakhamar a Birodalomba deportálták őket. Másrészt pedig saját emberüket – Hain Pétert – hozták helyzetbe, aki megszervezhette a „saját” politikai rendőrségét, az Állambiztonsági Rendészetet. S bár eleinte talán Hain is komolyan vette magát és szervezetét, de az idő végül nem őt igazolta. Bár az Állambiztonsági Rendészet formálisan egészen 1945 májusáig megszakítás nélkül dolgozott – de mindezt október 15 után a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom árnyékában tette, tehette. Az indokolatlan erőszakot és adott esetben köztörvényes bűncselekményeket is elkövető egység „igazi” eredményt nem tudott felmutatni.

A széles levéltári forrásbázisra, valamint szakirodalomra épülő könyv mindenki számára élvezetes és egyben tanulságos olvasmány. Talán nem lesz elcsépeelt zárásként az a mondas, miszerint a könyv – sok szempontból – figyelmeztet és egyben üzen a mának.

Kovács Tamás

Miskolczi Ambrus
A VASGÁRDA 1927–1937
 Gondolat Kiadó, Bp., 2015. 278. o.

Miskolczi Ambrus – az Erdélyből áttelepült, a román és magyar történelmet és kultúrát egyaránt mélységében ismerő történész – ezúttal a Vasgárdáról írt könyvet. A Vasgárda vitathatatlanul egyike a huszadik századi európai történelem legkülönösebb jelenségeinek. A Vasgárda természetesen fasiszta mozgalom volt, nem az egyetlen, de kétségkívül a legnagyobb Romániában, ezért „értelmezése”, megmagyarázása felveti mindazokat a kérdéseket, amelyeket általában a fasiszmusé. A fasiszmus egyszeri és rövid ideig tartó történelmi jelenség volt – amelynek megisméltődésére kevés az esély. (Vö. *Póczik Szilveszter*: Fasiszmusértelmezések. Bp. 1995.)

A tizenkilencedik század megszülte a modern társadalom két alapvető társadalomszervező intézményét: az állampolgári egyenjogúságon alapuló, magát racionálisan, a társadalmi szerződéssel legitimáló liberális nemzetállamot és a tőkés piacgazdaságot. Az első világháborúval, majd a nagy gazdasági világválsággal mindkét intézmény súlyos válságba került: a fasiszták – a kommunistákhoz hasonlóan – valami mindkettőn túlmutató társadalomszervezési formát kínáltak: olyan, az állam által kialakított nemzeti közösséget, amely valódi, az emberek életében gyökeredző társadalmi és lelki tartalmakkal tölti meg a nemzetállam formális jogi kereteit, ugyanakkor pedig a közjó érdekében ésszerű korlátok közé szorítja a piacot. Ez az alternatíva azonban csak ott válhatott nagy tömegek számára vonzóvá, ahol a polgári demokrácia és a szabadversenyes kapitalizmus nem ágyazódott még be megfelelően a társadalom „szövetébe”, s ahol a modernizáció, az iparosítás súlyos – demokratikus eszközökkel kezelhetetlen – feszültségeket generált.

A fasiszta rendszerekben nem jött létre *valójában* ez az új típusú közösség, de létrejött a *látszata*: az állami erőszak és a propaganda megteremtette össznemzeti fegyelem és lelkesedés. S hogy ez a látszat létrejöhessen – és sokszor nem csak e mozgalmak hívei, hanem a külső megfigyelők számára is valóságnak hasson –, ahhoz kellett a modern médiumok (rádió és film), amelyeket a nemzetállam a saját szolgálatába állíthatott. Ehhez kellett a művelődés útján megindult, a hagyományos közösségek világképét és értékrendjét már elvető, de önálló világképet kialakítani nem tudó, s ezért minden hatásra fogékony modern nagyvárosi tömegember, de kellett az is, hogy még *ne* létezzenek a nemzetállamok határain átjutó hatékony tömegkommunikációs eszközök (amilyen ma a televízió és az internet). Ez is mutatja: a fasiszmus korhoz kötött jelenség.

A felsoroltak közös vonásai minden olyan társadalomnak, amelyben a fasiszmus hatalomra jutott, vagy akár csak a hatalom közelébe került; tehát igazak Romániára is. A Vasgárda ugyanakkor sajátosan *román* jelenség is: Miskolczi Ambrus a Vasgárdáról szóló könyvének legfontosabb érdeme talán az, hogy – rögtön a könyv elején kijelentve, hogy a Vasgárda *nem* a német vagy olasz fasiszmus másolata (15.) – a román kultúrában

és politikában oly járatos szerző meg tudja mutatni nekünk a Vasgárda „románságát”: a két világháború közötti román társadalom, politika és kultúra egyedülálló atmoszféráját, amelyben ez a mozgalom kibontakozhatott. (Ám sajnálatos, hogy ez a bemutatás nem – vagy nem eléggé – egy általános fasizmus-kép „háttéré” előtt megy végbe, s Miskolczy egyáltalán nem használja Póczik Szilveszter kitűnő fasizmuselméleti munkáját.)

Miskolczy hatalmas forrásismerettel rendelkezik, a levéltári anyagon kívül bőségesen tanulmányozta az egykori legionáriusok visszaemlékezéseit, szóbeli interjúkat készített a volt vasgárdistákkal és alaposan ismeri a téma román és nemzetközi szakirodalmát és populáris irodalmát is, le egészen a II. Károly és Magda Lupescu szerelmét bemutató bestsellerekig.

Amikor a Vasgárdával szembesülünk, az első, ami – a német, vagy olasz fasizmussal egybevetve – meglep bennünket, az a mozgalom archaikussága, miszticizmusa, vallásos jellege. Egy ortodox ikon köré szerveződik a mozgalom, „az ikon cselekszik” a mozgalmon keresztül (47.), Mihály arkangyal nevét viseli, vezetője, Codreanu, szinte víziókban beszél és a nagy misztikusokhoz hasonlóan aszketizál és imádkozik (sem Hitler, sem Mussolini nem tett ilyesmit). Csodák történnek a mozgalom hősi halottainak sírjánál, (218.), a mozgalom résztvevői ortodox püspökök és papok, a terrorcselekmények végrehajtói pedig nemegyszer ifjú teológusok. (202.) Sajnálatos, hogy Miskolczy semmit sem ír általában az ortodox, és konkrétan a korabeli román ortodox teológiáról – például Staniloaeről –, mert nyilvánvalóan van „valami” az ortodox vallásban, amely lehetővé tette, hogy sokkal szorosabb szimbiózisba lépjen a fasizmussal, mint akár a katolicizmus, akár a protestantizmus.

Nyoma sincs viszont a Volkswagennek, a fasiszta futuristáknak, a fasizmus gépkocsi, rádió- és futball-kultuszának. A vasgárdisták ugyanúgy az „igazi” nemzeti egység nevében akarták eltörölni a „korrupt”, „tehetetlen” és „nemzetidegen” parlamenti demokráciát, mint az olasz fasiszták és a nácik – de ez a Vasgárda által elképzelt nemzeti egység nem egy modern, hanem egy kitalált mitikus-archaikus nemzeti identitás megteremtésének kísérlete. Szerves összefüggésben áll a Vasgárda a román kultúra és közgondolkodás egész Nyugat-ellenes, irracionalista, autentikus nemzeti fejlődést hirdető, a román parasztot idealizáló vonulatával: Blagával, Iorgával (lásd erről *Keith Hitchins: Gindirea: Nationalism in a popular guise*. In: *Social change in Romania 1860–1940*. Ed. K. Jowitt. Berkeley 1978.), Gogával... de egész „stílusa” megfelel az elmaradottság politikai kultúrájának: a formálisan demokratikus közéletben tájékozódni és részt venni nem tudó parasztság társadalmi túlsúlyának is. A Vasgárdából kivált Stelescu nem véletlenül bírálta Codreanut egyebek között az ideológia hiányával. Ezt a világot átgondolt programmal nem – Codreanu viszszautasította a Vasgárdához csatlakozni akaró, korporativista társadalmi programot kidolgozó Manoilescu javaslatait, mondván: a nemzet erkölcsi megújulása a legfontosabb, az intézmények átalakítása csak ezután következhet (*Keith Hitchins: Romania, 1866–1947*. Oxford 1994. 404–405.) – csakis víziókkal és szimbólumokkal lehetett mozgósítani: mindenekelőtt a gyilkosság és a hősi halál misztikájával (a Vasgárda legnagyobb erődemonstrációja a spanyol polgárháborúban elesett két vasgárdista vezető, Mota és Marin temetése volt; vö.: 216.) – meg természetesen a karizmatikus „vezér” kultuszával.

Miskolczy munkája kitűnően számot ad a Vasgárda román szellemi gyökereiről, de sajnos nem kellő mélységben szól a külföldiekről: az Action Francaise szellemi befolyásáról (habár Charles Maurras neve előfordul a könyvben, lásd 95.). A románok számára a Nagy Latin Nővér volt Franciaország, a legtöbb külföldi szellemi hatás onnan érkezett. Amellett a román nacionalizmushoz szervesen hozzátartozik a monarchikus

eszme, a Bratianu-klán és a mögötte álló bankok és tőkés cégek által vezérelt Nemzeti Liberális Párt, s az általa kézben tartott parlamenti rendszer pedig a nacionalisták szemében éppoly „szervetlen”, formális, a nemzet valódi életétől idegen képződmény volt, mint amilyenek a Harmadik Köztársaságot látták az Action Francaise teoretikusai. Maurras, Daudet és Bainville könyvei minden román értelmiséginek ott álltak a polcán, más kérdés persze, hogy az Action Francaise gyökereiben mindvégig pozitivistá maradt, ezért *közvetlenül* nem lehetett hatása a vallásos-irracionalista tömeghangulatra építő Vasgárdára. (*Eugen Weber: Action Francaise. Royalism and Reaction in twentieth century France. Stanford 1962. 445–449.*) A mozgalom – korántsem mindig lojális, hanem önálló politikai szerepre is törő filozófusa a vallásos egzisztencialista Nae Ionescu professzor volt, akinek tanításából teljesen hiányzik az Action Francaise racionalizmusa. Nae Ionescu filozófiájának bemutatása azonban a könyvben zavaros, inkohereus marad (104–108.) – ami persze nem csak Miskolczy, hanem Ionescu hibája is.

A Vasgárda nem egyszerűen politikai alakulat volt, hanem a királyi hatalommal és az állammal szemben egyfajta önálló ellenkultúrává vált. Miskolczy bemutatja a legionárius munkatáborok és a legionárius kereskedelem intézményeit, amelyek révén a Vasgárda nem csak ideológiát, hanem közösséget, életmódot és életeszmenyt is adott a talajtalan, anyagi és érzelmi biztonság nélkül hányódó román diákságnak; a könyvből kiderül, hogy az egyetemisták és a fiatal diplomások nehéz szociális helyzete az egyik fő tényező volt a Vasgárda tömegbázisának kialakulásában. Azonban a Vasgárda társadalmi hátterét illetően láttatni kellene az urbanizációs folyamatot, mindenekelőtt Bukarest felduzzadását, a falusi szerves társadalom szétesését, amely a városokban anyagi és érzelmi biztonság nélkül kallódó tömegek számára oly vonzóvá tette a Vasgárda közösség- és nemzetépítő vízióját. (Lásd *Gagy József: Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez. Marosvásárhely 2009. 71.*)

A román parlamentarizmus, a román állam végül is nem tudott ellenállni a németek részéről is pénzelt és támogatott Vasgárda nyomásának, kudarcot vallott az a kísérlet is, hogy a Codreanu korábbi jobbkeze, Stelescu által alapított „keresztesek” mozgalmával osszák meg a Vasgárda tábort, pedig ehhez a furcsa, szinkretisztikus politikai mozgalomhoz a kommunizmusból kiábrándult nagy író, Istrati is csatlakozott. (182–183.) Az ország végül elkerülte a polgárháborút és a Vasgárda hatalomra jutását, de csak azon az áron, hogy Károly király maga, felülről vezetett be egy jobboldali, nacionalista diktatúrát, a Vasgárda vezetőit és kádereinek jelentős részét pedig egyszerűen legyilkoltatta.

Miskolczynak a román politikai életről, a Vasgárda felemelkedéséről adott rajza – legalábbis a nem kellően tájékozott olvasó szempontjából – nem sikerült olyan jól, mint a vasgárdista mozgalom belső életének bemutatása. Szerencsés lett volna a politikai élet egyes szereplőiről (így Titulescuról, Calinescuról, Tatarescuról) lábjegyzetben rövid életrajzokat közölni, mert így a számtalan név és információ között csak kapkodjuk a fejünket, nem értjük, pontosan ki hová tartozott, mit akart. Nem teszi könnyebbé az események megértését a sok – sokszor történelmileg nem releváns – anekdota, pletyka és híresztelés, olykor pedig több helyen megismételt információ, amelyet Miskolczy a szövegbe iktat, például Gheorghe „Zizi” Cantacuzino tábornok káromkodási szokásairól, vagy Magda Lupescu szexuális életéről. (119.) Emiatt azt érezzük ugyanis, amit a szerző a bevezetőben egyébként állít is, hogy nem tudományos munkát, hanem regényes feldolgozást olvasunk a Vasgárdáról.

A magyar olvasóban szorongatóan merül fel az a kérdés: *miért* nem tudott Romániában a parlamentáris demokrácia még annyira sem megszilárdulni, mint a két világháború közötti Magyarországon, ahol egészen a német megszállásig volt ellenzéki

sajtó és ellenzéki pártok. Az pedig elképzelhetetlen volt, hogy bármelyik politikus a maga politikai ellenfeleit egyszerűen megölesse – mint Codreanu Duca miniszterelnököt és a Vasgárdából kivált Stelescut, vagy a király Codreanut. Pedig Románia az első világháború után nem egy nemzeti katasztrófa, hanem egy nemzeti diadal – az ország területe és lakossága csaknem megkétszereződött – után fogott neki egy új államrend felépítésének, a demokráciának az a két alapfeltétele pedig, amely Magyarországon hiányzott – a földreform és az általános titkos választójog – Romániában már a húszas évek elején *megvalósult*. Az ország fasizálódásáért pedig nem lehet egyszerűen a német befolyást sem hibáztatni, elvégre Magyarország ugyanúgy, vagy még inkább ki volt szolgáltatva a németeknek, mint Románia.

Miskolczy *nem* vonja le a konklúziót, ám bennem megfogalmazódott a válasz: a demokratikus politikai kultúra, a parlamentáris színezetű hagyományok – amilyen Magyarországon a rendi országgyűlés és a nemesi vármegye volt – hiányán kívül a fő okot II. Károly személyiségében és törekvéseiben kell keresnünk. Horthy Miklóssal szemben, aki általában tiszteletben tartotta az alkotmányos kereteket, Károly király abszolút hatalomra tört. Nem tartotta tiszteletben az alkotmányt, tág teret adott a korrupciónak, saját hatalmának erősítése érdekében ügyesen kijátszotta egymás ellen a különböző politikusokat és politikai pártokat (köztük a Vasgárdát is), azzal pedig, hogy ország-világ előtt vállalta, hogy törvényes felesége helyett egy rangon aluli (és részben zsidó származású) nővel él, akinek ráadásul beleszólást engedett a politikába, aláasta az állam erkölcsi tekintélyét. (Miskolczy megírja: „A kurva uralkodik az országon...” címmel népdal is született Magda Lupescuról). A politikai stabilitást így csak a királyi diktatúra állíthatta helyre, rövid időre. Utána következett az addigra az üldözés következtében már megroppant erejű Vasgárda hatalomra kerülése, majd Antonescu diktatúrája. A királyt tehát – jóllehet 1945 után igyekezett úgy beállítani magát, mint a fasizmus ellenfelét – súlyos történelmi felelősség terheli az ország fasizálódásáért.

A kötetben jó lett volna arról is olvasni, hogy a két nagy parlamentáris erő, a liberálisok és a Nemzeti Parasztpárt – amelyek „két tűz közé” kerültek, a király és a Vasgárda között – miért nem tudták megállítani a folyamatot, miért nem tudtak alternatív és mozgósító erejű politikai koncepciót kidolgozni. Miskolczynak feltétlenül meg kellett volna említenie azt a tényt is, hogy a kommunista mozgalom azért nem tudott tömegbázisra szert tenni Romániában, mert a versaillesi békerendszer megítélésében – a Komintern utasítására – olyan álláspontot foglalt el (az erdélyi magyarság önrendelkezésének elismerése és Besszarábia visszaadása a Szovjetuniónak), amely a román nemzeti érzület számára elfogadhatatlan volt.

Véleményem szerint érdemes lett volna kissé tovább írni, elvinni az elbeszélés fonálát legalább 1938-ig, a királyi diktatúra megszületéséig és Codreanu meggyilkolásáig, így ugyanis az olvasóban akkor is, ha tudja mi történt később, egyfajta hiányérzet marad Miskolczy könyvével kapcsolatban. Végül egy technikai jellegű megjegyzés: a végjegyzeteket (összesen 2015 darabot) a könnyebb használhatóság kedvéért jobb lett volna fejezetek szerint felosztva, nem pedig „ömlesztve” közölni a könyv végén. Mindez azonban nem von le Miskolczy munkájának értékéből: korszerű, olvasmányos és a történelmi forrásokkal kitűnően alátámasztott képet kapunk a Vasgárdáról.

Szalai Miklós

Balogh Margit
MINDSZENTY JÓZSEF (1892–1975) I-II.
 MTA BTK, Bp., 2015. 1570 o.

Balogh Margit 2015-ben megjelent, Mindszenty Józsefről szóló monográfiája mintegy másfél évtized alatt összegyűjtött anyag summázata. A kutatómunka bázisa monumentális: közel hatvan, 38 hazai és 20 külföldi levéltár, irattár és könyvtár. A régóta várt könyv imponálóan gazdag, kiegyensúlyozott bemutatása egy összetett kornak és összetett személyiségnek. A szükséges helyeken kellően bőséges magyarázatok, a korfestés lehetővé teszi, hogy a szűkebb szakmán túl a nagyközönséget is megszólítsa a kötet.

A másfél évtizedes kutatómunka során a szaporodó ismeretek magában a szerzőben is alakították a Mindszenty-képet, s azt is meg kellett fontolnia, milyen célcsoportnak kíván írni, hogyan maradjon független a legkülönbélebb látens vagy akár direkt elvárásokkal szemben. Ezzel együtt azt a kérdést sem kerülhette meg, hogy miért is érdekes Mindszenty ma. Mindszentynek az egyházi emlékezetpolitikában és a különböző politikai diskurzusokban való szerepeltetése történeti reflexiót igénylő jelenkori kontextus, mert ezek az életrajzot szükségképpen a különböző narratívák befogadói igényeinek teszik ki, s ezért nem lehet eltekinteni látens jelenlétüktől. A heterogén, sőt kontroverz Mindszenty-közelítések kihívására és arra, hogy a főszereplő maga is öröksége megteremtésének részese, a szerző a „hiteles” kép megrajzolásának történetírói autoritás-igényével válaszol, s ezt egy totális életrajz megírásának önmagával szemben támasztott követelménye által valósítja meg. A kompozíció a különböző olvasatok polémiáit ugyan nem zárja ki, de Balogh Margit műve kifejezetten kellemetlen az egysíkú interpretációk követői számára. Talán ez az oka annak – és nem a másfél ezer oldalnyi terjedelem –, hogy Szabó Ferenc SJ *Távlatok*ban közölt releváns és gondolkodtató kritikáján kívül nem bontakozott ki a kötetéről érdemi vita, diskurzus.

Ha valakit esetleg riasztana a tekintélyes terjedelem, a recenzens köteles megjegyezni, hogy az életpálya csomópontjait – meghatározó helyszíneit és eseményeit – a szerzőnek úgy sikerült megformálnia, hogy a kötet minden egyes fejezete önmagában is megálló és izgalmas olvasmány. Mindszenty élete első ötven évének bemutatása a történettudomány számára is igazi nóvum. Az „ismeretlen Mindszenty” 300 oldalt kitevő, szinte kizárólag primer források alapján kidolgozott (807 jegyzettel adatolt) bemutatása alapvető a Mindszentyvel összefüggő kérdéskomplexum megértéséhez. Mindszenty veszprémi püspökké szentelése (1944. március 25.), majd esztergomi érseki kinevezése ugyanis nem módosította a habitust. Funkciótól függetlenül a karakter már rég kiforrt ekkorra.

Balogh Margit munkája az életút értékeléséhez nélkülözhetetlen történeti megismerést szolgálja. A szerző alapállása, hogy Mindszenty döntéseit mindvégig az egyéni adottságok és a külső feltételek interakciójában vizsgálja. Érezhető törekvése a redukcionizmus, a politikai életrajz kereteinek meghaladása. A pálya az „ego-dokumentumok” és a történeti források eddigi legteljesebb körének felhasználásával tárul fel, az adatok a historiográfia recepciójával formálnak életrajzi reprezentációt. Így jut el – s kalauzolja az olvasót is – a szerző az életút mérföldköveit jelentő tények felszínétől a mögötte/alatta feltáruló „kontextualizált” valóságig. Mennyiben alakította Mindszenty a struktúrát, amelyben cselekednie kellett? Ki tudta-e bontakoztatni a struktúrában lévő lehetőséget? Az bizonyos, hogy neki nem volt kétsége e felől. A cselekvőség lényegi eleme volt egyéniségének. E probléma tárgyalása kulcsfontosságú, és végigkíséri a munkát. Hogyan alakult ki, miben gyökerezett ez a felfogás? Mi az oka? A körülmények

és a rendszer kapcsolatának determinált következménye? Mik az egyén lehetőségei, kibontakozhatnak-e belső képességei? A kötet e kérdéseket implicite alkalmazza: a lehetséges válaszokat az életút mozaikjainak következetes egymás mellé illesztésével tárja az olvasó elé. Eközben számos közkeletű tévedést és félreértést tisztáz, legendákat cáfol, nézeteket árnyal, tényeket erősít meg. Annak ellenére, hogy már könyvtárnyi írás jelent meg Mindszenty Józsefről, a kötetből az derül ki, hogy nem is ismertük. Az értekezés részismereteink össze nem álló vagy éppen inkonzisztens voltával szembesít.

Pehm József világát a mintaképző szemináriumi évek Szombathelyen, a felsőpatyi káplánság, a zalaegerszegi hittanári és plébánosi időszak tapasztalatai alakították. Utóbbi a közéleti tájékozódást is kijelölő igazi szerepformáló idő. A Zalaegerszegen töltött negyedszázad történetéből különösen érdekes két terület: a helyi felekezeti közélet mindennapjainak életszerű és értő bemutatása, s ezzel párhuzamosan Pehm József apátplébános személyiségének átítatódása az éveken át tanulmányozott példakép, Padányi Biró Márton püspök ellenreformátor lelkületével. A másik kiemelhető rész, amit a Muraköz visszacsatolása kapcsán olvashatunk a kötetben. Itt dokumentáltan igazolódtak vagy cáfolódtak meg azok az események, melyekről mindeddig csupán a mendemonda szintjén tudhattunk. Így érthetővé válik, miért fogadta el a kormány Mindszenty püspöki kinevezését, holott Mikes János megyéspüspökön kívül alig akadt potens támogatója.

Mindszenty plébánosként kialakított papi normáját a mindenkori világi hatalommal szemben bármikor konfrontálódni kész szuverenitás-igény, a hithűség és hazafiság szétválhatatlan felfogása és szenvedélyes képviselése, és a küldetéstudatos elhivatottság táplálta tántoríthatatlanság határozta meg. Kortársai többségével ellentétben a legkevésbé sem jellemezte jozefinista mentalitás.

„Személyében teljesen egyesült a köz- és a magáncél, ugyanakkor egyéni és egyedi emberi karaktere meghatározta, hogy miként kívánta megvalósítani közcéljait.” A gyakorlati formát és a stílust, amelyekben és ahogyan ez a norma kifejeződött, a személyes tulajdonságok és adottságok alakították. Az így előttünk álló egyéniség a két világháború között képes volt autonóm módon és tevékenyen alakítani a helyi miliőt, amelyben élt, és kreatívan használni a struktúrát, amely a cselekvéshez rendelkezésére állt.

A második világháború befejezése után Mindszenty nem a régi világot sirta vissza – ebben az értelemben egyáltalán nem volt „reakciós” –, hanem korábban is képviselt elvei mentén haladt tovább. Normarendszerét közéleti és egyházi téren is – mert hogy ezek nem voltak elválaszthatóak számára –, immár Magyarország főpapjaként, továbbra is ágensként és nem pusztán aktorként akarta érvényesíteni. Érthető lehet ez abból a szempontból, hogy a háború végi rendszerösszeomlás a katolikus egyház számára nem hozott és nem is kényszerített tabula rasa-t. Ha rendszerben gondolkodunk, lényegében az egyházak, s köztük a katolikus egyház volt az egyetlen intézményes tényező Magyarországon, melynek működése az új helyzetben is folytonos maradt. Mindeközben radikálisan átrendeződött a struktúra, a „játéktér”, a kapcsolatok rendszere. Míg korábban környezete, ha olykor vonakodva is, de elismerte a Pehm/Mindszenty szerepfelfogásából következő eljárásmodot, addig az új viszonyok között, pusztán a változás jellegéből adódó átcsoportosulás miatt, csökkent a pozícióhoz rendelt szerep súlya, megváltozott a rendszerben kijelölt helye. Ebben az összefüggésben lehet elemezni, hogy Mindszenty primásként reálisan mérte-e föl lehetőségeit. Nem arról van szó, hogy egy-egy helyzetben jó vagy rossz döntést hozott. Történetileg nem ez a probléma. A kontextus ennél sokkal összetettebb. Terméketlen felvetés egy rendszer működéséért egyetlen tényezőt felelőssé tenni, hatását és jelentőségét viszonyaitól izolálva vizsgálni. Kádár János 1975-ben azt éri el, ami már 1948-ban is magyar kommunista sakkhúzás volt. (S ebben Kádár belügyminiszterként Rákosi szó szerinti jobb keze.) A Vatikán, a pápa

maga távolítsa el Mindszentyt Magyarországról, illetve a magyar egyház éléről. Ebből a sakkhúzásból azért lett patt (és nem matt), mert XII. Pius ebbe nem ment bele, s így Rákosi-Kádáréknak nem maradt más hátra, mint „megcsinálni” a Mindszenty-pert. A huzakodás közel három évtizeddel később oldódik meg, újabb konfrontáció helyett „közös alkuval”. A két közvetlen szereplő (Kádár és Mindszenty) ugyanaz, de nagyon más a kor. A megváltozott körülmények és a VI. Pál nem XII. Pius váltással, Kádár mattra hozza ki az 1948–49-ben pattként függőben maradt játszmát.

Mindszenty megérezte, hogy „kizökkent az idő”, sőt – utólag mondhatjuk –, a változás irányát, Magyarország sztalinizálását is helyesen látta. Az új elvárásrenddel való szembesülés sokkal inkább tette őt eltökéltté, mintsem hogy szerepe átgondolására, újrapozicionálására készítette volna. Ha ezt a habitust és hozzáállást értékeljük, pozitív és negatív minősítésünk is lehet releváns. A szerző nem ragad meg a dilemmáknak ezen a szintjén. Aki bizonyítványt vár, csalatkozni fog. A leíró és elemző részekhez fűzött megfontolt értékelések nem tolakodóak. Iránytűként szolgálnak, melyek a döntéseket meghatározó szempontok összefüggéseinek megértését, az adottságok és lehetőségek korabeli viszonyrendszerében való eligazodást segítik.

Mindszenty életének leginkább az 1945 és 1948 közötti időszaka volt ismert, de a szerző e periódust is „finomhangolta”: a magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok megszakadásától a szovjet egyházpolitikai stratégia bemutatásán át a letartóztatás és a vizsgálati fogság körülményeinek feltárásig. Ismeretlenek voltak Mindszentynek a másodfokú tárgyalás előtt írt levelei, amelyekből egy kiutat kereső, akár az addig elvetett tárgyalásokat immár nem mellőző főpap gondolkodása tárul fel. Somorjai Ádám bencés forrásközléseinek köszönhetően rengeteg forrást ismerhettünk meg az amerikai követség 15 esztendejéről, a szerző azonban nemcsak a már publikált iratokra támaszkodik, hanem a követség számos egyéb iratára is, amelyeknek köszönhetően kirajzolódnak a hétköznapiak. Ugyancsak új mozzanatokkal ismert meg bennünket a magyar–szentszéki tárgyalások anyagának feldolgozása és a távozás hosszúra nyúlt folyamatának feltárása.

Egy évvel ezelőtt, a megjelenést követően először olvasva e monumentális opust, több más mellett az volt a benyomásom, hogy a kötet problémák és kérdések precíz és megbízható katalógusa, kézikönyvként is működő szöveg. Megalapozott válaszok gyűjteménye a sokak által kutatott és vitatott kérdésekre. Másodszeri nekifutásra azt gondolom, hogy monográfiájával Balogh Margit szintet lépett. Az életpálya aprólékosan kimunkált állomásai olyan összképet alkotnak, mely jóval több, mint a tabló egyes elemeinek összege. A viszonyok, illetve az ezeket megszervező és módosító logikák időről időre változó jellegzetességeinek *láttatása* tartja távol a szokott értelmezési sablonoktól. Ez szerzői módszere. Nem az életútról nyilatkozik, hanem a „közegben” kalauzol, Mindszenty pályáját a korba helyezve. Ezt hitelesen, élményszerűen és dokumentáltan teszi. Végigvezet az életúton, és miközben moderál, maga is töpreng. Ha finoman kommentál, akkor is szabadon hagyja az olvasót, explicit módon csak akkor nyilvánul meg, ha korábbi események vitatott lefolyására, az okozottság és az okozatiság helyes rendjére talál több oldalról is igazolható választ. Bevon, és elgondolkodásra készítet. Szándékának megfelelően a szerző valóban alkalmat kínál arra, hogy válaszokat keresünk napjainkig aktuális problémákra, megteremti a lehetőségét annak, hogy új kérdésekről lehessen vitatkozni. Most már lehet töprengeni azon, hogyan működik a korabeli egyházi és világi szervezet egymás ellenére és egymással. Ezzel minőségi változást hoz a Mindszentyről szóló közéleti, egyházi és tudományos diskurzusban.

Bánkuti Gábor

Tabajdi Gábor

BUDAPEST A TITKOSSZOLGÁLATOK HÁLÓJÁBAN 1945 – 1989.

Jaffa Kiadó, Bp., 2015. 256 o.

A titkosítások feloldásával, évről évre egyre több olyan munka jelenik meg, amely a Kádár-kori titkosszolgálatok témakörében íródott. A növekvő forrásbázis folyamatosan lehetőséget biztosít a történészek számára, hogy korábban hozzá nem férhető dokumentumokat kutassanak, majd bemutassák a szakmának és az érdeklődő közönségnek. Az elmúlt évek kutatási eredményeinek felhasználásával a pártállami titkosszolgálatok budapesti működésébe ad betekintést Tabajdi Gábor kötete.

A szerző az Országos Széchenyi Könyvtár 1956-os Intézetének munkatársa, elsősorban a magyar állambiztonsági szolgálatokat kutatja, de kutatási területéhez tartozik a pártállami rendszer működése is. Emellett a fiatal levéltárosokat, történészeket ösztönöz a pártállami rendszer működéséről, valamint a fiatal levéltárosokat, történészeket ösztönöz a pártállami rendszer működéséről, valamint a fiatal levéltárosokat, történészeket ösztönöz a pártállami rendszer működéséről, valamint a fiatal levéltárosokat, történészeket ösztönöz a pártállami rendszer működéséről.

A rendszerváltás óta kiemelt és állandó figyelem irányul a Magyarországon működött állambiztonsági szolgálatok felé, az azóta eltelt 25 év alatt a történészek folyamatosan publikáltak ebben a témában. Tudományos kutatásuk egyik fő helyszíne lett a 2003-ban létrehozott Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára. Az intézményben őrzik az 1944 és 1990 között keletkezett, államvédelmi és állambiztonsági tevékenységet végzett magyar hatóságok működésével kapcsolatban keletkezett összes iratot.

A témában folytatott eddigi kutatások többségében az állambiztonsági szolgálatok egy-egy aspektusára koncentráltak, többek között kapcsolatuk az egyházakkal, az olimpiával vagy éppen a szolgálatokban kirobbant fegyelmi ügyekkel. A források segítségével számos megfigyelési ügy tudományos feldolgozását is elvégezték, mint a „Lordakció” vagy a Hétfői Szabadegyetem, illetve a szóbeli forrásokon alapuló, a titkosszolgálatok működésével kapcsolatban már számos visszaemlékezést publikáltak. Tabajdi Gábor első önálló könyvében, a *III/III krónikája* című munkájában, elsősorban a szervezet bemutatására helyezte a hangsúlyt. Ha a főváros szemszögéből közelítjük meg a témát, akkor viszont nem lehet kihagyni az Ungváry Krisztiánnal közösen írt *Budapest a diktatúrák árnyékában* című könyvét. Ez a kiadvány 2012-ben jelent meg és nagy sikert aratott, valamint a most bemutatandó kötet előzményének tekinthető. Ebben a főváros 20. századi történelmét ismerhetjük meg, a Kádár-korszakkal foglalkozó rész egy fejezetet ölel fel. A 20. századi Budapestet a diktatúrákon keresztül mutatja be abból a szemszögéből, hogy e rendszerek milyen hatással voltak a főváros életére. Számos konkrét esetről már ebben a munkában is lehet olvasni, de ez korántsem tekinthető teljesnek, ezt jól érzékelteti az a forrásanyag, amely lehetővé tette a könyv megjelenését. A közép-pontban továbbra is a főváros áll, hiszen itt helyezkedtek el a titkosszolgálat központi intézményei, és államánának jelentős része Budapesten végezte munkáját.

A kötet szerkezetét tekintve, a bevezető után tíz fejezet található, illetve végén a mellékletek, a jegyzetek és a bibliográfiai adatok. Külön részekben foglalkozott a szerző többek között a titkosszolgálati dolgozók munkakörülményeivel, lakhatási helyzetükkel. A különböző megfigyelések és titkosszolgálati akciók kiemelt szerepet kaptak a könyvben, ezek azok az esetek, amelyek még inkább valóságossá teszik a leírtakat. A fontosabb

közterületek és középületek mellett, megfigyelték a különböző vallási felekezethez kötődő személyeket is. Ezek a helyszínek – a korábbi fejezetektől eltérően – nem voltak állandók, az egyes ügyek révén, szinte az egész fővárosban végig jelen kellett lenniük. A szerző betekintést enged a Kádár-kori börtönök világába is, a fővárosban megbúvó kémekek ügyeibe, az ellenőrzések technikai kivitelezésébe. Az utolsó, Reprezentáció című fejezetben a különböző propagandaanyagokat ismerteti, amit azért tartok fontosnak, mert a könyv olvasása során, akaratlanul is a legtöbb olvasó *Az ügynök élete* című 2002-es dokumentumfilmre asszociálhat, amit ebben a fejezetben is megemlíti a szerző. A film az állambiztonsági szakemberek, a lehallgatók, tartótisztek és beszerezett ügynökök működését, módszereit, továbbá házkutatásokat, lehallgatásokat és megfigyeléseket mutatott be.

A könyv forrásbázisa igen jelentős, a felhasznált levéltári forrásokat két csoportba sorolhatjuk: az egyik az állambiztonsági szervezetekkel kapcsolatban a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött, az államigazgatás felsőbb szervei közé besorolt belügyminisztériumi dokumentumok. Ezek az iratok főleg az első három fejezetben, vagyis az állambiztonsági szervek bemutatásával foglalkozó részekben jutnak fontos szerephez. A másik csoportba az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának anyaga sorolható, amely változatos összetételű, a reprezentatív esetek forrásait is itt találhatjuk. A szerző feldolgozta az állambiztonsági és államvédelmi szervek szervezetével, működésével kapcsolatos iratok egy részét (Belügyminisztérium állambiztonsági szerveinek iratai); a szervezeti egységekhez nem kapcsolódó állambiztonsági dokumentumokat, azon belül főleg az állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak aktáit; illetve az állambiztonsági munkához készült háttéranyagokat. A legtöbbször azonban a hálózati, operatív és vizsgálati iratokra hivatkozott, amelyek közül a legfontosabbak az operatív dossziék, illetve a titkos, vizsgálati és kutatói dokumentumok. A téma szempontjából ez a forrásbázis a titkosítások miatt egyrészt nehezen hozzáférhető, sokszor kutatók számára sem elérhetőek; ugyanakkor a folyamatosan kutathatóvá váló iratok egyre több forrásközlést tesznek majd lehetővé.

A könyv elsősorban a titkosszolgálatok Budapesten elfoglalt szerepével foglalkozott, ezáltal számos problémát helyezett új megvilágításba. A bevezető részben Tabajdi Gábor is megemlíti a források okozta problémát, hiszen a kutatók számára kettősséggel bírnak. Egyfelől az állambiztonsági szervek által készített feljegyzések megbízható támpontként szolgálhatnak egy adott személlyel vagy helyszínnel kapcsolatban. Másrészt számos olyan információ van, amelyekről tudatosan nem készítettek feljegyzést, így a pontos beazonosítást sem teszik lehetővé, legyen szó egy ügynök nevééről vagy egy titkos lakás pontos címéről. A címben szereplő háló végig jelen van, hiszen a könyv végére már nem is marad olyan budapesti kerület, amelyben ne lettek volna jelen állandó jelleggel a titkosszolgálat emberei. Tulajdonképpen az ő térhasználatuk áll a könyv középpontjában, hogy ez a specifikus társadalmi csoport milyen módon tudott jelen lenni Budapest élet(ter)ében. Különleges jellegüket még jobban erősítette, hogy saját intézményi infrastruktúrárt hoztak létre, vagyis a különböző típusú ingatlanok mellett, számos oktatási intézményt fenntartottak, a nagyobbak számára iskolákat, a kisebbek részére óvodákat és bölcsődéket. Emellett a dolgozók általában a munkahelyi kereten belül használták ki a sportolási, művelődési és az üdülési lehetőségeket is. Tevékenységüket több esetben fedőcégeken keresztül végezték, azonban ez sem biztosíthatott számukra teljes mértékben inkognitót, hiszen rövid időn belül a titkosszolgálat már nem is volt titkos és a közbeszéd részeivé váltak. Mindezekre szintén kitér a szerző, és arra is, hogy ezek változtatásokra sarkalták a szervezet embereit. Újszerű szemléletmódjának köszönhetően bemutatta az 1956-os forradalom hatásait, nemcsak a szervezet működésének szemszögéből, hanem kitért azokra a hatásokra is, amelyeket az Államvédelmi Hatóság dolgozóinak az életében okozott.

Tabajdi Gábor egy egészen új szemszög felől közelítette meg a Rákosi-, majd a Kádárkori Budapestet. Más korszakot vagy más országot bemutató „történelmi útikalauz” jellegű munkák íródtak, de ebben a témában ehhez hasonló kiadvány – a már említett közös könyvön kívül –, még nem született. Ez a jelleg is hozzájárulhatott ahhoz, hogy jól el tudta benne helyezni más kutatók és saját tanulmányainak helyszíneit.

A kötet stílusa olvasmányos, szakzsargonokat nélkülöz, és a helyszínekhez kapcsolódó eseményeket is úgy mutatja be, hogy azok számára is könnyen érthető legyen, akik esetleg nem jártasak a témában. Hangsúlyoznom kell a megjelent illusztrációk fontosságát, amelyek elsősorban táblázatok és fényképek. Az előbbiben többek között pontos címeikkel szolgál az Államvédelmi Hatóság, illetve a Belügyminisztérium ingatlanjairól (irodák, az állambiztonsági vezetők lakásai), a titkos lakások állományáról, a fontosabb találkozási helyszíneiről és a tiltott szórakozóhelyekről is. Ezek azért bírnak nagy jelentőséggel, mert ezáltal pontosan beazonosíthatóvá válhatnak. Egyedülálló a közölt fotódokumentáció is, mivel egyrészt olyan fényképek szerepelnek benne, amelyek bemutatják a korabeli fővárost. Forrásként a levéltárban őrzött fotók mellett felhasználta a Fortepan oldal képeit is, amelyek bárki számára elérhetőek. Illetve, amit talán még inkább ki kell emelni, azok a megfigyelések során készült képek. Így láthatunk Örkény Istvánról, Imre Katalinról és Krassó Györgyről is titokban készült fényképeket. Ezeket a fotókat az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárának aktáiban lehet megtekinteni.

Ha valaki a szerző korábbi könyveit már olvasta, nem fog csalódnai a nyomdai kivitelezésben sem, és külön ki kell emelni a borítót, hiszen a belső oldalán található a térképek, szinte pontosan úgy, mint egy igazi útikönyv esetében.

Összefoglalásként elmondható, hogy a könyv a bevezetőben megfogalmazott tudományos-ismeretterjesztő munkának abszolút megfelel, az olvasó számára könnyen befogadhatóvá teszi a közölt információkat, ugyanakkor a téma és a források bemutatása tudományos igényű, megfelelően alátámasztott. Emellett „történelmi útikönyv”-ként is tökéletesen megállja a helyét, hiszen könnyen turistává válhat az olvasó a könyv olvasása során, a helyszínek felkereshetőek; és ez is egyfajta módja annak, hogy szembenézzünk a múlttal. A megfigyelési ügyek bemutatásával egyéni sorsokat ismerhetünk meg közelebbről, amelyek kitűnően érzékeltetik a titkosszolgálatok korabeli helyzetét és jelentőségét. A címben megfogalmazottaknak eleget téve, a könyv megjelenésével egy kiterjedt budapesti titkosszolgálati hálózat megismerése kezdődött el, de még vár a befejezésre, ami teljes mértékben talán nem is igazán lehetséges.

Szakál Veronika

FŐKONZULOK, KÖVETEK ÉS NAGYKÖVETEK

Szerk. Baráth Magdolna, Gecsényi Lajos

MTA BTK, Bp., 2015. 306. o.

Baráth Magdolna és Gecsényi Lajos új könyve a Külügyminisztérium személyzeti politikájával, a Kül- illetve a Belügyminisztérium, valamint a hírszerzés kapcsolatával, végül a külképviseletek hálózatának kibővítésével foglalkozik a szovjet megszállás időszakában. A nagylélegzetű kötet széles forrásbázisra épül, részben a Külügyminisztérium 1950 előtti

személyzeti anyagára, amely csak a közelmúltban vált kutathatóvá. Nem véletlenül, hiszen a külügyi apparátus munkatársainak jelentős része – hogy pontosan mekkora, még most sem derül ki – kettős életet élt. A felszínen diplomataként működött, rejtve pedig az elhárítás és a belügy munkatársaként. Hogy pontosan hányan dolgoztak az elhárításnak diplomáciai fedésben, saját munkatársai előtt is rejtetten – nem tudjuk. Arra vonatkozóan azonban van adat, hogy a személyzet hány százaléka működött belügyes besúgóként. Az előbbi természetes és fontos velejárója a külkapcsolatoknak, ami a nemzetközi rendszer stabilitását erősíti még azzal a fenntartással is, hogy a magyar hírszerzés működése elsősorban a Szovjetunió érdekeit szolgálta. Az utóbbi viszont a totális rendszerek megfigyelése és ellenőrzésére alapozó uralmi technikájának a része. Hatalmas iratanyagot mozgatnak meg a szerzők, hiszen az egypártrendszer 397 vezető külügyesének rövid életrajzát állították össze. Még így sem került feldolgozásra az állomány zömét kitevő azon réteg, amely nem jutott el a miniszteri, követi vagy nagyköveti ranghoz, illetve azon vezetők sem, akik a Külügyminisztérium vezetői voltak ugyan – miniszterek, helyettesek, államtitkárok –, de nem vezettek külképviseletet, emiatt az összegyűjtött anyag csak korlátozottan alkalmas arra, hogy következtetéseket vonjunk le a külügyi apparátus társadalmi rétegzettségére, vagy arra nézve, hogy milyen erős volt a hírszerzés vagy a belügy befolyása.

1945 az újrakezdés éve volt, aligha meglepő tehát, hogy a Külügyminisztériumban is elindult az a folyamat amely az állomány szinte teljes lecséréséig jutott. A szerzők által feltárt adatok szerint 1953-ban az apparátusnak mindössze hét százaléka tartozott 1948 előtt is a tárca kötelékébe, bár nem derül ki, hogy hányan maradtak a Horthy-korszakból. Miután a Külügyminisztérium többek között az előző rendszerben kompromittálódott személyek eltávolítása és a disszidálási hullám miatt elvesztette munkatársainak zömét, újjá kellett építeni az apparátust. Mindez egybeesett az ország teljes elitjének a kommunista uralom által kieszközölt leváltásával. A külügyben ez nemcsak azért bizonyult nehéz feladatnak, mert nem volt elég a diplomáciai munkára alkalmas személy, hanem mert a politikai pártok között vetélkedés folyt a megüresedett helyek betöltésére és az így kínált jelöltek mellett nem sok minden szólt a megbízhatóságon kívül. Különösen a Kommunista Párt volt aktív, az “ellenség” eltávolítása után megüresedett helyeket magának akarta. A kommunisták fokozott térfoglalása mellett – 1948-ban 259 főt távolítottak el – megtörtént a politikai rendőrség és a Honvédelmi Minisztérium Katpol osztályának a behatolása, a külügyi munkatársak sokszor kényszerrel történő beszerzése. Berei Andor politikai államtitkár és Beck János, a politikai osztály vezetője is az államvédelem kötelékébe tartozott.

A kezdetek felvázolása után a szerzők részletesen elemzik az új külügyi apparátus kiképzésére vonatkozó lépéseket. A külügyi akadémiára 21 és 35 év közötti munkásmozgalmi tapasztalattal rendelkező pártmunkában bevált jelöltek kerestek, tehát a fiatalság kritériuma mellett a politikai megbízhatóságot keresték, a felvettek többsége szakérettségizett munkás és parasztfiatal volt. Hamarosan kiderült, hogy – még az önállóságát teljesen elvesztett – külpolitika számára sem használható a gyorstalpalón kiképzett, alacsony műveltségű, idegen nyelvet nem ismerő, a legszükségesebb alapképzésből is hiányt szenvedő új “elit.” Nem véletlenül, hiszen a kétéves képzés során főleg a Marxizmus-Leninizmus tételeivel ismerkedtek meg a hallgatók. Bár 1951-ben határozat született arról, hogy a kellő külügyi szakismereteket hároméves külügyi főiskolai képzésen kell elsajátítani, egy újabb elbocsátásai hullám kezdődött arra hivatkozva, hogy a szaktudás előtérbe helyezése a megbízhatóság rovására megy, az állomány soriban ellenséges elemek vannak. 1954-ben a Külügyi Főiskola is megszűnt az alacsony képzési színvonal okán és egyetemi diplomával rendelkezők számára szerveztek külügyi tanfolyamot, érzékeltetve ezzel, hogy nem sikerült feloldani a politikai megbízhatóság és a szakmai használhatóság közötti ellentmondást.

1956-ban a Forradalmi Bizottság követelte a külügyi fedés alatt működő rezidentúrák megszüntetését. Ezek munkatársai dekonspirálódtak a Külügyminisztériumban, ahol nem tudták, hogy mely munkatársaik dolgoznak a belügy megbízására. Ezeket haza kellett hívni, és a Külügyminisztériumban folytatták munkájukat hírszerzőként. 1956 októbere után 260 embert küldtek el a forradalom alatt tanúsított magatartása miatt. Az ezt követő fiatalítás miatt alig maradt valaki, aki közép vagy felső szintű vezetői szinten alkalmas lenne. Fokozódott a nyomás a Belügyminisztérium részéről, hogy a kapitalista országokkal foglalkozó osztályokat olyan személyek vezessék, akik tudhatnak a hírszerző munkáról, illetve ezeknek az osztályoknak csak olyan politikai munkatársa lehessen, aki alkalmas hírszerző feladat ellátására. A szerzőpáros szerint ennek ellenére a hírszerző állomány tagjai közül csak viszonylag kevesen jutottak el a követi vagy nagyköveti posztig. Érdekes lenne tudni, hogy ennek mi lehetett az oka.

Több külképviselet vezetője ellen is kifogás merült fel 1956 után. Keleti Ferenc esetében „nacionalista maradványok” miatt, Nagy Sándor buenos airesi és Hajdú József stockholmi követeket a forradalom idején tanúsított magatartásuk miatt hívták vissza. Mindhárom esetben bővebb magyarázatra szorult volna a korszak bürokratikus nyelvén megfogalmazott indoklás, akárcsak a külügyminiszteri posztról felmentett Boldoczki János külügyminiszter esetében, akinek elégedetlenek voltak a munkájával az illetékesek.

A személyzeti változások és a belügy befolyásának taglalása közben a szerzők kiemelten foglalkoznak a külügyi kapcsolatrendszer bővítésével, évről évről lebontva megtudjuk hol nyílt újabb külképviselet, melyek száma akkorára dagadt, hogy bármelyik nagyhatalom megirigyelhette volna. Mindez nyilvánvalóan összefüggött a Szovjetunió globális hatalommá válásával. 1961-ben 849 fő dolgozott a Külügyminisztériumban, ebből azonban mindössze 342 volt diplomata, holott józan ésszel ennek a fordítottja lenne várható. Ekkorra már végképp eltűnt a régi korszak minden képviselője. Baráth és Gecsényi adatai szerint a tárca kötelékébe tartozó személyek átlag életkora 40 év alatt volt. A diplomaták mintegy 2/3-a egyetemet vagy főiskolát végzett, és alkalmasnak minősült külpolitikai munkára. Ahogy a diplomácia, mint fogalom kezdett új életre kelni, kikerültek a Marx Károly Közgazdasági egyetemről az első nemzetközi szakon végzett hallgatók, ahol 1974-től munkásfiatalokat külügyi ösztöndíjjal képeztek. Ugyancsak munkába álltak az első Szovjetunióban végzett hallgatók is. Azt, hogy a ritka nyelvek elsajátítása mellett mi másba avatták még be, még sokáig nem fogjuk megtudni.

1967-ben disszidált az Egyesült Államokba a már kinevezést nyert első nagykövet, Radványi János. Ő volt a legmagasabb rangú diplomata, aki valaha disszidált a Szovjetunióval szövetséges államok közül. Kádár felháborodása rávilágít nyugati nyitányának merő pragmatizmusára is: „most *ellenséges* országba másként kell nézni a kiküldéseket.” További megjegyzései rávilágítanak Radványi valódi státusára is: „a magyar misszióknál csak olyan ember dolgozhat, aki a nagykövet, vagy a külkereskedelmi kirendeltség vezetőjének alárendeltje, annak megbízásait hajtja végre.” Radványi – ahogy Baráth és Gecsényi fogalmaz –, ismerte a hírszerzés vezetőit, számos beosztottját, a hírszerzés érdeklődési irányát, módszereit, a rezidentúrák helyét, követeket, ügyvivőket, akik a hírszerzéssel kapcsolatban állnak. Ezt maga sem tagadta. Amerikában megjelent könyvéből kiderül, tudta, hogy a washingtoni követségen kik dolgoznak a Belügyminisztériumnak – saját szavaival, „a primitív belügyesek.” A szerzők által Radványiról közölt életrajz nem utal arra, hogy Radványi a katonai hírszerzésnek, vagy a belügynek dolgozott volna, ám az általuk elmondottak alig hagynak kétséget efelől. Nem merészség tehát arra következtetni, hogy a függelékben felsoroltak közül nem Radványi az egyetlen, akinek valódi múltját máig homály fedi. Kérdés, hogy az amerikaiak tudták-e, hogy valójában kit is fogtak Radványival.

A Radványi-ügy kapcsán pánikhangulat uralkodott el, és ismét előtérbe került a megbízhatóság, a „jellemzilárdság” követelménye: felülvizsgálták 113 vezető adatait. A sztálinista szemlélet továbbélését, egyben a kádári pragmatizmus korlátait jelzi, hogy megnézték „a származás szerinti összetételt” is. Ebben a tekintetben megdöbbentő adatokkal szolgál a kötet: a külügyesek 70 százaléka a belügy titkos munkatársa volt. Emellett az állomány 10 százaléka a belügyi, illetve a katonai hírszerzés kötelékébe tartozott. A korabeli meghatározás szerint a nem hivatalos hírszerzők a munkájukat „a BM felkérésére önként vállalják.” Csak találgatni lehet, hogy az önkéntesség milyen közvetlen és közvetett nyomásgyakorlást takart, viszont elárulja, hogy a társadalom totális ellenőrzésére irányuló hatalmi akarat a hatvanas években is érvényesült. Még 1973-ban is kijelentették, hogy külügyi munkára alkalmatlan aki apolitikus, vagy aki nyugati országokban rokonokkal rendelkezik és azokkal tartja a kapcsolatot.

A szovjet hatalmi tér érvényesülését mutatja, hogy Moszkva jóváhagyására volt szükség a diplomáciai kapcsolatok felvételére Izraellel és Dél-Koreával, holott ekkor már 1989-et írtunk. A változó szelekre utal azonban, hogy 1989-től már a bécsi diplomáciai akadémiára is lehetett jelentkezni. Ennek ellenére a rendszerváltást követően újabb eliticsere következett a Külügyminisztérium hányattatott történetében.

Baráth Magdolna és Gecsényi Lajos nagy jelentőségű forráskiadványa közli az 1945 és 1990 közötti korszak magyar külképviseletek archontológiáját és a külképviseletek vezetőinek életrajzát, betekintést adva az elmúlt korszak erőszakolt eliticseréibe és hatalmi viszonyaiba.

Borhi László

Földes György

KÁDÁR JÁNOS KÜLPOLITIKÁJA ÉS NEMZETKÖZI TÁRGYALÁSAI I-II.

Napvilág, Bp., 2015. 1360. o.

A Kádár-korszak kutatójaként (Hatalom és mozgalom 1956–1989. Bp. 1989; Az eladósodás politikatörténete 1957–1986. Bp. 1995; Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989. Bp. 2007) ismert Földes György új, majdhogynem fizikai értelemben is megkerülhetetlen könyvvel jelentkezett, ezúttal az éra névadójának külpolitikai teljesítményét vizsgálva. A munka terjedelme és témájának átfogó jellege okán egyaránt alpművű kvalitásokkal rendelkezik, amelyet a korszak külpolitikájának minden kutatója sokat és haszonnal forgat majd a jövőben.

A szerző vizsgálatát nem a Kádár-kori Magyarország külkapcsolataira, hanem egy személy, Kádár János külpolitikai ténykedésére összpontosítja. (A két téma persze nem mindig vizsgálható teljesen elkülöníthetően.) Ennek fényében fontos hozzájárulás a két kötet a 20. századi magyar történelem talán legvitatottabb alakjának tudományos megítéléséhez.

A cím összetettségét a két rész eltérő kialakítása indokolja. A „Kádár János külpolitikája” fordulat egyértelműen az első, monografikus kötetre utal, amely a történettudomány eszköztárát, módszertanát alkalmazva törekszik a témának a maga teljességében

való bemutatására. Ebből is következik, hogy az „és nemzetközi tárgyalásai” a második kötetre, a dokumentumgyűjteményre vonatkozik.

Mindkét kötet szerkezete a kronológia elvére épül, de nem teljesen ugyanúgy. A második rész dokumentumválogatása „egyenletesen” válogat a Kádár-korszak 32 évének idevágó forrásanyagából, míg az első, monografikus rész sokkal inkább követi a forrásbázis egészének eloszlását, leképezve a kádári külpolitika 1970-es évek közepétől mutatott megnövekedett nemzetközi aktivitását.

A kronologikus elrendezés az első kötetben a témában kevésbé járatos olvasó számára akár zavaró is lehet, mindazonáltal üdvözlendő. Így ugyanis szembetűnik, hogy a külpolitika mindenkori szereplői sohasem tudják oly tisztán elkülönítve szemlélni az egy időben zajló jelenségeket, mint ahogy azokat a tudományos vagy ismeretterjesztő művek szerzői a könnyebb megértés érdekében ábrázolják. Így néha bizony vissza kell lapozni egy-egy fejezetnyit, hogy felidézzük a legutóbbi magyar–szovjet tárgyalásokon éppen hány tonna kőolaj leszállításáról volt szó, ez azonban – egy, a könyvben gyakran szereplő minősítést megidézve – csak a „kisebbik rossz”, hiszen ez a tárgyalási mód segít a legjobban rekonstruálni a szereplők gondolkodásmódját.

Némileg zavaróan hat azonban a kronologikus elv követése során, hogy a kötetben alkalmazott tagolás és a szerző által a bevezetőben említett periodizáció nem vág egybe. Szembetűnő például, hogy az elsőként említett periódus mind a kezdő, mind a záró fejezetben 1957–1960 (27.), a leíró fejezetek azonban a *Külpolitika a táboron belül (1957–1962)* cíművel kezdődnek, bizonytalanságot éreztetve abban a kérdésben, hogy hol is lenne érdemes megvonni az első korszakhatárt. Zavaró az a tényező is, hogy – különösen az 1970-es, 1980-as évtizedek eseménytörténetének taglalásakor – a szerző szinte minden évet új fejezetben tárgyal, olyan hatást keltve, mintha minden esetben cezúráról lenne szó, amely után részben vagy egészben újra kellett volna definiálni a magyar külpolitikát.

A könyvben tárgyalt eseménysor origója 1956. november 2–3., Kádár János moszkvai tartózkodása. Különösnek tűnhet a nemzetközi tárgyalások közé sorolni ezt a sokkal inkább jelentéstételnek, illetve szovjet oldalról tetemrehívásnak tekinthető eseményt, jelentősége azonban mind Kádár későbbi pályafutása, mind a magyar–szovjet viszony alakulása szempontjából oly nagy, hogy egyet lehet érteni a szerzővel, amikor amellett érvel, hogy nem lehet 1957-től kezdve taglalni a kádári külpolitikát. Vitatható azonban, hogy Kádár 1956. október 23-a előtti „külügyes” tapasztalatairól nem ejt a szerző egyetlen szót sem, leszámítva az SZKP XX. kongresszusából leszűrt tanulságok ismertetését. Holott éppen 1956 kora őszén lépett az addig kizárólag belpolitikai témákkal foglalkozó Kádár a nemzetközi parkettre – mint az MDP KV delegációjának vezetője a Kínai Kommunista Párt kongresszusán (szeptember 15–27.), illetve mint a Gerő Ernő vezette párt- és állami küldöttség tagja a Jugoszláviában folytatott tárgyalásokon (október 15–22.). Mindkettő rövid elemzése indokolt lett volna, megvizsgálva, hogy mennyiben járulhattak hozzá Kádár János külpolitikai nézeteinek, „világlátásának” kialakulásához.

Mindettől függetlenül a kötet tárgyának beható vizsgálata 1957 márciusával kezdődik, amikor a szerző értelmezésében kiépültek Magyarországon Kádár rendszerének alapjai. Az addig lezajlott külpolitikai eseményeket egyfajta „felütésként” írja le, beágyazva a magyar belpolitikában zajló eseménysorba (e „jámbornak” ható kifejezés természetesen a meginduló megtorlást és a diktatúra kiépítése irányába tett lépéseket takarja).

A szerző a kádári külpolitikát céljaiban az első pillanattól kezdve igen tudatosan megkomponálnak látja. Mindenképpen helyesnek ítéelhető meg az a megállapítása, hogy a külpolitika 1956 után végig belpolitikai célok függvénye volt, konkrétan: a később „gulyáskommunizmus” néven híressé/hírhedtté váló, az életszínvonal emelésével

a társadalom lojalitását „megvásárló” modell elfogadtatása, majd az ahhoz szükséges anyagi források biztosítása. Figyelemreméltó az is, hogy Kádár csak a célok meghatározásában volt konzisztens – az elérésükhöz szükséges eszközök kiválasztásában egyáltalán nem. A könyvben elemzett megszólalások, tárgyalások alapján úgy tűnik, az MSZMP első titkára semmit sem tartott szívügyének, bármennyire is közelebb vitte volna őt a meghirdetett célokhoz. Nincs olyan „projektről” szó a könyvben, amely Kádár személyes kezdeményezéséhez kötődne. Ebből következően a külpolitika nem jelentett számára mást, mint az aktuálisan felmerült kihívásokra való válaszadást, mégpedig úgy, hogy a megadott válasz a lehető legkevesebb ellenállást váltsa ki. Ennek érdekében Kádár akár égető problémákat is kész volt „jegelni”, ha úgy ítélte meg, hogy nincs értelme képviselni azokat. Azzal az érveléssel, hogy amúgy is „ő megy Moszkvába a pofonokért”, sikeresen elérte, hogy megkérdőjelezhetetlenek legyenek döntései arról, milyen ügyekkel érdemes előállni, és milyenekkel nem.

„Moszkva”, konkrétan a mindenkori szovjet pártvezetés kulcskérdés a kádári külpolitika szempontjából. Amennyire közhelyesnek hangzik ez a megállapítás, annyira igaz és megkerülhetetlen. Éppen ezért jogosan szán jelentős terjedelmet a szerző az igen gyakori és több fórumon zajló magyar–szovjet megbeszéléseknek. Földes György a bilaterális tárgyalások mellett részletesen elemzi a KGST és a Varsói Szerződés vezetőinek csúcstalálkozóit, valamint a Brezsnyev idején „rendszeresített”, a „szorosan együttműködő szocialista országok” pártvezetőinek krími találkozóit is. (Figyelemreméltó továbbá, hogy a szerző szovjet viszonylatban feladja egyébként folyamatosan követett, kizárólagosan Kádár-központú szemléletét, bőségesen taglalva a miniszterelnökök között zajlott bilaterális vagy KGST-keretek közötti tárgyalásait. Az első számú pártvezető szempontjából valóban kisebb jelentőséggel bíró, 1973-ban bevezetett fórum, az ideológiai és külügyi KB-titkárok állandó értekezlete az említés szintjénél alig bővebben kerül kifejtésre.)

A szovjet főtitkárok és Kádár viszonyát Földes György változó intenzitással tárgyalja. A Hruscsov–Kádár-kapcsolatnak a szokványosan túlmutató, baráti jellegére legfeljebb indirekt módon következtethet az olvasó, a Kremlben lezajlott 1964. októberi események, a szovjet vezető leváltása kapcsán írottakból. Földes megítélése szerint ekkor Kádár „erőt mutatott”, bár maga is elismeri, hogy az MSZMP KB nevében írott levél nem ment túl bizonyos határokon, abból a teljesen kézenfekvő okból, hogy a magyar pártvezető nem akart rontani helyzetén.

Ennél sokkal nagyobb teret szán Földes a Kádár és Brezsnyev közötti viszonynak – nem egy tömbben, hanem vissza-visszatérően beszél róla. E kiemelt kezelés okát maga is megjelöli: reflexív megjegyzése szerint az e könyvhöz végzett kutatásai során látta be, hogy korábbi tanulmányaiban (amelyben „kötélhúzás”-nak nevezi a két politikus viszonyát) leírt következtetései revízióra szorulnak. Valljuk be, a tudományos szférában (mint ahogy az élet más területein is) ritkák az ilyen nyílt beismerések, éppen ezért tisztelet és elismerés illeti értük a szerzőt. Földes György azonban mintha hajlamos lenne átesni a ló másik oldalára, amikor ezt írja: „*Kádár tisztelte Brezsnyevet, jobb véleményvel volt róla, mint az SZKP többi vezetőjéről*”. (212.) Ez az álláspont védhető ugyan, a meggyőző erőhöz azonban hiányzik egy hivatkozás, amelyben idézetek támasztanak alá a tételt. Megjegyzendő még, hogy nem egészen egyértelmű: a „többi vezető” kire vonatkozik? Brezsnyev vezetőtársaira, vagy az előtte/utána hivatalban levő főtitkárokra? A néha utalásszerűen közölt adalék, hogy „legjobb pillanatainkban” is csendőrpertuban volt egymással a két politikus (Vö. még *Szűrös Máttyás*: Szűk volt a mundér. Egy magyar diplomata emlékezései és emlékeztetése 1956–2013. Bp. 2014. 129.), jelentősen árnyalja a képet. Figyelembe kell továbbá venni, hogy Brezsnyev regnálása majdnem két

évtizedig tartott (1964–1982), egy ilyen periódus pedig bármely két ember személyközi kapcsolatait alakítja, módosítja.

A Brezsnyev–Kádár-viszonyról adott pozitív leírást tovább árnyalja, hogy még pozitívabban ír – minden bizonnyal joggal – Földes a magyar első titkár és Andropov kapcsolatáról, függetlenül attól, hogy utóbbi csak alig másfél évig vezette a Szovjetuniót. Ehhez képest szembetűnően nem mond a könyv semmit a Csernyenko–Kádár-viszonyról. Ez azonban bizonyosan nem Földes hibája: egyszerűen olyan rövid volt a szovjet főtítkár „aktívan” (azaz nem betegágyban) eltöltött hivatali ideje, hogy nem alakulhatott ki közöttük semmilyen kapcsolat. Igazán érdekes a Gorbacsov-kérdés tárgyalása a könyvben. A szerző alapvetően pozitív színekben ábrázolja Kádár és az új szovjet főtítkár 1985-től kialakuló kapcsolatát. Műve ugyanakkor erős ellenérveket is tartalmaz ezen értelmezéssel szemben – nem hallgatja el, hogy Gorbacsov nem értékelte nagyra a magyar reformokat, ami mögött bizonyosan szubjektív megfontolások álltak: ő „saját jagon” akart nagy reformer lenni, nem pedig mint „Kádár-tanítvány”. Még összetettebb a kép, ha a könyv megállapításait ütköztetjük Németh Miklós visszaemlékezésével, aki szerint Kádár 1985-ben kijelentette Gorbacsovról: „*Ez az ember a rendszer sírásója!*” (Oplátka András: Németh Miklós – „Mert ez az ország érdeke”. Bp. 2014. 127.) A két politikusi viszonya csak további kutatások segítségével lesz tehát meggyőzően ábrázolható.

E megállapítás más problémákra is igaz, hiszen sok esetben csak orosz levéltári források igénybevételével lehet teljessé tenni a képet. Ennek fényében kiemelendő, hogy a szerző több esetben (többnyire a hatvanas-hetvenes évekből) hivatkozik oroszországi archívumokban fellelhető iratokra. Csak reménykedhet benne a magyar történettudomány, hogy az idő előrehaladtával egyre több és több információ lesz beszerezhető Moszkvából. Ilyen módon akár arról is többet tudhatunk majd, hogy a szovjet vezetés egyes tagjai közül ki hogyan viszonyult mindahhoz, amit Kádár Magyarországon tett. Földes György ugyanis némileg leszűkíti vizsgálatát körét a mindenkori pártfőtítkárakra és a miniszterelnökre – esetleg megemlítve a külügy-, a honvédelmi minisztert és a tervehivatal elnökét. Ezzel azonban figyelmen kívül hagyja, hogy az 1960-as évektől kezdve érezhetően megnőtt a hadsereg súlya a szovjet vezetésben (idősebbek bizonyosan emlékeznek a televízióban közvetített moszkvai díszszemlékre: a tribün közepén a főtítkár, balján a teljes politikai, jobbán a teljes katonai vezetés – ez némileg a kettő „egyenjóságát” szimbolizálta, de legalábbis a katonai elem súlyának megnövekedését). Ez különösen a „kis hidegháború” időszakában bizonyult kulcsfontosságúnak.

A magyar–szovjet viszonyon túl is egyértelműen kiderül a kötetből, hogy a magyar külpolitika lényegesen más képet mutat 1975 előtt, mint azután. A korábbi időszakban egyértelműen a szocialista tábor a meghatározó, míg a későbbiekben legalább ugyanilyen jelentősekké válnak a fejlett tőkés országokkal fenntartott kapcsolatok. A kádári külpolitika legfőbb mozgatórugója azonban ugyanaz marad: újabb és újabb forrásokat kell szereznie életszínvonal-politikájához. Az 1960-as évek elejéig a szocialista országok által rendelkezésre bocsátott hitelek ehhez még elegendők, később azonban mind a fizetőképesség, mind a -készség elmúlik, a kádári vezetésnek így egyértelműen nyugati hitelekre lesz szüksége.

A szocialista tábor kisebb országaihoz fűződő kapcsolatoknak Földes György érezhetően nem tulajdonít nagy súlyt – kivéve a határon túli magyarság kérdése miatt fontos Romániát, illetve hasonló okokból, valamint a „prágai tavasz” miatt Csehszlovákiát. Alapvetően mindkét viszonylatban kudarc történet a kádári külpolitika, mégis helyénvaló a kiemelt kezelés, hiszen a kádári Magyarország szocialista táboron belüli helyét, illetve Kádár János erről vallott felfogását mindkét problémakör (a tétova közvetítési kísérlet Brezsnyev és Dubček között, amely az intervencióban való részvétellel végződött, illetve a Ceaușescuval való konfliktus fel nem vállalása) jól jellemzi. Ezekhez

képest azonban kevesebb tér jut Kádár és a többi VSZ-tag pártvezetője közötti viszony elemzésére (kivétel ez alól némiképpen Jaruzelski). Bővebben fejti ki Földes György Kádárnak a nemzetközi kommunista mozgalom egészét foglalkoztató kérdésekben (az 1960-as években mindenekelőtt a szovjet–kínai szakítás ilyen) kifejtett nézeteit, amelyek a kádári külpolitika alapvető tételét, a szovjet politika melletti feltétlen kiállást is illusztrálják (lásd Hofi Kádár frázisait kifigurázó poénját: „Éljen a megbonthatatlan konzerv!”).

Jól sikerültek a könyvnek az 1968–1975 közötti időszakot tárgyaló részei. A reform szolgálatában álló magyar külpolitika, majd a csehszlovákiai intervenció után magára maradó Kádár Brezsnyevvel szembeni „utóvédharcai”, 1972-ben a nyugdíjba vonulás váratlan (és lényeges körülményeit tekintve mindmáig tisztázatlan) felajánlása, majd a reform folytatása érdekében folytatott halogató taktika annak 1974-es kudarcával együtt – mindez mint cseppben a tenger egyszerre mutatja a kádári külpolitika, sőt talán az egész kádárizmus mozgásterét és kényszerpályáit. Megjegyzendő viszont, hogy a szerző fejezetcím-választásai nem mindig sikerültek. Az 1968-ról szóló „A kihívások éve” helytálló, azonban az 1972 és 1975 közötti éveket feldolgozó „A korlátozott szuverenitás időszaka” jóval problémásabb. A szerző persze kifejti, hogy mit ért szuverenitás alatt (27.), továbbá hogy Kádár számára alapvetően biztosított volt annyi szuverenitás, amennyit ő szükségesnek érzett (28.), úgy tenni azonban, mintha csak a fenti három év alatt lett volna korlátozott a magyar szuverenitás, további indoklás, érvelés híján mindenképpen elhamarkodott megállapításnak tekintendő.

Sokkal nagyobb terjedelmet igényelt a korábbinál a kádári külpolitika második nagy periódusa, az 1975 utáni időszak, amikortól megnyílik Kádár János előtt a fejlett Nyugat világa is. Természetesen a rendszer nyugati elfogadása nem máról holnapra, hanem fokozatosan ment végbe, ezt Földes György is végigvezeti az egyes fejezetekben. Szimbolikusan azonban mégis a helsinki értekezlet tekinthető a fordulópontnak. Az utazni közhímmel nem szerető Kádár kénytelen volt felvállalni a külföldi látogatások egész sorát – sikerrel, hiszen mindaz, ami e téren 1976–1978-ban lezajlott, akár diadalmenetnek is nevezhető (Bécs, Róma, Bonn, Párizs), különösen azt a tényt figyelembe véve, hogy egy kivétellel NATO-tagországok fővárosaiban tárgyalt a magyar pártvezető (ahogy ezt a szerző maga is kiemeli). Az államközi kapcsolatok dimenziójánál azonban e fejezetben kisebb hangsúlyt kapnak a nemzetközi kommunista mozgalom kérdései, némiképp méltatlanul, hiszen ekkor kulminált a világmozgalom egységébe az utolsó koporsószóget verő eurokommunizmus Nyugat-Európában, Kádár pedig éppen ezzel kapcsolatos (Földes által bőszégesen idézett) 1976-os bécsi, majd 1977-es római megnyilvánulásaival szerezte a legfontosabb „jó pontokat” a nyugat-európai sajtóban. Érdemes lett volna bővebben kidolgozni, hogy mi vezethetett a berlini értekezlettől a bécsi sajtótájékoztatóig (Kádár fél év különbséggel fanyalogva, majd pozitívan nyilatkozott az eurokommunizmusról, bár tartalmilag nem sok eltérés volt a két megszólalás között), bevonva az elemzésbe a háttérben zajló magyar reformokkal kapcsolatos moszkvai megfontolásokat is.

Az eurokommunizmushoz kapcsolódóan megjegyzendő, hogy a könyv alapvetően Kádár Jánosra mint a magyar nemzet egésze érdekében tevékenykedő külpolitikusra összpontosít, szinte szót sem ejtve a kommunista pártok közötti kapcsolatokban játszott szerepéről. E megállapítása alól kivételt csak a Georges Marchais francia és Enrico Berlinguer olasz pártvezetővel folytatott tárgyalások jelentenek, amelyeket a második kötetben közöl, és amelyeket az első kötetben röviden jellemez. Kádár és a többi „táboron kívüli” kommunista párt vezetője közötti kapcsolatról azonban egy szót sem ír. Tekintve, hogy az a két külföldi politikus, akit Kádár János még szabadsága alatt is hajlandó volt fogadni, Álvaro Cunhal portugál és Meir Vilner izraeli pártfőtitkár volt

(a szerző interjúja Berecz Jánossal, 2014. február 6.), ők pedig a főszövegben elő sem fordulnak, csak a második kötet végén közölt kronológiában, még jobban jelzi az e kérdésben észlelhető aránytévesztést.

Az ellenpélda, azaz az arányok helyes kezelése mutatkozik meg viszont a bel- és külpolitika összefüggéseit taglaló részeknél. Ilyen passzusok az 1960-as évek végéről szóló részekről kezdve ismétlődnek, és rendszerint ugyanarról szólnak: mit lehet kezdeni a magyar gazdaság szempontjából rosszabbodó világgazdasági környezettel (különösen úgy, hogy az életszínvonal-politika ne kerüljön veszélybe), illetve hogyan kell ennek érdekében meg- (át-) fogalmazni a külpolitikát. Az álláspontok minél jobb rekonstruálása érdekében Földes György alaposan elemzi az MSZMP vezető testületeinek ülései során elhangzottakat, amivel igazolja, hogy a magyar állampárt vezetése egyáltalán nem volt monolit jellegű. A folyamatos hitelfelvételek tárgyalásakor jogosan emeli ki a szerző Fekete János MNB-elnökhelyettes tevékenységét, egyértelműen pozitívan értékelve azt. Itt is érdemes lett volna mindazonáltal más véleményekkel ütköztetni e megállapítást – például Németh Miklóséval, akinek szemében Fekete a gazdasági szerkezetváltás kerékkötője, mintegy Kádár János „rossz szelleme” volt (*Oplatka*: Németh Miklós i. m., 106.).

Egyet lehet érteni a szerzővel abban a kérdésben, hogy Magyarország a nemzetközi életben az 1980-as évek első felében játszotta a legkomolyabb szerepet, még nagyobb is, mint amit súlyánál fogva játszhatott volna (rendkívül találó a fejezet cím: „A Kelet nyugati oldalán”). Abban is, hogy ehhez a háttérrel Kádár és a mindenkori szovjet főtítkárral közötti rendkívül jó kapcsolat adta. Mindenképpen igaz az is, hogy a döntő megfontolás hazánkkal kapcsolatban mind Keleten (különösen a lengyel válság miatt), mind Nyugaton az volt, hogy jobb egy bukducsoló, de a nyílt válságot elkerülő, ennek érdekében „kísérletező” külpolitikát folytató Magyarország, mint egy minden tekintetben a szovjet mintát másoló, de éppen ezért szakadékba zuhanó Magyarország. Nem szorul magyarázatra az sem, hogy Moszkva a globális problémák (ún. „kis hidegháború”), az afganisztáni bevonulás és a lengyel válság együttes jelenléte, valamint a vezetés előregedése miatt nem is tudott több energiát fordítani a magyar fél megrendszabályozására. Sokkal problematikusabb azonban mindaz, amit Földes György a nemzetközi környezetről, illetve a legégetőbb kérdésekről, a közép-hatósugarú rakéták ügyéről ír (366–370., 378–382.). A könyvben olvasható gondolatmenet ugyanis szinte teljesen azonosul a Varsói Szerződés korabeli álláspontjával, és a szuperhatalmak közötti viszony romlásáért kizárólag Reagan amerikai elnököt teszi felelőssé. Ennek jegyében többször utal az 1983. novemberi „*Able Archer*” NATO-hadgyakorlatra, amit egyértelműen provokációnak ítél (amely miatt még Thatcher is rosszállását fejezte volna ki), másfelől viszont semmit nem ír a tényközlésen kívül „*a dél-koreai gép lelövésé*”-ről. Így a szerző a témával e könyv segítségével ismerkedők számára féloldalas képet nyújt (arról pedig egy szót sem szól, hogy 1983. szeptember 26-án csak egy szovjet tiszt lélekjelenlétének volt köszönhető, hogy nem tört ki a háború, hiszen ő vette még időben észre, hogy a rakétatámadás-előjelző rendszer hibásodott meg, nem pedig az USA indított a SZU ellen megelőző csapást – ezt aztán a szovjet katonai vezetés agyon is hallgatta). Ugyanígy aggályos, hogy Földes György kritikátlanul alkalmazza a Varsói Szerződés egyensúly-definícióját, szót sem ejtve arról, hogy az egyensúly valójában „csak” a közép-hatósugarú rakéták területén bomlott fel, éppen a szovjet SS-20-asok telepítése miatt.

Az 1985 utáni éveket egyértelműen Kádár „utóvédharca”-ként ábrázolja a szerző, jól érzékeltetve az ekkori dichotómiát – a növekvő nemzetközi elismerést Magyarország mindenekelelt a szakadék szélére sodródott gazdasága stabilizálására kell, hogy használja. Kádár János ekkor tulajdonképpen csak sodródik az eseményekkel – a szerző ezt a folyamatot érezhető empátiával írja le, bár néha markánsabban is kiemelhetette volna,

hogy a főtitkár gyakran saját korábbi hibáinak, rossz döntéseinek köszönhette mindezt. Helytálló viszont a megállapítás, hogy Kádár még időben ismerte fel távozása szükségességét, így meg tudta őrizni külpolitikai presztízsét 1988 májusa után is.

Figyelembe veendő mindezen túl, hogy a kötet egésze vagy a szocialista táborral, vagy a fejlett tőkés országokkal foglalkozik, mindarra, ami ezen kívül van, csak néhány szó jut (pl. Kádár mai szemmel nézve igen helyénvalónak tűnő értékítéletei az arab világban működő mozgalmak támogatásáról). Érdeemes lenne ismerni a szerző megfontolásait, hogy miért nem tekintette relevánsnak az akkori terminológiában „fejlődő”-nek nevezett országok viszonylatát.

Mindezekon végigtekintve érdemes elgondolkodni azon, amit a kötet bevezető fejezetei egyikében állít: eszerint Kádár nem véletlenül fogalmazta meg alapvető külpolitikai céljait igen korán – mind kül-, mind belpolitikája egy nacionalizmus nélküli nemzetépítési stratégiába illeszkedett. Amennyiben volt ilyen stratégia, a külpolitikát illetően felemás módon tudott csak megvalósulni. A Szovjetunióval szemben nemzeti érdekeket érvényesíteni igen szűk területen, ritkán nyílt lehetőség. Más szocialista országokkal szemben Magyarország rendszerint a gyengébb pozíciójában szerepelt. A nyugati kapcsolatok hozták meg végül azt a tőkét, amellyel aztán a rendszerváltó Magyarország sáfárkodhatott – ez azonban már nem a kádári nemzetépítésnek volt része. A belpolitikát illetően pedig szinte biztos, hogy a renani nemzetdefiníció szerinti „mindennapos népszavazás” a szovjet csapatok jelenlétében (amihez pedig, erre Földes többször utal, Kádár mindvégig ragaszkodott) meg sem valósulhatott – az „addig jó nekünk, míg Kádár él” típusú lózungok pedig éppen a könyv tartalmának ismeretében minősíthetők önámításnak, hiszen Földes maga mutatja ki, mennyire elhibázott gazdaságpolitikához adta a nevét Kádár az 1970-es évek közepétől kezdve.

Befejezésül mindenképpen érdemes szólni a szerzői nézőpontról. A kötet olvastán joggal vetődik fel Brecht olvasó munkásának kérdése: „Az ifjú Nagy Sándor meghódította Indiát. / *Egymaga?*” Néha esik ugyan részletesebben szó egy-egy külügyi KB-titkárrol (pl. Komócsin, Szűrös), a cselekvő, a „hús-vér” figura azonban kizárólagosan Kádár. Bizonyosan nem lett volna érdektelen részletesebben írni az igen amorf testületként emlegetett „külügyi apparátus”-ról. De melyikről van szó? A pártközpontban vagy a Külügyminisztériumban dolgozókról? Megtudjuk, hogy az 1970-es évek végére, illetve az 1980-as évek elejére ez az apparátus professzionalizálódott – objektíve magától vagy tudatos döntések eredményeképpen? Netán maga Kádár kezdeményezte e folyamatot? E kérdések még válaszra várnak. Berecz János visszaemlékezése szerint a szovjet viszonylatot mindvégig kézben tartó Kádár három személyre biztosan támaszkodott: Barta Istvánnéra, Kádár (véltetően több mint) tolmácsára (aki csak egy lábjegyzetben fordul elő), a KB Külügyi Osztályának mindenkori szovjet referensére, és többnyire a moszkvai magyar nagykövetre. (A szerző interjúja Berecz Jánossal, 2014. október 30.) E bonyolult viszonyrendszert is érdemes lett volna megvizsgálni a Földes György által áttekintett források tükrében.

Ami pedig e forrásokat illeti, egyértelműen a levéltári iratokra helyezte a szerző a hangsúlyt. Nem tudta azonban kikerülni, hogy egy-egy alkalommal ne hivatkozzon visszaemlékező jellegű írásra, egyszer pedig oral history-ra is (Kapolyi László közlésére, 486. 61. l.). A bevezető részben néhány módszertani fejtegetés erejéig ki lehetett volna térni a hanyagolás okára: elvi okokból tett-e így a szerző, mert csak írott forrásokra alapozva kívánta bemutatni a témát, avagy nem ítélte relevánsnak az így megszerezhető információkat? Mindettől függetlenül még egyszer kiemelendő, hogy a mű külföldi levéltári iratokra is hivatkozik.

Szintén érdeme a szerzőnek, hogy a könyv stílusa igen olvasmányos, a témából adódó redundanciák ellenére gördülékeny. A nyelvezetet illetően külön is dicséretes, hogy

a szerző többször magyarázni igyekszik a korabeli pártzsargont („*őszinte eszmecsere*” értsd: vita. (138.) Néhol furcsán hat, hogy a magyar szakirodalom által elismert kifejezéseket indoklás nélkül másokra cseréli (pl. a NATO „kettős döntése”-ről ír kettős határozat helyett). Elírásokra csak ritkán akad példa (pl. Brandt–Schell-kormány „Scheel” helyett) (131.), zavaró azonban, hogy külföldön lezajlott személyi változásokat gyakran csak utólag említ. Így előbb emlegeti Erich Honeckert keletnémet pártfőtitkárként (130.), mint hogy elmondaná: leváltották Walter Ulbrichtot. (131.) Ugyanígy nem értesül az olvasó Alekszej Koszigin haláláról, csak hirtelen Tyihonov a szovjet miniszterelnök. (331.) A nem szaktörténész számára ezek nem evidens információk. A második kötet végén közölt névmutató hasznos segítség lehet ilyen esetben, azonban az sem pontos minden tekintetben. Rejtély például, hogy az adattár összeállító Helmut Schmidt haláláról (2015) tudnak, Wojciech Jaruzelskiéről (2014) vagy Horn Gyuláéről (2013) viszont nem.

A dokumentumgyűjtemény összeállítása külön is elismerést érdemel – csak bízni lehet benne, hogy egyetemi forráselemző szemináriumokon gyakran fogják forgatni. Kiemelendő az is, hogy néhány esetben egy tárgyalásról a magyar és a külföldi irat egyaránt szerepel. Nyilván az lenne az ideális, ha ez mindig így lehetne, aminek persze objektív akadályai vannak. Így viszont minden olvasónak tudatosítania kell magában, hogy külpolitikai eseményekről pusztán az egyik érintett fél által keletkeztetett források elolvasásával csak féloldalas kép alkotható meg.

Az összes kritikai megjegyzés ellenére csak ismételni lehet: Földes György alapművet alkotott. Minden, a Kádár-korszak külpolitikájával kapcsolatban a jövőben megjelenő könyv ezen meg fog mérteni. Reménykedjünk benne, hogy minél több olvasóhoz fog eljutni. A történelmi munka azonban itt nem ér véget. Mi több, két irányban is folytatható lenne. Egyfelől nincs még átfogó kép az 1945 utáni magyar külpolitikáról (leszámítva természetesen a magyar külpolitika egészének történetéről szóló összefoglaló jellegű műveket), amelynek persze jelentős részét lefedi a Kádár János idevágó tevékenységét taglaló könyv. Másfelől – mindenekelőtt a nemzetépítésről szóló tézis további megalapozása, esetleges árnyalása vagy cáfolata érdekében – kibővíthetők a most olvasható kutatási eredmények egy Kádár Jánosról a maga teljességében szóló mű irányába. Földes György többször tett olyan nyilatkozatokat, amelyekből ez utóbbi vállalkozás megírására irányuló szándék olvasható ki – bízunk benne, hogy lesz ereje és lehetősége tervei megvalósítására.

Szilágyi Gábor

CONTENTS

STUDIES – *Zoltán Szente*: On the Constitutional Background of Hungary’s Entering World War II – *László Dávid Törő* : „More Spriritual History into Legal History!” The Efforts of Ferenc Eckhart at Modernizing Legal and Constitutional History (1931–1941) – *Kornél Farkas*: Art Objects on the Move. The Hungarian Museum of Fine Arts after World War II. – *ARTICLES* – *Gábor Hollósi*: The 1937 Electoral Novella – *Anna S. Kostricz*: Financing Hungarian Scholarship Holders in the Sovjet Union – *Lajos Somogyvári*: Bible Lessons in the Hungarian Schools in 1957 – *OBSERVER* – *Peter Pastor*: Recreation of Historical Myths – *CHRONICLE* – *HISTORICAL LITERATURE*

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: ElektroPress Stúdió
8371 Nemesbük, Szőlőhegyi út 111.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet HU
ISSN 0039–8098